Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXV, 2014

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Institut d'Estudis Catalans

La Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH) va ser fundada com a filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) l'any 1946. El 1942, però, ja s'havia constituït la Comissió Gestora, integrada per Ramon Aramon i Serra, Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn, de la Societat d'Estudis Històrics, Literaris i Lingüístics, que ha de ser considerada com el precedent de l'actual SCEH. Des dels seus orígens va restar vinculada als Estudis Universitaris Catalans, represos després de la Guerra Civil, el 1942. El primer president de la SCEH va ser Ramon Aramon i en van ser vicepresidents Ferran Soldevila (Secció d'Història), Pere Bohigas (Secció de Llengua i Literatura) i Josep de Calassanç Serra i Ràfols (Secció d'Art i Arqueologia). Malgrat les dificultats derivades de la censura franquista, la SCEH es va anar reunint en sessions científiques a diversos llocs, públics i privats, de Barcelona. El 1952 la SCEH va donar vida al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, que va publicar tres números del 1952 al 1963. Entre el 1969 i el 1972, en un període de creixents dificultats, va publicar cinc volums dels *Estudis d'Història Medieval*, dirigits per Ramon Aramon, amb la col·laboració de Maria Teresa Ferrer i Jaume Sobrequés. A partir del 1985 la SCEH va començar a remuntar. El 1994 va reprendre la publicació del *Butlletí*, que ha anat apareixent cada any des d'aquell moment. A partir del 2000 publica la col·lecció «D'Ahir per Avui». En aquesta nova etapa, la SCEH ha estat presidida per Josep M. Salrach, Montserrat Duran, Santiago Riera, Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés. Emili Giralt, Manuel Mundó, Albert Balcells i Josep Maria Salrach n'han estat els delegats de l'IEC.

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

CONSELL DE REDACCIÓ

Director

Jaume Sobrequés i Callicó, Universitat Autònoma de Barcelona

Vocals

Albert Balcells i González, Universitat Autònoma de Barcelona
Antoni Dalmau i Ribalta, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Gaspar Feliu i Montfort, Universitat de Barcelona
Armand de Fluvià i Escorsa, Institució Catalana de Genealogia i Heràldica
Josep Maria Figueres i Artigues, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Guitart i Duran, Universitat Autònoma de Barcelona
J. Antoni Iglesias Fonseca, Universitat Autònoma de Barcelona
Santiago Izquierdo Ballester, Universitat Pompeu Fabra
Rosa Lluch i Bramon, Universitat de Barcelona
Tünde Mikes Jani, Universitat de Girona
Mercè Morales i Montoya, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Joaquim Nadal i Farreras, Institut Català de Recerca en el Patrimoni Cultural - UDG
Alfred Pérez-Bastardas, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Sebastià Riera i Viader, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Maria Roig Rosich, Universitat Rovira i Virgili
Josep Maria Salrach Marés, Universitat Pompeu Fabra
Montserrat Santmartí i Roset, Universitat Rovira i Virgili
Sebastià Serra Busquets, Universitat de les Illes Balears
Ricard Soto i Company, Universitat de Barcelona

Edició del butlletí a cura de

Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia Clàssica

CONSELL AVALUADOR CIENTÍFIC EXTERN

Dolors Bramon i Planas, Universitat de Barcelona
Jordi Casassas i Ymbert, Universitat de Barcelona
Marc Mayer i Olivé, Universitat de Barcelona
Tomàs de Montagut i Estragués, Universitat Pompeu Fabra
Antoni Riera i Melis, Universitat de Barcelona
Santiago Riera i Tuèbols, Universitat de Barcelona
Eva Serra i Puig, Universitat de Barcelona
Antoni Simon i Tarrés, Universitat de Barcelona
Narcís Soler i Masferrer, Universitat de Girona
Josep M. Solé i Sabaté, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep M. Torras i Ribé, Universitat de Barcelona

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXV, 2014

*S*ocietat *C*atalana d'*E*studis *H*istòrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA

http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Redacció, subscripcions, administració:
Butlletí de la SCEH
Societat Catalana d'Estudis Històrics
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona
Tel.: 933 248 584
sceh@iec.cat
http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index

Accssible també des de:
http://publicacions.iec.cat
http://www.raco.cat/index.php/ButlletiSCEH
DIALNET, OAIster

El Butlletí de la SCEH ha estat sotmés a la valoració de PI Reviewers i inclòs a ISOC i Carhus Plus.

© els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Disseny de la coberta: Irene Sanz

Tiratge: 350 exemplars

Compost per Flor Edicions, SL
Carrer Breda, 7-9. 08029 Barcelona

Imprès a Service Point FMI, SA
Carrer de Pau Casals, 161-163. 08820 El Prat de Llobregat

ISSN: 0213-6791
ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995
Dipòsit Legal: L.934-1994

Aquesta obra és d'ús lliure, per bé que està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot redistribuir, copiar i reutilitzar, sempre que no hi hagi afany de lucre, i és obligat fer-hi constar els autors.
Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça:
http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca.

El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica de periodicitat anual que publica treballs erudits referents a la història de Catalunya des de l'antiguitat fins a l'època contemporània. Dedica una especial atenció a l'anàlisi transversal d'unes mateixes temàtiques al llarg dels segles, amb l'objectiu de constatar-ne la continuïtat o discontinuïtat així com el possible llegat als temps presents. El Butlletí acull així mateix treballs científics de temàtica universal que tinguin un especial interès metodològic i puguin servir de referent per a treballs específics de l'àmbit dels Països Catalans. És una revista d'accés obert, revisada per especialistes i publicada anualment per l'IEC.

The *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* is a scientific journal published once a year with academic articles on the history of Catalonia from antiquity right up to the modern day. It pays particular attention to a diachronic analysis of the same issues throughout the centuries in order to discern their possible continuation or lack thereof, as well as their potential repercussions on today's society. The Butlletí also contains scientific studies of universal themes that are of particular methodological interest and can serve as a reference for specific works focusing on Catalan-speaking nations and regions. It is an open access, peer-reviewed journal published once a year by the IEC.

Le *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* est une revue scientifique de périodicité annuelle qui publie des travaux savants concernant l'histoire de la Catalogne, de l'Antiquité à l'époque contemporaine. Elle prête une attention particulière à l'analyse transversale au long des siècles de thématiques données, afin d'en établir la continuité ou la discontinuité, ainsi que leurs éventuelles retombées à l'époque actuelle. Le Bulletin accueille également des travaux scientifiques de thématique généraliste susceptibles, par leur intérêt méthodologique remarquable, de s'ériger en référence pour des travaux spécifiques ayant pour cadre les pays catalans. C'est une revue de libre accès, revisée par des spécialistes et publiée annuellement par l'IEC.

Sessió Inaugural

Tòpics i llocs comuns d'una batalla decisiva: Muret 1213 19
per Martín Alvira Cabrer

Vuitè Centenari de la Batalla de Muret 1213-2013

L'Estat que no va ser: catalans i occitans entre els segles viii i xiii.
A propòsit del vuitè centenari de la Batalla de Muret 47
per Jordi Fernández-Cuadrench

Paisatge i història a Catalunya

La traça històrica. Paisatge, patrimoni i polítiques públiques 89
per Joan Nogué

L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval 101
per Jordi Bolòs

Els estudis del paisatge a Catalunya des de la geografia:
l'exemple de la Vall Ferrera 171
per Albert Pèlachs i Mañosa

Els estudis de paisatge al territori de la ciutat romana de Tarraco 191
per Marta Prevosti

La història de Catalunya, avui. Una reflexió sobre historiografia catalana

L'estat del coneixement sobre la cultura ibèrica a Catalunya 227
per Joan Sanmartí

La Història de Catalunya, avui. La llarga edat mitjana 261
per Josep M. Salrach

Un quart de segle d'història moderna de Catalunya: Balanç historiogràfic aproximatiu 299
per Eva Serra i Puig

Els centres d'estudis i recerca locals a Catalunya 329
per Josep Santesmases i Ollé

Homenatge a Manuel Carrasco i Formiguera

El pensament nacionalista de Manuel Carrasco i Formiguera. un cristià demòcrata per la República Catalana 351
per Lluís Duran

Recensions

Figueres Artigues, Josep Maria. El periodismo catalán, prensa e identidad. Un siglo de historia (1879-1984) 391
per Cristina Mateo Rodriguez

Moliner Prada, Antoni: La Guerra del Francès a Catalunya segons el diari de Raimon Ferrer 394
per Josep Fontana

Costa, Lluís: Cuba i el catalanisme: entre l'autonomia i l'independència 397
per Jaume Sobrequés i Callicó

Claret, Jaume; Santirso, Manuel: La construcción del catalanismo. Historia de un afán político 401
per Xavier Ferré Trill

Navarra, Andreu: 1914. Aliadófilos y germanófilos en la cultura española 406
per David Aliaga

Opening speech

Topics and commonplaces of a decisive battle: Muret 1213 19
by Martín Alvira

Eighth centenary of the Battle of Muret 1213-2013

The state that never was: Catalans and Occitans between the 8th and 13th centuries. Regarding the 8th centenary of the Battle of Muret 47
by Jordi Fernández-Cuadrench

Landscape and history in Catalonia

The historical trace. Landscape, heritage and public policies 89
by Joan Nogué

Landscape archaeology in Medieval Catalonia 101
by Jordi Bolós

Studies of the landscape in Catalonia from Geography: the example of Vall Ferrera (the «Iron Valley») 171
by Albert Pèlachs i Mañosa

Landscape studies in the area of the Roman city of Tarraco 191
by Marta Prevosti

The history of Catalonia, today. Reconsidering Catalan historiography

The state of knowledge regarding Iberian culture in Catalonia ... 227
by Joan Sanmartí

The history of Catalonia, today. The long Middle Ages 261
by Josep M. Salrach

A quarter of a century of modern history in Catalonia: an approximate historiographical review 299
by Eva Serra i Puig

The local research and study centers in Catalonia 329
by Josep Santesmases i Ollé

Homage to Manuel Carrasco i Formiguera

The nationalist views of Manuel Carrasco i Formiguera. A Christian Democrat for the Catalan Republic..... 351
by Lluís Duran

Reviews

Figueres Artigues, Josep Maria. El periodismo catalán, prensa e identidad. Un siglo de historia (1879-1984)..... 391
by Cristina Mateo Rodriguez

Moliner Prada, Antoni: La Guerra del Francès a Catalunya segons el diari de Raimon Ferrer..... 394
per Josep Fontana

Costa, Lluís: Cuba i el catalanisme: entre l'autonomia i l'independència 397
by Jaume Sobrequés i Callicó

Claret, Jaume; Santirso, Manuel: La construcción del catalanismo. Historia de un afán político 401
by Xavier Ferré Trill

Navarra, Andreu: 1914. Aliadófilos y germanófilos en la cultura española 406
by David Aliaga

S E S S I Ó I N A U G U R A L

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 19-43
DOI: 10.2436/20.1001.01.125

TÒPICS I LLOCS COMUNS D'UNA BATALLA DECISIVA: MURET, 1213

Martín Alvira Cabrer
Universidad Complutense de Madrid

Lliurat el 12 de gener de 2014. Acceptat el 6 de maig de 2014

Resum

La batalla de Muret ha generat des del segle xix una abundant literatura històrica, tant acadèmica com de divulgació. Aquesta contribució ofereix algunes reflexions al voltant de diverses idees arrelades sobre la gènesi d'aquest esdeveniment, sobre la mateixa batalla, sobre els seus protagonistes i sobre les seves conseqüències històriques. S'hi analitzen alguns tòpics relatius a la derrota de Muret, especialment a la historiografia catalana, així com el lloc que mereix aquesta batalla tant en la seva època com en la nostra. L'objectiu és reflexionar sobre la nostra percepció del passat medieval i assolir una comprensió més bona del que va passar aquell dijous 12 de setembre de 1213.

Paraules clau

Batalla de Muret, Pere el Catòlic, Corona d'Aragó, expansió ultrapirinenca, Occitània, Catalunya, historiografia, memòria.

Topics and commonplaces of a decisive battle: Muret 1213

Abstract

The battle of Muret has generated since the nineteenth century an abundant historical literature, both academic as well as outreach. This contribution offers some reflections on various entrenched ideas about the genesis of this event, the own battle, their protagonists and their historical consequences. We analyze some clichés relating to the defeat of Muret, especially in the Catalan historiography, and the place that this battle deserves in his time and in ours.

Our aim is to reflect on our perception of the medieval past and achieve a better understanding of what happened that Thursday 12th September 1213.

Keywords

Battle of Muret, King Peter the Catholic, Crown of Aragon, ultrapyrenean expansion, Occitania, Catalonia, historiography, memory.

En comentar amb Antoni Dalmau quin podria ser el tema d'aquesta contribució, em va suggerir que parlés del que sabem avui, vuit segles després, sobre la batalla de Muret, dels coneixements que s'han adquirit en els últims anys, dels errors o les idees que caldria descartar o modificar, i del lloc que mereix aquest esdeveniment històric, tant en la seva època com en la nostra.[1] D'aquí aquest títol de «Tòpics i llocs comuns d'una batalla decisiva», que intenta resumir algunes reflexions al voltant de diverses idees sobre la gènesi de la batalla de Muret, sobre la mateixa batalla, sobre els seus protagonistes i sobre les seves conseqüències històriques.[2] El lector català observarà que diré algunes coses que potser no li resultaran familiars o que posen en dubte idees molt arrelades. Cregui que ho faig amb l'ànim de fer-lo reflexionar sobre la nostra percepció del passat medieval i d'assolir una més bona comprensió del que va passar aquell dijous 12 de setembre de 1213.

1. Vull donar les gràcies a Jaume Sobrequés, director de la SCEH, per la seva invitació a la conferència que està en l'origen d'aquest text, i al meu amic Antoni Dalmau per les gestions que la van fer possible. També al meu amic Stefano M. Cingolani per la revisió del text català.

2. Una molt recent revisió historiogràfica d'aquests temes a Josep M. Salrach (2013), «Occitania, la expansión ultrapirenaica, el catarismo, Pedro el Católico y la batalla de Muret», *Índice Histórico Español*, núm. 126, p. 143-206 (esp. 195-198). Més en relació amb la croada dels albigesos, es pot veure també Philippe Martel (1980), *La Croisade des Albigeois et ses historiens : nationalisme et histoire XIXe et XXe siècles*, Thèse 3e Cycle (Jean Glénisson, dir.), París, EHESS; Philippe Martel (2002), *Les cathares et l'Histoire. Le drame cathare devant ses historiens (1820-1992)*, Tolosa de Llenguadoc, Privat; René Soula (2005), *Les cathares entre légende et histoire. La mémoire de l'albigéisme du XIXe siècle à nos jours*, Bouloc, Institut d'Études Occitans; i Martín Alvira Cabrer (2009), «La Cruzada contra los Albigenses: historia, historiografía y memoria», *Clío & Crimen*, núm. 6, p. 110-141.

Començaré pel sentit o el significat atribuït a l'expansió dels comtes de Barcelona, després també reis d'Aragó, als territoris de llengua occitana situats més enllà dels Pirineus. Aquesta expansió patrimonial i política, que es va iniciar en el segle xi, es pot dir que va culminar durant el regnat de Pere el Catòlic. La seva presència armada el 1213 a Muret, al costat de la gran ciutat de Tolosa i al comandament de tota la noblesa occitana, representa el zenit de la política ultrapirinenca de la Corona d'Aragó. A vegades s'ha dit que aquesta expansió era el destí natural del comtat de Barcelona, dels catalans i de Catalunya, a causa dels vincles culturals i lingüístics compartits a banda i banda dels Pirineus, i que el seu objectiu últim era dominar les terres ultrapirinenques, crear un «estat catalano-occità».[3] Altres autors, en canvi, hi han restat importància, considerant que va ser una expansió secundària i que, en el millor dels casos, hauria permès dotar d'una herència els fills menors del Casal de Barcelona-Aragó.[4] Com han suggerit Josep M. Salrach i Pere Benito –aquest, en un brillant estudi publicat recentment per l'Institut d'Estudis Catalans–, les dues interpretacions són parcialment certes i, el que és més important, no són incompatibles.[5]

3. Vegeu l'estat de la qüestió de Martin Aurell i Cardona (1987), «Autour d'un débat historiographique : l'expansion catalane dans les pays de langue d'oc au Moyen Âge», a *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les Pays de Langue d'Oc (1204-1349). Actes du XIIe Congrès d'Histoire Couronne d'Aragon (Montpellier 26-29 septembre 1985)*, vol. I, Montpeller, Société archéologique de Montpellier, p. 9-41. Exemples en la historiografia francesa d'aquesta expressió o de la idea a Michel Roquebert (1977), *L'Épopée cathare. II : Muret ou la dépossession, 1213-1216*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, p. 89-105; Pierre Bonnassie (1979), «L'Occitanie, un État manqué?», *L'Histoire*, núm. 14, p. 31-40 (esp. 31); i, més recentment, Jean-Christophe Cassard (Jean-Louis Biget, dir.) (2011), *1180-1328. L'Age d'Or Capétien. Histoire de France sous la direction de Joel Cornette*, París, Belin, p. 639. La versió menys històricament sostenible d'aquesta idea es pot veure a Miquel Crusafont i Sabater (2012), *Història de la moneda de l'Occitània catalana (s. XI-XIII)*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (Institut d'Estudis Catalans), p. 23, 26-29 i 34-36.

4. Ramon d'abadal i De Vinyals (1961), «À propos de la *domination* de la maison comtale de Barcelone sur le Midi français», *Annales du Midi*, vol. 76, núm. 68/69, p. 315-345; trad. «La *dominació* de la casa comtal de Barcelona sobre el Migdia de França», a Ramon d'Abadal (1970), *Dels visigots als catalans*, Barcelona, Edicions 62, Vol. II, p. 281-310. Vegeu Aurell (1987), p. 27-28 i 34. En aquesta línia, Martin Aurell (2011), «La fi de l'expansió a Occitània», a *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XCI), vol. I, p. 427-436 (esp. 436); i Martin Aurell (2013), «1213: Muret, la bataille décisive», *La Nouvelle Revue d'Histoire*, núm. 68, p. 42-44 (esp. 43).

5. Josep M. Salrach (1996), «Relacions catalano-occitanes i expansió ultrapirenaica (segle XI)», a *El somni d'Occitània. Vuitè centenari d'Alfons el Cast, primer rei de Catalunya-Aragó (1154-*

La idea d'un projecte inicial de dominació política i econòmica del sud de França és difícil d'admetre. Més aviat, els comtes de Barcelona van aprofitar les conjuntures favorables que els van ser presentades per ampliar la seva influència més enllà dels Pirineus a través d'una intel·ligent política matrimonial, de les relacions feudovassallàtiques i de la guerra. Així van aconseguir una posició cada vegada més hegemònica al sud de França, hegemonia ben visible en temps del rei Alfons el Cast i més clara encara en temps del seu fill Pere el Catòlic.[6] En tot cas, aquesta expansió occitana mai no va suposar una renúncia als seus interessos peninsulars, que van ser sempre els prioritaris. El millor exemple d'això és el mateix Pere el Catòlic: entre 1209 i 1212 va practicar una política contemporitzadora envers la croada albigesa que s'explica, principalment, per l'amenaça musulmana que pesava sobre els seus territoris peninsulars. És el context previ a la batalla de Las Navas de Tolosa, amb un califat almohade poderós i amenaçador per a tota la cristiandat.[7] D'altra banda, si, plantejant un escenari hipotètic, Pere el Catòlic hagués vençut a la batalla de Muret i hagués invertit les seves energies a defensar els seus vassalls occitans del Papat i el rei de França, no hauria renunciat a l'objectiu dinàstic de conquerir Mallorca i València.[8] El

1196), Barcelona, Fundació Jaume I, p. 12-22 (esp. 20-21); i Pere Benito i Monclús (2009), «L'expansió territorial ultrapirinenca de Barcelona i de la Corona d'Aragó: guerra, política i diplomàcia (1067-1213)», a Maria Teresa Ferrer i Mallol i Manuel Riu i Riu (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana. Vol. I.1: Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, Franca i els estats italians, 1067-1213*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 83), p. 13-150 (esp. 29). La nostra opinió a Martín Alvira Cabrer (2002), *El Jueves de Muret. 12 de Septiembre de 1213*, Barcelona, Vicerectorat d'Arts, Cultura i Patrimoni - Universitat de Barcelona, p. 578-580.

6. Alvira (2002), p. 67-72, 92-94 i 164-166; Martín Alvira Cabrer (2008 i 2013). *Muret 1213. La batalla decisiva de la Cruzada contra los Cátaros*, Barcelona, Ariel (Grandes Batallas i Edición VIII Centenario. Ariel Historia), p. 18-34; i Benito (2009), p. 13-18 i 63-127.

7. Vegeu Martín Alvira Cabrer (2012), *Las Navas de Tolosa 1212. Idea, liturgia y memoria de la batalla*, Madrid, Sílex, p. 111-119.

8. La conquesta de Mallorca va ser planificada pel rei Pere després de l'ocupació de les illes pels almohades el setembre de 1203, i les negociacions amb el Papat es van perllongar fins a mitjan 1205. Martín Alvira Cabrer (ed.) (2010), *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196-1213). Documentos, Testimonios y Memoria Histórica*, 6 vol. (en línia), Saragossa, Institución Fernando el Católico – CSIC (Fuentes Históricas Aragonesas, 52). Adreça web: *http://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/3003*, vol. II, núm. 440 (14 de febrer de 1204), 472 (8 d'agost de 1204) i 546 (16 de juny de 1205); i Damian J. Smith (2004), *Innocent III and the Crown of Aragon. The Limits of Papal Authority*, Aldershot, Ashgate, p. 40-42 i 50-51. Pel que fa a València,

que podem plantejar-nos, anant encara més lluny, és si una Corona d'Aragó compromesa en el sempre complicat territori occità contra els reis de França hauria tingut la capacitat suficient per conquistar també el Llevant peninsular.

Segona idea: els vincles històrics i culturals amb les terres occitanes són propis de Catalunya, cosa que explica l'expansió ultrapirinenca dels comtes de Barcelona. No hi ha cap discussió sobre el nombre i la intensitat dels vincles de tot tipus (històrics, culturals, lingüístics, poblacionals, eclesiàstics) que unien en aquesta època les dues vessants dels Pirineus orientals, el que després serien Llenguadoc i Catalunya. Però crec interessant recordar que, gràcies en gran mesura al Camí de Sant Jaume, aquests vincles arribaven també al regnes d'Aragó i de Navarra, regnes poblats per molts occitans que van continuar parlant la seva llengua d'origen, en el cas navarrès fins a finals del segle xiv. Fins i tot la cancelleria reial navarresa utilitzava l'occità en el segle xiii i la variant gascona es parlava en algunes ciutats costaneres de la Guipúscoa castellana.[9] Justament, al regne de Castella la influència occitana hi arribava també a través de la cultura trobadoresca, present en terres castellanes almenys des de mitjan segle xii.[10] I, si parlem de política, cal recordar les relacions dinàstiques dels reis d'Aragó amb els poders ultrapirinencs occidentals;[11] la participació de barons occitans

a més d'iniciar la conquesta del futur regne amb l'ocupació del Racó d'Ademús (estiu de 1210), entre els anys 1210 i 1213 Pere el Catòlic va donar béns als llocs valencians de Borriana, Russafa i Culla, preveient la seva futura conquesta. Alvira (ed.) (2010), vol. III, núm. 1.081 (Terol, 6 de setembre de 1210), 1.212 (Terol, 5 de novembre de 1211) i 1.511 (Lleida, 22 de maig de 1213).

9. Ricardo Cierbide Martinena (2011), «Occitano languedociano y gascón en la Navarra Meridional, País Vasco Norte y Guipúzcoa», a Andoni Sagarna, Joseba Lakarra i Patxi Salaberri (ed.), *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena / Les llengües dels Pirineus: passat i present (Actes del XVI Congrés Internacional d'Euskaltzaindia, Pamplona, 2008)*, Bilbao, Euskaltzaindia (IKER, 26), p. 761-772; i Luis Santomá Juncadella (2012), *El entorno lingüístico del occitano cispirenaico aragonés del siglo XIII*, Tesi Doctoral (María Ángeles Ciprés Palacín i Ricardo Cierbide Martinena, dir.), Universidad Complutense de Madrid.

10. Fet ja assenyalat en l'estudi clàssic de Manuel Milà i Fontanals (1861), *De los trovadores en España*, Barcelona, Joaquín Verdaguer. Sobre la literatura trobadoresca a la Castella de la època de Pere el Catòlic, Antonio Sánchez Jiménez (2004), «Catalan and Occitan Troubadours at the Court of Alfonso VIII», *La Coronica*, vol. 32, núm. 2, p. 101-120.

11. Antonio Durán Gudiol (1993), «Ramiro I», a *Los Reyes de Aragón*, Saragossa, CAI, p. 20-24 (esp. 21); Ana Isabel Lapeña Paul (2008), *Sancho Ramírez (1076-1094)*, Gijón, Trea (Corona de España. Reyes de Aragón y Navarra, 47), p. 235; Carlos Laliena Corbera (2000a), *Pedro I de Aragón y de Navarra, 1094-1104*, Gijón, Trea (Corona de España. Reyes de Aragón y

a les campanyes dels reis aragonesos;[12] que la reina Peronella d'Aragó, esposa del comte Ramon Berenguer IV i mare del rei Alfons el Cast, era filla d'Agnès de Peitieu, néta del duc Guilhem IX d'Aquitània (considerat el primer trobador), neboda del duc Guilhem X i parenta dels comtes de Tolosa; que el seu pare, Ramir II el Monjo, abans de convertir-se en rei, va ser ofert al monestir benedictí de Sant Ponç de Tomeres (oc. *Sant Ponç de Tomièiras*, fr. *Saint-Pons-de-Thomières*), situat a uns cinquanta quilòmetres de Carcassona i de Besiers;[13] que els vescomtes de Narbona de finals del segle xii eren membres del poderós llinatge castellà dels Lara;[14] que, a començament del segle xiii, el rei de Castella Alfons VIII va intentar dominar el territori gascó intitulant-se durant un temps *senyor de Gascunya*;[15] i que, un segle abans de la batalla de Muret, el comte de Tolosa Alfons Jordà i el senyor de Montpeller Guilhem VI es van fer vassalls d'un altre monarca ibèric, el rei de Lleó i Castella Alfons VII, intitulat *Imperator totius Hispaniae*, els dominis del qual s'estenien llavors, segons un cronista ofi-

Navarra, 48), p. 57-59 i 346-347; i Carlos Laliena Corbera (2001), «Reliquias, reyes y alianzas: Aquitania y Aragón en la primera mitad del siglo XI», a Philippe Sénac (dir.), *Aquitaine et Espagne (VIIIe–XIIIe siècle)*, Poitiers, Université de Poitiers – CESCM, p. 57-68.

12. Laliena (2000), p. 59 i 238-239; José María Lacarra de Miguel (1968), «Los franceses en la Reconquista y repoblación del Valle del Ebro en tiempos de Alfonso El Batallador», *Hispania*, núm. extra 2, p. 65-80; Carlos Laliena Corbera (2000b), «*Larga stipendia et optima praedia* : les nobles *francos* en Aragon au service d'Alphonse le Batailleur», *Annales du Midi*, núm. 230, p. 149-169; José Ángel Lema Pueyo (2008), *Alfonso I el Batallador, rey de Aragón y Pamplona: 1104-1134*, Gijón, Trea (Corona de España. Reyes de Aragón y Navarra, 49), p. 35-36, 69-73, 113-121, 165-169 i 327-340. Més en general sobre aquest tema a Marcelin Défourneaux (1949), *Les Français en Espagne aux XIe et XIIe siècles*, París, PUF i *Les Français en Espagne du VIIIe au XIIIe siècle / Los Franceses en España desde el siglo VIII al siglo XIII. Actes Congrès Transpyrenalia, 3 (Oloron-Sainte-Marie, 2007)* (2008), Oloron-Sainte-Marie, Ville d'Oloron-Sainte-Marie.

13. Martin Aurell (1995), *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213),* París, Publications de la Sorbonne, p. 361-371; i Ana Isabel Lapeña Paul (2008), *Ramiro II de Aragón: el rey monje (1134-1137)*, Gijón, Trea (Corona de España. Reyes de Aragón y Navarra, 50), p. 137-141.

14. Aurell (1995), p. 413-415; Alvira (2002), p. 69; i Benito (2009), p. 54.

15. Martín Alvira Cabrer i Pascal Buresi (2001), «*Alphonse, par la grâce de Dieu, Roi de Castille et de Tolède, Seigneur de Gascogne.* Quelques remarques à propos des relations entre Castillans et Aquitains au début du XIIIe s.», a Philippe Sénac (dir.), *Aquitaine et Espagne (VIIIe-XIIIe siècles)*, Poitiers, Université de Poitiers – CESCM, p. 219-232; i Carlos Estepa (en premsa), «El reino de Castilla y los territorios occitanos (1135-1254)», a *Actas del Congreso internacional «La encrucijada de Muret. ¿Una nueva definición para Europa y el Mediterráneo?» (Barcelona, 27-29 de noviembre de 2013)*, Monografías de la Sociedad Española de Estudios Medievales.

cial, des de Santiago fins al riu Roine (*a mare magno Oceano, quod est a Patrono Sancti Iacobi, usque ad fluvium Rodani*).[16] Per tant, si parlem dels vincles entre el sud de França i la península Ibèrica durant la plena edat mitjana, m'atreviria a dir –simplificant molt– que Catalunya va ser la primera i la més important, però no l'única.

En aquest sentit, l'expansió barcelonina i després catalanoaragonesa al Midi occità, el marc històric en què s'explica la batalla de Muret, s'entén millor i –per mi– adquireix una dimensió molt més clara i molt més rellevant si la contemplem des d'aquesta òptica més àmplia, més general. Ho han dit altres especialistes abans que jo: els occitans dels segles xi-xiii formaven part del regne de França (i de l'Imperi en el cas de Provença), però miraven més al sud, als regnes hispànics, que al nord, a la monarquia dels Capets.[17]

Tercera idea, força relacionada amb l'anterior: la batalla de Muret va ser un assumpte d'occitans i de catalans. Aquesta és una idea que es consolida en el segle xix gràcies als moviments de recuperació de la cultura occitana (*Felibritge*) i de la cultura catalana (*Renaixença*). S'afirma llavors la idea de la germanor de les llengües, i aquesta germanor lingüística dóna sentit al passat medieval comú de catalans i occitans, una història comuna que tenia en la batalla de Muret un dels seus moments decisius.[18] El problema d'aquesta interpretació és que tendeix a

16. Antonio Maya Sánchez (ed.), *Chronica Adefonsi Imperatoris* (1990), Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 71), cap. 68. Vegeu Hélène Sirantoine (2012), «*Imperator Hispaniae*». *Les idéologies impériales dans le royaume de León (IXe-XIIe siècles)*, Madrid, Casa de Velázquez, p. 341-349 (esp. 342-343).

17. Alvira (2002), p. 52-57; i Martín Alvira Cabrer (2004), «Le Jeudi de Muret : Aspects idéologiques et mentaux de la bataille de 1213», a Roquebert, Michel (dir.), *La Croisade albigeoise. Actes du Colloque International du Centre d'Études Cathares (Carcassonne, 4-6 octobre 2002)*, Balma, Centre d'Études Cathares, p. 197-207.

18. Vegeu Philippe Martel (1992-1993). «Occitans i Catalans, els avatars d'un germanor», a *Actes del Col·loqui internacional sobre la Renaixença (18-22 de desembre de 1984)*, 2 vol., Barcelona, Curial, vol. I, p. 377-390; i Philippe Martel (2003), «El Jocs Florals, el Felibritge i la Renaixença», a *Càtars i Trobadors. Occitània i Catalunya: renaixença i futur*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 194-201 (esp. 195). Mes en general, vegeu també Jaume Sobrequés i Callicó (2003), «Occitània i Catalunya, una historia comuna», a *Càtars i Trobadors. Occitània i Catalunya: renaixença i futur*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 10-13; i Robert Lafont (2003), «Occitans i catalans: els segles del matrimoni impossible i el temps de la unió», a *Càtars i Trobadors. Occitània i Catalunya: renaixença i futur*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 14-21. La idea, també dins el títol d'una de las commemoracions acadèmiques del vuitè centenari:

deixar al marge els aragonesos, que mai no van formar part de la «germanor de llengua».[19] Aquesta tendència es va veure accentuada en les interpretacions de la història de Catalunya en clau nacional, i encara avui es pot continuar llegint que l'exèrcit de Pere el Catòlic a Muret era un exèrcit «occitano-català» o «catalano-occità», sense aragonesos.[20] Això és com a mínim curiós, perquè pràcticament tots els morts de la batalla van ser barons i cavallers aragonesos.[21]

Al meu entendre, per comprendre la batalla de Muret i la realitat política de la França meridional i la Corona d'Aragó dels segles xii-xiii cal allunyar-se la idea de la germanor de llengua creada en el segle xix. També convindria assumir que la Corona d'Aragó no és solament Catalunya (ni Aragó), o que

Congrés 800 anys després de Muret: els trobadors i les relacions catalanooccitanes (Barcelona, 24 i 25 d'octubre de 2013), Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica.

19. «Aquesta desfeta [Muret] marca la fi de la preponderància catalana en el Migdia de França i escindeix tràgicament les terres que, per germanor d'idioma i de cultura, semblaven destinades a formar una sola nació». Ferran Valls i Taberner i Ferran Soldevila (1922), *Història de Catalunya*, Barcelona, Editorial Pedagògica; reedició (2002): Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Serra d'Or, 296), p. 133. Entre d'altres autors, també Jordi Ventura (1960), *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Pròleg de Martí de Riquer, Barcelona, Aedos (Bibliografia Biogràfica Catalana, 24), p. 25-29.

20. Text de presentació de la *Jornada de commemoració del «Vuitè centenari de la Batalla de Muret» (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 11 de juliol de 2013)*, Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC) i Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH); Adreça web: *http://www.euroregio.eu/ca/actualitat/jornada-de-commemoracio-del-vuite-centenari-de-la-batalla-de-muret* (consulta: 10/01/2014); «Batalla de Muret», a *Gran Enciclopèdia Catalana*; adreça web: *http://www.enciclopedia.cat/enciclop%C3%A8dies/gran-enciclop%C3%A8dia-catalana/EC-GEC-0044993.xml?s.book=gec&s.q=muret#.UvCzHDaA1gU* (consulta: 10/01/2014); «Història dels Països Catalans», a *Viquipèdia.cat*; adreça web: *http://ca.wikipedia.org/wiki/Hist%C3%B2ria_dels_Pa%C3%AFsos_Catalans* (consulta: 10/01/2014).

21. A Muret hi moriren el majordom reial i *ric hom* Miguel de Luesia, Aznar Pardo, el seu fill Pedro Pardo, Gómez de Luna, Miguel de Rada, Sancho de Antillón, Gil del Castellar, Pedro de *Bisomius* i García Gómez. Vegeu *Libro de Aniversarios de Sigena* (s. xiii-…?), a Alvira (ed.) (2010), vol. IV, núm. 27; Jaume I (1991), *Llibre dels Fets del Rei En Jaume*, Jordi Bruguera (ed.), 2 vol., Barcelona, Barcino, vol. II, cap. 9; i Rodrigo Jiménez de Rada (1987), *Historia de rebus Hispaniae sive Historia Gothica*, Juan Fernández Valverde (ed.), Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 72), llib. VI, cap. iiii. Dels catalans, es coneix únicament la mort del baró i trobador Huguet de Mataplana després de la batalla, a Tolosa, a causa de ses ferides: Milà (1861), p. 316, n. 2; i Martí de Riquer (1972), «El trovador Huguet de Mataplana», *Studia hispanica in honorem Rafael Lapesa Melgar,* 3 vol., Madrid, Gredos, vol. I, p. 455-494 (esp. 459-460).

la realitat política del 1200 no es sempre la dels segles posteriors.[22] El que em sembla més lògic és parlar del que parlen els documents i les cròniques medievals: i els documents i les cròniques diuen que Pere el Catòlic era rei de catalans i d'aragonesos;[23] que els seus homes de confiança eren tant catalans com aragonesos;[24] i que la ciutat en què va estar més vegades, igual que el seu pare Alfons el Cast, va ser Lleida, molt probablement perquè estava just entre Catalunya i Aragó (vegeu el mapa de la p. 29).[25]

És difícil de demostrar, però la meva impressió es que els monarques catalanoaragonesos, des de Ramon Berenguer IV fins a Pere el Catòlic, van ser conscients de l'equilibri que havien de mantenir entre els dos elements constitutius de la seva monarquia, un equilibri solament alterat després de 1213, durant el llarg regnat de Jaume I. Pel que fa a la batalla de Muret, el que sabem és que hi havia tropes tant catalanes i occitanes com aragoneses.[26]

En relació amb aquesta qüestió, jo he estat –i sóc– molt crític amb la terminologia utilitzada per molts autors catalans, historiadors i altres, a l'hora de parlar del regnat de Pere el Catòlic i la batalla de Muret («rei/monarca cata-

22. De vegades, els *a prioris* porten a cometre errors tan inconscients com significatius. Parlant dels fets previs a Muret, es diu que el comte de Tolosa Ramon VI «fugi cap a Catalunya per demanar socors a la cort del rei d'Aragó. Les amargues notícies del camp tolosà arribaven a Barcelona...»; Benito (2009), p. 126. La realitat és que Raimon VI va viatjar a l'Alt Aragó i que l'entrevista va tenir lloc segurament a Osca. Quant a la cort, no era a Barcelona, perquè en aquesta època era itinerant i, si de cas, podria situar-se a Lleida (vegeu mapa, p.29); Martín Alvira Cabrer (2013), «Itinerarios entre batallas. Los desplazamientos de Pedro el Católico, rey de Aragón y conde de Barcelona, de julio de 1212 a septiembre de 1213», *De Medio Aevo*, núm. 2-1, p. 1-42 (esp. 10-16).

23. Serveixi com a exemple la donació reial del castell i la vila de Conesa i el lloc de la Sala, a fur de Barcelona, al català Guillem de Guàrdia Lada (Terol, 30 d'agost de 1210): *Et ego Guillemus de Guardia Lata recipio libens et voluntarius hoc donativum a vobis domino meo Petro Rege supradicto et devenio inde homo vester fidelis et vassalis, faciens vobis hominiaticum iunctis manibus apud Castellum Habib coram multis baronibus Curie vestre Aragonensibus et Catalanis*, ACA, Cancilleria, Pergamins de Pere I, núm. 369, a Josep Maria Sans i Travé (ed.) (1997), *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya (Textos Jurídics Catalans. Documents, I), núm. 232, p. 322-323.

24. Vegeu Alvira (2010), vol. V, apèndixs 3-7.

25. Vegeu Alvira (2010), vol. V, apèndix 2; i Ana Isabel Sánchez Casabón (1995), *Alfonso II, rey de Aragón, conde de Barcelona y marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico – CSIC (Fuentes Históricas Aragonesas, 23), p. 957 (68 doc.).

26. Llistat de combatents a Alvira (2010), vol. V, taula 7.9, p. 2529-2535.

là», «reialesa/monarquia catalana», «comte-rei», «expansió/dominació catalana», «derrota catalana»...),[27] una terminologia que ha arribat a ser interioritzada també per diversos autors estrangers.[28] En el seu moment, vaig qualificar aquesta forma d'expressar el relat històric de Muret de «catalanista» (cometent segurament algun excés amb algun autor) i, després, la vaig definir com a «catalanitzant».[29]

27. Joaquim Miret i Sans (1900), *La expansión y la dominación catalana en los pueblos de la Galia meridional. Discurso leído en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública de D. Joaquín Miret y Sans, el día 3 de junio de 1900*, Barcelona, Hijos de Jaime Jepús, p. 53-56 («Pedro I»); Antoni Rovira i Virgili (1926), *Història nacional de Catalunya*, 8 vol., Barcelona, Pàtria, vol. IV, p. 443-491 *passim* («comte-rei»), 447 («Estat català»), 449 («hegemonia catalana»); Ferran Soldevila (1934-1935), *Història de Catalunya*. 3 vol., Barcelona, Alpha, vol. I, p. 172 («comte-rei»), 173, 187 («monarca català»), 191 («sobirà de Catalunya»); Rafael Dalmau i Ferreres (1960), *L'heretgia albigesa i la batalla de Muret*, Barcelona, Rafael Dalmau (Episodis de la Història, 8), p. 62 («comte-rei»), 64 («rei català»); Ventura (1960), p. 25 «comtes-reis del casal català»), 215 («rei català»), 233 («sobirà de Catalunya»); Jesús Mestre Godes (1995), *Los cátaros, problema religioso, pretexto político*, Barcelona, Península, p. 200 («Pedro I»), 205 («rey catalán»), 210 («nación catalana», «realeza catalana»); Jesús Mestre Campi (dir.) (1997), *Atlas de los Cátaros*, Barcelona, Península, p. 26, 35, 36 («rey/soberano catalán», «condes-reyes», «Pedro I de Cataluña-Aragón»); Xavier Escura i Dalmau, Francesc Riart i Jou i Oriol Garcia i Quera (1998), *Càtars i trobadors. Un viatge il·lustrat a l'Occitània del segle XIII*, Barcelona, Signament, p. 72-77 («rei català»); Xavier Escura i Dalmau (2002), *Crònica dels càtars: el genocidi occità, la batalla de Muret i l'enigma del Sant Grial*, Barcelona, La Magrana, p. 42 («comte-rei català»), 85, 102, 104 («rei català»), 95 («derrota catalanooccitana»); Francesc Xavier Hernàndez (2002), *Història Militar de Catalunya. Vol. II: Temps de conquista*, Barcelona, Rafael Dalmau, p. 6, 69 («comte-rei»), 71 («campament occitano-català»); Xavier Escura i Dalmau (2003), *Els mites de Muret i Montsegur*, Barcelona, Rafael Dalmau (Episodis de la Història, 338), p. 21, 23, 48 («rei català»), 46 («derrota occitanocatalana»); Antoni Sella, Jaume Fernández, Enric Passolas i Oriol Garcia Quera (2005), «1213. La batalla de Muret. La gran derrota catalana», *Sàpiens*, núm. 32, p. 24-31; Benito (2009), p. 127 («protectorat català»), 103, 129 («rei català»); i els arguments de Crusafont (2012), p. 36-38.

28. Thomas N. Bisson (1984), *Fiscal Accounts of Catalonia under the Early Count-Kings (1151-1213)*, 2 vol., Berkeley – Los Angeles – Londres, University of California Press; Elaine Graham-Leigh (2005), *The Southern French Nobility and the Albigensian Crusade*, Woodbridge, Boydell Press, p. 53 («counts-kings») i 113-129 («Pere I»); Lawrence W. Marvin (2008), *The Occitan War. A Military and Political History of the Albigensian Crusade, 1209-1218*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 7, 181, 192, 193 y 306 («count-kings», «Pere II», «Jaume of Aragon», «Miquel of Luesia»).

29. Alvira (2002), p. 135, 136 i 140. Vegeu la crítica de Flocel Sabaté a Laurent Macé (coord.) (2004), «*Muret, Muret, Muret "Morne Plaine !".* Réflexions sur *El Jueves de Muret* de Martín Alvira Cabrer», *Heresis*, núm. 41, p. 13-54 (esp. 30-37). La nostra opinió a Macé (2004), p. 46-49; i Alvira (2008 i 2013), p. 62-63.

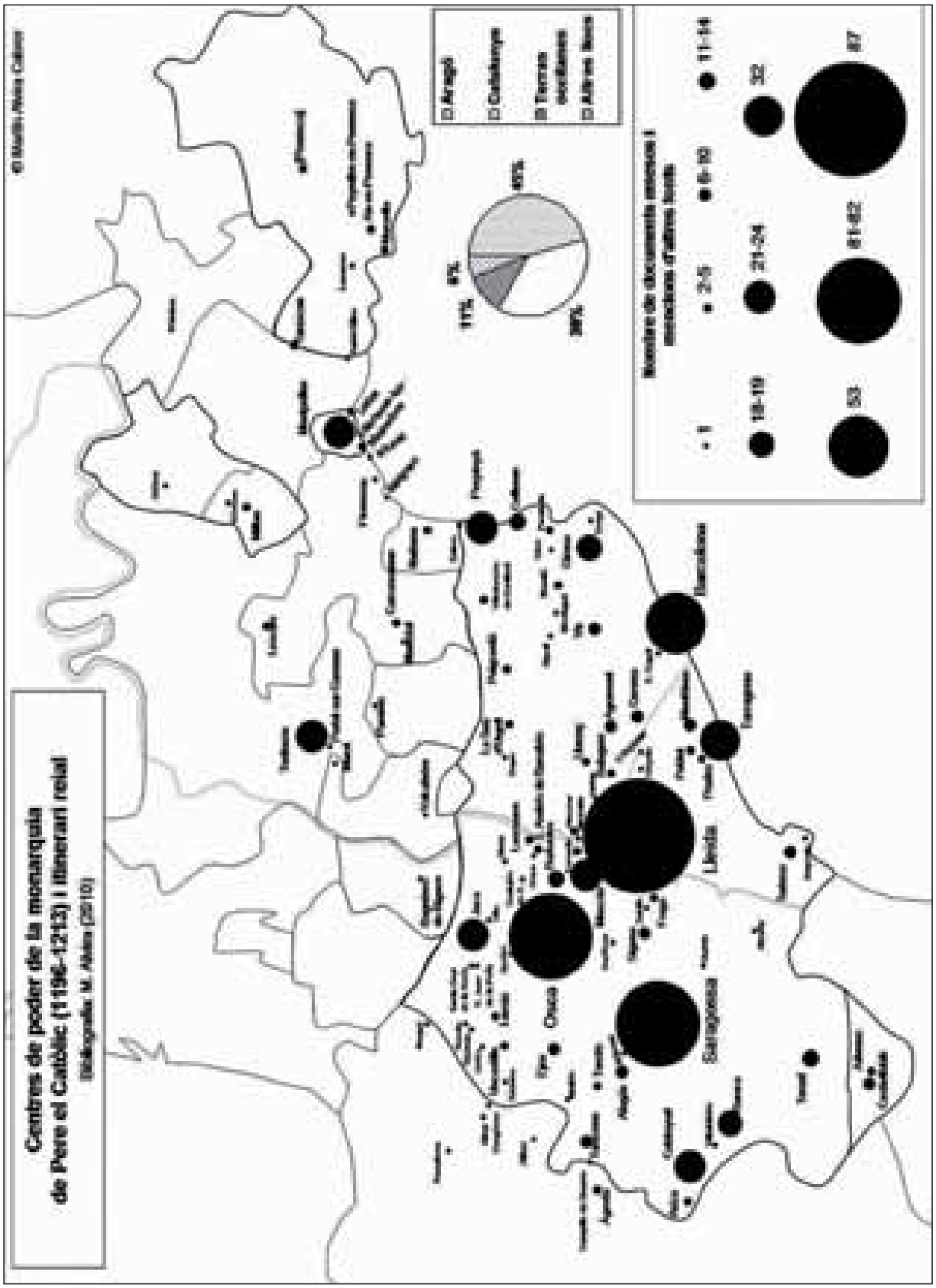
Centres de poder de la monarquia
de Pere el Catòlic (1196-1213) i itinerari reial
Aragó
Catalunya
Terres occitanes
Altres llocs

El que volia assenyalar és que aquesta terminologia «catalanitza» la història de la batalla de Muret i exclou el seu component aragonès. No es tracta, en absolut, de restar una mica de «catalanitat» a la Corona d'Aragó ni a la història de la batalla de Muret –no caldria sinó–, sinó de ser justos amb allò que sabem que va passar.

I em serà permès dir una altra cosa, perquè ningú no tingui dubtes sobre la meva posició. Si he estat crític amb la historiografia catalana de Muret, i amb aquesta terminologia, és senzillament perquè no he pogut ser-ho també amb l'aragonesa, ja que, de fet, no hi ha una historiografia aragonesa de la batalla de Muret. Des del segle xix, els historiadors aragonesos s'han oblidat de la batalla de Muret, no l'han estudiada.[30] Però això no vol dir que no hi hagi la mateixa tendència a silenciar l'altre. El 1926, Antoni Rovira i Virgili ja denunciava que l'«ideal» de l'expansió ultrapirinenca fos considerat només aragonès i no també català.[31] Als que parlen únicament del *rey aragonés Pedro II*, de la *monarquía aragonesa* o de l'*ejército aragonés* derrotat a Muret,[32] els podem assenyalar que l'exèrcit de Pere el Catòlic era també català i occità; que, a l'hora de referir-se a la Corona d'Aragó i, concretament, a l'expansió ultrapirinenca o a la batalla de Muret, és a dir, al que avui anomenaríem la «política exterior», ens sembla més just i més equilibrat parlar d'una monarquia «catalanoaragonesa» o «aragonesocatalana» –per mi és igual–[33] que d'una monarquia solament aragonesa; i que

30. Vegeu Martín Alvira Cabrer (en premsa), «Diferencias interpretativas y problemas militares. La batalla de Muret en la historiografía contemporánea», a *Actas del Congreso internacional «La encrucijada de Muret. ¿Una nueva definición para Europa y el Mediterráneo?» (Barcelona, 27-29 de noviembre de 2013)*, Monografías de la Sociedad Española de Estudios Medievales.

31. Rovira (1926), p. 450. Referint-se a un estudi del medievalista aragonès Andrés Giménez Soler (1922), «La frontera catalano-aragonesa», a *II Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Huesca, 26 al 29 de abril de 1920)*, Osca, Viuda de Justo Martínez, p. 463-559.

32. Juan Fernando Utrilla Utrilla (1993), «Pedro II», a *Los Reyes de Aragón*, Saragossa, CAI, p. 73-80, esp. 78 i 79 («rey aragonés»); Sánchez Casabón (1995), p. 11 («soberano aragonés»); José Ángel Sesma Muñoz (1998), «El reinado de Pedro II (1196-1213)», a Miguel Ángel Ladero Quesada (coord.), *Historia de España Menéndez Pidal. Volumen 9: La reconquista y el proceso de diferenciación política (1035-1217)*, Madrid, Espasa Calpe, p. 722-752, esp. 727 («monarquía aragonesa»), 728, 743 («aragonés»), 732, 743 («corona aragonesa») i 741 («monarca aragonés»); Rubén Sáez Abad i Claudio Antonucci (2012), *La batalla de Muret, 1213*, Madrid, Almena (Guerreros y Batallas, 80), p. 42, 53, 57 («monarca aragonés») i 72 («súbditos aragoneses»); Rubén Sáez Abad (2013), *Atlas ilustrado de la guerra en la Edad Media en España*, Madrid, Susaeta, p. 139 («ejército aragonés», «monarca aragonés», «intereses aragoneses»).

33. Expressions totes dues historiogràfiques i no medievals. Solem utilitzar la primera per pura comoditat lingüística en les principals llengües, però, al nostre parer, l'ordre dels factors no altera el producte.

no hi ha Corona d'Aragó sense el comtat de Barcelona, sense Catalunya, sense els catalans, en definitiva. La meva opinió és que allò que val per a uns val per a tots, a Catalunya, a Aragó, a Madrid, a França o on sigui, i encara que això signifiqui no acontentar ningú i quedar malament amb tots.

Quarta idea: la batalla de Muret va ser un enfrontament menor, de dimensions regionals i, per tant, històricament secundari. Cal dir que la interpretació «reduccionista» de Muret va ser promoguda en el segle xiii pels mateixos derrotats en presentar la batalla com una operació interna de la Corona d'Aragó, com l'enfrontament entre un monarca que temia per l'herència de les seves germanes, les infantes Elionor i Sança, casades amb els comtes tolosans, i un vassall rebel, Simó de Montfort, senyor de Carcassona.[34] Però la veritat és que, al meu entendre, la transcendència històrica de la batalla de Muret es comprèn molt millor si es tenen en compte les seves dimensions «internacionals», en diríem avui. Muret no es pot explicar sense l'ambient d'eufòria generat en tota la cristiandat, i sobretot en el Papat, per la gran victòria de Las Navas de Tolosa sobre el califat almohade (16 de juliol de 1212). Tampoc es pot comprendre sense la batalla de La-Roche-aux-Moines (2 de juliol de 1214) i, sobretot, sense la cèlebre batalla de Bouvines (27 de juliol de 1214), el xoc campal que va significar un punt i a part en el gran conflicte que enfrontava els reis Plantagenets d'Anglaterra amb els reis Capets de França tot al llarg de la segona meitat del segle xii. Perquè el 1213, darrere de Pere el Catòlic hi havia el rei d'Anglaterra, vell aliat de la Corona catalanoaragonesa des del segle xii, i darrere de Simó de Montfort hi havia el rei de França, el futur gran enemic de la Corona d'Aragó en el segle xiii. La batalla de Muret, en aquest sentit, va ser bastant més que un moment clau per a la història catalana, aragonesa, occitana, espanyola o francesa: va ser un moment clau per a la història de l'Europa occidental de principis del segle xiii.[35]

34. *Gesta Comitum Barchinonensium I* (2012), Stefano M. Cingolani (ed.), *Les «Gesta Comitum Barchinonensium» (versió primitiva), la «Brevis historia» i altres textos de Ripoll*, València, Universitat de València (Monuments d'Història de la Corona d'Aragó, 4. Fonts Històriques Valencianes, 55), p. 119-160, esp. XIV,14.

35. Vegeu Martín Alvira Cabrer (2011), «Después de Las Navas de Tolosa y antes de Bouvines. La batalla de Muret (1213) y sus consecuencias», a *1212-1214: el trienio que hizo a Europa. Actas de la XXXVII Semana de Estudios Medievales de Estella (19 al 23 de julio de 2010)*, Pamplona, Gobierno de Navarra, p. 85-111.

Cinquena idea: el rei d'Aragó i comte de Barcelona Pere el Catòlic (en lloc de les formes catalana *Pere I* o aragonesa *Pedro II* prefereixo el sobrenom, que val per a tots) era un monarca esbojarrat, temerari i inconscient, que va anar a Muret a combatre en una batalla que només podia acabar com ho va fer, en un desastre.[36] La tradicional mala imatge de Pere el Catòlic deriva justament de la seva derrota a Muret.[37] Recordem la seva fama de faldiller, creada en gran mesura pel seu fill Jaume I en el *Llibre dels Fets* quan explica que va passar la nit anterior a la batalla fornicant amb una dona i que l'endemà, durant la missa, no podia aguantar-se dret.[38] Allò que ha passat amb Pere el Catòlic és que el desastrós final del regnat ha condicionat la valoració de tot el regnat.[39]

La meva impressió és que Pere el Catòlic era un rei i un home amb molts defectes. Pot ser titllat de cínic, pot ser acusat de no tenir escrúpols amb els seus parents (amb el seu fill Jaume, per exemple), de jugar gairebé sistemàticament a dues baralles, de tenir una gran ambició (atesa l'escassetat creixent dels seus recursos econòmics), d'haver fet una aposta extremadament arriscada el 1213 desobeint el Papat i fent front a l'exèrcit de la croada albigesa i d'haver celebrat la victòria sobre els croats abans d'aconseguir-la. Però de Pere el Catòlic també es poden dir algunes coses positives: que la seva herència política no era fàcil de gestionar; que va saber maniobrar políticament en un moment històric especialment complicat, per la pressió almohade al sud i l'esclat del problema albigès al nord; o que, tenint fama de guerrer, va preludiar una nova generació de dirigents (la qual dominaria el segle xiii) que van buscar la negociació més que la guerra en les seves relacions amb altres poders cristians. Prototip de rei-cavaller de la seva època, de físic imponent, també es pot dir que Pere el Catòlic era un

36. Algunes valoracions negatives van ser molt influents, especialment les de Ferran Soldevila (1926), «La figura de Pere el Catòlic a les cròniques catalanes», *Revista de Catalunya*, vol. 4, núm. 23, p. 495-506; i Soldevila (1934-1935), vol. I, p. 192-193.

37. Alvira (2002), p. 410-460.

38. Jaume I, cap. 9. Vegeu Robert I. Burns (1976), «The Spiritual Life of James the Conqueror, King of Aragon-Catalonia, 1208-1276. Portrait and Self-Portrait», *The Catholic Historical Review*, núm. 62, p. 1-35 (esp. 5, 26-30 i 33-34); i Alvira (2002), p. 448-458.

39. És interessant observar el canvi experimentat per la imatge del gran derrotat a Muret, sobretot en la historiografia catalana: de les crítiques acerades de Ferran Soldevila (1926, p. 495), passant per la semblança més mesurada de Rovira (1926, p. 496-498) i els primers elogis de Rafael Dalmau (1960, p. 63-67), fins a la reivindicació de Francesc Xavier Hernàndez, que considera Pere el Catòlic «un monarca lúcid i conseqüent» maltractat per la historiografia (2002, p. 81-82).

personatge veritablement carismàtic, capaç de convèncer els altres, d'arrossegar els altres, de fer que altres el seguissin. Així ho creia també a mitjan segle xix l'arxiver i historiador menorquí Josep Maria Quadrado quan el va descriure com un «monarca generós fins a la prodigalitat, cavaller valent fins a la temeritat i enamorat fins a la bogeria; culpable amb la seva mare [la reina Sança de Castella] d'ingratituds, amb la seva dona [la reina Maria de Montpeller] d'infidelitats, amb els seus súbdits de gravàmens i dilapidacions i, no obstant això, estimat amb entusiasme a casa i al seu regne».[40] Aquesta personalitat carismàtica era una qualitat política fonamental en el món feudal dels segles xii-xiii, un món d'estructures fràgils i vincles personals entre homes, un món –com han assenyalat especialistes de la talla del britànic John Gillingham o el català Martí Aurell– en què la capacitat d'un rei per inspirar sentiments de respecte, admiració i lleialtat era un factor essencial de les relacions polítiques.[41]

Sisena idea, molt relacionada amb l'anterior: Muret era una batalla perduda per endavant, perquè la Corona d'Aragó del segle xiii mai no podria haver fet front al Papat i al rei de França, de la qual cosa es dedueix que l'expansió occitana era una via morta i que la història només podia acabar com ho va fer. Aquesta és una idea perceptible en la historiografia francesa més tradicional, una historiografia centrada en la monarquia dels Capets, una historiografia «hexagonal», diríem, que continua contemplant els Pirineus com una frontera natural, i amb tradicionals dificultats per acceptar la particularitat cultural del Midi occità.[42] De vegades, però, i per altres raons, es troba també entre autors més propers.[43]

Al meu entendre, la batalla de Muret va ser una aposta arriscada, però en absolut perduda per endavant. El rei Pere el Catòlic tenia problemes econòmics i la de Muret era una operació política i militar difícil, i condemnada, a més, moralment pel Papat. Però, allò que s'ha de dir és que, malgrat tots els obstacles,

40. José María Quadrado (1844), «Monasterio de Sijena», a *Recuerdos y Bellezas de España. Aragón*, Madrid, José Repullés, p. 96-97 (traducció nostra).

41. John Gillingham (2012, orig. angl. 2002), *Ricardo Corazón de León*, Madrid, Sílex, p. 505-526 (esp. 511 i 517); i Martin Aurell (2012, orig. fr., 2003), *El Imperio Plantagenet, 1154-1224*, Madrid, Sílex – Universidad de Extremadura, p. 319.

42. Vegeu Martel (1980), p. 413-418 i 442-454, i més àmpliament a Martel (2002) i Soula (2004).

43. Rovira (1926), p. 494 i Sesma (1998), p. 723.

aquell dijous 12 setembre de 1213 el rei Pere havia fet pràcticament tot el que calia fer per arribar a la batalla amb els croats de Montfort en condicions de vèncer. Dues dades, almenys, permeten sostenir aquesta idea: la primera és la ja esmentada superioritat numèrica de l'exèrcit del rei d'Aragó (un mínim del doble en tropes a cavall, i moltíssim més a peu);[44] la segona és la condició de «victòria-miracle» que els croats van concedir a la batalla de Muret, una condició que té sentit si pensaven que *a priori* la tenien pràcticament perduda.[45]

En relació amb les tropes que van participar en la batalla hi ha una altra idea, la setena, que es continua repetint i que parla de la poca participació aragonesa o catalana a la campanya, afegint que això denota la manca d'interès, bé de la noblesa catalana, bé de la noblesa aragonesa.[46] Per descomptat, la participació catalana i aragonesa en la campanya de Muret va ser bastant menor que un any abans a la campanya de Las Navas de Tolosa, una batalla legítima contra l'islam en una gran croada amb el suport de Roma.[47] Recordem també l'absència dels bisbes, que no podien participar en una intervenció militar prohibida expressament pel Papa, però que estaven amb el rei Pere a Osca, lloc de concentració de l'exèrcit, quinze dies abans de la batalla, cosa que suggereix que hi va haver un suport (polític i econòmic) de l'Església catalanoaragonesa a l'empresa militar del rei.[48] La participació a Muret, efectivament, va ser menor,

44. Les xifres donades pels diferents fonts a Alvira (2008), ap. 5, p. 289-291. Un bon estudi de les hipòtesis dels diferents autors a Marvin (2008), p. 184-187.

45. Alvira (2002), p. 381-399; i Alvira (2008 i 2013), p. 205-209.

46. L'arquebisbe de Toledo diu que hi havia més catalans que aragonesos; Rodrigo Jiménez de Rada, llib. VI, cap. iiii. No obstant això, coneixem més noms de combatents aragonesos que de catalans; vegeu Alvira (2010), vol. V, taula 7.9, p. 2529-2535. Un gran historiador militar britànic va arribar a assegurar que els aragonesos eren menys nombrosos a Muret que els catalans perquè tenien més escrúpols a l'hora d'ajudar els heretges; Charles Oman (1898), *A History of the Art of War. The Middle Ages, from the Fourth to the Fourteenth Century*, Nova York – Londres, G. P. Putnam's Sons-Methuen, p. 447-457 (esp. 451; reed. (1924), *A History of the Art of War in the Middle Ages, Volume One: 378-1278 AD*, Londres, Methuen (reimpr. 1991: Londres, Greenhill Books), p. 453-467 (esp. 458).

47. Alvira (2002), p. 294-301; Alvira (2008 i 2013), p. 128-134; Alvira (2010), vol. V, taules 7.6 i 7.9; i Alvira (2012), p. 83-111.

48. Emili Morera i Llauradó (1897-1901, reed. 1981-1982), T*arragona Cristiana. Historia del Arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia*, 2 vol., Tarragona, Establecimiento tipográfico de F. Arís e hijo (reed. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV » Diputació Provincial de Tarragona), Vol. I, p. 549; Miret i Sans (1900), p. 53-54; Alvira (2002) p. 193; i Alvira (2008 i 2013), p. 102; i Alvira (2013), p. 26-27.

però l'important –al meu entendre– és que va ser suficient per vèncer la batalla. Repeteixo la dada: el 12 de setembre, Pere el Catòlic tenia a les seves ordres un gran nombre de cavallers i moltíssims peons, per la qual cosa va afrontar la batalla amb clares possibilitats de vèncer-la.

L'interès dels barons i els cavallers catalans i aragonesos en l'expansió occitana de Pere el Catòlic tampoc té a veure amb el seu paper en la batalla. Si hi van morir més barons aragonesos és perquè el rei va entrar en combat amb ells, i ells van caure intentant protegir-lo. Ho dic d'una altra manera: si el rei hagués combatut al costat dels catalans, els barons morts haurien estat catalans i no aragonesos, al marge del seu interès o no per l'expansió reial més enllà dels Pirineus.

Vuitena idea, aquesta en forma d'interrogant: la batalla de Muret va ser «una escaramussa, rude, però breu», com va dir Jordi Ventura, traduint literalment l'historiador francès Pierre Belperron,[49] o va ser una veritable batalla campal, com han (hem) suggerit altres autors? La batalla de Muret ha estat estudiada des de finals del segle xix, però el seu desenvolupament purament militar segueix sent l'aspecte probablement més controvertit d'aquest xoc. Les fonts medievals són lacòniques, molt parcials, no sempre compatibles i a vegades obertament contradictòries, de manera que la història militar de Muret segueix presentant diversos interrogants realment difícils de resoldre: quin era el veritable camp de batalla i quina era la topografia de Muret el 1213; on era el campament (o els campaments) de l'exèrcit del rei d'Aragó: a l'oest o al nord de Muret, prop de Muret o prop del riu Garona; quin va ser el *tempo* de la batalla, qüestió sempre difícil per a qualsevol batalla plenomedieval; com i per on es va produir la sortida dels croats de Muret; si l'exèrcit del rei d'Aragó va formar o no en ordre de combat abans del xoc i, si ho va fer, com estava organitzat; en relació amb això, per què Pere el Catòlic estava situat al cos central i no a la saga, la posició natural dels líders militars en aquesta època; com es va produir l'atac lateral de Simó de Montfort al comandament de la rereguarda dels croats,

49. Ventura (1960), p. 224. Traducció literal de *cette bataille, si longtemps célèbré, n'ait été qu'une échauffourée, rude, mais brève*; Pierre Belperron (1942, reed. 1967), *La Croisade contre les Albigeois et l'union du Languedoc à la France, 1200-1249*, París, Plon (reed. París, Perrin), p. 303.

per on i contra quines tropes; quin paper hi van jugar els comtes de Tolosa i de Comenge a la batalla..., i encara es poden fer altres preguntes.[50]

La majoria dels problemes militars que suscita la batalla de Muret es deriva de la forma en què els autors medievals i els historiadors moderns han contemplat aquest xoc. Entre aquests val la pena recordar els francesos Victor Fons (1852), Henri Delpech (1878), Auguste Molinier (1879), Marcel Dieulafoy (1899), Jean Anglade (1913), Pierre Belperron (1942), Ferdinand Lot (1946), Michel Roquebert (1977), Dominique Paladilhe (1988) i Christophe Chevassus (1995), el francopolonès Jan B. Chodzko (1951-1953), l'alemany Gustav Köhler (1886), els britànics Charles Oman (1898 i 1924), Jonathan Sumption (1978), John France (1999) i Rachel L. Noah (1999), els nord-americans Hoffman Nickerson (1923, 1925 i 1931), John H. Mundy (1941) i Lawrence W. Marvin (2008) i els catalans ja esmentats Antoni Rovira i Virgili (1926 i 1948), Ferran Soldevila (1934-1935), Rafael Dalmau (1960), Jordi Ventura (1960) i Francesc Xavier Hernàndez (2002). Per alguns d'aquests autors medievals i moderns, Muret va ser una espècie de *mêlée* ràpida provocada per la sortida sorpresa dels croats. Els que han interpretat així la batalla tendeixen a devaluar les capacitats militars del rei d'Aragó, assenyalant els seus errors tàctics, o per contra, i paradoxalment, intenten salvar la reputació de Pere el Catòlic, posant l'accent en el factor sorpresa i en el mal comportament dels seus cavallers per explicar una derrota impensable i encara avui dolorosa.[51] Altres autors, però, han vist Muret com una autèntica batalla campal, fins i tot admetent que els cavallers catalans, aragonesos i occitans van formar sobre el camp de forma ràpida i van combatre, en paraules del rei Jaume I el Conqueridor, sense mantenir la *natura d'armes*, el bon fer militar.[52]

50. Sobre les idees que segueixen i els autors citats, vegeu Martín Alvira Cabrer (2013), «Nuevas (y no tan nuevas) aportaciones al estudio de la batalla de Muret», *En la España Medieval*, núm. 36, p. 373-400; Martín Alvira Cabrer (en premsa), «Muret 1213 : réflexions sur une bataille perdue», a *Le temps de la bataille de Muret (12 septembre 1213). Actes du 61e Congrès de la Fédération historique de Midi-Pyrénées (Muret, 13-15 Septembre 2013)*. *Revue de Comminges*; i sobretot Alvira (en premsa), «Diferencias interpretativas».

51. Des de la *Canso de la Crosada* (c. 1219/1228), passant per Victor Fons (1852), Molinier (1879), Joaquim Miret i Sans (1905-1908), Rovira (1926) i Jean-Léonard Pène (1957), fins a Hernàndez (2002).

52. Jaume I (1991), vol. II, cap. 9. Des de Pierre des Vaux-de-Cernay (c. 1218), passant per Delpech (1878), Oman (1898), Dieulafoy (1899) i Roquebert (1977), fins a Marvin (2008) i qui escriu aquestes línies.

Sigui com sigui, l'explicació més versemblant a la derrota del rei Pere a la batalla de Muret es troba en el *Llibre dels Fets* del seu fill.[53] Una perillosa combinació de tres elements. En primer lloc, diversos errors militars (divisió de forces, absència de control reial sobre la infanteria occitana i falta d'un adequat ordre de combat i, per tant, de coordinació de les tropes). En segon lloc, l'excés de confiança del rei i dels seus homes més pròxims, que van festejar la victòria abans de lluitar, cosa que va ajudar a posar en pràctica un pla de batalla (exclusivament de cavalleria) que afavoria les possibilitats tàctiques dels croats. Tercer element d'aquest còctel de la derrota: l'excel·lent actuació dels cavallers francesos. Empesos a un situació veritablement límit (vèncer o morir), els croats de Simó de Montfort, cavallers molt experimentats després d'anys d'entrenament als torneigs que se celebraven al nord de França, van demostrar a Muret el seu enorme qualitat militar, tant en el pla tàctic com tècnic.

Novena idea: la desfeta de Muret va significar el final de la «independència d'Occitània». És una idea heretada de la historiografia occitanista que identificava la cultura occitana amb la situació política occitana o, millor dit, que identificava particularitat cultural occitana amb autonomia política occitana, una autonomia que s'entenia construïda al voltant dels comtes de Tolosa.[54] En realitat, la batalla de Muret, la presència de l'exèrcit del rei d'Aragó a Muret el 1213, demostra que tal autonomia política no existia. Al llarg del segle xii, els comtes de Tolosa i els comtes de Barcelona, després també reis d'Aragó, es van enfrontar en un gran conflicte per l'hegemonia occitana conegut en la historiografia francesa per Gran Guerra Meridional i rebatejat per Pere Benito, glossant Jordi Ventura, amb el nom de Gran Guerra Occitana.[55] A la fi del segle xii, els comtes de Tolosa van reconèixer que no podien guanyar aquesta guerra i iniciaren una política d'aliança amb la Corona d'Aragó.[56]

53. Marvin (2008), p. 193.

54. Entre d'altres autors, Jean-Léonard Pène (1957), *La conquête du Languedoc. Essai critique et d'histoire*, Niça, Gimello, p. 160. Sobre aquest tema, Alvira (2002), p. 530-534; i Alvira (2008 i 2013), p. 236-238.

55. Charles Higounet (1951), «Un grand chapitre de l'histoire du xiie siècle : la rivalité des maisons de Toulouse et de Barcelone pour la prépondérance méridionale», a *Mélanges Louis Halphen*, París, PUF, p. 313-322; Benito (2009), p. 18, 37 i 63; i Jordi Ventura (1961), *Alfons el Cast. El primer comte-rei*, Barcelona, Aedos, p. 201-205.

56. Els fets a Higounet (1951), p. 321-322; Michel Roquebert (1970), *L'Épopée cathare. I : 1198-1212 : L'invasion*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, p. 163-176; Roquebert (1977), p.

El primer contacte va tenir lloc el febrer de 1198 a la conferència de Perpinyà. Després es va acordar el matrimoni del comte Raimon VI de Tolosa i la infanta Elionor d'Aragó, germana de Pere el Catòlic, possiblement el novembre de 1202.[57] Les noces se celebraren el gener de 1204 a Perpinyà. Tres mesos després, el rei d'Aragó, el seu germà Alfons II, comte de Provença, i el seu cunyat tolosà van signar a Millau un tractat de defensa mútua.[58] L'octubre de 1205, a Florensac, es pactà el matrimoni del fill de Raimon VI, Raimondet de Tolosa, amb Sança d'Aragó, la filla recent nascuda de Pere el Catòlic i Maria de Montpeller. Atès que aquesta nena va morir de seguida, el futur Raimon VII es casà cap a març de 1211 amb una altra germana del rei, també anomenada Sança. Finalment, el gener de 1213, a Tolosa, portats a una situació política i militar límit per les victòries de la croada albigesa liderada per Simó de Montfort, els comtes de Tolosa, Foix i Comenge, el vescomte de Bearn i els cònsols de les ciutats de Tolosa i Montalban van posar les seves terres i els seus homes a les ordres del rei d'Aragó, culminant així un procés que no era altra cosa sinó l'absorció feudal del comtat tolosà i dels altres senyorius occitans per part de la monarquia catalanoaragonesa.[59]

Un poema de principis del segle xiii, compost pel trobador Albertet (de Sisteron), presenta clarament la situació quan dóna a entendre que els territoris occitans només podien forjar-se políticament sota el domini d'una força externa, bé els *catalans* del rei d'Aragó, bé els *francesos* del rei de França.[60] Així, és

43-166; Alvira (2002), p. 92-94; Antoni Riera Melis (2004), «La desvinculació d'Occitània de la Corona Catalanoaragonesa (1208-1349)», a Josep M. Figueres (ed.), *Col·loqui d'Història Medieval Occitano-Catalana*, El Prat de Llobregat – Barcelona, Fundació Occitano-Catalana, p. 57-79, esp. 60-62; Alvira (2008 i 2013), p. 25-29 i 44; i Benito (2009), p. 102-126.

57. La datació a Florent Laborie (2005), *Les itinéraires du roi Pierre II d'Aragon (1196-1213) : tentative d'approche cartographique*, 2 t., Mémoire de Maîtrise (Laurent Macé, dir.), Tolosa de Llenguadoc, Université de Toulouse - Le Mirail, t. I, p. 63.

58. Sobre aquest tractat, Martín Alvira Cabrer (en premsa), «Le Traité de Millau (avril 1204)», a *La vicomté de Millau au temps de la domination catalano-aragonaise. Rivalités et dissidences*, Tolosa de Llenguadoc, Laboratoire FRAMESPA – Université de Toulouse II Le Mirail (Col. Méridiennes).

59. Sobre aquests esdeveniments, Roquebert (1977), p. 89-118; Alvira (2002), p. 174-176; Alvira (2008 i 2013), p. 66-68; Benito (2009), p. 126-129; i Martín Alvira Cabrer, Laurent Macé i Damian J. Smith (2009), «Le temps de la *Grande Couronne d'Aragon* du roi Pierre le Catholique. À propos de deux documents relatifs à l'abbaye de Poblet (février et septembre 1213)», *Annales du Midi*, vol. 121, núm. 265, p. 5-22.

60. *Monges, cauzetz, segon vostra siensa, / Qual valon mais, Catalan ho Franses? / E met se sai Guascuenha / E Proensa e Lemozi, Alvernh'e Vianés* [el sud de França], / *E de lai met la terra dels*

pot dir que la «independència d'Occitània» no es va perdre a Muret perquè ja s'havia perdut abans de Muret, si és que –com la mateixa «Occitània»– va existir alguna vegada.[61] Aquells que encara enyoren aquesta «independència occitana» perduda a Muret obliden, entre altres coses, que si el rei Pere el Catòlic hagués vençut a la batalla de 1213 els càrrecs polítics i militars més importants de la nova «Gran Corona d'Aragó» transpirinenca no haurien estat ocupats per occitans, sinó per catalans i per aragonesos. Perquè, com Martí Aurell ha demostrat per al comtat de Provença, des del temps d'Alfons el Cast la política dels monarques de la Corona d'Aragó consistia a triar el personal polític dels seus dominis occitans entre els catalans i els aragonesos, però no entre els occitans.[62] Per cert, una cosa semblant a la que farien després els reis de França, quan es van fer amb el control polític del territoris meridionals els anys 1226-1229.

Desena idea: la desfeta de Muret va frustrar la construcció d'un estat imbuït dels valors d'una Occitània oberta, avançada i tolerant, també en matèria religiosa.[63] La veritat és que és difícil establir relacions directes entre els càtars i la batalla de Muret, més enllà del fet que és el xoc bèl·lic en camp obert més important de la croada contra els albigesos. En aquest punt, a vegades hi ha hagut crítiques dures contra el papa Innocenci III, considerant que la seva posició era contrària als interessos catalano-aragonesos al sud de França.[64] Crec que cal matisar-ho dient que la principal preocupació del Papat era l'heretgia, no qui havia

dos reis [els territoris del nord de França sota el domini dels monarques Capets i Plantagenet]; Albertet, *Monges, cauzetz, segon vostra siensa*. Martí de Riquer (ed. i trad. cast.) (1975, reed. 2001), *Los Trovadores. Historia literaria y textos*, Barcelona, Ariel. Vol. II, cap. lxi, núm. 227, p. 1135-1138 (esp. 1135, estrofa I, versos 1-4).

61. El terme amb connotacions culturals i històriques que és còmode i neutre a Madrid no s'usa en mitjans acadèmics francesos per considerar-lo anacrònic i carregat ideològicament. A Catalunya ha substituït l'expressió *Gàl·lia meridional* dels primers especialistes (Miret, 1900) i avui s'utilitza de forma generalitzada i moltes vegades en peu d'igualtat amb els termes *França* o *Catalunya*, unes analogies que ens semblen històricament més que discutibles.

62. Martin Aurell (1981), «Le personnel politique catalan et aragonais d'Alphonse I en Provence (1166-1196)», *Annales du Midi*, vol. 93, núm. 152, p. 121-139.

63. La historiografia del mite de Occitània com un idíl·lic «Edèn» de progrés social i llibertat de consciència a Martel (1980), p. 419-430 i 463-466; i molt més breument a Alvira (2009), p. 115-116. Exemples recents d'aquest mite a Escura (2002), p. 26-30.

64. Escura, Riart i Garcia (1998), p. 42; Escura (2002), p. 82-83, 104-105 i 212-213; Escura (2003), p. 21-25 i 48-52; i Crusafont (2012), p. 67-68 i 70.

de governar els territoris occitans.[65] Innocenci III, és veritat, va buscar sempre la col·laboració del rei de França almenys per tres raons: una, jurídica, perquè era el senyor eminent del comte de Tolosa, primer responsable, per l'Església, de l'expansió de l'heretgia; l'altra raó, estratègica, perquè pensava que els reis hispànics tenien una missió prioritària, que era defensar la cristiandat de l'islam, i aquí cal insistir en la por que inspirava el califat almohade a tot Europa, especialment abans la batalla de Las Navas; i una tercera raó, religiosa, perquè sospitava que el rei d'Aragó estava massa implicat en la política occitana per exercir una repressió suficient sobre els senyors occitans acusats de complicitat amb l'heretgia.[66]

Dit això, cal recordar que el papa Innocenci III va contemplar al principi de 1213 la possibilitat de concedir el control de la situació occitana al rei d'Aragó i que potser l'hauria donat per bo si Pere el Catòlic hagués vençut a Muret. Innocenci III va canviar diverses vegades d'opinió en aquests mesos de 1213, i aquests dubtes permeten suggerir que, abans d'excomunicar el rei d'Aragó i llançar la croada contra la Corona d'Aragó, provocant una guerra a gran escala amb els reis Capets, potser hauria triat una dominació occitana de Pere el Catòlic, una dominació que, recordem, hauria pogut controlar millor en la mesura que els reis d'Aragó eren, a diferencia dels reis de França, vassalls directes de Roma.[67] I, en aquest sentit, m'inclino a pensar que si Pere el Catòlic hagués vençut la batalla de Muret no hauria estat tolerant amb els càtars, sinó tot el contrari.

65. Sobre les idees que segueixen, vegeu Alvira (2002), p. 154-197; Damian J. Smith (2004a), «Aragon, Catalogne et la Papauté pendant la Croisade contre les Albigeois», a Michel Roquebert (dir.) (2004), *La Croisade albigeoise. Actes du Colloque International du Centre d'Études Cathares (Carcassonne, 4-6 octobre 2002)*, Balma, CEC, p. 157-170; Damian J. Smith (2004b), *Innocent III and the Crown of Aragon. The Limits of Papal Authority*, Aldershot, Ashgate, p. 115-141; Alvira (2008 i 2013), p. 53-85; i Damian J. Smith (en premsa), «Muret y las limitaciones del poder del Papado», a *Actas del Congreso internacional «La encrucijada de Muret. ¿Una nueva definición para Europa y el Mediterráneo?» (Barcelona, 27-29 de noviembre de 2013)*, Monografías de la Sociedad Española de Estudios Medievales.

66. Aquesta darrera idea ja a Soldevila (1934-1935), vol. I, p. 178.

67. Des de temps dels reis d'Aragó i Pamplona Sanç Ramires i Pere I, sense oblidar les bones relacions dels comtes catalans amb Roma des de temps de Sunifred II de Cerdanya. La renovació del vassallatge per part de Pere el Catòlic va tenir lloc el novembre de 1204. Vegeu Lapeña (2008), p. 73-84; Laliena (2000a), p. 125-130; Soldevila (1934-1935), vol. I, p. 175-176; Alvira (2002), p. 95-98; i sobretot Damian J. Smith (2000), «Motivo y significado de la coronación de Pedro II de Aragón», *Hispania*, vol. 60, núm. 204, p. 163-179; i Smith (2004b), p. 42-60.

Una de les primeres coses que hauria fet el rei després de vèncer a Muret hauria estat jutjar, condemnar i fins i tot cremar alguns heretges a les terres controlades pels seus homes en les setmanes posteriors al 12 de setembre de 1213. Fogueres d'heretges menors, evidentment, i d'alguns perfectes recalcitrants; no, per descomptat, fogueres de persones rellevants o vinculades als seus vassalls i els seus aliats occitans. Gestos molt clars, en tot cas, per mostrar a tota la cristiandat el compromís del rei d'Aragó amb l'ortodòxia catòlica i el seu paper de braç armat del Papat al sud de França, paper sobre el qual necessàriament havia de consolidar la seva dominació política de l'espai occità.[68] Aquesta idea és important: en el context polític i religiós creat per la croada albigesa, Pere el Catòlic necessitava el vistiplau del Papat si volia dominar el sud de França, i per això havia de demostrar a Roma que estava disposat a acabar amb el problema de l'heretgia.

Ho dic d'una altra manera: en la història que va ser, amb la derrota del rei Pere a la batalla de Muret, els càtars van sortir perdent; però en la història que va poder ser, amb la victòria del rei Pere a la batalla de Muret, els càtars també haurien sortit perdent.

Una darrera idea, ja per acabar: la desfeta de Muret va significar «el final d'un somni», el somni d'una entitat política transpirinenca que hauria canviat la història europea del segle xiii i que, pels més optimistes, hauria modificat el destí no només de Catalunya, de la Corona d'Aragó i del Migdia occità, sinó també les històries de França i d'Espanya, tal com les coneixem.[69] Aquesta és una idea molt estesa, encara que segurament més fora dels mitjans acadèmics que dins. És una idea que s'alimenta del que podríem anomenar la «nostàlgia del derrotat», del qui somia el que va poder ser i no va ser. En el cas de Catalunya, s'aprecia també –almenys des de fora– un cert delit en els episodis històrics

68. La idea de que la victòria de Muret hauria permès la restauració de l'ortodòxia a Occitània per part de la Corona d'Aragó ja a Jacques Madaule (1961), *Le drame albigeois et l'unité française*, París, Gallimard, p. 222.

69. Soldevila (1934-1935), vol. I, p. 171-193 (cap. X: «Pere el Catòlic i l'enrunament del somni occità»); Mestre (1995), p. 209 i 259-263; *El somni d'Occitània. Vuitè centenari d'Alfons el Cast, primer rei de Catalunya-Aragó (1154-1196)* (1996), Barcelona, Fundació Jaume I; Xavier Escura i Dalmau (1996), *Crònica dels Càtars. El somni occità dels reis catalans*, Barcelona, Signament; Jesús Mestre i Godes (2013), *La fi del somni català a Occitània. Commemoració del 800 aniversari de la Batalla de Muret*, Barcelona, El Mirador; i Montse Armengol i Ramon Sarobe (2013), «Pere el Catòlic. La fi del somni occità». *Sàpiens*, núm. 133, p. 24-32.

més negatius de la història pròpia. Es diu que Muret és una derrota més, com si en la història de Catalunya tot haguessin estat derrotes i mals moments (aquest any 2014, com se sap, es commemora amb gran ressò una altra derrota, la de 1714). Es tracta d'una visió que sempre m'ha sorprès i que em sembla poc sana. Si m'és permesa la broma, seria millor celebrar les Vespres Sicilianes que plorar la derrota de Muret. Al meu entendre, aquesta percepció pessimista no es correspon amb la importància de la Catalunya medieval ni amb la grandesa, si m'és permesa l'expressió, de la seva història.

Muret va ser un desastre sense pal·liatius, un canvi de rumb, sens dubte. A Muret es va tancar un camí, però també es va consolidar un altre, el de l'expansió ibèrica i mediterrània, de manera que la història de la Corona d'Aragó no es pot dir que fos negativa després de la derrota de Muret. Pere el Catòlic va ser derrotat i mort a Muret, però jo prefereixo pensar que hauria pogut vèncer i en el gran mèrit que va tenir havent arribat a aquesta batalla en les condicions en què va arribar.

Muret va ser el final d'un somni? Un somni per a qui? Per al rei Pere el Catòlic? Per a la monarquia catalanoaragonesa? Per als seus vassalls occitans, obligats a triar entre els francesos de Simó de Montfort i els catalanoaragonesos del rei d'Aragó? Per als catalans i els aragonesos del segle xiii? Per als catalans i els occitans dels segles xix, xx i xxi?

Allò que es va frustrar a Muret va ser una llarga projecció patrimonial i política sobre el sud de França, que el 1213 s'havia materialitzat d'una manera efectiva, però anomenar-ho un somni em sembla un excés que no es correspon amb la realitat històrica. Dit això, que jo no consideri aquesta projecció com un somni no vol dir que no cregui que va poder fer-se realitat. A la pregunta «Què hauria passat si Pere el Catòlic hagués vençut la batalla de Muret?» la meva resposta seria que «sí», que una monarquia feudal transpirinenca, catalana, aragonesa i occitana, sota l'autoritat superior del rei d'Aragó, hauria estat possible. Amb un matís: a curt termini, durant el regnat d'un Pere el Catòlic vencedor a Muret i de llarga vida. Però, si algú em pregunta per després, li respondria que crec encara més temerari anar més lluny en aquesta perillosa temptació que és la «història-ficció».

Si Pere el Catòlic hagués vençut a Muret s'hauria vist cara a cara amb els reis Capets de França, una monarquia en ascens en el segle xiii que segurament hauria invertit els seus grans recursos a fer-se amb uns territoris sobre els quals tenia drets, ja que formaven part de l'antic *Regnum Francorum* de l'època caro-

língia. La «Gran Corona d'Aragó» de Pere el Catòlic i els seus successors hauria pogut vèncer la França de sant Lluís? Mai no podrem saber-ho, però, atenent a la història que coneixem, és possible almenys posar-ho en dubte.

Però, encara que la Corona d'Aragó del segle XIII hagués superat la França dels Capets, convé recordar allò que sí sabem que va passar amb altres territoris del sud de França, com Gascunya o Guiena, que van viure feliçment diversos segles sota la dominació dels reis d'Anglaterra. Aquests territoris van acabar passant a mans dels reis de França en la baixa edat mitjana, durant la Guerra dels Cent Anys, i avui hi ha pocs gascons (per exemple) que enyorin la dominació anglesa o que recordin la conquesta francesa del segle XV com una cosa negativa, més aviat tot al contrari.

En aquest sentit, i com ja he escrit alguna vegada, les persones d'ambdós costats dels Pirineus que encara lamenten la derrota del rei Pere el Catòlic a la batalla de Muret solen oblidar que avui ja no som al setembre de 1213. Han passat vuit segles des d'aquella batalla, massa coses –al meu entendre– per seguir lamentant una evolució històrica que sí que va ser possible, que efectivament va tenir la seva oportunitat, que va poder fer-se realitat, però que com moltes altres al llarg de la història, i també en el cas d'altres regnes i d'altres països, senzillament no va prosperar.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 47-85
DOI: 10.2436/20.1001.01.126

L'ESTAT QUE NO VA SER: CATALANS I OCCITANS ENTRE ELS SEGLES VIII I XIII. A PROPÒSIT DEL VUITÈ CENTENARI DE LA BATALLA DE MURET

Jordi Fernández-Cuadrench
Societat Catalana d'Estudis Històrics

Lliurat el 30 de gener de 2014. Acceptat el 27 de febrer de 2014

Resum

Des de finals del segle VIII i fins al segle XIII, catalans i occitans formaren part del mateix espai cultural i lingüístic i establiren forts lligams de caire socioeconòmic i polític, de manera que es crearen estrets vincles familiars i feudals entre els principals llinatges de la noblesa d'ambdós vessants del Pirineu. A partir del segle XI, l'expansió catalana vers el Llenguadoc i la Provença portà les dinasties comtals de Barcelona i Tolosa a enfrontar-se per l'hegemonia sobre Occitània en l'anomenada Gran Guerra Occitana, un conflicte que es perllongaria durant la major part del segle XII i que acabaria internacionalitzant-se, amb la participació directa o indirecta de les monarquies anglesa i francesa, de l'Imperi alemany, del Papat i de les ciutats italianes de Gènova i Pisa, entre d'altres potències de l'època. L'extensió de l'heretgia càtara pel Llenguadoc, tanmateix, precipità una aliança catalanotolosana contra la Croada patrocinada pel pontífex i amb el suport de la Corona de França. La situació creada per la mort del comte-rei Pere el Catòlic de Catalunya-Aragó a la batalla de Muret, el 1213, provocaria la pèrdua progressiva de la sobirania del Casal de Barcelona sobre els dominis occitans i la seva substitució gradual per la de la dinastia capeta, procés que seria legitimat pel Tractat francocatalà de Corbeil (1258).

Paraules clau

Batalla de Muret, Casal de Barcelona, Catalunya comtal, comtat de Tolosa, comtat de Provença, Corona d'Aragó, Gran Guerra Occitana, Septimània, Tractat de Corbeil, segles VIII-XIII.

Jordi Fernández-Cuadrench

The state that never was: Catalans and Occitans between the 8th and 13th centuries. Regarding the 8th centenary of the Battle of Muret

Abstract

From the late eighth century up to the thirteenth century, Catalans and Occitans belonged to the same linguistic and cultural space and established strong socioeconomic and political links, creating closer family ties between the major lineages of feudal nobility on both sides of the Pyrenees. From the eleventh century, Catalan expansion towards the Languedoc and Provence regions led the dynasties of the Counts of Barcelona and Toulouse to challenge each other in order to secure hegemony over Occitania in the so-called Great Occitan War, a conflict that would continue throughout most of the twelfth century and become international, with the direct or indirect intervention of the English and French monarchies, the German empire, the Papacy and the Italian cities of Genoa and Pisa, among other powers of the time. However, the extension of the Cathar heresy to the Languedoc precipitated a Catalan and Toulouse alliance against the Crusade sponsored by the Pope and supported by the Crown of France. The situation created by the death of Peter the Catholic, King of Catalonia and Aragon, at the Battle of Muret in 1213, led to the House of Barcelona's progressive loss of sovereignty over Occitan domains and its gradual replacement by the Capetian dynasty, a process that would be legitimised by the Treaty of Corbeil between the French and Catalans (1258).

Key words

Battle of Muret, County House of Barcelona, Catalan counties, county of Toulouse, county of Provence, Crown of Aragon, Great Occitan War, Septimania, Treaty of Corbeil, 8th-13th century.

Entre els segles viii i xiii, catalans i occitans compartiren el mateix espai polític, socioeconòmic, cultural i lingüístic, situació que empenyé el Casal de Barcelona a bastir, sense èxit, un estat feudal entre l'Ebre i el Roine. Examinada sense apriorismes anacrònics, aquesta fou «una possibilitat no més absurda que qualsevol altra» a finals del segle xii (Higounet, 1951, p. 313). Àdhuc, molt més factible per als homes de l'època que l'opció que acabaria per imposar-se durant

el segle xiii: l'annexió de bona part del territori occità per part de la Corona francesa. El 12 de setembre de 1213, la batalla de Muret determinà, sens dubte, el desenllaç dels esdeveniments, no tant per la desfeta de l'exèrcit catalanotolosà davant els croats de Simó de Monfort com per la transcendència de la mort del comte-rei Pere I de Catalunya-Aragó en el combat. A partir d'aquest moment, l'hegemonia de la dinastia barcelonina sobre Occitània declinà definitivament a mesura que els Capets hi feren prevaldre la seva autoritat.

El solc antic

Des dels temps remots de la Prehistòria, les valls pirinenques han permès el trànsit de pobles i cultures entre Europa i la península Ibèrica, entre les terres d'Occitània i Catalunya, en un i altre sentit. Testimonien aquests contactes a través de la serralada cultures tan diverses com la de la ceràmica cardial, la dels sepulcres de fossa, la veraciana o la campaniforme, des del Neolític antic fins al bronze mitjà, i la indoeuropea dels camps d'urnes, entre el bronze final i la primera edat del ferro. El Pirineu tampoc representà cap obstacle perquè la cultura ibèrica s'estengués, entre els segles vi i i aC, per la franja del litoral comprès entre el Baix Llenguadoc i l'Andalusia mediterrània. Certament, durant la dominació romana, la serralada esdevingué la línia divisòria entre la Gàl·lia i Hispània. En concret, d'acord amb la reorganització politicoadministrativa feta per l'emperador August, entre els anys 27 i 14 aC, el Pirineu oriental delimitava les províncies de la *Gallia Narbonensis* i l'àrea llevantina de la *Hispania Citerior Tarraconensis*. Aquesta frontera administrativa, tanmateix, en cap moment condicionà la fluïdesa dels intercanvis econòmics i de les relacions culturals entre la població de dues de les províncies més romanitzades de l'Imperi.

Assentats a la Gàl·lia Aquitana com a *foederati* per l'autoritat imperial el 418, els visigots arribaren a bastir, durant el segle v, un estat propi dins les fronteres de l'Imperi. Davant la feblesa de Roma, el regne de Tolosa s'estengué del Loira a Sierra Morena i entre l'Atlàntic i el Roine, i esdevingué, per tant, el primer estat encavalcat al Pirineu. Els visigots eixamplaren el seu domini per gran part de la Gàl·lia meridional i Hispània, primer actuant al servei de l'Imperi i després, un cop desaparegut l'Imperi romà d'Occident (476), de manera plenament sobirana. El 507, la desfeta de l'exèrcit visigot i la mort del rei Alaric II davant els francs de Clodoveu a la batalla de Vouillé marcaren el final

del regne de Tolosa i el progressiu replegament dels visigots cap a Hispània. Després d'un període d'incertesa, en què la cort es traslladà successivament de Narbona a Barcelona, Sevilla i Mèrida, el centre de gravetat de l'estat visigot a la Península s'instal·là de forma definitiva a Toledo, durant el regnat de Leovigild (573-586). A partir d'aquest moment, la monarquia s'encaminà a la consecució del domini efectiu sobre la totalitat d'Hispània (Abadal, 1974, vol. I, p. 27-56; García Moreno, 1981, p. 254-302). De la Gàl·lia, el regne de Toledo només en conservaria la Narbonesa, també anomenada Septimània i, més endavant, Gàllia gòtica o Gòtia, que comprenia els bisbats d'Agde, Besiers, Carcassona, Elna, Lodeva, Magalona, Narbona i Nimes.

Constantment amenaçat pels francs, l'apèndix ultrapirinenc de l'estat visigot mantenia estrets lligams amb la Tarraconense mediterrània a través dels passos del Pirineu oriental, de manera que ambdós territoris acabaren configurant al nord-est del reialme una àrea perifèrica singular, amb l'aristocràcia civil i religiosa d'ambdós vessants de la serralada fortament vinculada i sovint enfrontada a l'autoritat reial de Toledo. Aquesta seria una de les claus per a la interpretació del desafiament del *dux* Paulus a la potestat del rei Vamba. La primavera del 673, el monarca encomanà al general Paulus, nomenat *dux* de Septimània, acabar amb la revolta de bona part de la noblesa septimana, iniciada pel comte de Nimes Ilderic i el bisbe de Magalona Gumild. Paulus, però, es posà al capdavant de la rebel·lió, aconseguí controlar tota la Septimània i la part oriental de la Tarraconense amb l'ajut de Ranosind, *dux* d'aquesta darrera província, i es féu proclamar rei dels dits territoris a Narbona. Finalment, una ràpida campanya militar permeté a Vamba esclafar la secessió en prendre Nimes, l'1 de setembre del 673, després de recuperar Barcelona, Girona, Narbona, Besiers, Agde i Magalona (García Moreno, 1981, p. 359-361; Thompson, 1985, p.249-262). No sabem si Paulus s'hauria conformat només amb el govern d'aquesta zona o pensava utilitzar-la com a plataforma per imposar la seva autoritat sobre el conjunt del regne. El que sembla palès és l'emergència d'uns poders locals forts al nord-est de l'estat visigot, capaços de defensar conjuntament els seus interessos a banda i banda del Pirineu davant el poder central toledà (Salrach, 1996, p. 12; Soldevila, 1963, p. 27). L'esfondrament del regne de Toledo a causa de la invasió musulmana del 711 donà una efímera satisfacció a les aspiracions secessionistes de l'aristocràcia de la Tarraconense oriental i Septimània. Amb tot, el 720, els musulmans creuaven el Pirineu, i el 725 la capitulació de les ciutats de Carcassona i Nimes deixava la totalitat de l'antic reialme visigot en mans de l'islam (Abadal, 1953, p. 7-23).

La Marca carolíngia

A mitjan segle viii, aprofitant el clima de lluites civils que hi havia a al-Àndalus, Pipí el Breu portà a terme la conquesta franca de Septimània. El 752, els comtes gots de Nimes, Magalona, Agde i Besiers lliuraren les seves ciutats al monarca franc. Narbona, en canvi, va resistir un setge de set anys fins a capitular el 759. A la mort de Pipí, el 768, els francs havien ocupat la totalitat de la Septimània i situat la frontera amb l'islam al Pirineu (Abadal, 1953, p. 39-51). Les reiterades revoltes secessionistes respecte de Còrdova dels valís de la Frontera Superior musulmana precipitaren el fallit intent de Carlemany, fill i hereu de Pipí, de prendre Saragossa, el juliol del 778. El 785, però, Girona era lliurada pels seus habitants als francs, que aconseguien així el domini efectiu sobre les comarques situades al nord i al nord-est de la ciutat, al qual s'afegiren poc després els territoris de l'Urgellet i la Cerdanya, mentre que el Pallars i la Ribagorça cercaven la protecció dels comtes de Tolosa. Davant les ràtzies sarraïnes del 793 i del 795 o 796, i per tal de consolidar la frontera amb els musulmans, Lluís el Piadós, fill de Carlemany, comandà, el 801, la presa de Barcelona, operació militar en què també hi participaren els comtes Rostany de Girona, Guillem de Tolosa i Ademar de Narbona. Fracassades les expedicions contra Tortosa (804-806, 808 i 809) i Osca (811 o 812), la frontera meridional de l'Imperi carolingi s'estabilitzà, durant el segle ix, a l'eix Llobregat – Cardener – Segre – Conca de Tremp, de manera que la futura Catalunya Vella quedava sota el domini franc (Salrach, 1978, vol. I, p. 5-39).

Per tal d'afermar el control sobre els nous territoris, Carlemany posà en marxa un seguit d'accions destinades a trencar els lligams espirituals dels comtats catalans amb l'Església hispanogoda i vincular-los a l'Imperi carolingi també des del punt de vista religiós. Aprofitant la desaparició de l'arquebisbat de Tarragona arran de la conquesta musulmana, així com la lluita contra la doctrina herètica hispànica de l'adopcionisme, la cort franca desvinculà les diòcesis catalanes de la seu metropolitana de Toledo i les sotmeté a l'obediència del metropolità de Narbona (Abadal, 1949, p. 51-164; Salrach, 1978, vol. I, p. 68-72). L'antiga capital de la Septimània esdevenia, doncs, el centre d'un arquebisbat que incloïa els bisbats catalans i septimans, una situació que havia de perllongar-se tres segles, fins a la restauració jurídica de la seu metropolitana de Tarragona, entre els anys 1090 i 1117. A més, la monarquia carolíngia introduí a les diòcesis godes la litúrgia romana en substitució del ritus hispànic, imposà

la regla canònica d'Aquisgrà als capítols catedralicis i propicià l'adopció de la regla de sant Benet per part de les comunitats de monjos en detriment de les normes pròpies del monacat visigot (Pladevall, 2003, p. 59-60 i 64).

Els comtats catalans i septimans constituïen la *marca* o frontera amb l'islam i, en conseqüència, estaven exposats a les ràtzies o incursions musulmanes. Per aquesta condició de frontera, els sobirans carolingis decidiren agrupar, durant bona part del segle IX, la major part dels comtats septimans i catalans sota una única autoritat. Les fonts franques de l'època utilitzen sovint el nom de *Gòtia*, i també el de *Septimània*, per referir-se bé al conjunt del territori septimanocatalà, és a dir, a la part de l'antic reialme visigot ara incorporat a l'Imperi carolingi, bé només a les terres septimanes (Salrach, 1996, p. 13-14). L'expressió *Marca de Gòtia* o *de Septimània*, en canvi, sembla englobar tant els comtats catalans com els septimans, llevat dels més occidentals d'aquests darrers. En efecte, el Pallars i la Ribagorça formaven part de la Marca de Tolosa juntament amb el comtat de Tolosa i d'altres territoris nord-pirinencs veïns. Ara bé, els títols de marquès de Gòtia o de Septimània i el de duc o marquès de Tolosa no designaven cap districte politicoadministratiu, sinó que es referien tan sols a un cúmul de comtats sota el comandament d'una sola persona i eren, per tant, merament honorífics (Abadal, 1974, vol. I, p. 191-201). L'ús del terme *Hispània* per les fons carolíngies tampoc està exempt d'ambigüitat, atès que podia designar tant els comtats catalans, en al·lusió al record de la pertinença a l'antiga Hispània d'aquestes terres ara alliberades, com el territori peninsular que restava en mans dels musulmans (Salrach, 2009, p. 32-34). Quant a l'expressió *Marca Hispànica*, només present en les fonts durant el període 821-850, era una denominació purament geogràfica que concernia exclusivament a les terres de la Catalunya Vella, i que mai féu referència a cap entitat jurídica o administrativa (Abadal, 1974, vol. I, p. 173-179; Zimmermann, 1989, p. 16-25).

El primer comte de Barcelona fou Berà, fill del franc Guillem, comte de Tolosa, i d'una goda, que també arribà a governar, des del 812, els comtats de Rasès, Conflent, Besalú i Girona. Acusat, però, de portar a terme una política goticista i d'oposar-se a la voluntat assimiladora de la monarquia franca, fou deposat, el 820, per Lluís el Piadós, que nomenà el magnat franc Rampó comte de Barcelona i Girona. Mort aquest (825), la política uniformista i assimilista del nou comte barceloní Bernat de Septimània, germanastre però adversari de Berà, provocà, el 826, l'esclat en terres osonenques de la revolta encapçalada per Aissó i el comte Guillemó de Rasès-Conflent, fill de Berà, a la qual se sumaren

d'altres nobles septimans i catalans i que també comptà amb l'ajut militar dels sarraïns. L'esclafament de la rebel·lió goticista suposà, però, el definitiu fracàs de la política indigenista i l'enfortiment del poder de Bernat de Septimània, que el 827 rebé el títol de marquès de Septimània i el govern dels comtats de Narbona, Besiers, Agde, Magalona, Nimes i Usès, a més dels de Barcelona i Girona que ja posseïa. Per la seva part, el comte Gaucelm d'Empúries-Rosselló, germà del comte barceloní, fou recompensat amb els comtats de Rasès-Conflent. Així, de manera directa o indirecta, Bernat de Septimània controlava la totalitat de la façana marítima entre el Llobregat i el Roine. Oposat a Lluís el Piadós en els conflictes civils que assolaven l'Imperi, el 832 Bernat de Septimània fou desposseït dels seus títols en favor de Berenguer de Tolosa, nou home fort de la frontera meridional en tant que comte de Tolosa, Pallars, Ribagorça, Barcelona, Girona, Rosselló, Vallespir, Peralada, Empúries, Besalú, Conflent, Narbona, Rasès, Besiers, Magalona, Usès, Agde i Nimes. Amb tot, la prematura mort d'aquest propicià, el 835, la rehabilitació de Bernat de Septimània, que recuperà el govern dels seus comtats catalans i septimans, als quals s'afegí el de Tolosa. Però, novament enfrontat a la dinastia carolíngia, fou capturat i executat a Tolosa per ordre de Carles el Calb, fill i successor de Lluís el Piadós (844) (Abadal, 1958, p. 228-230; Salrach, 1978, vol. I, p. 39-50 i 73-120).

Les reiterades traïcions de Bernat de Septimània provocaren un canvi momentani en l'estratègia de govern de les terres catalanoseptimanes, atès que, el 844, el sobirà carolingi confià els comtats de Barcelona, Girona, Besalú, Narbona, Besiers, Agde, Lodeva, Magalona i Nimes al noble got Sunifred, comte d'Urgell i Cerdanya des del 834 i ara també marquès de Gòtia. Sunifred era fill de Bel·ló, comte de Carcassona en temps de Carlemany, i havia estat un dels homes de confiança del desaparegut Berenguer de Tolosa. Encara que el nou comte personificava la recuperació de la tradició goda, ell i el seu llinatge demostraren una fidelitat sense fissures a la dinastia carolíngia. Tot i això, el 848, la mort de Sunifred i la del seu germà, el comte Sunyer I d'Empúries-Rosselló, sufocant la revolta de Guillem, fill de Bernat de Septimània, i el fet que cap dels dos no tingués fills en edat adulta que poguessin prendre el seu relleu, semblaven assenyalar el declivi de la nissaga bel·lònida. El govern dels comtats catalanoseptimans tornava a mans de nobles francs, la major part dels quals prengueren partit, un cop més, contra el poder reial en les interminables lluites civils que sacsejaven l'Imperi. És el cas d'Odalric (852-858), Unifred (858-864) i Bernat de Gòtia (865-878), tots ells investits amb els títols de marquès de Gò-

tia i de comte de Barcelona, Narbona i diversos comtats catalans i septimans, i després destituïts pels sobirans carolingis (Abadal, 1974, vol. I, p. 143-146; Salrach, 1978, vol. II, p. 5-86).

El seguit de traïcions dels nobles francs, i en particular la revolta de Bernat de Gòtia (877-878), acabaren, d'una banda, amb la política d'atribució sistemàtica a la mateixa persona de la direcció dels comtats de Barcelona i Narbona, sovint associada a la dignitat de marquès de Gòtia; d'una altra, augmentaren la confiança de la monarquia en la noblesa autòctona de la frontera meridional, que, de manera progressiva, aniria obtenint el govern dels diferents comtats, excepció feta del comtat de Tolosa, que restaria en poder de la dinastia dels Ramon, una nissaga d'origen franc encara que plenament arrelada al territori (Bonnassie, 1989, p. 32; Débax, 2003a, p. 25). En el cas dels comtats catalans, bona part foren encomanats als néts de Bel·ló de Carcassona. Els fills de Sunifred I d'Urgell-Cerdanya n'aconseguiren la majoria: Guifré, dit el Pelós, rebé la investidura dels comtats d'Urgell i Cerdanya el 870, i dels de Barcelona i Girona el 878; i Miró, dit el Vell, la del comtat del Conflent, el 870, i del Rosselló, el 878, mentre que Radulf governà el comtat de Besalú per delegació del seu germà Guifré des del 878 (Abadal, 1958, p. 65-67). Per la seva part, als fills de Sunyer I d'Empúries-Rosselló, els germans Sunyer II i Dela, els havien atribuït el comtat d'Empúries, confiscat al rebel Unifred, el 862, i, un cop traspassat Dela, Sunyer II heretà el comtat del Rosselló en morir el seu cosí Miró el Vell el 895 o 896. El Pallars i la Ribagorça, finalment, trencaren, el 872, els seus lligams de dependència amb el comtat de Tolosa i passaren a mans de Ramon II, membre probablement de la casa comtal de Bigorra (Abadal, 1974, vol. I, p. 146 i 254; Salrach, 1978, vol. II, p. 87-120 i 169-172). Des de finals del segle IX, els comtats catalans i els septimans deixaren de trobar-se sota la mateixa autoritat i començaren a definir dinàmiques pròpies, sense trencar, però, els estrets vincles que aquestes terres mantenien secularment. Serien precisament aquests lligams els que propiciarien, durant la segona meitat del segle XI, el retrobament polític d'alguns dels comtats del nord i del sud de les Corberes, encara que en condicions ben diferents.

La independència comtal

A partir de les darreres dècades del segle IX i en el decurs del segle X, la feblesa de la monarquia afavorí la progressiva desintegració de l'estat carolingi i el

procés vers la independència d'uns cada cop més llunyans comtats meridionals. De manera gradual, tant a Catalunya com a Occitània, el càrrec comtal deixà de ser beneficiari, és a dir, de nomenament reial, per passar a ser hereditari i, per tant, transmès de pares a fills sense la intervenció del sobirà. Així, per exemple, en morir el 897, Guifré el Pelós havia deixat establert que es repartissin els comtats que havia obtingut de Carles el Calb, el 870, i de Lluís el Tartamut, el 878, entre els seus fills: Guifré Borrell, el primogènit, rebé Barcelona-Girona-Osona, el nucli principal, Miró II la Cerdanya, el Berguedà i el Conflent, i Sunifred l'Urgell (Abadal, 1958, p. 249-250; Salrach, 1978, vol. II, p. 141-157). El poder efectiu era, doncs, exercit per les autoritats locals, que arribaren a bastir importants principats territorials mitjançant el reagrupament de diferents comtats. En aquesta situació, el 987, la desaparició de la dinastia carolíngia i l'entronització de la capeta propiciaren l'extinció *de facto* dels febles lligams feudals que unien la monarquia franca amb els comtes catalans i occitans, els quals exercien, des de feia temps, una sobirania plena sobre els seus territoris. De fet, en el decurs dels segles xi i xii, els Capets aconseguiren, amb el suport de l'Església, imposar-se a la noblesa i bastir un estat sòlid al nord del Loira, però, pel que fa als territoris situats al sud, hagueren de limitar-se a conservar una sobirania estrictament nominal en tant que successors dels monarques Carolingis (Bonnassie, 1989, p. 31-33; Salrach, 1996, p. 15-16). Ara bé, legitimada per aquest llegat, la dinastia capeta acabaria portant a terme les ambicions d'expansió meridional de la Corona francesa, durant el segle xiii.

Vers l'any 1000, el territori occità era un mosaic format per multitud de comtats, més o menys extensos, sovint enfrontats entre ells. A l'est, la Provença estava dividida en tres comtats: el dels comtes de Provença a Arle (després, comtat de Provença o de la Baixa Provença), el dels comtes de Provença a Avinyó (posteriorment, marquesat de Provença) i el dels comtes de Provença a Forcalquer (més tard, comtat de Forcalquer o de l'Alta Provença), tots ells sota la sobirania teòrica del regne de Borgonya-Provença, des del 947, i de l'Imperi romanogermànic, a partir de 1032. Al nord-oest, entre el 993 i el 1030, els comtes de Peitieu i ducs d'Aquitània esdevingueren senyors eminents dels comtats d'Angulema, Perigord, Llemosí, Marca i Alvèrnia, i el 1058 feren efectiva la incorporació del ducat de Gascunya als seus dominis. No obstant, en el trànsit del segle x al segle xi, eren els comtes de Tolosa, també intitulats marquesos de Gòtia, els qui semblaven destinats a exercir un poder hegemònic en l'escenari occità, car havien bastit un gran principat territorial que s'estenia entre la Ga-

rona i el Roine i que incloïa els comtats de Tolosa, Roergue, Albi, Carcí, Narbona, Besiers, Agde, Nimes i Sant Gèli, així com, possiblement, els de Lodeva, Usès i Viviers, als quals el comte Ramon IV, el 1088, afegiria definitivament el marquesat de Provença (Bonnassie, 2001, p. 487-488; Salrach, 1996, p. 15) .

El principat tolosà, tanmateix, era molt extens, potser massa, i estava mancat de coherència interna, amb uns comtes sovint absents i una capital prestigiosa però ubicada a l'extrem occidental i, per tant, molt allunyada dels dominis orientals (Débax, 2003b, p. 70). Per tal d'assegurar la seva autoritat sobre la totalitat d'un territori tan vast, a partir de la fi del segle IX i durant el segle X, els comtes de Tolosa confiaren a diferents vescomtes el govern de circumscripcions que corresponien a vells comtats, com Albi, Narbona, Besiers, Agde o Nimes, o antigues vegueries, cas de Castelnau, Bruniquel, Lautrec o Menèrba. Molt aviat, però, entre finals del segle X i mitjan segle XI, en el marc de la mutació feudal, els llinatges vescomtals deixaren d'actuar com a representants comtals per fer-se amb el control efectiu del poder local, davant la impotència dels comtes de Tolosa, incapaços de fer respectar les seves decisions judicials i d'acabar amb les lluites entre la noblesa. En el decurs del segle XI, el procés d'autonomia dels vescomtes no deixà d'augmentar, i amb ell s'aguditzà el fenomen de fragmentació de l'autoritat comtal. Una d'aquestes dinasties vescomtals, la dels Trencavell, aconseguiria acumular, durant els segles X i XI, els vescomtats d'Albi i Nimes, primer, els de Besiers i Agde, després, i, finalment, els de Carcassona i Rasès, i arribaria a desafiar obertament la sobirania tolosana (Bonnassie, 1989, p. 36-37; Débax, 2003a, p. 23-49 i 270-285). Però les amenaces a les aspiracions hegemòniques dels comtes de Tolosa sobre Occitània no procedien únicament de l'interior. Les ambicions dels veïns també qüestionaven el poder tolosà. Des del nord-oest, el duc Guillem IX d'Aquitània fracassava en l'intent de fer valer els drets de la seva muller Felipa, filla del comte Guillem IV de Tolosa, a la successió del principat tolosà, tot i ocupar Tolosa en dues ocasions (1097-1099 i 1113-1119) (Bonnassie, 2001, p. 492-493). Per la seva part, al sud, el comte Ramon Berenguer I de Barcelona, com veurem, iniciava l'expansió catalana vers el Llenguadoc amb la compra dels comtats de Carcassona i Rasès (1067-1070).

Encara que inicialment més modest, el poder comtal barceloní reposava sobre unes bases més sòlides que el dels comtes de Tolosa. Des de finals del segle IX i durant els segles X i XI, els comtats catalans experimentaren un notable creixement agrari, conseqüència d'un ampli moviment de colonització tant de les terres ermes de l'interior com de les franges de terra incultes que delimitaven la frontera amb

l'islam. La població s'incrementava, i als territoris fronterers els pagesos aloers veien garantides les seves llibertats per les cartes de franquesa concedides pels comtes a les comunitats rurals. Amb l'expansió de la superfície conreada i el consegüent augment de la producció tenia lloc també un progressiu augment de l'activitat comercial, de manera que les fires i els mercats proliferaven a les viles i les ciutats catalanes, i Barcelona esdevenia el principal centre comercial de la Catalunya Vella (Bonnassie, 1979-1981, vol. I, p. 369-416). A més, a partir dels darrers anys del segle x es produïa una expansió de l'economia monetària als comtats catalans, mercès a l'arribada d'or musulmà. En efecte, les monedes d'or sarraïnes començaren a fluir per la participació d'exèrcits catalans en les lluites internes del califat cordovès contractats com a mercenaris, cas de l'expedició de 1010 a Còrdova, que proporcionà un gran prestigi militar al Casal de Barcelona. Des de mitjan segle xi, en canvi, fou el sistema de les *parias*, o tributs que els regnes de taifes musulmans pagaven als comtats catalans per comprar la pau, el que assegurà l'arribada de l'or andalusí (Bonnassie, 1979-1981, vol. I, p. 324-347 i vol. II, p. 118-128).

La situació de frontera amb l'islam del comtat barceloní conferia al Casal de Barcelona una posició preeminent respecte a les altres cases comtals i a la resta de llinatges nobiliaris catalans. Posseïdors de grans dominis a les zones de colonització de la frontera i principals beneficiaris de les entrades regulars d'importants sumes d'or provinents de les *parias* musulmanes, els comtes de Barcelona amassaren una gran fortuna que els permetia retribuir generosament els seus vassalls amb feus en forma de terres o de rendes anuals. L'autoritat comtal barcelonina es trobava, doncs, en millors condicions que la dels comtes de Tolosa per resistir la pressió de l'aristocràcia en el moment de la revolta feudal (Bonnassie, 1989, p. 33-40). A diferència del comtat tolosà, on es produí una degradació perllongada i constant de l'autoritat comtal, la insurrecció nobiliària contra el comte Ramon Berenguer I de Barcelona, liderada pel vescomte Mir Geribert de Barcelona, fou intensa però breu (1041-1059). Amb el suport d'una pagesia que veia amenaçades les seves llibertats per la violència feudal, de la població de la puixant ciutat de Barcelona i de l'Església, i disposant d'una enorme capacitat financera, que li permetia reclutar un gran nombre de combatents, el comte de Barcelona aconseguí la submissió dels revoltats, i la seva autoritat com a cap de l'exèrcit i com a jutge suprem fou unànimement reconeguda (Bonnassie, 1979-1981, vol. II, p. 85-104).

Afermada la seva autoritat a l'interior dels seus dominis, els comtats de Barcelona, Girona i Osona, Ramon Berenguer I aconseguí la preeminència so-

bre la resta de llinatges comtals catalans. De fet, els comtes catalans conservaven viu el sentiment de pertinença a una nissaga comuna, car, amb l'excepció dels de Pallars i Ribagorça, tots eren descendents de Sunifred I d'Urgell-Cerdanya, una solidaritat que havia estat consolidada a través d'una política secular de casaments i lligams entre els membres de les cases comtals catalanes, i que també s'havia estès amb aliances matrimonials entre els principals llinatges catalans i occitans (Aurell, 1998, p. 33-43; Débax, 2003b, p. 68-69). Seria aquesta hàbil política matrimonial la que, durant el segle xii, permetria al Casal de Barcelona la integració dels comtats de Besalú (1111), Cerdanya (1118), Rosselló (1172) i Pallars Jussà (1192), la incorporació del comtat de Provença (1112) i la unió dinàstica amb el regne d'Aragó (1137). Aquests vincles de parentiu afavoriren que, entre el 1060 i el 1075, tots els comtes catalans acabessin acceptant la primacia de Ramon Berenguer I. Així, de la mateixa manera que, entre el 1018 i el 1026, el comte Ermengol I d'Urgell s'havia encomanat al comte Berenguer Ramon I de Barcelona, la resta de cases comtals de la Catalunya Vella reconegué la dependència personal del comte barceloní, mitjançant pactes feudals (Bonnassie, 1979-1981, vol. II, p. 151-153). En imposar-se a les altres famílies comtals i aconseguir la subordinació dels principals llinatges de la noblesa catalana, Ramon Berenguer I esdevingué el cap indiscutible de tot el sistema feudal a la Catalunya comtal i estigué en condicions de posar les bases d'un estat feudal d'abast català (Bonnassie, 1989, p. 40).

De forma paral·lela, a partir de 1067, Ramon Berenguer I, nét d'Ermessenda de Carcassona i besnét de Letgarda de Tolosa, inicià l'expansió del Casal de Barcelona en terres occitanes. En concret, el comte de Barcelona i la seva muller, la també occitana Almodis de Marca, compraren en alou els comtats de Carcassona i Rasès per una suma de diners que depassava globalment les 5.000 unces d'or, una xifra astronòmica per a l'època, de què disposaven mercès a l'or de les *parias* musulmanes. En efecte, després de la mort sense descendència directa de Roger III, comte de Carcassona i Rasès i vescomte de Besiers i Agde (1067), la seva herència quedà en mans de diferents parents amb interessos contraposats: Ermengarda, la seva germana i muller del vescomte Ramon Bernat Trencavell d'Albi i Nimes i ara també de Besiers i Agde; Adelaida, germana igualment de Roger III i muller del comte Guillem Ramon de Cerdanya; Garsenda, tercera germana, probablement, del darrer comte carcassonès i muller del noble Bernat Odó de Dorna; Rangarda, vídua del comte Pere Ramon de Carcassona, mare de Roger III i germana d'Almodis de Marca; i Pere Guillem i Bernat Guillem, fills

del comte Guillem I de Carcassona i cosins del difunt comte. Els comtes de Barcelona aprofitaren aquesta situació per adquirir, entre els anys 1067 i 1070, la totalitat dels drets sobre els comtats de Carcassona i Rasès, després de complexes negociacions, en què Almodis jugà un paper determinant, i a través de diverses transaccions i convenis (Benito, 2009, p. 18-28; Débax, 2003a, p. 49-71).

Tradicionalment, bona part de la historiografia catalana i la majoria dels historiadors llenguadocians han coincidit a assenyalar que l'objectiu de la compra dels comtats de Carcassona i Rasès per part dels comtes de Barcelona era bastir un estat catalanooccità encavalcat al Pirineu (Aurell, 1987, p. 20-27). Ramon d'Abadal, en canvi, defensa que l'única cosa que pretenia Ramon Berenguer I amb aquesta adquisició era dotar el seu segon fill, el futur Ramon Berenguer II, fruit del seu matrimoni amb Almodis, amb els comtats llenguadocians, ja que els comtats catalans estaven destinats al seu primogènit, Pere Ramon, fill d'Elisabet de Nimes, la seva primera muller. D'aquesta manera, a la mort de Ramon Berenguer I, del Casal de Barcelona havia de sorgir una nova dinastia a l'antiga Septimània, llinatge supeditat a la branca principal i que no disminuiria el patrimoni d'aquesta (Abadal, 1974, vol. II, p. 283-292). És probable, com assenyala Josep Maria Salrach, que l'acció dels comtes de Barcelona obeís a la conjunció de diversos factors: els interessos que el Casal barceloní tenia des d'antic al Llenguadoc i, especialment, a Carcassona; les estretes relacions polítiques i familiars que mantenien els principals llinatges catalans i occitans, mercès a una política secular d'enllaços matrimonials; l'ocasió creada per la mort sense fills del comte Roger III de Carcassona i Rasès i les disputes sorgides entre els seus hereus; i la disponibilitat d'abundant numerari provinent de les *parias* musulmanes per part de Ramon Berenguer I (Salrach, 1996, p. 21). De fet, seguint Santiago Sobrequés, no eren gaires les oportunitats que es podien presentar als comtes de Barcelona per invertir les seves riqueses, i difícilment serien millors, atès els lligams lingüístics, culturals, econòmics i polítics que unien catalans i occitans (Sobrequés, 1961, p. 90-92).

Fos amb la intenció de bastir un estat feudal catalanooccità, fos per motius estrictament familiars, la compra dels comtats de Carcassona i Rasès no només permeté a Ramon Berenguer I adquirir aquests territoris, sinó també fer entrar en l'òrbita barcelonina els comtats de Comenge, Coserans i Foix, així com obtenir el vassallatge de Ramon Bernat Trencavell, vescomte d'Albi, Nimes, Besiers i Agde, fet que havia de tenir una gran transcendència en el futur. El Casal de Barcelona aconseguia, doncs, una posició dominant al Llenguadoc

(Bonnassie, 2001, p. 489-491). Tot i això, la presència catalana a Occitània no fou percebuda encara com una amenaça pels comtes de Tolosa, als quals Ramon Berenguer I compensà amb 1.000 unces d'or per la seva neutralitat en l'afer carcassonès. Certament, les relacions entre les cases comtals de Barcelona i Tolosa visqueren en aquesta època una etapa de relativa entesa, fruit dels vincles familiars que unien ambdós llinatges i, més concretament, mercès a les bones arts i les entrades d'Almodis a la cort tolosana. No en va, el comte Guillem IV de Tolosa i el seu germà i hereu, el futur comte Ramon IV, eren fills d'Almodis i del seu primer marit, el comte Ponç III de Tolosa, i, per tant, germanastres dels futurs comtes de Barcelona Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II (Aurell, 1995, p. 276).

Dos successos tràgics havien de malbaratar la primera expansió ultrapirinenca del Casal de Barcelona. El primer, l'assassinat, el 1071, de la comtessa Almodis a mans del seu fillastre Pere Ramon, el primogènit de Ramon Berenguer I. L'assassinat exclogué Pere Ramon de la successió del seu pare, el qual havia deixat disposat que, en morir ell (fet que no va tenir lloc fins el 1076), els seus fills Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II el succeïssin conjuntament als comtats catalans i occitans. El segon succés, encara més greu, fou l'homicidi, el 1082, de Ramon Berenguer II suposadament per ordre del seu germà Berenguer Ramon II. A Catalunya, la crisi es va resoldre, l'any 1086, quan Berenguer Ramon II acceptà la tutoria del seu nebot, el futur comte Ramon Berenguer III de Barcelona, i el compromís d'associar-lo al govern (Sobrequés, 1961, p. 92-98 i 127-133). A Occitània, en canvi, la commoció provocada per aquest esdeveniment fou aprofitada pel vescomte Bernat Ató IV, del llinatge dels Trencavell, per fer-se amb el control efectiu dels comtats de Carcassona i Rasès, vincular-los als seus vescomtats d'Albi, Nimes, Besiers i Agde, i titular-se'n, des de 1090, vescomte, sota l'aixopluc momentani del comte de Tolosa (Abadal, 1974, vol. II, p. 293-294; Benito, 2009, p. 28-31; Débax, 2003a, p. 77-79).

La Gran Guerra Occitana

En acabar el segle xi, la política occitana dissenyada per Ramon Berenguer I i Almodis semblava abocada al fracàs. No obstant, a començaments del segle xii, un tomb en l'escenari occità faria possible que el Casal de Barcelona no només recuperés les posicions perdudes al Llenguadoc sinó que estigués en con-

dicions de disputar als comtes de Tolosa l'hegemonia sobre Occitània. Aquesta nova situació seria la causa de l'enfrontament d'ambdós llinatges durant bona part del segle xii, en el que la historiografia francesa ha batejat amb el nom de la Gran Guerra Meridional o la Guerra de Cents Anys Meridional, però que, d'acord amb Pere Benito i com feia Jordi Ventura, creiem més apropiat anomenar la Gran Guerra Occitana (Benito, 2009, p. 18; Ventura, 1961, p. 201), atès que, en aquella època i des de feia segles, Occitània era un món compartit per catalans i occitans.

El llarg regnat de Ramon Berenguer III (1086-1131) suposà la represa i la consolidació de la política tradicional del Casal de Barcelona i, molt especialment, del seu avi Ramon Berenguer I, que tenia com a objectius afermar la construcció del principat feudal barceloní, eixamplar les fronteres vers el sud i aprofundir els lligams amb Occitània. Mercès a l'hàbil estratègia matrimonial que caracteritzà la seva dinastia, el comte de Barcelona aconseguí incorporar el comtat de Besalú a la mort del seu gendre Bernat III, de qui era hereu universal (1111), i s'annexà el comtat de Cerdanya en traspassar el comte Bernat Guillem, cosí germà seu, sense descendència (1117 o 1118) (Aurell, 1998, p. 322-329). Pel que fa l'expansió peninsular, els avenços catalans en territori musulmà es veieren alentits, d'una banda, per les escomeses dels almoràvits, que arribarien a penetrar fins al Penedès (1107), i, de l'altra, per la intervenció en terres occitanes. Tot i això, Ramon Berenguer III participà decisivament en la presa de Balaguer per l'exèrcit d'Ermengol VI d'Urgell (1105) i, un cop rebutjat l'atac almoràvit, impulsà el repoblament de les contrades d'Olèrdola (1108) i les Garrigues (1119), així com de la ciutat i el territori de Tarragona (entre el 1118 i el 1129), la qual cosa havia de permetre la restauració efectiva de la seu metropolitana tarragonina amb la investidura com a arquebisbe d'Oleguer, bisbe de Barcelona (1119) (Sobrequés, 1961, p. 165-168 i 190-193).

Restaurat l'arquebisbat tarragoní, els bisbats catalans deixaren de dependre del metropolità de Narbona per passar a l'obediència del de Tarragona. Això, però, no trencà els forts vincles religiosos i espirituals que hi havia entre les terres catalanes i les occitanes. De fet, durant els segles x, xi i xii, els moviments reformadors de l'Església (les reformes cluniacenca i gregoriana) i els nous ordes (el canonical agustinià i el del Cister) foren introduïts a Catalunya a través d'Occitània (Aventín, 1996, p. 25-26). En el decurs dels segles xi i xii, molts monestirs catalans depengueren de les grans abadies reformades occitanes, unió que en alguns casos es perllongaria més de cent anys (Pladevall, 1978, p. 48-49).

Al cenobi provençal de Sant Víctor de Marsella hi estaven units els monestirs de Sant Miquel del Fai (1042), Sant Pol de Mar (1048), Sant Sebastià dels Gorgs (1052), Santa Maria de Ripoll (1070), Sant Pere de Besalú (1071), Sant Esteve de Banyoles (abans de 1081), Sant Joan de les Abadesses (1083), Sant Miquel de Cuixà (1091), Sant Martí del Canigó (1091) i Santa Maria de Gerri (1096). A la Gascunya, Sant Pere de Moissac, filial de Cluny, posseïa les abadies de Sant Pere de Camprodon (1078), Santa Maria d'Arles (1078) i Sant Pau de Fenollet (1078). El monestir llenguadocià de Santa Maria de la Grassa havia rebut els cenobis de Santa Maria de Ridaura (937), Sant Sepulcre de Palera (1107), Sant Andreu de Sureda (1109), Sant Martí del Canigó, deslliurat de Marsella (1114), Sant Pere de Galligants (1117) i Sant Feliu de Guíxols (1118). De Sant Ponç de Tomeres, també al Llenguadoc, depenien les abadies de Sant Martí de Les (1070), Sant Benet de Bages (1074), Sant Cugat del Vallès i Sant Pere de Roda (poc abans de 1090) (Mundó, 1963, p. 560-569). D'altra banda, a partir de 1080, la regla de sant Agustí elaborada pels canonges reformats o agustinians de Sant Ruf d'Avinyó s'escampava per les cases canonicals catalanes, antigues o de nova creació. Finalment, ja ben entrat el segle xii, les abadies cistercenques occitanes de Grand Selva i Santa Maria de Fontfreda fundaren a Catalunya els monestirs de Santes Creus (1150) i Santa Maria de Poblet (1152), respectivament. Amb l'anar i venir d'aquests monjos arribaren a Catalunya els corrents artístics i culturals de cada època (Pladevall, 2003, p. 63-65).

Pel que fa a Occitània, Ramon Berenguer III aplicà una política que continuarien els seus successors amb gran èxit i que consistia a combinar sàviament els lligams de parentiu, la diplomàcia i l'ús de la força. El 1107, descontents amb els Trencavell i atiats per agents catalans, els carcassonesos es revoltaren contra el vescomte Bernat Ató IV de Besiers. La rebel·lió, però, no fou oportuna, ja que el comte de Barcelona, ocupat a repel·lir els almoràvits, no pogué ajudar els revoltats i fer efectiva la reclamació dels seus drets sobre els comtats de Carcassona i Rasès. Aquesta situació permeté que, en pocs mesos, el vescomte de Besiers recuperés la ciutat amb l'ajut del comte Bertran de Tolosa, qui veié l'oportunitat de foragitar els catalans del Llenguadoc i donà a Bernat Ató la seva protecció a canvi del reconeixement de la sobirania superior sobre el comtat de Carcassona (Aventín, 1996, p. 28). Les aspiracions occitanes del Casal de Barcelona semblaven, doncs, esvair-se definitivament.

Ara bé, el febrer de 1112, Ramon Berenguer III es maridà amb Dolça de Provença, filla i hereva de Gerberga de Provença i del seu difunt marit Gilbert

de Gavaldà, la qual, un any després, li feia cessió de tots els seus dominis: el comtat de Provença i els vescomtats de Millau, Gavaldà i Carladès. Tot seguit, la primavera d'aquell 1112, mentre Bertran de Tolosa, també comte de Trípoli, trobava la mort lluitant a Terra Santa, el comte de Barcelona iniciava una ofensiva ben planificada al Llenguadoc, després d'establir una aliança amb el vescomte Eimeric II de Narbona, el seu germanastre, a qui lliurava en feu la Fenolleda i el Perapertusès i prometia la cessió també en feu dels comtats de Carcassona i Rasès, i d'atiar una segona revolta carcassonesa. Davant l'ofensiva catalana i l'absència del comte de Tolosa, el vescomte Bernat Ató de Besiers cercà l'ajuda del rei Alfons I d'Aragó, dit el Bataller, rival peninsular de Ramon Berenguer III, de qui es reconegué vassall pel comtat de Rasès, i establí una aliança amb el comte Roger II de Foix. No obstant, el 8 de juny de 1112, quan l'enfrontament semblava inevitable, el comte de Barcelona i el vescomte de Besiers arribaren a un pacte pel qual Bernat Ató jurava fidelitat a Ramon Berenguer III, de qui reconeixia tenir en feu els comtats de Carcassona i Rasès (Benito, 2009, p. 31-37; Débax, 2003a, p. 80-82). Així, el Casal de Barcelona recuperava la sobirania dels comtats llenguadocians, ni que fos de manera purament teòrica i en unes condicions ben allunyades, segons observa Ramon d'Abadal, de la propietat plena comprada pels seus avis Ramon Berenguer I i Almodis (Abadal, 1974, p. 296-298). A més, el nou *statu quo* no duraria gaire, ja que, com assenyala Pierre Bonnassie, al llarg del segle xii, el llinatge dels Trencavell excel·lí en l'art de practicar una fidelitat basculant entre Barcelona i Tolosa per tal de mantenir la seva independència (Bonnassie, p. 1989, p. 42).

Obtinguda una precària pau a l'escenari occità i enfortida la vocació mediterrània del Casal de Barcelona amb la incorporació de la façana marítima de la Provença, Ramon Berenguer III portà a terme una expedició militar mar enllà que preludiava el que seria l'expansió catalana per la Mediterrània de les centúries següents. En concret, entre els anys 1114 i 1115, el comte de Barcelona encapçalà una operació militar contra les illes Balears, base d'operacions de la pirateria musulmana que assolava les rutes del comerç marítim de la Mediterrània occidental, empresa afavorida pel papa Pasqual II amb la condició de croada (1113). Un gran estol format per naus catalanes, llenguadocianes, provençals i italianes, especialment pisanes, prengué i saquejà primer Eivissa i després Mallorca. Amb tot, la croada havia estat concebuda més com una expedició de càstig que de conquesta, de manera que el domini cristià sobre aquestes illes fou efímer, ja que, la primavera de 1115, la presència dels almoràvits al pla de

Barcelona precipità el retorn de catalans i occitans, i a començaments de 1116 Eivissa i Mallorca tornaven a estar en poder dels musulmans (Ferrer i Mallol, 2009, p. 160-168; Sobrequés, 1961, p. 174-180).

La represa de la política expansiva ultrapirinenca de Ramon Berenguer III havia de conduir les cases comtals de Barcelona i Tolosa a disputar-se obertament l'hegemonia occitana tant en terres llenguadocianes com en el no menys complex escenari provençal. En efecte, la situació a Provença, com hem tingut l'oportunitat de veure anteriorment, era ben complicada. Les terres provençals, de les quals els emperadors alemanys n'ostentaven nominalment la sobirania, es trobaven dividides entre el comte de Barcelona, que posseïa el comtat de Provença, és a dir, la Provença marítima o Baixa Provença; el comte de Tolosa, ensems marqués de Provença, que controlava la Provença continental; i els Forcalquer, llinatge provinent d'una branca menor del casal comtal d'Urgell que, des de 1096, governava el comtat de Forcalquer o de l'Alta Provença (Crusafont, 2012, p. 54-57; Miret i Sans, 1903, p. 32-50). A més, cal tenir present que el litoral provençal era objecte del desig de les ciutats italianes de Gènova i Pisa, que en la seva pugna comercial rivalitzaven pel control de la Mediterrània occidental i s'aliaven amb catalans o tolosans en funció dels seus interessos en cada moment (Ventura, 1961, p. 66-75).

El detonant de la guerra entre Barcelona i Tolosa fou una nova rebel·lió dels carcassonesos, el 1120, contra el vescomte Bernat Ató de Besiers, el qual demanà ajut al comte Alfons Jordà de Tolosa per recuperar la ciutat de Carcassona, cosa que aconseguiria uns anys més tard (1124). El conflicte es transformà aviat en una pugna entre catalans i tolosans que es focalitzà en el control de la Provença, si bé transcorreria en diferents escenaris tant provençals com llenguadocians; una lluita que arrossegà aliats i adversaris d'un i altre bàndol i que provocà la divisió de la noblesa occitana. Al costat de Ramon Berenguer III lluitaven el duc Guillem IX d'Aquitània, que encara cobejava el comtat de Tolosa, l'Església provençal, el vescomte Eimeric II de Narbona, fidel al seu germanastre, el comte Roger II de Foix, Guillem VI, senyor de Montpeller, i els pisans, entre d'altres. Per la seva part, Alfons Jordà de Tolosa, a més del vescomte de Besiers, tenia com a principals aliats el rei Alfons I d'Aragó, que disputava al comte de Barcelona la conquesta de Lleida, Ramon I de Baus, cap del llinatge nobiliari més poderós de la Provença, cunyat de Ramon Berenguer III i pretendent als drets del comtat provençal com a espòs d'Estefania de Provença, i els genovesos (Benito, 2009, p. 40-44; Higounet, 1951, p. 316-318). Després

d'anys de combat i davant la impossibilitat d'imposar-se a l'enemic, la pau de 1125 posà fi temporalment a la guerra catalanotolosana i fixà amb precisió la frontera entre els territoris provençals del comte de Barcelona i els del comte de Tolosa al riu Durença: el comtat de Provença s'estendria entre el Durença i el mar, i el marquesat de Provença abraçaria les terres compreses entre els rius Durença i Isera (Aurell, 1985-1986, p. 177; Aventín, 1996, p. 29-30).

En morir l'any 1131, Ramon Berenguer III havia deixat establert que es repartissin les seves possessions entre el seu primogènit, des d'ara Ramon Berenguer IV de Barcelona, que rebia els comtats catalans i els de Carcassona i Rasès, i el seu segon fill, d'ara endavant Berenguer Ramon I de Provença, a qui deixava el comtat de Provença i els vescomtats de Millau, Gavaldà i Carladès. Aquesta separació correspon perfectament al costum dels membres del Casal de Barcelona, assenyalat per Martí Aurell, de transmetre al primogènit la integritat de l'herència rebuda del pare i disposar, en canvi, lliurement de les adquisicions fetes durant el regnat, que normalment eren cedides al segon fill, sovint amb un vincle de dependència respecte del seu germà gran (Aurell, 1998, p. 340); un costum, també present en la dinastia capeta i entre els Plantagenets, que retrobarem en els testaments dels comtes-reis Alfons I i Jaume I de Catalunya-Aragó.

El 1137, un fet d'enorme transcendència modificà el joc d'aliances en l'escenari occità. Es tracta de la creació de la Corona d'Aragó, mitjançant el matrimoni de Ramon Berenguer IV amb Peronella, filla i hereva del rei Ramir II d'Aragó. L'enllaç dinàstic de Catalunya i Aragó suposà un augment notable dels territoris del Casal de Barcelona, amb una presència especialment important al Pirineu central i occidental, i una implicació més gran en el procés d'expansió peninsular dels regnes cristians. A més, la unió catalanoaragonesa permeté als comtes de Barcelona assolir la dignitat reial com a monarques d'Aragó. Aquest títol, però, estava reservat al fill de Peronella, el futur comte-rei Alfons I de Catalunya-Aragó, ja que Ramon Berenguer IV, malgrat exercir la sobirania aragonesa, hagué de conformar-se amb el títol de príncep d'Aragó (Aurell, 1998, p. 359-363). D'altra banda, la unió amb Aragó enfortí la política ultrapirinenca catalana, ja que aragonesos i gascons havien desenvolupat històricament uns lligams molt estrets. De fet, l'expansió aragonesa cap a la vall de l'Ebre dels reis Pere I i Alfons el Bataller, que comportaria les conquestes d'Osca (1096), Barbastre (1101), Saragossa (1118) i Tudela (1119), comptà no només amb l'ajut militar del vescomte Gastó IV de Bearn i del comte Cèntul II de Bigorra, sinó també amb l'aportació molt significativa de població gascona, pagesos bearne-

sos i bigordans que s'establiren als territoris conquerits (Bonnassie, 1974, p. 138-139; Ventura, 1961, p. 34-37).

Com a governant d'Aragó, el 1140, Ramon Berenguer IV pactà amb Alfons VII de Castella a Carrión el repartiment del regne de Navarra i la recuperació de la vall de l'Ebre, que els castellans havien ocupat en morir el rei aragonès Alfons el Bataller sense descendència (1134), a canvi del vassallatge del comte de Barcelona al monarca castellà per l'anomenat Regne de Saragossa. Tot seguit, Ramon Berenguer IV inicià l'expansió vers el Baix Aragó i completà la conquesta de la Catalunya Nova, amb les preses de Tortosa (1148), que comptà amb la participació de la flota genovesa, i de Lleida (1149) (Ferrer i Mallol, 2009, p. 181-204; Riera Melis, 2003, p. 14-16). Cal afegir que un nodrit nombre d'occitans participà en el repoblament de la Catalunya Nova (Ventura, 1961, p. 20-23), com ho farien en els de les illes Balears i València la centúria següent, una aportació demogràfica que havia de mantenir-se fins al segle xviii. De fet, fruit del fenomen d'osmosi demogràfica entre els dos vessants del Pirineu assenyalat per Jaume Vicens Vives (Vicens Vives, 1959, p. 141-142), l'excedent de població d'Occitània havia de servir tradicionalment per pal·liar el dèficit demogràfic endèmic de Catalunya. Finalment, el 1151, a través del Tractat de Tudellén, Ramon Berenguer IV i Alfons VII de Castella acordaven una nova repartició del regne de Navarra, així com el repartiment d'al-Àndalus, reservant a catalans i aragonesos la conquesta de les terres dels regnes de València, Dènia i Múrcia, territoris, però, pels quals els sobirans catalanoaragonesos haurien de retre homenatge al sobirà castellà (Riera Melis, 2003, p. 16-17).

Quant a la política occitana, Ramon Berenguer IV defensà els interessos del Casal de Barcelona actuant com a cap de llinatge tant en terres llenguadocianes, on donà suport a aliats fidels com els vescomtes de Narbona i els senyors de Montpeller i féu valer la seva condició de senyor eminent dels comtats de Carcassona i Rasès, com en territori provençal, on ajudà militarment el seu germà Berenguer Ramon I de Provença, i a la mort d'aquest (1144) exercí la regència provençal (Ramon Berenguer II de Provença) durant la minoria del futur comte Ramon Berenguer III de Provença, el seu nebot. Al Llenguadoc, les tensions amb el comte tolosà revifaren, el juliol de 1134, en morir Eimeric II de Narbona combatent a Fraga, ja que Alfons Jordà de Tolosa aprofità l'oportunitat per emparar-se del vescomtat de Narbona com a tutor d'Ermengarda, filla i hereva d'Eimeric II. Amb tot, el setembre d'aquell any, catalans i tolosans acordaven una treva. El conflicte catalanotolosà tornà a esclatar, el 1141, a causa

de la rebel·lió dels burgesos montpellerins contra el seu senyor, Guillem VI de Montpeller, instigada pel comte de Tolosa, i de l'ofensiva d'Alfons Jordà i del comte Roger III de Foix, aliat seu, contra l'Albigès i el Rasès, respectivament. El 1142, una gran aliança internacional antitolosana, formada, entre d'altres, per Ramon Berenguer IV, Guillem VI de Montpeller, els germans Roger I de Carcassona i Albi i Ramon Trencavell de Besiers i Agde, de la dinastia vescomtal dels Trencavell, i les ciutats italianes de Gènova i Pisa, acabà amb la insurrecció montpellerina i permeté la captura del comte de Tolosa, el qual es veié forçat a lliurar el vescomtat de Narbona a Ermengarda i al seu marit Bernat d'Andusa, així com a prometre la seva no-ingerència en els afers provençals (Benito, 2009, p. 44-48).

És interessant constatar l'acostament dels Trencavell, tradicionalment aliats dels tolosans, al Casal de Barcelona, fet que Hélène Débax atribueix als estrets lligams que aquest llinatge llenguadocià mantenia amb la monarquia aragonesa, des de 1137 representada per Ramon Berenguer IV com a príncep d'Aragó. Aquest acostament seria aprofitat pel comte de Barcelona per forçar el reconeixement de la seva sobirania sobre els comtats de Carcassona i Rasès, el 1150, coincidint amb la mort de vescomte Roger I, en aconseguir l'homenatge de Ramon Trencavell, germà i hereu d'aquest, ensems vescomte de vescomte de Besiers i Agde (Débax, 2003a, p. 86-90). Els antics vincles amb els sobirans aragonesos també afavoriren que el 1154, un cop traspassat el vescomte Pere I de Bearn, els bearnesos escollissin Ramon Berenguer IV com a governant del vescomtat durant la minoria del futur Gastó V, la qual cosa permetia estendre la influencia barcelonina a la Gascunya pirinenca.

Malgrat tot, Tolosa no estava disposada a renunciar a les seves aspiracions i el conflicte amb Barcelona continuà durant la dècada dels cinquanta del segle xii. El 1159, Ramon Berenguer IV, decidit a derrotar Ramon V de Tolosa, amplià la seva tradicional aliança militar amb el vescomte Ramon Trencavell de Carcassona i Besiers, la vescomtessa Ermengarda II de Narbona i Guillem VII de Montpeller, i hi incorporà el rei anglès Enric II Plantagenet, el qual, com a marit de la duquessa Elionor d'Aquitània, filla i hereva de Guillem IX, reclamava els drets sobre el comtat tolosà. L'amenaça era tan seriosa que el comte Ramon V de Tolosa hagué de demanar ajuda al rei Lluís VII de França, el seu cunyat. D'aquesta manera, el conflicte entre les cases de Barcelona i Tolosa s'estenia a l'Aquitània i al Llemosí, i s'imbricava amb la disputa que mantenien Capets i Plantagenets al nord del Loira (Bonnassie, 2001, p. 495-496). La mo-

narquia francesa intervenia per primera vegada a Occitània i aconseguia aturar l'escomesa anglocatalana contra Tolosa. Així, el 1160, la treva signada entre Enric II d'Anglaterra i Lluís VII de França possibilitava una pau temporal a l'escenari llenguadocià (Benito, 2009, p. 56-60; Higounet, 1951, p. 318-319).

La situació no era menys complicada per als catalans a la Provença. El 1144, en morir el comte Berenguer Ramon I en un enfrontament amb corsaris genovesos, el comtat provençal caigué en mans de Ramon I de Baus, aliat dels tolosans. Aquest es revoltà contra l'autoritat del Casal de Barcelona, encapçalant una part de la noblesa provençal i amb l'ajut de la flota genovesa, i reivindicà els seus drets sobre el comtat de Provença, territori que li seria atorgat per l'emperador Conrad III com a feu imperial (1145). Ni les reiterades derrotes del llinatge provençal i dels seus partidaris davant Ramon Berenguer IV (a partir de 1147) ni la mort de Ramon I de Baus (1150) acabaren amb les guerres baussenques, atiades per l'emperador Frederic I Barba-roja, el comte Ramon V de Tolosa i la ciutat de Gènova. El 1162, però, el comte de Barcelona derrotava militarment els Baus i, fet tant o més important, els aïllava políticament en prometre a l'emperador alemany el seu suport en el conflicte que aquest mantenia amb el Papat. L'ofensiva diplomàtica barcelonina canviava, doncs, el fràgil joc d'equilibris de la política provençal. Ara bé, el 6 d'agost d'aquell any, Ramon Berenguer IV moria a Borg Sant Dalmatz, camí de Torí, on anava a trobar-se amb Frederic Barba-roja, acompanyat pel seu nebot Ramon Berenguer III de Provença, el qual, pocs dies després, rebia el comtat provençal com a feudatari de l'emperador alemany en retre-li homenatge (Aurell, 1985-1986, p. 177-179; Aventín, 1996, p. 30-32; Benito, 2009, p. 49-52, 54-56 i 60-62). En traspassar, el comte de Barcelona havia aconseguit teixir una sòlida xarxa d'aliances amb bona part de la noblesa llenguadociana i amb la monarquia anglesa, que amenaçava d'encerclar el comte de Tolosa, i havia consolidat l'autoritat de la dinastia barcelonina a la Provença.

Després de la mort de Ramon Berenguer IV, el 1162, el seu primogènit, el jove comte-rei Alfons I de Catalunya-Aragó, dit el Cast, continuà la conquesta i el repoblament del Baix Aragó amb la presa de Casp (1169) i la fundació de Terol (1170), i incrementà els seus dominis a Catalunya amb la incorporació del comtat del Rosselló, en morir sense fills el comte rossellonès Gerard II, el qual havia instituït hereu el sobirà catalanoaragonès (1172), i del comtat de Pallars Jussà, que fou cedit a Alfons I per la comtessa Dolça I, darrera representant d'un llinatge que descendia de la casa comtal de Tolosa (1192) (Aurell, 1998,

p. 329-336). D'altra banda, determinat a desempallegar-se de la submissió deguda a la monarquia castellana, el comte-rei donà un suport decisiu a Alfons VIII de Castella en la conquesta de Conca, a canvi de la renúncia d'aquest a la sobirania sobre Saragossa (1177), i acordà amb el sobirà castellà el Tractat de Cazola, segons el qual la Corona catalanoaragonesa podria conquerir els regnes musulmans de València i Dènia en plena sobirania tot renunciant a la conquesta del regne de Múrcia (1179) (Riera Melis, 2003, p. 18-19; Ventura, 1961, p. 192-195). És evident el canvi d'actitud d'Alfons el Cast respecte a Ramon Berenguer IV, atès que el primer, plenament imbuït de la seva condició reial, no volia, a diferència del seu pare, mantenir vincles de dependència envers cap altre monarca que minvessin la seva sobirania, com ho demostra el seu refús a la sobirania imperial sobre el comtat de Provença (1178) o la seva decisió que els documents catalans deixessin de datar-se segons l'any del regnat dels monarques francs (1180) (Zimmermann, 1989, p. 68-69).

La gestió dels dominis occitans jugà, sens dubte, un paper destacat en el regnat d'Alfons I. El 1166, a la mort de Ramon Berenguer III de Provença i davant els moviments del comte Ramon V de Tolosa per aconseguir el comtat provençal, els consellers del jove comte-rei conduïren Alfons el Cast a la Provença per fer-se amb el control efectiu del comtat, saberen atraure a la seva causa els Baus, enemics tradicionals del Casal de Barcelona i des d'aquell moment fidels aliats de la monarquia catalanoaragonesa, i rebutjaren l'exèrcit tolosà amb l'ajut dels genovesos i mercès a una nova escomesa d'Enric II Plantagenet contra Tolosa. El 1167, Alfons I, intitulat marquès de Provença, deixava les terres provençals després d'haver confiat el govern del comtat al seu germà Pere, d'ara endavant Ramon Berenguer IV de Provença, però havia d'enfrontar-se novament als tolosans al Llenguadoc (Aurell, 1985-1986, p. 180). En efecte, l'exèrcit catalanoaragonès hagué d'intervenir per restituir Besiers al vescomte Roger II, després que el comte Ramon V de Tolosa va instigar la revolta dels burgesos de la ciutat que costà la vida a Ramon Trencavell, pare de Roger II, i va intentar desposseir el jove vescomte de l'herència de Carcassona-Rasès i Besiers-Agde en favor del comte Roger Bernat I de Foix (1167-1168). L'ofensiva tolosana reprengué el 1171, quan el comte Ramon V s'emparà del comtat de Melguèlh, s'alià amb Gènova per bloquejar per terra i mar Montpeller i maridà la seva filla amb el vescomte Roger II de Besiers, el qual, seguint la vella tradició dels Trencavell, trencava així la seva aliança amb Barcelona per posar-se sota l'aixopluc de Tolosa. Després d'una breu treva (1173), la coalició tolosanogenovesa tornà

a amenaçar els dominis occitans del Casal de Barcelona i els dels seus aliats a partir de 1174. Tanmateix, l'ofensiva catalanoaragonesa de 1175 contra Tolosa aconseguia forçar, l'abril de 1176, una nova pau entre catalans i tolosans, per la qual Ramon V veia confirmada la seva sobirania sobre el comtat de Melguèlh i sobre els dominis dels Trencavell, inclosos els comtats de Carcassona i Rasès, mentre que Alfons el Cast afermava el seu domini sobre el comtat de Provença i els vescomtats de Millau, Gavaldà i Carladès (Débax, 2003a, p. 91-92; Ventura, 1961, p. 160-164 i 167-169). La pau de Tarascó, a més, suposaria un greu cop per a les aspiracions genoveses de controlar el litoral provençal, ja que trencava l'aliança militar entre Tolosa i la capital lígur. Deslliurat momentàniament de l'amenaça tolosana, el comte-rei estava en condicions de sotmetre Niça (1176) i el comtat de Forcalquer (1177-1178), així com de desafiar l'autoritat imperial no assistint a la coronació de Frederic Barba-roja com a rei de Borgonya, absència que qüestionava obertament la sobirania de l'emperador sobre el territori provençal (1178) (Aurell, 1985-1986, p. 181; Benito, 2009, p. 63-82).

Aprofitant els forts lligams que hi havia entre els principats gascons del Pirineu central i la monarquia aragonesa, Alfons el Cast estengué la influència del Casal de Barcelona sobre el vescomtat de Bearn i el comtat de Bigorra, amb una clara voluntat d'encerclament del comtat de Tolosa, seguint la política iniciada pel seu pare Ramon Berenguer IV. El 1170, havent mort sense descendència el vescomte Gastó V de Bearn, Maria, la seva germana i hereva, retia homenatge al comte-rei, reconeixia la sobirania d'aquest sobre el Bearn i es comprometia a no maridar-se sense el consentiment reial. L'any següent, Maria es casava amb Guillem, fill i hereu de Guillem Ramon de Montcada, senescal de Catalunya, que, com a vescomte de Bearn, també es reconegué vassall d'Alfons I. Amb Guillem I de Montcada i de Bearn s'iniciava la dinastia catalana que havia de regir els destins del vescomtat bearnès fins a 1290 (Sobrequés, 1975, p. 32-50). Més a l'est, abans de 1175, els aranesos, mitjançant un tractat d'emparança, s'havien posat sota la protecció d'Alfons el Cast i havien entrat en l'òrbita de la Corona catalanoaragonesa. El 1175, el comte-rei decidí cedir en feu la Vall d'Aran al comte Cèntul III de Bigorra, a canvi del vassallatge d'aquest pel comtat bigordà. El 1192, tanmateix, Alfons el Cast tornava a posar l'Aran sota la protecció directa de la Corona, alhora que concedia el comtat de Bigorra en feu vitalici al vescomte Gastó VI de Bearn (Aurell, 1998, p. 388-389; Ventura, 1961, p. 165-166).

Com era d'esperar, la guerra entre les cases de Barcelona i Tolosa no trigà a reprendre i ho féu de manera especialment violenta. El 1177, el vescomte Roger

II de Besiers, aliat amb el vescomte Bernat Ató VI de Nimes, el seu germà, i Guillem VIII de Montpeller, s'oposà a l'intent de Ramon V de Tolosa d'emparar-se de Narbona. Com a reacció, el comte tolosà denuncià davant el capítol general del Cister l'extensió de l'heretgia càtara per les terres dels Trencavell amb la connivència del vescomte Roger II, i demanà la intervenció del rei de França. El III Concili del Laterà decretà, el 1179, l'excomunicació i la confiscació dels béns dels qui protegien els heretges, de manera que Ramon V de Tolosa tingué plenes facultats per actuar contra els vescomtes de Besiers i de Nimes (Débax, 2003b, p. 71). Davant d'aquesta greu amenaça, a finals de 1179, els Trencavell tornaren a trencar la fidelitat deguda al comte de Tolosa i sol·licitaren la protecció d'Alfons el Cast, que obtindrien a canvi de reconèixer la sobirania de la monarquia catalanoaragonesa sobre els comtats de Carcassona, Rasès i Nimes (Abadal, 1974, vol. II, p. 303-309). El 1181, Ramon V de Tolosa aconseguia foragitar de Nimes el vescomte Bernat Ató VI i envaïa el vescomtat de Narbona, mentre que Ramon Berenguer IV de Provença, germà del comte-rei, era assassinat per partidaris del comte de Tolosa, prop de Montpeller (Débax, 2003a, p. 92-93). Mort Ramon Berenguer IV, Alfons I delegà el govern del comtat de Provença en el seu germà Sanç (Benito, 2009, p. 82-88; Ventura, 1961, p. 184 i 196-201).

La guerra continuava quan, el 1184, la situació virà en sentit favorable als interessos tolosans mercès a un tractat d'aliança signat per Ramon V de Tolosa, Guillem IV de Folcalquer, la ciutat de Gènova i dos dels, fins aquell moment, més fidels aliats d'Alfons el Cast: Sanç de Provença i Guillem VIII de Montpeller. El comte-rei, conscient de la feblesa de la seva posició i volent recuperar ràpidament el control de la Provença, s'avingué a signar una treva amb el comte de Tolosa, acord que es concretà a Narbona el febrer de 1185 i que ratificà els compromisos adquirits per catalans i tolosans a la Pau de Tarascó de 1176. Pel que fa a Gènova, Alfons I hagué de compensar-la econòmicament. Així les coses, aquell mateix 1185 el monarca catalanoaragonès marxava cap a la Provença i despossseïa del govern d'aquest comtat i dels vescomtats de Millau i Gavaldà el seu germà Sanç, a qui, malgrat la traïció, compensaria amb la donació vitalícia dels comtats de Rosselló i Cerdanya (Aurell, 1985-1986, p. 183; Ventura, 1961, p. 206-211). La treva amb Tolosa fou, però, de curta durada, ja que, el 1186, la guerra entre catalans i tolosans recomençà amb l'intent de Ramon V de Tolosa de prendre la ciutat de Carcassona, ofensiva que faria fracassar el restabliment de l'aliança anglocatalana. L'avenç de l'exèrcit angloaquità en territori tolosà,

amb l'ocupació del Carcí i la presa de viles com Moissac i Càors, provocà, el 1187, la reacció de Felip August de França, a qui Ramon V de Tolosa havia demanat ajuda. L'ofensiva contra els anglesos havia de permetre als francesos emparar-se del Berry i d'una part de la Turena i recuperar el Carcí (1187-1188). Descontents per la guerra, els burgesos tolosans es revoltaren, a començaments de 1188, contra el comte i el derrotaren, obligant-lo a acceptar un acord que afeblia l'autoritat comtal (1189). Finalment, el 26 de gener de 1190, a l'illa Gernega, entre Tarascó i Bellcaire, Alfons el Cast i Ramon V posaven les bases per a la fi del conflicte tolosanocatalà i de la Gran Guerra Occitana concertant una pau que reprenia els termes de la de 1185 (Benito, 2009, p. 88-100; Higounet, 1951, p. 318-320; Ventura, 1961, p. 221-224 i 239-241).

Amb l'eclosió de la civilització dels trobadors durant el segle xii, la cultura occitana esdevingué capdavantera a l'Europa cristiana. Atès que catalans i occitans compartien el mateix espai lingüístic i cultural, no és estrany que la lírica trobadoresca arrelés amb força a les terres catalanes, que havien de donar poetes de renom, durant els segles xii i xiii, com Guillem de Berguedà, Guillem de Cabestany, Ramon Vidal de Besalú i Guillem de Cervera, àlies *Cerverí de Girona*, i fins i tot Alfons el Cast escrigué versos, motiu pel qual també seria anomenat el Trobador (Espadaler, 2003, 110-118; Ventura, 1961, p. 142-150). Amb les seves composicions, els trobadors no només cantaven l'amor cortès sinó que també vehiculaven el seu pensament polític de manera mordaç (Aventín, 1996, p. 27-28). Amant de l'art del trobar però també molt conscient del valor dels poetes en tant que creadors d'opinió, Alfons I, igual que faria el seu successor Pere I, acollí molts dels millors trobadors del seu temps: Raimbaut d'Aurenga, Arnaut de Maruelh, Pèire Vidal, Uc Brunenc de Rodès, Arnaut Daniel, Pèire de Vic, Ponç de la Guàrdia, Pèire Roger, Folquet de Marselha, Pèire Ramon de Tolosa, Aimeric de Peguilhan, Raimbaut de Vaqueiras i el mestre Giraut de Bornelh són tan sols alguns dels trobadors de diversa procedència geogràfica i social que s'aplegaren a la cort del comte-rei, a qui donaren prestigi cultural i polític. Però no tots els trobadors abraçaren la causa del monarca catalanoaragonès. També hi tingué acèrrims detractors, com Bertran de Born i Giraut del Luc, partidaris del comte de Tolosa, o Guillem de Berguedà, afí al vescomte de Castellbò (Aurell, 1998, p. 497-500; Espadaler, 2003, p. 108-110; Ventura, 1961, p. 202-203).

A la fi del seu regnat, Alfons el Cast, a qui Antoni Rovira i Virgili anomenà «emperador del Pirineu» (Ventura, 19161, p. 269), dominava, directament

o indirectament, la majoria dels comtats de la Catalunya Vella, la Catalunya Nova, el regne d'Aragó i bona part del Baix Llenguadoc, de la Provença i del sud de la Gascunya. La Corona catalanoaragonesa senyorejava la major part del Pirineu i del litoral mediterrani comprès entre Niça i Tortosa, jugava un paper essencial en les rutes del comerç marítim de la Mediterrània occidental i tenia un paper preponderant en l'exportació de sal, mercès al control de les salines llenguadocianes i provençals (Aurell, 1987, p. 32). Amb tot, més que no pas un imperi catalanooccità, la dinastia barcelonina estava bastint un estat feudal en què el Casal de Barcelona exercia i estenia la seva autoritat sobre els territoris catalans i occitans a través de vincles familiars i relacions de vassallatge, un domini que era compartit pel conjunt dels membres del llinatge comtal sota la sobirania superior del seu cap natural: el comte de Barcelona (Salrach, 1996, p. 19). Bona prova d'això és que, en morir el 1196, Alfons el Cast havia deixat disposat que els seus territoris fossin dividits entre el seu primogènit, el monarca Pere I de Catalunya-Aragó, dit el Catòlic, que rebia l'herència catalana i aragonesa, a més dels drets sobre els dominis del Baix Llenguadoc i de la Gascunya pirinenca, i el seu segon fill, Alfons II de Provença, a qui deixava el comtat de Provença i els vescomtats de Millau i Gavaldà (Ventura, 1961, p. 266-267).

De Muret a Corbeil

En acabar el segle xii, bona part dels principals actors implicats en la política occitana de la segona meitat d'aquella centúria havia desaparegut: el rei Lluís VII de França (1180), el monarca anglès Enric II Plantagenet (1189), l'emperador Frederic I Barba-roja (1190), el comte Ramon V de Tolosa (1194), el vescomte Roger II de Besiers (1194) i el comte-rei Alfons el Cast (1196) (Aventín, 1996, p. 36). Una nova generació de governants prenia les brides dels seus principats en un moment, el tombant de segle, crucial per a Occitània, ja que l'extensió de l'heretgia càtara per terres llenguadocianes durant les darreres dècades del segle xii, amb la complaença d'una part de la noblesa del Llenguadoc, i la determinació del Papat per eradicar la doctrina heterodoxa, amb la prèdica o per la força, amenaçaven de capgirar les aliances i trencar l'equilibri de forces que havia conegut la política occitana fins aquell moment.

Pere I i el comte Ramon VI de Tolosa segellaven definitivament, el 1198, la pau catalanotolosana amb el Tractat de Perpinyà, acord en què havia jugat

un paper destacat el comte Bernat V de Comenge, que poc després esdevenia vassall del comte-rei a canvi de rebre en feu la Vall d'Aran (1201). Aquell mateix any, el monarca catalanoaragonès establia també una concòrdia duradora amb Gènova. La Pau de Perpinyà quedaria rubricada, el 1202, amb el casament del comte de Tolosa amb Elionor, germana de Pere I. Fidel continuador de la política matrimonial del Casal de Barcelona, el comte-rei incorporà el senyoriu montpellerenc a la Corona d'Aragó en casar-se amb Maria, filla i hereva de Guillem VIII de Montpeller, el 1204. Cinc anys més tard, el 1209, el decés del seu germà Alfons permetria a Pere I assumir també el govern del comtat provençal com a tutor del seu nebot, el futur Ramon Berenguer V de Provença. Momentàniament, doncs, la branca principal del llinatge comtal barceloní tornava a aplegar sota la seva autoritat un ampli espai que abastava territoris catalans, aragonesos, llenguadocians i provençals. El monarca catalanoaragonès sabia que els heretges suposaven un obstacle per a la seva política occitana, i prengué severes mesures per combatre el catarisme als seus dominis. Pere I era, i ho demostrava, un ferm aliat del Papat en la lluita de l'Església contra els càtars, condició que havia consolidat amb la seva coronació a Roma pel papa Innocenci III, que li valgué el sobrenom de Catòlic (11 de novembre de 1204) (Alvira, 2008, p. 27-29; Benito, 2009, p. 100-105 i 108-114). Tanmateix, desconfiant dels estrets lligams que unien el comte-rei amb els seus vassalls occitans i conscient de l'interès de la monarquia capeta per estendre la seva sobirania cap al sud, el pontífex preferiria oferir al rei Felip August de França el lideratge de la lluita contra l'heretgia a Occitània, en detriment dels interessos de Pere I.

Entre els anys 1206 i 1208, l'Església intentà recuperar el terreny perdut al Llenguadoc enfront l'heretgia a través de grans campanyes de predicació, però el fracàs de l'anomenada croada espiritual es féu evident el 1207, quan el legat pontifici Pèire de Castelnòu proposà combatre militarment el catarisme. L'oposició frontal de Ramon VI de Tolosa a aquesta iniciativa li valgué l'excomunicació com a protector dels heretges. El gener de 1208, l'assassinat de Pèire de Castelnòu a la riba del Roine per partidaris del comte de Tolosa tancà la porta a qualsevol solució negociada del conflicte. Dos mesos després, el Papat proclamava la guerra santa contra els heretges i els seus protectors i demanava al rei de França que prengués la direcció de la croada. Felip August, amenaçat com estava pels seus enemics, el rei anglès Joan Sense Terra i l'emperador Otó IV, sabia que no podia obrir un nou front i decidí no encapçalar la croada, tot permetent que hi participés la noblesa francesa. Aplegats a Lió, els croats, majoritàriament

francesos, davallaren per la vall del Roine camí del Llenguadoc, la primavera de 1209, sota el comandament d'Arnau Amalric, abat general del Cister, com a legat del pontífex. Primer prengueren Besiers, on fou massacrada gran part de la població, i, poc després, aconseguiren que capitulés Carcassona, on moriria empresonat, un mesos més tard, el vescomte Ramon Roger Trencavell (juliol-novembre de 1209). El legat papal lliurà els vescomtats de Besiers i Carcassona a Simó de Montfort, senyor de Montfort i comte de Leicester, el qual assumiria la direcció militar de la croada i conqueriria, abans d'acabar el 1210, la totalitat dels dominis dels Trencavell. Pressionat pel Papat, Pere el Catòlic, a començaments de 1211, acceptà com a vassall Simó de Montfort pels antics vescomtats dels Trencavell i li lliurà el seu fill i hereu Jaume, de tan sols tres anys, en penyora. Però l'ofensiva de Montfort contra el comtat tolosà i els territoris veïns de Foix, el Comengès, el Carcí i l'Agenès posà de manifest que el veritable objectiu de la croada era la conquesta de Tolosa (1211-1212). Res no podia fer Pere I per aturar els croats, especialment en un moment en què la necessitat de fer front als almohades l'obligava a restar als seus dominis peninsulars (Alvira, 2008, p. 33-48; Benito, 2009, p. 118-124; Ventura, 1960, p. 74-79, 88-101 i 108-112).

El 16 juliol de 1212, la decisiva victòria cristiana sobre els almohades a la batalla de Las Navas de Tolosa, en què hi tingué un paper destacat Pere el Catòlic, al costat d'Alfons VIII de Castella, Sanç VII de Navarra i Alfons II de Portugal, aplanava el camí per a la conquesta cristiana d'al-Àndalus i, de manera indirecta, capgirava momentàniament la sort de la croada a Occitània. Enfortit per la condició de victoriós defensor de la cristiandat contra els infidels, Pere I cercà una sortida diplomàtica al conflicte occità i, el novembre de 1212, presentà al Papat una iniciativa que permetia aturar la croada i restablir la pau i l'ortodòxia a les terres tolosanes. El comte-rei proposava l'abdicació de Ramon VI de Tolosa en favor del seu fill, el futur comte Ramon VII, encara menor, de qui el monarca català assumiria la tutela, de manera que els dominis dels comtes tolosans quedessin sota la dependència directa de la Corona d'Aragó i Pere el Catòlic esdevingués el garant del retorn a l'ortodòxia d'aquests territoris; però també exigia reparacions per als comtes de Foix i de Comenge i per al vescomte de Bearn pels abusos i les violències soferts a mans dels croats, malgrat trobar-se sota la protecció reial. Per tal de consolidar la seva posició, el gener de 1213 Pere I entrà a la ciutat de Tolosa amb la seva cort i rebé el jurament d'obediència i fidelitat com a vassalls de Ramon VI, comte de Tolosa, de Ramon Roger I, comte de Foix, de Bernat IV, comte de Comenge, i de Gastó VI, vescomte de

Bearn i comte de Bigorra, així com de cadascun dels seus hereus i dels cònsols de la capital tolosana, en els anomenats Juraments de Tolosa (27 de gener de 1213). Pere el Catòlic culminava així la política occitana del Casal de Barcelona i obtenia, de manera efímera, l'hegemonia sobre la major part d'Occitània (Riera Melis, 2004, p. 60-62). Encara que el pontífex fou inicialment favorable a la proposta del monarca catalanoaragonès i manà aturar la croada (gener de 1213), l'oposició dels croats i, molt especialment, del legat pontifici Arnau Amalric, a través dels delegats del Concili de la Vaur enviats a Roma, féu canviar la posició d'Innocenci III, que finalment, el maig de 1213, revocà la seva decisió i ordenà continuar la guerra santa contra els heretges (Alvira, 2008, p. 49-66 i 83-88; Benito, 2009, p. 124-129; Ventura, 1960, p. 193-207). Pere I havia de triar, doncs, entre incomplir el seu compromís com a sobirà catòlic amb la Santa Seu o trencar les seves obligacions com a senyor feudal amb els seus vassalls i aliats occitans. I decidí defensar la política secular del Casal de Barcelona a Occitània. A partir d'aquest moment, l'encontre entre els exèrcits del comte-rei i del senyor de Montfort era inevitable.

El 12 de setembre de 1213, les tropes catalanoaragoneses de Pere el Catòlic i les tolosanes de Ramon VI s'enfrontaven amb els croats de Simó de Monfort a Muret, població situada a la riba de la Garona, a uns vint quilòmetres al sud de Tolosa. El rei Pere moria al camp de batalla al costat de molts dels seus cavallers, i l'exèrcit catalanotolosà, mancat de lideratge, es batia en una caòtica i cruenta retirada (Benito, 2009, p. 129-130; Ventura, 1960, p. 217-225). La victòria dels croats fou interpretada per molts com un senyal diví: la batalla havia d'entendre's com un Judici de Déu en què Pere I havia estat castigat per oposar-se a la voluntat de l'Església aliant-se amb els heretges (Alvira, 2008, p. 205-215). La mort del comte-rei sumí la Corona catalanoaragonesa en una profunda crisi de la qual trigaria anys a refer-se, car l'hereu al tron era un nen de cinc anys que es trobava en poder de Simó de Montfort. Innocenci III, contrariat per la mort de Pere el Catòlic, posà sota la protecció papal Jaume I de Catalunya-Aragó i, la primavera de 1214, ordenà al cap dels croats que lliurés a Pietro di Benevento, nou legat pontifici, el jove comte-rei, a qui posà sota la custòdia i l'educació dels templers de Montsó, juntament amb el seu cosí germà Ramon Berenguer V de Provença, també un nen. Alhora el seu besoncle Sanç, comte de Rosselló i Cerdanya, assumia la regència dels seus regnes, així com la del comtat provençal (Ventura, 1960, p. 233-238). Més enllà de l'impacte psicològic que tingué el tràgic final de Pere I sobre els seus súbdits catalans, aragonesos i occitans, la

Corona d'Aragó patí la inestabilitat política, les pugnes internes i la voracitat nobiliària pròpies de la situació de feblesa que travessà la monarquia durant la llarga minoria de Jaume I, agreujada per una hisenda reial en fallida (Alvira, 2008, p. 223-224; Soldevila, 1985, p. 3-7).

Les conseqüències de la desfeta de Muret també foren funestes per als occitans. Simó de Montfort veia consolidada la seva posició tant en l'aspecte militar com en el polític, i els comtes de Tolosa, de Foix i de Comenge, així com els cònsols tolosans, s'havien de sotmetre a l'autoritat papal i comprometre's a combatre el catarisme, en el que es coneix amb el nom de Juraments de Narbona (abril de 1214). Paral·lelament, el juliol de 1214, les victòries de Felip August sobre Joan Sense Terra d'Anglaterra i l'emperador Otó IV a Roche-aux-Moines i Bouvines permeteren al rei francès assolir l'hegemonia sobre les terres del nord del Loira, de manera que la monarquia capeta estava en condicions de dur a terme la seva expansió vers el sud. La implicació de la Corona de França a la croada i el suport al seu cap es feren palesos amb l'entrada a Tolosa de Simó de Montfort en companyia del príncep Lluís, primogènit de Felip August (maig de 1215). La culminació de l'ascens del cabdill croat arribà el novembre de 1215, quan el IV Concili del Laterà reconegué Ramon VI de Tolosa culpable de complicitat amb l'heretgia, el condemnà a l'exili i el despossseí dels seus dominis: el marquesat de Provença quedava en mans del seu fill i hereu, el futur Ramon VII, però el comtat de Tolosa i la resta dels seus dominis llenguadocians foren lliurats a Simó de Montfort, reconegut com a duc de Narbona, comte de Tolosa i vescomte de Besiers i Carcassona. Pocs mesos després, l'abril de 1216, Simó de Montfort retia homenatge per aquests territoris a Felip August, acte amb què es restauraven els drets de la monarquia capeta sobre les terres del Llenguadoc (Alvira, 2008, p. 224-230; Ventura, 1960, p. 239-247 i 251-262).

Amb tot, les derrotes i les vexacions no feren més que atiar l'esperit de revolta dels occitans, que, sota el lideratge insospitat del comte tolosà Ramon VI, prengueren Bellcaire (1216) i recuperaren Tolosa (1217). Fou precisament durant el setge per reconquerir la «ciutat mondina» que Simó de Montfort trobaria la mort, el 25 de juny de 1218. Amalric de Montfort, el seu fill, heretà els seus dominis i es posà al capdavant de la croada, tot i que no pogué evitar que els occitans continuessin guanyant terreny. A la mort de Ramon VI de Tolosa (1222), Ramon VII el succeí, en un lideratge no menys efectiu que el del seu pare. El gener de 1224, l'armistici acordat a Carcassona amb els comtes de Tolosa i de Foix permeté Amalric de Montfort i els seus deixar el Llenguadoc

camí de l'Illa de França, on havia de cedir tots els seus drets sobre les terres occitanes a la monarquia francesa. En aquest moment, la fracassada croada contra els albigesos es transforma en una veritable empresa d'expansió territorial de la dinastia capeta (Ventura, 1960, p. 267-281, 285-293 i 305). El 1226, en pocs mesos, Lluís VIII de França controlà bona part dels dominis del comte tolosà i dels seus aliats, però en tornar de la campanya militar el sobirà morí sense haver ocupat Tolosa. Empesa per la minoria d'edat del nou monarca Lluís IX, la Corona francesa, amb el beneplàcit del Papat, acordà amb Ramon VII de Tolosa el Tractat de Meaux-París (abril de 1229), que posà fi a dues dècades de guerra. De fet, amenaçat pel poderós exèrcit francès i pressionat o abandonat per molts dels seus, el comte tolosà hagué d'acceptar un seguit de condicions molt severes (Riera Melis, 2004, p. 65-66). Així, entre d'altres exigències, renuncià als seus dominis al Baix Llenguadoc i a la Provença, reconegué tenir el comtat de Tolosa en feu de la Corona de França, consentí l'ocupació de les seves terres durant deu anys per les tropes franceses, es comprometé a casar la seva filla Joana amb Alfons de Poitiers, germà de Lluís IX, i assumí el finançament de la lluita contra l'heretgia, repressió religiosa que es plasmaria en la fundació de la Universitat de Tolosa (1229) i la creació del Tribunal de la Inquisició (1232). Finalment, el 12 d'abril de 1229, el comte Ramon VII de Tolosa hagué d'humiliar-se en una solemne cerimònia de penitència pública celebrada davant la gran portada de la catedral de Nôtre-Dame de París. D'aquesta manera, com observa Martín Alvira, l'espai occità quedava, per primera vegada, sota l'autoritat efectiva del rei de França (Alvira, 2008, p. 231-242).

Malgrat les crides reiterades i cada cop més punyents que feren els trobadors occitans perquè el sobirà catalanoaragonès donés suport als seus vassalls llenguadocians i vengés la mort del seu pare, Jaume I ni pogué ni volgué intervenir a Occitània, i quan ho intentà era ja massa tard. Conscient que la seva implicació en el conflicte occità suposaria un enfrontament directe amb el rei de França i podria posar en perill la integritat de la Corona d'Aragó, Jaume I promulgava, el 15 abril de 1226, l'Edicte de Barcelona, pel qual el monarca trencava formalment les relacions amb els seus vassalls i aliats occitans renunciant a auxiliar-los. Endemés de la prudència d'evitar una guerra amb França i de l'oportunitat de rellançar l'expansió mediterrània i peninsular amb les conquestes de Mallorca (1229-1232) i de València (1232-1245), alguns factors personals de caire psicològic contribueixen també a explicar la inhibició del sobirà catalanoaragonès en la contesa occitana. En efecte, Jaume I no podria sostreure's

mai a aquelles flagrants i alliçonadores imatges de Pere el Catòlic que s'encarregaren d'inculcar al jove comte-rei els templers de Montsó: la del monarca victoriós com a cavaller cristià davant els infidels a Las Navas de Tolosa i, ben al contrari, la del sobirà vençut i mort per defensar els heretges i oposar-se a la voluntat del Papat lluitant contra els croats a Muret (Aurell, 2011, p. 435). Tot i això, la primavera de 1242, Jaume I valorà la possibilitat de sumar-se a l'aliança anglotolosana contra els francesos, una oportunitat que s'esvairia ràpidament amb les victòries de Lluís IX de França sobre Enric III d'Anglaterra a les batalles de Taillebourg i Saintes (juliol de 1242) i amb la submissió de Ramon VII de Tolosa a la Corona francesa pel Tractat de Lorris (gener de 1243). De fet, Jaume I només intervingué directament a Occitània el 1245, quan fracassà en l'intent de maridar Beatriu, filla i hereva del seu cosí germà Ramon Berenguer V de Provença, amb el comte tolosà Ramon VII. D'acord amb el desig del rei francès i del Papat, Beatriu contragué matrimoni amb el comte Carles d'Anjou, germà de Lluís IX de França (gener de 1246), de manera que el monarca catalanoaragonès no pogué evitar l'entrada del comtat de Provença en l'òrbita de la dinastia capeta i la conseqüent pèrdua d'influència catalana sobre el territori provençal (Alvira, 2008, p. 245-254; Aurell, 2011, p. 428; Soldevila, 1985, p. 22-25).

A mitjan segle xiii, el món havia canviat i el destí dels occitans semblava decidit. La monarquia francesa, sòlida aliada del Papat, controlava, directament o indirectament, bona part d'Occitània i havia començat el procés secular que la portaria a unificar el territori occità sota la seva sobirania. Les branques menors de la dinastia capeta governaven el Llenguadoc i la Provença. Traspassat Ramon VII, el 1249, la seva filla Joana i el seu gendre Alfons de Poitiers l'havien succeït al capdavant del comtat de Tolosa, que, en morir els comtes sense descendència, s'incorporaria a la Corona de França (1271) (Riera Melis, 2004, p. 70-71). Pocs anys abans, el 1246, com acabem de veure, Carles d'Anjou havia obtingut el comtat de Provença, territori des d'on els angevins, amb el suport dels sobirans francesos, disputarien als catalans l'hegemonia de la Mediterrània occidental durant tota la baixa edat mitjana. Fins i tot Navarra, un regne que Jaume I havia ambicionat, es trobava en mans franceses, en concret de la dinastia comtal de Xampanya, des de 1234 (Claramunt, 2003, p. 31-32). És en aquest context polític que cal trobar l'explicació a l'abandonament de les aspiracions del Casal de Barcelona sobre Occitània que suposava el Tractat de Corbeil, acordat entre Jaume I i Lluís IX de França i signat l'11 de maig de 1258. El sobirà catalanoaragonès renuncià als drets que li corresponien sobre els dominis occitans del

seu llinatge, llevat de la senyoria de Montpeller, del vescomtat de Carladès i de la baronia d'Omeladès. També en quedà al marge la Vall d'Aran, reintegrada al domini directe de la Corona catalanoaragonesa el 1220. Per la seva part, el monarca francès renuncià a la sobirania que la dinastia capeta podia invocar sobre els comtats catalans com a successora de la monarquia carolíngia. Eren uns drets certament teòrics, però que temps a venir invocarien tant Lluís XIV, en el segle XVII, com Napoleó I, en el segle XIX, per justificar i legitimar la incorporació, parcial o total, de Catalunya a França. El pacte de renúncia mútua als drets sobre les terres de l'altre fou segellat pels sobirans amb l'acord de matrimoni entre Isabel, filla de Jaume I, i el primogènit de Lluis IX, el futur Felip III de França (Cingolani, 2007, p. 281-289; Poujade, 2003, p. 139; Soldevila, 1985, p.25-26). La transcendent i controvertida decisió de Jaume I podia respondre, bé a la prudència i al pragmatisme polític del comte-rei, bé a la impotència del monarca per fer efectius els seus drets a Occitània davant la poderosa Corona francesa i a la seva temença que l'expansionisme dels Capets no continués per terres catalanes, bé al desinterès del sobirà per una sempre incerta i cada cop més problemàtica empresa occitana en benefici de l'expansió mediterrània, però el més probable és que fos el resultat de la confluència d'aquests i d'altres factors. Fos com fos, el Tractat de Corbeil posà fi a la secular política occitana del Casal de Barcelona i la frontera catalanofrancesa arribà perillosament al Pirineu en quedar fixada a les Corberes (Alvira, 2008, p. 254-256 i 263-266; Aurell, 2011, p. 427-430; Riera Melis, 2004, p. 69-70).

A la mort de Jaume I el 1276, els darrers dominis catalans a Occitània, llevat de la Vall d'Aran, quedaren vinculats, d'acord amb el testament reial, al controvertit regne de Mallorca. En efecte, el difunt monarca havia establert que Pere II de Catalunya-Aragó, el seu primogènit, rebés el gruix dels territoris de la Corona catalanoaragonesa: els regnes d'Aragó i València i la major part del principat de Catalunya. I, seguint el vell costum del Casal de Barcelona, havia deixat al seu segon fill, des d'aquell moment Jaume II de Mallorca, una part de les adquisicions que Jaume I havia fet durant el seu regnat: les illes Balears que havia conquerit, la senyoria de Montpeller, el vescomtat de Carladès i la baronia d'Omeladès que formaven part del patrimoni personal del sobirà en tant que herència materna, i els comtats de Rosselló i Cerdanya que havien revertit a la Corona d'Aragó a la mort del comte Nunó I Sanç (1241) (Soldevila, 1985, p. 26-27). Setanta-tres anys més tard, el 1349, Jaume III de Mallorca vengué la senyoria de Montpeller a Felip VI de França per tal de finançar la guerra

contra Pere III de Catalunya-Aragó, el qual acabaria per annexar, aquell mateix any, els territoris de l'antic regne de Mallorca a la Corona catalanoaragonesa, amb l'excepció dels dominis llenguadocians, que restaren definitivament en l'òrbita de la monarquia francesa (1351) (Riera Melis, 2004, p. 71-76). A partir d'aquest moment, de l'antiga hegemonia del Casal de Barcelona sobre Occitània només en quedaria com a testimoni la Vall d'Aran, territori que, després d'un període d'ocupació francesa i de ser objecte de litigi amb França (1285-1313), romangué sota la sobirania de Jaume II de Catalunya-Aragó, el qual confirmà els antics costums i llibertats dels aranesos en el privilegi de la Querimònia (1313) (Poujade, 2003, p. 141; Riera Melis, 2004, p. 73).

Consideracions finals

Nascuts en el si de la frontera meridional de l'Imperi carolingi, els comtats catalans i occitans establiren, des dels seus inicis, uns intensos vincles que els permeteren formar part, durant segles, d'un mateix espai cultural, lingüístic, social i polític a banda i banda del Pirineu. No és estrany, doncs, que, a partir de finals del segle xi i sobretot en el decurs del segle xii, un cop posades les bases d'un estat feudal d'abast català, la dinastia comtal de Barcelona cerqués d'ampliar-lo amb la incorporació de territoris llenguadocians primer i provençals després, sense negligir l'expansió peninsular a costa dels regnes de taifes musulmans. A través d'una estratègia d'enllaços matrimonials i de relacions de vassallatge, el Casal de Barcelona intentà exercir i estendre la seva autoritat sobre un ampli conjunt de contrades catalanes i occitanes, domini que compartien diferents membres del llinatge sota la sobirania del comte de Barcelona, després rei de la Corona d'Aragó, com a cap natural. Com era d'esperar, les ambicions ultrapirinenques catalanes provocaren una aferrissada pugna per l'hegemonia occitana amb els comtes de Tolosa, una disputa que havia de perllongar-se al llarg de gairebé tot el segle xii en l'anomenada Gran Guerra Occitana. El conflicte catalanotolosà, tanmateix, s'internacionalitzà aviat en entrecavalcar-se amb la guerra entre les monarquies anglesa i francesa pels territoris del nord del Loira, la lluita entre l'Imperi romanogermànic i el Papat i la competència pel control comercial de la Mediterrània occidental entre Gènova i Pisa.

Només l'amenaça exterior que representava la croada contra l'heretgia càtara, organitzada pel Papat amb el suport de la Corona francesa, possibilità que, a

començaments del segle xiii, catalans i tolosans deixessin de banda la seva rivalitat i s'unissin, sota el comandament de Pere I de Catalunya-Aragó, en una gran lliga capaç de fer front als croats. Tanmateix, la sobirania del Casal de Barcelona sobre la major part d'Occitània seria efímera, ja que, el 12 de setembre de 1213, la mort de Pere el Catòlic al camp de batalla de Muret, deixant un hereu de només cinc anys, provocà una greu crisi en el si de la Corona d'Aragó que impediria a la monarquia catalanoaragonesa deturar l'expansionisme dels Capets vers el sud. El 1258, convençut de la inutilitat d'un enfrontament de conseqüències imprevisibles amb els francesos i decidit a continuar l'expansió catalanoaragonesa per la Mediterrània, Jaume I de Catalunya-Aragó renuncià als drets sobre la quasi totalitat dels territoris llenguadocians i provençals del seu llinatge, a canvi del desistiment per part de Lluís IX de França dels drets que podia reclamar sobre els comtats catalans com a successor de la dinastia carolíngia. El Tractat de Corbeil posava, doncs, el punt i final a la secular política occitana del Casal de Barcelona.

Bibliografia

Abadal, Ramon d' (1949). *La batalla del Adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*. Barcelona: Academia de Buenas Letras de Barcelona.

— (1953). «El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena, 720-768». *Cuadernos de Historia de España* [Buenos Aires], núm. XIX, p. 5-54.

— (1958). *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Teide.

— (1974). *Dels visigots als catalans*. 2a ed. Barcelona: Edicions 62. 2 vol.

Alvira, Martín (2008). *Muret 1213. La batalla decisiva de la cruzada contra los cátaros*. Barcelona: Editorial Ariel.

Aurell, Martí (1985-1986). «L'expansion catalane en Provence au xiie siècle». *Estudi General* [Girona], núm. 5-6: *La formació i expansió del feudalisme català*, p. 175-195.

— (1987). «Autour d'un débat historiographique: l'expansion catalane dans les pays de langue d'oc au Moyen Age». A: *Actes du XIIe Congrès d'histoire de la Couronne d'Aragon. Montpellier, 26-29 septembre 1985*. Montpellier: Société archéologique de Montpellier, p. 9-41.

— (1998). *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*. Barcelona: Omega.

— (2011). «La fi de l'expansió a Occitània». A: *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. I. *El poder reial i les institucions. La política internacional. La família reial i la política successòria. La figura de Jaume I. El món cultural i artístic*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 427-436.

Aventín, Mercè (1996). «Les relacions catalano-occitanes i l'expansió ultrapirenaica (segle xii)». A: *El somni d'Occitània. Vuitè centenari d'Alfons el Cast, primer rei de Catalunya-Aragó (1154-1196)*. Barcelona: Fundació Jaume I, p. 23-38.

Benito, Pere (2009). «L'expansió territorial ultrapirinenca de Barcelona i de la Corona d'Aragó: guerra, política i diplomàcia (1067-1213)». A: Ferrer i Mallol, M. Teresa; Riu, Manuel (dir.). *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*. Vol. I.1. *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 13-150.

Bonnassie, Pierre (1974). «Des refuges montagnards aux Etats pyrénéens». A: Taillefer, François (dir.). *Les Pyrénées, de la montagne à l'homme*. Tolosa de Llenguadoc: Privat, p. 103-163.

— (1979-1981). *Catalunya mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62. 2 vol.

— (1989). «Le comté de Toulouse et le comté de Barcelone du début du ixe au début du xiiie siècle (801-1213): esquisse d'histoire comparée». A: *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988*. Vol. I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 27-45.

— (2001). «L'Occitanie un État manqué?». A: Bonnassie, Pierre. *Les sociétés de l'an mil. Un monde entre deux âges*. Brussel·les: Éditions De Boeck Université, p. 483-499 [(1979). "L'Occitanie un État manqué?". *L'Histoire* [París], núm. 14, p. 31-40].

Cingolani, Stefano Maria (2007). *Jaume I. Història i mite d'un rei*. Barcelona: Edicions 62.

Claramunt, Salvador (2003). «El tractat de Corbeil (1258)». A: Figueres, Josep M. (coord.). *Catalunya i els tractats internacionals*. Barcelona: Erocongrés 2000, p. 29-36.

Crusafont, Miquel (2012). *Història de la moneda de l'Occitània catalana (s. XI-XIII)*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics; Institut d'Estudis Catalans.

Débax, Hélène (2003a). *La féodalité languedocienne XIe-XIIe siècles. Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail.

— (2003b). «El fracàs de l'Estat occità. Les divergències de l'evolució entre Occitània i Catalunya (segles ix-xii)». A: *Càtars i trobadors. Occitània i Catalunya: renaixença i futur*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 68-75.

Espadaler, Antoni Maria (2003). «El casal de Barcelona i la literatura trobadoresca». A: *Càtars i trobadors. Occitània i Catalunya: renaixença i futur*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 106-123.

Ferrer i Mallol, M. Teresa (2009). «Les relacions del comtat de Barcelona i de la Corona catalanoaragonesa amb els Estats italians en els segles xi-xii». A: Ferrer i Mallol, M. Teresa; Riu, Manuel (dir.). *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*. Vol. I.1. *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 151-239.

García Moreno, Luís A. (1981). «Las invasiones y la época visigoda. Reinos y condados cristianos». A: Tuñón de Lara, Manuel (dir.). *Historia de España*. Vol. 2. *Romanismo y germanismo. El despertar de los pueblos hispánicos (Siglos IV-X)*. Barcelona: Labor, p. 243-505.

Higounet, Charles (1951). «Un grand chapitre de l'histoire du xiie siècle: La rivalité des maisons de Toulouse et de Barcelone pour la préopondérance méridionale». A: *Mélanges d'histoire du Moyen Age dédiés à la mémoire de Louis Halphen*. París: Presses Universitaires de France, p. 313-322.

Miret i Sans, Joaquim (1903). «La casa condal de Urgel en Provenza». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* [Barcelona], núm. 2, p. 32-50.

Mundó, Anscari M. (1963). «Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du xe au xiie siècles». *Annales du Midi* [Tolosa], núm. 75, p. 551-573.

Pladevall, Antoni (1978). *Els monestirs catalans*. Barcelona: Destino.

— (2003). «Una església comuna. Els lligams espirituals i artístics entre Catalunya i Occitània». A: *Càtars i trobadors. Occitània i Catalunya: renaixença i futur*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 56-65.

Poujade, Patrici (2003). «Cap a la frontera política als Pirineus: Occitània i Catalunya (1258-1815)». A: *Càtars i trobadors. Occitània i Catalunya: renaixença i futur*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 138-155.

Riera Melis, Antoni (2003). «El tractat d'Almirra (1244)». A: Figueres, Josep M. (coord.). *Catalunya i els tractats internacionals*. Barcelona: Erocongrés 2000, p. 13-28.

— (2004). «La desvinculació d'Occitània de la Corona Catalanoaragonesa (1248-1349)». A: Figueres, Josep M. (coord.). *Col·loqui d'Història medieval occitano-catalana*. Barcelona: Eurocongrés 2000, p. 57-79.

Salrach, Josep M. (1978). *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*. Barcelona: Edicions 62. 2 vol.

— (1996). «Les relacions catalano-occitanes a la primera època feudal (segle xi)». A: *El somni d'Occitània. Vuitè centenari d'Alfons el Cast, primer rei de Catalunya-Aragó (1154-1196)*. Barcelona: Fundació Jaume I, p. 12-22.

— (2009). «Els *hispani*: emigrants hipanogots a Europa (segles viii-x)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* [Barcelona], núm. XX, p. 31-50.

Sobrequés, Santiago (1957). *Els barons de Catalunya*. Barcelona: Teide.

— (1961). *Els grans comtes de Barcelona*. Barcelona: Vicens Vives.

Soldevila, Ferran (1963). *Història de Catalunya*. 2a ed. Barcelona: Alpha.

— (1985). *Jaume I, Pere el Gran*. 4a edició. Barcelona: Vicens Vives.

Thompson, E. A. (1985). *Los godos en España*. 3a ed. Madrid: Alianza Editorial.

Ventura, Jordi (1960). *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*. Barcelona: Aedos.

— (1961). *Alfons el Cast, el primer comte rei*. Barcelona: Aedos.

Vicens Vives, Jaume (1959). *Manual de Historia económica de España*. Barcelona: Teide.

Zimmermann, Michel (1989). *En els orígens de Catalunya: Emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona: Edicions 62.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 89-100
DOI: 10.2436/20.1001.01.127

LA TRAÇA HISTÒRICA. PAISATGE, PATRIMONI I POLÍTIQUES PÚBLIQUES

Joan Nogué
Director de l'Observatori del Paisatge de Catalunya
Catedràtic de Geografia Humana de la Universitat de Girona

Lliurat el 9 de juliol de 2013. Acceptat el 10 de novembre de 2013

Resum

Els paisatges actuals són fruit de les interaccions humanes i naturals d'anys d'història que els doten d'un valor patrimonial excepcional. Les polítiques públiques, i sobretot les de caràcter territorial i cultural, ho han de tenir present i ho han de saber gestionar. La subdisciplina que estudia les relacions entre paisatge i història és la geografia històrica. Europa compta amb una llarga tradició d'estudis de geografia històrica i de caracterització històrica del paisatge. PaHisCat n'és un exemple, un projecte de l'Observatori del Paisatge en col·laboració amb el Departament d'Història de la Universitat de Lleida sobre l'evolució històrica del paisatge de Catalunya, amb la intenció que sigui un projecte aplicable a l'àmbit de les polítiques públiques, especialment a les territorials. Una altra actuació de l'Observatori del Paisatge descrita és la dels catàlegs de paisatge de Catalunya, unes eines que ens permeten conèixer com és el nostre paisatge i quins valors té, per poder-lo protegir, gestionar i ordenar.

Paraules clau

Paisatge, geografia històrica, patrimoni, polítiques públiques, PaHisCat, catàlegs de paisatge.

The historical trace. Landscape, heritage and public policies

Abstract

Current landscapes are a result of human and natural interaction dating from centuries ago that provide them with an outstanding heritage value. Public

policies, specially those related to land and culture, must take this value into account and must learn how to manage it. The subfield that studies the relationship between landscape and history is historical geography. Europe has a long tradition of studies related to historical geography and historic landscape characterization. One good example is PaHisCat, a project developed by the Landscape Observatory in collaboration with the Department of History of Lleida University dealing with historical evolution of Catalan landscapes. The main objective of PaHisCat is creating a project that may be applied in public policies, especially those related to land management. The article also includes one further work by the Landscape Observatory: landscape catalogues, which are tools aimed at getting to know our landscape and its values so as to protecting, managing and planning it.

Keywords

Landscape, historical geography, heritage, public policies, PaHisCat, landscape catalogues.

El paisatge actual és la suma de capes i capes d'història que ens remeten a un passat més o menys llunyà, i molt especialment a Europa. En un continent tan humanitzat com l'europeu, el valor patrimonial del paisatge és excepcional i cal tenir-lo sempre present en l'àmbit de les polítiques públiques, i sobretot en les de caràcter territorial i cultural independentment de si tal o qual paisatge (en bloc o per fragments) està catalogat com a bé d'interès cultural, en la categoria i a l'escala que sigui. Aquest és el punt central de la present contribució. En efecte, el territori, expressat a través d'un paisatge, conté valors patrimonials de gran interès que s'han de conèixer i saber gestionar. Una estructura parcel·lària mil·lenària, unes feixes centenàries, una xarxa de camins determinada... molt probablement no seran declarats béns culturals d'interès local ni béns culturals d'interès nacional per part de l'Administració, però no per això deixen de tenir interès. Potser no seran protegits ni inventariats seguint els paràmetres habituals de la catalogació patrimonial, però sí s'han de poder encabir en la gestió quotidiana i dinàmica del territori, i també en la urbanística. El paisatge ha de ser entès com un patrimoni cultural i les polítiques públiques (i no només les pròpiament patrimonials) haurien d'actuar en conseqüència. Si alguna cosa poden aportar els estudis de paisatge al món del patrimoni és precisament aquesta

visió global, holística, integradora del paisatge; una visió que permet entendre tal o qual monument no com un element aïllat, sinó com una peça més d'un conjunt, és a dir, d'un paisatge que li dóna sentit i raó de ser.

Abans de passar a exposar dos exemples concrets d'actuacions de l'Observatori del Paisatge de Catalunya que van en la línia apuntada més amunt, m'agradaria centrar la qüestió de les relacions entre paisatge i història des de l'àmbit disciplinar que em sembla més adequat per a aquesta publicació monogràfica. Em refereixo a la geografia històrica, la *historical geography* dels collegues anglosaxons.

Geografia històrica i història del paisatge

Des d'una perspectiva disciplinar i acadèmica, la geografia històrica es considera una especialitat de la ciència geogràfica i, com a tal, se serveix de les mateixes tècniques i els mateixos mètodes i conceptes que utilitzen habitualment altres branques d'aquesta ciència. Allò, però, que la distingeix d'altres subdisciplines geogràfiques és l'èmfasi especial que posa en la interpretació del medi geogràfic a través del seu procés històric, la qual cosa la porta a considerar la història com la seva ciència auxiliar bàsica i a servir-se també, per tant, de les fonts, les eines i les tècniques historiogràfiques més habituals com, per exemple, els arxius documentals i, si escau, els jaciments arqueològics, en el cas que es remeti a l'arqueologia. Aquestes fonts permetran al geògraf datar i fixar una cronologia, d'on es deriva, en part, la dimensió diacrònica, canviant i evolutiva del paisatge.

Genèricament, la geografia històrica efectua una anàlisi històrica dels canvis de tipus geogràfic (ambientals i paisatgístics) en una àrea determinada amb l'ànim d'entendre'n l'organització socioterritorial, passada i present. Com es poden imaginar, les línies de recerca que se'n desprendran seran moltes i variades, ocupant un amplíssim ventall temàtic que anirà des de la reconstrucció de paisatges antics fins a l'estudi de l'evolució de la percepció del paisatge per part de les societats humanes. És evident, tanmateix, que, més enllà del grau d'institucionalització acadèmica assolit per la geografia històrica com a disciplina i el consegüent desenvolupament d'un gran nombre d'investigacions realitzades en aquesta direcció per part dels professionals de la geografia, el seu objecte d'estudi, des del punt de vista teòric i epistemològic, constitueix d'alguna manera un cert «territori comú» amb el de l'historiador i l'arqueòleg.

La geografia històrica té una llarga tradició en països com la Gran Bretanya, els Estats Units, Nova Zelanda, Austràlia i el conjunt de països escandinaus, per citar-ne només alguns casos. Els països anglosaxons han estat clarament pioners en aquest camp: *An Historical Geography of Europe* de Gordon East, de 1935, i *An Historical Geography of England before A. D. 1800* de Clifford Darby, de 1936, han esdevingut veritables clàssics d'una llunyana tradició en constant renovació.

Els símptomes d'aquesta renovació i vitalitat són evidents tant en el camp editorial com en el purament institucional. En relació amb el primer cas val la pena ressaltar la constant aparició de novetats bibliogràfiques, de col·leccions editorials (com la «Croom Helm Historical Geography Series» o la «Cambridge Studies in Historical Geography») i fins i tot de revistes especialitzades d'altíssima qualitat (com el *Journal of Historical Geography*). En un nivell més institucional, cal destacar la proliferació d'assignatures i seminaris a les universitats, la multiplicació de col·loquis i congressos i la creació de grups de treball especialitzats en associacions com l'Institute of British Geographers (que compta amb l'Historical Geographers Research Group des de 1973) i l'Association of American Geographers (amb l'Historical Geography Specialty Group des de 1979).

Voldria ressaltar el fet que aquesta geografia històrica, en tant que subdisciplina especialitzada, ha estat poc present en la recerca geogràfica a les nostres latituds mediterrànies, si bé l'anàlisi del paisatge, de manera especial el rural, gaudeix d'una llunyana tradició. És cert que a la França de les dècades de 1920 i 1930 l'interès pel paisatge era compartit pels geògrafs i pels historiadors que estaven en l'avantguarda de la renovació de les seves respectives disciplines. Dues obres dels pares de l'Escola dels Annales en són una prova fidedigna: *La Terre et l'évolution humaine*, de 1922, de Lucien Febvre i, de manera especial, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, de 1931, de Marc Bloch, obra que, de manera incomprensiblement tardana, no es traduirà a l'Estat espanyol fins el 1978.

L'interès pel paisatge dels membres de la gran Escola dels Annales francesa té una doble explicació (Puigvert, 1993). Per una banda, és degut a la influència de l'escola geogràfica possibilista inaugurada per Paul Vidal de la Blache (Alegre, 2012) (amb qui, al seu torn, s'inspirà el nostre Pau Vila), i de la qual en manllevarien conceptes tan importants com els de *milieu* o *genre de vie*, i de la qual valorarien especialment la idea que la natura, més que una entitat neutra que condicionaria absolutament l'organització de les societats humanes,

ha estat humanitzada de manera constant i amb intensitats variables. Seguint novament la interpretació que en fa Joaquim M. Puigvert (1993), l'altra explicació d'aquest interès pel paisatge cal buscar-la en el fet que els historiadors dels Annales creien fermament que el present –el paisatge del present– té per a l'historiador un valor heurístic de primera magnitud que possibilita plantejar problemes i renovar els seus interrogants i les seves preguntes. Aquesta actitud s'ha d'entendre en el marc d'una estratègia de més àmplia volada, de caràcter rupturista, dirigida contra el vell paradigma de l'historicisme positivista d'arrels germàniques, que havia portat a terme una doble «sacralització»: la de la història política en tant que objecte d'estudi prioritari i la de l'exegesi del document escrit provinent i generat per les institucions com a gairebé única –i quasi sagrada– font d'informació per a l'historiador. Aquesta ruptura teòrica implicava, necessàriament, un canvi en el mètode de treball i en les fonts historiogràfiques a investigar, que calia ampliar considerablement. Així, en aquest esforç per dilatar el ventall de fonts a emprar, Bloch proposava entendre el paisatge rural com a «document» tangible que hauria de ser llegit mitjançant l'anomenat mètode regressiu, consistent a remuntar el fil del temps fins a les societats del passat medieval a partir del present. D'aquesta manera, seran múltiples i variats els punts de mira emprats per Bloch derivats d'una lectura en clau històrica del paisatge: de l'observació de la forma dels camps, oberts o tancats, en caracteritzarà règims agraris diferenciats; l'estudi de la localització de l'hàbitat i el grau de fertilitat del sòl li serviran per entendre els seus usos variats i canviants; i l'anàlisi de l'arquitectura vernacla li possibilitarà precisar arqueològicament les diferències socials i l'estratificació a l'interior de la pagesia.

En qualsevol cas, però, malgrat tot el que hem dit, la influència de Vidal de la Blache o de Bloch no acabaria produint una veritable geografia històrica a França a l'estil de l'anglosaxona, a excepció, tal vegada, del grup encapçalat pel geògraf Roger Dion al Collège de France, el qual obrí un camí que ha estat seguit, entre d'altres, per Xavier de Planhol i Jean-Robert Pitte. L'obra de Dion *Essai sur la formation du paysage rural français*, de 1934, juntament amb d'altres treballs seus recollits recentment sota el títol genèric de *Le paysage et la vigne. Essais de géographie historique* (de 1990), esdevindrà, certament, un punt de referència, com també ho seran obres més recents de Jean-Robert Pitte (*Histoire du paysage français*, de 1983) i Xavier de Planhol (*Géographie historique de la France*, de 1988). I, de fet, tampoc a Itàlia podem parlar d'una autèntica escola de geografia històrica a l'entorn del paisatge, malgrat comptar amb obres extra-

ordinàries, com la gran *Storia del paesaggio agrario italiano*, de 1961, d'Emilio Sereni.

No m'allargo més en aquest punt. Deixo per a una altra ocasió les raons que expliquen per què aquesta interessant tradició s'ha cohesionat i estructurat d'una manera molt més sòlida en l'àmbit anglosaxó que no pas en el mediterrani. En volia, però, fer esment perquè, en essència, el projecte al qual em referiré a continuació és un projecte de geografia històrica.

El projecte PaHisCat

El projecte PaHisCat («Paisatge Històric de Catalunya»)[1] és, certament, un projecte de geografia històrica aplicat a l'evolució històrica del paisatge de Catalunya. Això sí, amb una particularitat, i és que, tornant al títol d'aquest text, la voluntat última no és tant el coneixement pel coneixement (que també) com l'aplicabilitat d'aquest coneixement a l'àmbit de les polítiques públiques, i molt especialment les territorials.

L'origen dels estudis de caracterització històrica del paisatge amb voluntat que s'apliquin a la seva ordenació i gestió va començar a la Gran Bretanya ja fa uns quants decennis (la qual cosa té molt a veure, evidentment, amb la llunyana tradició de geografia històrica d'aquest país, ja comentada més amunt). El programa governamental que desenvolupa aquest tipus d'estudis –el conegut *Historic Landscape Characterisation* (HLC),[2] promogut per l'agència English Heritage– preveu elaborar mapes que reflecteixin les característiques del paisatge històric d'un territori; identificar els buits i les absències de les investigacions històriques i arqueològiques existents; afavorir la participació de la gent que viu al territori, i proveir d'informació als organismes responsables de la seva gestió i planificació (Aldred, Fairclough, 2003). Un percentatge molt alt dels comtats anglesos ja disposa d'estudis de caracterització històrica del paisatge, elaborats d'acord amb uns criteris bàsics semblants.

1. El web del projecte PaHisCat: *http://www.catpaisatge.net/pahiscat/cat/index.php*.

2. Pàgina web del projecte *Historic Landscape Characterisation* (HLC): *http://www.english-heritage.org.uk/professional/research/landscapes-and-areas/characterisation/historic-landscape-character/*.

A Escòcia, el procés de caracterització històrica del paisatge –o *Historic Land Use Assessment* (HLA)–[3] és impulsat per diversos organismes oficials i recolza, sobretot, en l'elaboració de mapes d'evolució històrica dels usos del sòl. Actualment ja s'ha cartografiat més del 65% del territori escocès. D'altra banda, el 1998, al País de Gal·les es van començar a elaborar estudis del caràcter del paisatge històric de 58 zones establertes en l'anomenat *Historic Landscapes Register* («Registre de Paisatges d'Interès Històric de Gal·les»), impulsat pel Countryside Council for Wales.

Experiències similars a les exposades es porten a terme en altres països europeus, com França, Itàlia o Holanda, potser no d'una manera tan sistematitzada i metodològicament pautada, però sí amb resultats de gran interès. El cas holandès és especialment interessant. Sota l'epígraf «Biografia del Paisatge», els neerlandesos estan endegant un ambiciós programa d'evolució dels paisatges dels Països Baixos especialment orientat a la planificació del territori, en les escales nacional, regional i local.

El que pretenïem amb el projecte PaHisCat, consultable en la seva totalitat en el web *www.catpaisatge.net* i elaborat en col·laboració amb el Departament d'Història de la Universitat de Lleida, era que Catalunya iniciés un sender similar. Es tractava, per tant, d'un projecte pilot sobre l'evolució històrica del paisatge que pretenia entendre i difondre les traces del passat visibles en quatre paisatges de Catalunya, així com donar pautes per al planejament territorial, patrimonial i sectorial. Es tractava d'identificar, documentar, entendre, cartografiar i difondre les traces del passat visibles en quatre dels 135 paisatges contemporanis de Catalunya, definits a través dels catàlegs de paisatge, així com donar pautes per al planejament territorial i sectorial des d'una perspectiva de protecció, gestió i ordenació del paisatge. Els quatre paisatges escollits varen ser Horta de Pinyana, Conca de Poblet, Terraprims i Vall Cerdana.

La metodologia seguida té molt en comú amb la pròpia de la *Historic Landscape Characterisation* (HLC), si bé adaptada a les particularitats del nostre territori i de la nostra història. Una de les peculiaritats metodològiques de PaHisCat és que estudia i data les parcel·les (camps, horts, zones de matollar, de bosc i de pastura, espais urbanitzats o industrials), les realitats lineals (camins, sèquies, límits) i les realitats puntuals (masos, pobles, edificis, jaciments, etc.).

3. Pàgina web del projecte *Historic Land Use Assessment*: *http://hla.rcahms.gov.uk/*.

D'aquests conjunts d'elements i de les seves interrelacions se'n fa una lectura en clau d'interpretació paisatgística des d'una perspectiva històrica evolutiva.

Els catàlegs de paisatge de Catalunya

La dimensió històrica del paisatge és present tothora en els catàlegs de paisatge de Catalunya, l'instrument d'ordenació i gestió del paisatge per excel·lència del qual s'ha dotat Catalunya des de 2005. En efecte, els catàlegs de paisatge són un nou instrument per protegir, gestionar i ordenar el paisatge de Catalunya des de la perspectiva del planejament territorial. El seu principal objectiu és el de contribuir a la incorporació del paisatge en els plans territorials parcials, però també en els plans directors territorials i en els urbanístics, així com en els plans sectorials. Els catàlegs són, alhora, de gran utilitat en el desenvolupament d'altres polítiques i estratègies de caràcter sectorial lligades al paisatge (conservació de la natura, agricultura, indústria, infraestructures de transport, cultura i turisme), així com per a la sensibilització de la societat catalana sobre el paisatge i els valors ambientals, culturals i estètics.

L'article 10 de la Llei del paisatge defineix els catàlegs de paisatge de Catalunya[4] com «els documents de caràcter descriptiu i prospectiu que determinen la tipologia dels paisatges de Catalunya, n'identifiquen els valors i l'estat de conservació i proposen els objectius de qualitat que han de complir». No són, per tant, un mer inventari d'elements, o de valors, tal com podria fer pensar el seu nom. Són molt més que això. Els catàlegs de paisatge són les eines que ens permeten conèixer com és el nostre paisatge i quins valors té, quins factors expliquen que tinguem un determinat tipus de paisatge i no un altre i com evoluciona el nostre paisatge en funció de les actuals dinàmiques econòmiques, socials i ambientals i, finalment, defineixen quin tipus de paisatge volem i com podem assolir-lo. Els catàlegs, per tant, aporten informació de gran interès sobre tots els paisatges catalans, els seus valors existents i aquells que podem potenciar, i contribueixen d'aquesta manera a definir i aplicar una nova política de paisatge a Catalunya, que ha de comptar amb la connivència i la participació activa dels agents socials que intervenen al territori. L'abast territorial dels catàlegs de paisatge es correspon

4. . Trobareu més informació sobre els catàlegs de paisatge de Catalunya en aquest enllaç: *http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs.php*.

amb el de cadascun dels set àmbits d'aplicació dels plans territorials parcials: Alt Pirineu i Aran, Comarques Centrals, Camp de Tarragona, Terres de Lleida, Regió Metropolitana de Barcelona, Comarques Gironines i Terres de l'Ebre.

Els catàlegs de paisatge parteixen d'una visió integrada del paisatge, prenent els components naturals i culturals conjuntament, mai per separat. El paisatge s'entén en els catàlegs com una àrea tal com és percebuda per la població, el caràcter de la qual és el resultat de la interacció dinàmica de factors naturals (com el relleu, la hidrologia, la flora o la fauna) i humans (com les activitats econòmiques o el patrimoni històric). El paisatge es concep com la fesomia d'un territori amb tots els seus elements naturals i antròpics i també amb els sentiments i les emocions que desperten en el moment de contemplar-los. El paisatge és concebut, per tant, com un producte social, la projecció cultural d'una societat en un espai determinat des d'una dimensió material, espiritual i simbòlica.

Una altra de les característiques bàsiques dels catàlegs de paisatge és que els resultats s'apliquen al conjunt del territori català i no només als espais singulars o excepcionals. No exclouen cap part del territori; ben al contrari, analitzen també els espais marginals i degradats, així com els quotidians (com per exemple els paisatges de les àrees comercials, els grans nusos de comunicacions o els espais industrials). L'abast és, doncs, global, i va des dels espais naturals fins als urbans, passant pels rurals i els periurbans.

Doncs bé, una part fonamental d'aquest complex i complet document que s'acaba de descriure penetra en la dimensió històrica del paisatge. Per a cadascun dels set catàlegs de paisatge s'estudia a fons el procés històric de poblament i la seva influència sobre el paisatge, les dinàmiques de les activitats i els processos que incideixen de manera més notòria en el paisatge i la seva evolució obeint a les tendències socioeconòmiques i ambientals actuals, així com l'expressió artística del paisatge de la zona. Tot això, pel que fa al conjunt de l'àmbit de la vegueria o regió; però és que, a més, de cadascun dels 135 paisatges que cobreixen el conjunt del país se n'estudia també l'evolució històrica, les dinàmiques i l'expressió artística.

El tractament de la dimensió històrica del paisatge té un gran potencial a l'hora de proporcionar informació rellevant per a la seva futura gestió i planificació. Es tracta d'observar els principals canvis del paisatge català i les seves dinàmiques, així com d'estudiar els principals factors que han propiciat les transformacions paisatgístiques. En concret, es posa un èmfasi especial en la identificació dels processos físics i biològics que han influït en l'evolució del paisatge (clima, processos geològics, successió vegetal i d'altres dinàmiques na-

turals); els factors ambientals que han condicionat l'assentament humà sobre el territori i l'evolució del paisatge des d'èpoques remotes (morfologia, disponibilitat de recursos, insalubritat); els principals esdeveniments i conjuntures que han propiciat canvis en el paisatge (desenvolupament de l'agricultura i la ramaderia, desenvolupament de l'activitat manufacturera, expansió vitivinícola, fil·loxera, desenvolupament industrial, guerres, epidèmies, transformació dels conreus de secà a regadius, embat del turisme en el segle xx, incendis forestals, aparició de nous mitjans de transport i d'economies d'escala, telecomunicacions, etc.). Atès que el 1956 el territori català és cobert en la seva totalitat i per primera vegada amb fotografia aèria vertical i que disposem, per tant, d'una informació geogràfica d'extraordinària vàlua just abans dels grans canvis econòmics i de les grans transformacions territorials que experimentarà el país en la dècada de 1960, s'analitzen en detall els canvis d'usos del sòl de les categories següents: zones urbanitzades, vies de comunicació (carreteres, ferrocarrils), conreus, boscos, prats i herbassars, zones nues i roquissars, platges, zones d'aiguamoll i cursos fluvials.

D'altra banda, els catàlegs reflecteixen cartogràficament els valors històrics del paisatge, entenent per aitals les petges més rellevants que l'ésser humà ha deixat al paisatge al llarg de la història, com tipologies constructives (masos, molins, barraques, cabanyes, torres, ponts, castells, muralles, esglésies, ermites), tipologies d'assentament, restes arqueològiques, centres històrics dels nuclis urbans o altres conjunts arquitectònics (colònies industrials), estructures parcellàries i els seus límits (marges, murs, tanques, closes), sistemes d'infraestructures de contenció de sòls (terrasses, bancals), sistemes de rec autòcton (recs tradicionals, fonts, ponts de pedra, passeres, pous, sínies), espais on es desenvolupen tècniques de treball tradicional, xarxa de camins públics i camins ramaders, etc. La identificació d'aquests valors històrics no es concep com un mer inventari d'elements d'interès històric presents en un determinat territori mancats d'una lectura paisatgística. S'identifiquen, en efecte, els elements del paisatge amb valor històric, però sempre en relació amb els conjunts d'elements que es considera que tenen un valor paisatgístic des d'una perspectiva històrica.

A tall de conclusió

En definitiva, i ja per concloure: els paisatges actuals són el resultat de segles d'història i aquestes petjades del passat que perviuen en el territori present

no només contribueixen a definir el caràcter d'un determinat paisatge i la seva identitat, sinó que també constitueixen elements bàsics per pensar el seu futur. Per això no és gens estrany que Europa, un continent amb una enorme diversitat de paisatges humanitzats al llarg de segles d'història, compti amb una rica tradició d'estudis de geografia històrica i de caracterització històrica del paisatge. No es tracta només de conèixer més bé el passat, sinó també d'aconseguir que aquest coneixement esdevingui un instrument útil per als gestors i els planificadors del territori, a més a més d'esdevenir una poderosa via de sensibilització i educació en el paisatge i en la història. Quan un territori perd la seva memòria perd la seva identitat, el seu sentit de lloc, la seva singularitat, i comença a banalitzar-se. El territori és el receptacle del passat en el present. El temps ha passat, però el paisatge encara és aquí i és a través d'aquest llibre obert que és el paisatge com accedim quotidianament a un passat que tot ho imbueix, encara que no sempre en siguem conscients. El procés de construcció d'una identitat cultural col·lectiva és, sobretot, un procés de territorialització de la història i d'historicitat del territori que queda plasmat visualment –i simbòlicament– en el paisatge.

Bibliografia

Agnoletti, Mauro (ed.) (2011). *Paesaggi rurali storici: per un catalogo nazionale*. Roma: Laterza.

Aldred, Oscar; Fairclough, Graham (2003). *Historic landscape characterisation taking stock of the method: the National HLC Method Review 2002*. Londres: English Heritage; Somerset County Council.

Alegre, Pau (ed.) (2012). *Paul Vidal de la Blache: geografia general i regional. L'obra a Annales de Géographie (1891-1919)*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.

Aston, Michael (1985). *Interpreting the landscape: landscape archaeology and local History* . Londres: Batsford.

Bloch, Marc (1931). *Les caractères originaux de l'histoire rurale française.* París: Les Belles-Lettres. [Hi ha traducció castellana: (1978) *La historia rural francesa: carácteres originales.* Barcelona: Crítica.]

Bolòs, Jordi (2004). *Els orígens medievals del paisatge català: l'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (ed.) (2007). *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*. Lleida: Universitat de Lleida.

— (ed.) (2010). *La caracterització del paisatge històric*. Lleida: Universitat de Lleida.

Clar, Jo; Darlington, John; Fairclough, Graham (2004). *Using historic landscape characterisation*. Londres: English Heritage.

Darby, Henry Clifford (1936). *An historical geography of England before A.D. 1800*. Cambridge: University Press

Dion, Roger (1934). *Essai sur la formation du paysage rural français*. Tours: Arrault.

— (1990). *Le paysage et la vigne. Essais de géographie historique*. París: Payot.

East, Gordon (1935). *An historical geography of Europe*. Londres: Methuen.

Febvre, Lucien (1922). *La terre et l'évolution humaine*. París: La Renaissance du livre. [Hi ha edició castellana: (1925) *La Tierra y la evolución humana. Introducción geográfica a la historia.* Barcelona: Cervantes.]

Hoskins, W. G. (1970). *The making of the English landscape*. Harmondsworth: Penguin.

Muir, Richard (1999). *Approaches to landscape*. Basingstoke: Macmillan Press.

— (2000). *The new reading of the landscape: fieldwork in landscape history*. Exeter: University of Exeter.

— (2004). *Landscape encyclopaedia: a reference guide to the historic landscape*. Bollington: Windgather.

Pitte, Jean-Robert (1983). *Histoire du paysage français.* París: Tallandier.

Planhol, Xavier de (1988). *Géographie historique de la France*. París: Fayard.

Puigvert, Joaquim M. (1993). «Presentació». *Estudi General* [Girona], núm. 13: *Geografia històrica i història del paisatge*, p. 9-15. [Puigvert, Joaquim M.; Nogué, Joan (ed.).]

Rippon, Stephen (2004). *Historic landscape analysis: deciphering the countryside*. York: Council for British Archaeology.

Roca, Zoran; Spek, Theo; Terkenli, Theano; Plieninger, Tobias; Höchtl, Franz (ed.) (2007). *European landscapes and lifestyles: the Mediterranean and beyond*. Lisboa: Ediçôes Universitárias Lusófonas.

Sereni, Emilio (1961). *Storia del paesaggio agrario italiano*. Roma: Laterza.

Turner, Sam (2007). *Ancient country: the historic character of rural Devon*. Exeter: Devon Archaeological Society.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 101-170
DOI: 110.2436/20.1001.01.128

L'ARQUEOLOGIA DEL PAISATGE DE LA CATALUNYA MEDIEVAL

Jordi Bolòs
Universitat de Lleida

Lliurat el 9 de juliol de 2013. Acceptat el 29 d'octubre de 2013

Resum

Aquest article presenta les característiques dels estudis d'arqueologia del paisatge a l'edat mitjana a Catalunya amb relació a allò que es fa a la resta d'Europa. Se'n mencionen els trets característics i també els principals elements del paisatge que poden ésser estudiats. Hom assenyala la importància de fer estudis sobre la història del paisatge per conèixer més bé la societat medieval i també per poder gestionar més bé el país en el futur valorant el paisatge com a testimoni de la nostra història i, per tant, com a part del patrimoni col·lectiu. A l'hora d'estudiar el passat es crida l'atenció sobre la importància de conèixer els canvis esdevinguts en les etapes de transició, especialment la «medieval», la islàmica, la carolíngia o la que s'inicià vers l'any 1000. Al final es descriuen diverses possibles línies de recerca, que són acompanyades per vuit exemples de casos concrets, cadascun dels quals acompanyat d'un mapa.

Paraules clau

Arqueologia del paisatge, edat mitjana, transicions, poblament, camins, camps, cartografia.

Landscape archaeology in Medieval Catalonia

Abstract

This paper defines the main characteristics of studies on landscape archaeology in Medieval Catalonia, compared to those of the rest of Europe. The

paper focuses on its distinguishing features as well as those main landscape traits worth analysing. It also emphasizes the importance of doing research on landscape history as a means not only to delve into medieval society but also manage the country better in the future, after due appreciation of landscape as a silent witness of our history and, therefore, as part of our collective heritage. When studying the past, researchers draw special attention to the importance of gaining knowledge from transitional periods, especially "medieval", Islamic and Carolingian, even from around the year 1000. The paper concludes with possible lines of research for the future, through eight examples of specific cases, accompanied each of them with a map.

Keywords

Landscape archaeology, Middle Ages, transitions, settlement, roads, fields, cartography

Presentació

Abans de començar a parlar de les aportacions que s'han fet o que es poden fer des del camp de l'arqueologia del paisatge al coneixement de la història de Catalunya o del conjunt dels Països Catalans, convé concretar el significat d'algunes paraules. La primera paraula que planteja problemes és el mot *paisatge*. De fet, en la cultura occidental aquesta paraula té dos significats, i els historiadors, els geògrafs o els historiadors de l'art de vegades es decanten cap a un o bé cap a l'altre d'aquests significats. D'una banda, el paisatge pot ésser un territori on hi ha un conjunt d'objectes, la majoria dels quals han estat creats o transformats pels homes al llarg dels segles. És una visió objectiva de l'espai. De l'altra, el paisatge també pot ésser només allò que és vist per la gent, la forma com les persones veuen el territori. Aquesta perspectiva, plenament acceptada per alguns geògrafs i historiadors de l'art, pot arribar a afirmar que sense persones no hi hauria paisatge.[1] Nosaltres, com a historiadors, ens decantem per la primera accepció. Entenem, per tant, que el paisatge és allò que es veu entorn nostre (i fins i tot allò que no es veu, com ara els límits). Ens interessa com a

1. Cosgrove (2006), p. 50.

realitat actual, però que té un component històric i que és com és perquè ha estat transformat per les generacions que hi han viscut en el passat. Per això creiem que el component social hi és molt important. Gairebé tot és com és perquè al llarg dels segles hi ha hagut unes persones que ho han transformat, i aquests homes i dones vivien en una societat amb uns trets específics i restaven en gran part lligats per unes realitats econòmiques i culturals determinades. Algun exemple. Una centuriació és una realitat econòmica, però per damunt d'això és una realitat social, una demostració de poder i una forma d'organitzar socialment l'espai. Una església és un component del paisatge en principi lligat a la creença, però que també tingué una forta repercussió en l'organització del territori i de vegades, fins i tot, en el control d'aquest territori. Una sèquia és molt més que un curs d'aigua, atès que en totes les èpoques podem considerar que fou el reflex de la societat que la va crear. Per tant, hem de concloure que el paisatge és format per un conjunt d'elements objectius, però també hem de valorar que quan es va crear o es transformà hi pogueren pesar molt les ideologies de la població de l'època, el seu desig de poder i la seva mentalitat.

Resumint, el paisatge és per a nosaltres allò que des d'un lloc obert veiem al nostre entorn. Són uns pobles, uns masos, uns camps, uns camins, unes indústries, uns boscos, unes pastures, i fins i tot podem considerar, com acabem de dir, que també formen part del paisatge històric uns límits o uns topònims que són «invisibles» sobre el terreny. Cal pensar que és format per un conjunt d'elements que estan estretament relacionats els uns amb els altres. Aquests elements del paisatge s'han creat i transformat al llarg dels segles. Com a realitat alterada permanentment per l'home deuen molt a la demografia, l'economia, les relacions socials, les formes de poder o la ideologia de cadascuna de les etapes del nostre passat.

Un segon aspecte que cal mencionar, ni que sigui breument, fa referència al nom *arqueologia del paisatge*.[2] En molts països s'utilitzen les paraules *arqueologia del paisatge* o *història del paisatge* per anomenar aquesta disciplina; així, per exemple, a Anglaterra, a Itàlia, a Catalunya, etc.[3] Darrerament, però, també

2. En el llibre editat l'any 2004 ja hi vam posar el subtítol *L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*: Bolòs (2004).

3. Aston (1985); Patitucci Uggeri (2007). També ha estat usat, per exemple, a Andalusia: Malpica (2009).

hem vist usades altres expressions per descriure unes recerques molt semblants, com els noms *arqueogeografia* o *arqueologia agrària*.[4]

Els estudis sobre el paisatge històric normalment persegueixen conèixer un territori ampli i solen ésser fets en la llarga durada, la *longue durée*. Es poden fer estudis sobre el paisatge que hi hagué en una contrada des de la prehistòria fins a l'actualitat.[5] A continuació, d'acord amb el títol d'aquest treball, centraré sobretot l'atenció en els segles medievals. Cal però concretar dues coses. En primer lloc, una qüestió metodològica. És impossible estudiar el paisatge de qualsevol període si no coneixem l'abans i el després de l'època que volem conèixer. Per entendre el segle VIII cal conèixer el segle IV i alhora, per entendre el paisatge medieval, també cal saber com ha estat i com és el paisatge modern i el contemporani. En segon lloc, un aspecte més terminològic –però no insignificant– és que defensem que, d'acord amb la tradició universitària europea, l'edat mitjana començà quan es va acabar el món romà, i va perdurar fins cap a l'any 1500. Aquest període d'uns mil anys usualment ha estat dividit en una alta edat mitjana (*Haut Moyen Âge* o *Early Middle Ages*, segles VI-XI) i una baixa edat mitjana (segles XI-XV); o, si voleu, l'època baixmedieval es pot fragmentar en una edat mitjana central (anys 1000-1350) i una edat mitjana tardana (anys 1350-1500). Aquesta divisió, en principi, respon a unes realitats socials, econòmiques i culturals definides. Malgrat que, com gairebé totes les coses, aquesta parcel·lació del temps pretèrit sigui discutible, creiem que, atès que és acceptada per bona part de la historiografia europea actual, no és pas convenient de canviar-la en els estudis fets a Catalunya. Per aquest motiu, en les properes pàgines, quan parli d'alta edat mitjana faré referència al mig mil·lenni que s'estén entre el segle VI i l'any 1000.

Parlar del paisatge històric ens ha de conduir a pensar en dues coses més. Una és el pes que ha de tenir la cartografia a l'hora d'estudiar l'organització del territori en el passat. Una altra és la importància de la interdisciplinarietat. Pel que fa al primer aspecte, podem afirmar que, al llarg dels darrers trenta anys, ha estat molt notable el canvi que hi ha hagut en la valoració de l'ús de mapes en

4. Chouquer (2008); Kirchner (2010). Com a aproximació a les diferents escoles que a Europa estudien el paisatge pretèrit, és interessant un llibre aparegut recentment i editat per Gérard Chouquer i Magalí Watteaux: Chouquer i Watteaux (2013).

5. Beaumont James i Gerrard (2007); Hodges (2006). Podríem fer esment de molts altres exemples.

els estudis històrics. Fins als anys setanta del segle xx, la major part dels treballs historiogràfics fets a Catalunya no s'acompanyaven de cap mena de mapa i així, per exemple, era impossible de trobar un mapa mínimament correcte i precís on es dibuixessin els límits dels comtats carolingis de Besalú, de Berga o d'Urgell.[6] Aquest fou precisament el motiu que ens va portar, a Víctor Hurtado i a qui signa aquestes pàgines, a tirar endavant una sèrie d'*Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, dels quals, fa molt poc, se n'ha publicat el volum vuitè, dedicat als comtats de Pallars i Ribagorça.[7] Com veurem, en els diversos exemples o casos que incloem en la part final d'aquestes pàgines, els mapes i els plànols són una eina fonamental quan fem estudis sobre el paisatge pretèrit.[8]

Els arqueòlegs del paisatge anglesos han assenyalat sovint l'interès de poder «llegir» el paisatge, de poder-lo desxifrar. Per entendre el paisatge pot ésser important arribar a comprendre la història de cadascun dels seus components. Personalment, em vaig adonar de la necessitat d'estudiar cada element del paisatge ja fa uns anys. Com he comentat altres vegades, vaig veure en una reedició de l'any 1982 (l'original és del 1967) del llibre *Fieldwork in Local History*,[9] la representació d'un paisatge «desxifrat», un paisatge que era llegit com un document o, si voleu, interpretat com s'interpreten els estrats d'una excavació arqueològica: es definien, damunt d'una fotografia actual, un poble del segle ix, un camí prehistòric, un prat medieval, una tanca vegetal del segle xiii i unes pastures també medievals. Contemplar aquesta fotografia em va portar, fa gairebé trenta anys, a adonar-me que era possible «llegir» el paisatge i que el que hom feia a Anglaterra també es podia fer a Catalunya. Amb tot, aleshores hi havia pocs fonaments metodològics per poder afirmar res d'una manera segura i, per tant, hi havia molta feina per fer. En els anys i els decennis següents es van

6. Bolòs (2001).

7. Bolòs i Hurtado (2012).

8. Gairebé tots els llibres o articles sobre la història del paisatge inclouen un bon nombre de mapes. Volem però destacar una obra excepcional apareguda fa molt poc: un atles molt detallat sobre els paisatges medievals i moderns de la regió anglesa de Northampstonshire. Com s'assenyala en la introducció aquesta obra, és el resultat «of fieldwork and documentary research undertaken since the mid-1960s to map the landscape of the whole of Northampstonshire prior to enclosure by parliamentary act. The methodology of integration and analysis of the data in digital form, using a Geographical Information System (GIS), was developed by the authors in the 1990s [...]». Partida, Hall i Foard (2013), p. 1. En els mapes molt precisos, fets a escala 1:25.000, s'hi representa el paisatge que hi havia vers l'any 1300 i l'any 1770.

9. Hoskins (1982; 1.ª ed. 1967).

esdevenir grans progressos en el coneixement dels pobles i dels espais hidràulics; després s'estudiaren les vies i, finalment, s'ha avançant força en la qüestió del coneixement de les formes dels camps. Alhora, s'han fet avenços notables en la interpretació d'altres elements del paisatge que són «invisibles» damunt del terreny, com els límits i els topònims. Sobretot en el darrer decenni del segle xx i en el primer del segle xxi, molts historiadors, arqueòlegs i geògrafs del nostre país i de fora han fet aportacions fonamentals sobre tots aquests temes d'estudi. En parlarem d'una manera més detallada en un altre apartat. Convé, però, subratllar ja des d'ara la importància que ha tingut, en tots aquests treballs, el fet que hi hagi hagut unes relacions estretes entre els historiadors del paisatge catalans i els de la resta d'Europa.

Tornant als records personals, quan em començava a interessar per l'estudi del paisatge històric van tenir una gran importància alguns llibres, bàsicament de les escoles anglesa i francesa. D'una manera especial vull assenyalar una altra obra. És un llibre de Gérard Chouquer anomenat *Histoire d'un paysage de l'époque gauloise à nos jours*, editat l'any 1993.[10] He de confessar que me'l vaig comprar per l'apartat dedicat als paisatges medievals, però a l'acte vaig veure la importància que tenien, a l'hora d'estudiar els paisatges, les recerques fetes en la llarga durada. El gran interès que tenia, per tal de poder entendre el paisatge medieval, saber com era un territori en època romana. Aquest va ésser el motiu pel qual, quan l'any 1999 em van proposar d'estudiar el territori d'Agramunt (Urgell), vaig decidir cercar l'origen de molts components del paisatge medieval de la vall del Sió en les centuriacions d'època romana.[11]

Per tot això, crec que té força interès, des del punt de vista didàctic, veure el paisatge actual com un palimpsest, malgrat les crítiques que de vegades s'han fet a aquesta idea.[12] El paisatge es pot entendre com una successió de capes. Els elements del paisatge creats en una època poden ésser encara ben visibles en la següent, alhora que se'n creen de nous, en funció de les necessitats de la societat de cada moment històric, i també en desapareixen d'altres (que són superflus o, sobretot, que destorben). El més important és adonar-nos que, com hem dit, per comprendre per exemple el paisatge de l'alta edat mitjana cal conèixer

10. Chouquer (1993).

11. Bolòs (2002a).

12. Aquesta idea fou exposada per primera vegada a Anglaterra, l'any 1953: Crawford (1953).

el paisatge de l'època romana o que per endinsar-nos en el coneixement del paisatge modern cal arrencar dels estudis sobre el paisatge medieval. Això darrer és ben evident en el llibre de Ian White i Kathleen White sobre el paisatge d'Escòcia entre l'any 1500 i el 1800, una de les poques aportacions sintètiques al coneixement del paisatge d'època moderna d'un país europeu.[13]

Si agafem com a punt de referència l'edat mitjana, la necessitat d'estudiar el paisatge en la llarga durada ens duu, com acabem d'assenyalar, cap al món romà i també cap als segles moderns i contemporanis. Una recerca feta fa molt poc temps, conjuntament amb Jacinto Bonales, que ha portat a la realització d'un *Atles històric de Menàrguens. El paisatge històric d'un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*, ens ha permès dibuixar una sèrie de mapes molt precisos de l'època romana i medieval i, sobretot, de les edats moderna i contemporània d'aquest terme municipal situat a mig camí entre Lleida i Balaguer.[14] Gràcies a la metodologia emprada i al fet de disposar de molts documents, s'han pogut fer uns mapes detallats de la toponímia, de l'evolució del nucli de població de Menàrguens, de l'agricultura, de la ramaderia i de la xarxa de camins de cadascuna de les etapes del nostre passat, fins arribar a cartografiar els canvis brutals esdevinguts al parcel·lari vers l'any 2000, arran de la construcció del canal d'Algerri-Balaguer i arran de la concentració parcel·lària que hi hagué a tot el sector de secà del terme. Malgrat la dificultat que això pot comportar, per estudiar el paisatge històric medieval d'un indret és molt important conèixer el paisatge que hi ha hagut en aquest lloc al llarg dels darrers dos mil anys.

Abans de cloure aquest apartat, m'agradaria subratllar la importància que, en els estudis del paisatge històric, ha de tenir l'anàlisi dels canvis que s'esdevingueren en les etapes de transició. Foren èpoques en què hi hagué grans transformacions i alhora grans continuïtats. A més, i això és molt important, tot i la transcendència de les transformacions, van ésser etapes en les quals els canvis es produïren lentament i fins i tot, de vegades, calgué esperar uns segles per veure les transformacions més importants, que no van arribar pas en un primer moment. A continuació en parlaré d'una manera més extensa.

13. «In this book we have traced elements of continuity and change in Scotland's landscape from late-medieval rural settlements and field systems [...]». Whyte i Whyte (1991), p. 234.

14. Bolòs i Bonales (en premsa).

La importància de les transicions

Podríem començar parlant d'una de les primeres grans transicions de la història: la romanització. Amb l'arribada dels romans, a tot arreu el paisatge va canviar profundament, alhora que canviaven moltes realitats polítiques, socials, econòmiques o lingüístiques. Els testimonis que hi ha fossilitzats al paisatge actual d'elements creats arran d'aquests canvis encara són evidents a la majoria de les comarques catalanes.[15] Això no obstant, si volem entendre l'origen del paisatge actual potser encara caldria anar més endarrere. Hi degué haver grans transformacions del paisatge en etapes preromanes, quan es crearen per exemple camins i camps, que segurament també han deixat algunes restes visibles al paisatge actual, que encara no sabem «llegir» damunt del terreny o en els mapes i els ortofotomapes actuals. De fet, a Anglaterra i a França ja han estat estudiades algunes traces de marges de terres conreades i de camins de períodes anteriors als segles de domini romà.[16]

Com a medievalistes –i aquestes pàgines estan dedicades a l'edat mitjana– ens interessa en primer lloc el que podríem anomenat la transició medieval, els segles en què es passà d'una cultura, unes institucions, una economia i un paisatge que cal considerar com a romans a unes altres realitats que ja hem de considerar que són medievals. D'acord amb els estudis fets a Catalunya i a la resta de l'Europa occidental, sembla que aquest procés començà els segles IV i V i es va cloure cap a l'any 600. Al llarg d'aquesta vintena de decennis, es passà d'un territori cobert de *villae* romanes a un país ple de vilars medievals.[17] I alguns d'aquests vilars, situats dins d'uns territoris o *fundi* sovint també de tradició antiga, poden ésser els precedents directes dels pobles moderns i contemporanis. A més, durant aquesta primera etapa de transició de l'edat mitjana fou quan es posaren els fonaments de la xarxa d'esglésies, quan es consolidà la xarxa de camins i quan s'organitzaren o es refermaren les formes dels camps que hi havia entorn dels nous nuclis de població.

L'alta edat mitjana és un període molt important en la història europea i també catalana. Tot i això, a causa d'haver-se conservat pocs documents escrits

15. Ariño, Gurt i Palet (2004).

16. Oosthuizen (2013), p. 56-61; Rippon (2004), p. 31-34; Favory (2012), p. 111-130; Georges-Leroy *et al.* (2012), p. 157-180.

17. Franchovich i Hodges (2003); López Quiroga (2009).

d'aquests segles VI-X, sovint s'ha considerat que els segles altmedievals foren uns anys «foscos»; encara avui, en la historiografia europea, moltes vegades es fa ús de l'expressió *dark ages*. Amb tot, els estudis fets aquests darrers anys no sols afirmen que foren uns segles en què hi havia molta més gent del que s'havia suposat fins fa poc temps, sinó que fou una època en què es feren algunes coses molt importants, que tingueren una gran repercussió en els segles que vingueren a continuació. Ja n'hem esmentat algunes: es constituí la xarxa de poblacions i de termes pobletans, d'esglésies, de camins, i es va endegar o consolidar la parcel·lació de molts camps, i també es crearen moltes sèquies i molts dels límits i els topònims que han arribat fins ara. Potser alguns d'aquests grans canvis són dels segles VIII-X, però, en la majoria dels casos, les primeres etapes d'aquest gran procés de «medievalització» –ben segur que les més transcendents– començaren en els segles VI-VIII. I, si volem trobar un aspecte característic del paisatge del període altmedieval, aquest és el poblament polinuclear. Un element distintiu dels segles VI-X fou la dispersió i la mobilitat dels vilars, dels espais d'enterrament i dels espais d'emmagatzematge (sitges), els quals, malgrat tot, no solien ultrapassar els límits d'uns territoris sovint establerts des del principi d'aquesta primera etapa de la història medieval.[18]

De vegades tendim a posar dates molt concretes als grans canvis històrics i pensem poc en la importància dels períodes llargs, de les transicions més o menys prolongades. Quan parlem del domini islàmic correm a fer esment de l'any 711 o, si pensem en Catalunya, de cap a l'any 714, data en què arribaren al nostre país els exèrcits musulmans. Tanmateix, si ens interessem pel poblament o pel paisatge i pels efectes que tingué la conquesta àrab i berber, és molt més adequat parlar d'un període molt més extens. D'acord amb els estudis fets fins ara, durant molts decennis, per no dir segles, les coses no canviaren pas gaire.[19] Fou en el segle X, uns dos-cents anys més tard, quan es notaren canvis importants en la llengua dels pobladors o en la religió de la gran majoria dels habitants, i segurament també en el paisatge. Cal pensar que durant molts anys hi hagué la coexistència de tradicions o d'influències diverses i que, per tant, les

18. Al nord de França, el 28,1% d'aquests hàbitats creats a l'alta edat mitjana van perdurar al llarg de dos segles, el 10,5% un segle, el 8,6% tres segles i només el 7,3% quatre segles. Cal tenir també present que gairebé la meitat es construïren sobre la xarxa de poblament romana. López Quiroga (2009), p. 134.

19. Boone (2009); Valérian (2011); Sénac (2006).

pervivències de tota mena hi tingueren un pes molt important. Així, el fet de parlar d'una llarga «transició islàmica» ens duu a pensar que quan es féu més evident la islamització de la societat, l'economia i la cultura fou precisament durant la centúria anterior al canvi de mil·lenni, fet que té una forta repercussió en la comprensió d'aquest període de la nostra història.[20] Les característiques de la població i de la cultura al territori de Barcelona l'any 801 –data de la conquesta carolíngia– no eren pas les mateixes que les que hauríem trobat al territori de Lleida l'any 900 i, sobretot, el 1000.

Podríem parlar també d'una transició carolíngia. Tanmateix, costa de valorar la transcendència real dels canvis que s'esdevingueren arran d'aquesta nova transformació social i cultural, esdevinguda després de la conquesta dels exèrcits francs dels anys 759-806. I és així malgrat que els segles IX i X són la primera etapa de la nostra història de la qual disposem d'una gran quantitat de documents escrits; com és prou sabut, la Catalunya Vella és dels territoris d'Europa on s'han conservat més pergamins d'abans de l'any 1000. El problema, pel que fa a aquesta època iniciada amb els regnats de Pipí el Breu i de Carlemany, és que creiem que molts dels components del paisatge que hi havia abans no van canviar gairebé gens. Potser hem de parlar de més pobles (qui sap si també d'alguns trasllats de població), de més esglésies i, sobretot, de més castells. La fortificació de la *marca* o frontera va afectar moltes zones meridionals de la Catalunya Vella. I quan parlem de *marca* no estem pas pensant en l'anomenada –sobretot «modernament»– Marca Hispànica, sinó en la *marca* dels comtats de Barcelona, Osona, Urgell, Pallars o Ribagorça, que, tal com trobem mencionat en els documents carolingis, era una franja àmplia que s'estenia des del Penedès fins a Roda d'Isàvena. En aquests segles IX i X, l'organització del territori a les valls pirinenques era força diferent de la que hi havia a les terres frontereres frag-

20. Com assenyala Boone, el procés d'islamització «occurred mainly in the first half of the tenth century, coinciding with the establishment of the Córdoba caliphate in 929, rather than with the initial Arab conquest in 711 two hundred years earlier». Boone (2009), p. 154. Sònia Gutiérrez afirma que en la segona meitat del segle VIII «es posible que nos encontremos ante las primeras redes de asentamientos campesinos islamizados», que el segle IX, «sobre todo su segunda mitad, marca un proceso de homogeneización material que alcanza una difusión regional amplia» i que en el segle X, probablement en la segona meitat, «se reconocen nuevas formas de organización del espacio rural (los distritos castrales y las redes de alquerías) y urbano»; finalment, el pas del segle X a l'XI féu palesa l'existència d'una societat homogènia i profundament islamitzada. Gutiérrez Lloret (2012), p. 205-207.

mentades en castells termenats (vegeu per exemple l'*Atles del comtat d'Urgell*).[21] Podem concloure que durant la transició carolíngia potser s'aprofundiren més les diferències entre el paisatge de la Catalunya Vella (que continuà sense gaire canvis), el de les terres de la «marca» i el de la Catalunya Nova, que encara havia de passar tres segles i mig més sota domini islàmic.

La tesi doctoral de Pierre Bonnassie sobre els canvis de l'any 1000 serví de revulsiu del medievalisme català, alhora que col·locava Catalunya en el centre dels debats de la historiografia medieval europea. I penso que algunes de les aportacions importants, pel que fa a la comprensió d'aquesta «mutació» de la fi del primer mil·lenni, foren fetes precisament des del camp de l'arqueologia del paisatge. Així, per exemple, l'estudi de l'aparició dels pobles castrals (l'encastellament o *incastellamento*) i, a Catalunya potser encara més, l'estudi del naixement dels pobles de sagrera.[22] Les violències de l'any 1000 motivaren la creació de la institució de la pau i treva, i aquesta, indirectament, afavorí l'aparició d'uns pobles eclesials o de sagrera. La contraposició entre uns pobles de sagrera i uns pobles castrals, evident per exemple a la plana de Vic, fa palesa la importància política que tingué la creació i la consolidació d'aquests llocs habitats que eren «de l'Església» i que quedaven sota el «control» del bisbe.[23] Amb relació a aquest tema, fou una fita memorable la publicació de l'estudi de l'evolució de les sagreres catalanes, fet per P. Bonnassie a partir de documents escrits.[24] Crec que fou també una de les demostracions del lligam estret que hi ha entre els estudis del paisatge i la recerca sobre els canvis que s'esdevingueren en la societat medieval.

Els canvis de l'any 1000 només foren l'inici d'una edat plenament feudal. Hem d'interessar-nos per tant per tot allò que s'esdevingué en els segles següents. Si, per exemple, ens ho mirem des de la perspectiva dels estudiosos de la societat pagesa, allò que podríem anomenar transició feudal, que s'inicià vers l'any 1000, va suposar la difusió i la consolidació dels mals usos, procés que tingué com a colofó, en el segle XIII, la confirmació per part del monarca del dret de maltractar.[25] Si ens ho mirem com a historiadors del paisatge, hem de veure

21. Bolòs i Hurtado (2006).

22. Catafau (1998).

23. Bolòs (2013a).

24. Bonnassie (1994).

25. En el fons, malgrat les diferències que certament hi ha, no és pas impossible fer compatible la visió de Pierre Bonnassie, que parla de la transcendència del trencament de l'any 1000, i la de Paul Freedman, que descriu el desenvolupament d'una llarga transició; Freedman (1993).

aquests segles de l'edat mitjana central com els de la consolidació de la dispersió de l'hàbitat (en algunes comarques), de la creació de les viles mercat i de les vilanoves i de la construcció de les cases fortes, i com l'època en què hi hagué una clara política d'expansió i de colonització per part de les classes dirigents de la nova societat feudal, amb els grans canvis que això comportà en molts paisatges. Mentre els anglesos i els normands conquerien territoris d'Irlanda o del País de Gal·les, mentre la població germànica s'estenia per la Pomerània i la Bohèmia eslaves, mentre els francesos conquerien les terres occitanes, els nobles catalans ocupaven les terres islàmiques de Mallorca o del País Valencià.[26] En aquests dos darrers països, els nous paisatges en part són descrits en els llibres de repartiment. En tots els països conquerits i colonitzats, al País de Gal·les, a l'est d'Alemanya, a Occitània i al sud del País Valencià, les vilanoves es bastien com a símbols i puntals d'aquest procés de colonització. Així com parlàvem de la simbologia que hi havia darrere del paisatge centuriat romà, també podríem parlar de la simbologia de les vilanoves edificades arran d'un procés de conquesta.[27]

I, si continuem centrant l'atenció en el paisatge de l'edat mitjana central, les transformacions esdevingudes després de l'any 1000 motivaren canvis notables en el poblament i en l'ús del territori. Aquesta transició feudal afectà la consolidació dels pobles i la difusió dels masos i també canvià la relació entre els homes i el medi, d'una manera especial en aquells espais que podríem considerar com a marginals (aiguamolls, marjals, terres de pastura, garrigues o terres forestals). És molt significativa la pressió creixent que feren els senyors laics i eclesiàstics sobre els estanys, els aiguamolls o els marjals de les terres del litoral.[28]

26. Bartlett (2003).

27. Torró (1999). I potser no era la primera vegada que això s'esdevenia als Països Catalans. Fa temps vaig proposar que potser les vilanoves carolíngies s'han de relacionar amb la creació de nous hàbitats ocupats per una població bàsicament franca que, juntament amb els dirigents també francs (en primer lloc, els comtes), perseguien consolidar el control del territori conquerit. I possiblement el procés de la conquesta i la colonització islàmica, en el segle viii, es va fonamentar en un sistema de control del territori ocupat semblant, basat en la creació de poblacions que restaven en mans de famílies dels clans importants i que eren situades en llocs estratègics (a part de la construcció de campaments militars o del fet que es teixissin lligams familiars que cercaven el control i l'assimilació cultural i religiosa de les poblacions nadiues, sobretot de les classes dirigents).

28. En aquest sentit, estem d'acord amb les idees expressades en un llibre sobre el paisatge al Northampstonshire anglès: «Many aspects of regional variations in the medieval landscape, that is, only really developed in the post-Conquest period […]. Regional landscapes may have

I així arribem als darrers segles medievals. Les èpoques de crisi deixen poques traces en el paisatge. La crisi de la fi de l'edat mitjana i dels primers segles de l'edat moderna gairebé només ens han deixat el record de pobles abandonats, de masos rònecs o de barris urbans destruïts per les guerres o pels processos d'ocupació acomplerts pels vencedors (per exemple, arran de la conquesta i la colonització del nostre país que va emprendre el rei Felip V). A la fam i la pesta d'aquests segles de crisi s'hi afegí molt sovint la guerra.

Alguns elements del paisatge que cal estudiar

Si recuperem en part l'esquema del llibre *Els orígens medievals del paisatge català*, editat l'any 2004, podem apropar-nos a continuació a un conjunt de temes que tenen una importància fonamental a l'hora de conèixer el paisatge històric i a l'hora d'entendre els canvis que es produïren arran de les diverses etapes de transició que hem estudiat en l'apartat precedent. Cal dir abans de començar que sobre tots els temes que tractarem a continuació al llarg dels darrers anys hi ha treballat molta gent, la qual ha fet possible que avancessin els coneixements i alhora, molt sovint, que es diversifiquessin les metodologies que han permès d'assolir aquests coneixements.

Els pobles

L'estudi de la morfogènesi dels pobles ha estat un dels puntals de les recerques sobre el paisatge medieval al nostre país. Als pobles, els vilars o els masos que hi havia a l'edat mitjana hi vivien els homes que feren ús i que transformaren l'entorn, els camps, els camins, els boscs o les pastures. Si volem trobar l'origen, pel que fa a la metodologia, dels estudis fets a Catalunya, cal assenyalar la importància dels treballs de Ch. Higounet sobre les vilanoves o bastides occitanes, l'estudi de D. Baudreu sobre els pobles castrals i eclesials del Llenguadoc, la tesi d'Aymat Catafau sobre els pobles de sagrera o cellera del Rosselló i les aportacions capdavanteres de B. Cursente sobre els pobles oberts pirinencs de

had older roots, but they only fully emerged as population pressed hard on resources, as more challenging land was brought into cultivation and as the influence of the environment on the practice of farming grew commensurately». Willliamson, Liddiard, Partida (2013), p. 221.

la Gascunya.[29] Darrerament potser s'ha demostrat, en algun cas, les limitacions d'aquest mètode bàsicament regressiu d'estudiar els pobles i d'entendre'n la morfologia. Tanmateix, aquest sistema morfogenètic «occità» ens ha permès d'establir una metodologia clara a l'hora d'obtenir una classificació dels pobles, en què l'aspecte social hi té un paper fonamental. Gràcies a aquest conjunt de treballs sobre la morfogènesi dels llocs de poblament, s'ha superat l'etapa en què només es descrivien els pobles a partir de la forma que tenien, sense establir cap mena de relació amb la societat de l'època. I aquest sistema sols descriptiu tenia moltes limitacions: un poble circular tant podia ésser castral com eclesial, un poble carrer podia haver estat una vilanova o una vila mercat i un poble amb una estructura radial podia tenir, així mateix, un origen molt divers.[30] Per estudiar el paisatge cal conèixer quan s'esdevingueren els canvis i cal saber quina era la realitat social i cultural de cada època.

Actualment, gràcies als treballs fets aquests darrers anys, tenim la possibilitat d'entendre i de datar amb força precisió les diverses realitats pobletanes. Per exemple, un poble eclesial sabem que s'ha de relacionar amb el moviment de la pau i treva i amb l'anomenat «ensagrerament» del segle xi. El poble castral en principi cal relacionar-lo amb el castell que hi havia al bell mig o al capdamunt de l'espai edificat, encara que els darrers estudis hagin demostrat que alguns dels hàbitats encimbellats poden tenir uns precedents molt més antics, d'abans de l'any 1000.[31] Els darrers decennis s'ha avançat molt, però alhora encara hi ha molta feina per fer. De vegades és difícil d'entendre la complexitat de moltes realitats, com ara alguns dels canvis que s'esdevingueren al llarg de la baixa edat mitjana (per exemple, la construcció de fortificacions a dins de les sagreres que trobem a l'Empordà, o la transformació de pobles oberts en *forces*, al Pallars Sobirà, a causa de les guerres de la fi de l'edat mitjana).[32] S'hauran d'estudiar moltes comarques que encara no s'han estudiat d'una manera sistemàtica i caldrà contrastar allò que ha arribat fins ara amb allò que algun dia les excavacions arqueològiques ens diran que hi havia a l'edat mitjana entorn de les esglésies o de les fortificacions, tal com ja s'ha fet en algun indret.

29. Higounet (1975); Baudreu (1986); Catafau (1998); Cursente (1998).

30. El col·loqui que se celebrà a Montpeller l'any 1993 fou molt aclaridor en aquest aspecte. Fabre, Bourin, Caille i Debord (1996).

31. Francovich i Hodges (2003).

32. Bolòs (2009b); Bolòs (2002c) .

Un aspecte en què també s'haurà de treballar és el de la comprensió dels motius que provocaren que s'esborrés el record de certes realitats pretèrites. Evidentment, una de les causes més importants pogué ésser l'abandonament de la població que hi vivia, ni que fos d'una manera temporal. Ho veiem així en alguns pobles del Segrià profundament afectats per les guerres dels segles XV, XVII i XVIII. Com dèiem, per entendre l'edat mitjana cal conèixer no sols els segles VI-XV ans també els segles moderns, èpoques de guerres i de despoblaments, que en alguns indrets van afectar molt el paisatge d'alguns llocs fins aleshores habitats.

El poblament

Per entendre l'hàbitat cal estudiar els pobles, però també el poblament dispers (els masos) i el semidispers (els vilars o petits llogarets). Amb relació a l'hàbitat dispers vaig publicar, l'any 1995, un estudi sobre com evolucionà la distribució dels masos en una parròquia poc extensa de la comarca de la Garrotxa, al llarg de la baixa edat mitjana i de l'època moderna. S'hi descrivia l'ocupació d'un territori força boscós amb masos, bordes i masoveries i, després, els efectes de la crisi dels segles XIV-XVI. Es subratllava l'estret lligam que hi ha entre el paisatge i la societat. Ben cert, no va ésser l'únic estudi que es féu sobre aquest tema, ni tan sols fou el primer. A la plana de Vic s'havien fet o s'estaven fent nombrosos treballs sobre la creació dels masos a l'edat mitjana central, entre els quals podem esmentar d'una manera especial el d'Antoni Pladevall sobre el terme de Taradell, editat en forma de llibre aquell mateix any 1995. També vull recordar el de Mercè Aventín sobre Vilamajor, editat l'any 1990, o els estudis fets amb relació a les valls d'Hostoles i d'Aro i els publicats en els diplomataris dels monestirs de Santa Maria de Serrateix i de Sant Pere de la Portella (Berguedà).[33]

Per entendre el poblament de la baixa edat mitjana cal estudiar els masos; tanmateix, per comprendre el poblament altmedieval cal valorar la importància dels vilars o petits nuclis de poblament formats pels habitatges d'unes quantes famílies. En el moment actual, amb relació a aquest aspecte crec que almenys hi ha dues aportacions fonamentals. D'una banda, els nombrosos treballs on s'estudien els vilars de la vall de Sant Joan de les Abadesses, l'any 913. En les recerques fetes sobre aquesta «vall» del Ripollès (per Badia i Margarit, D. Kremer, G.

33. Bolòs (1995); Pladevall (1995); Aventín (1990); Blanco de la Lama (2002); Canal, Fochs (1992-1993); Bolòs (2006); Bolòs (2009a).

Feliu o qui signa aquestes ratlles), els estudis del territori, les recerques onomàstiques i els treballs demogràfics s'han fos per mostrar-nos el poblament d'aquest territori com a model d'un tipus d'hàbitat altmedieval semidispers.[34] D'altra banda, la segona gran aportació a l'estudi dels vilars de l'alta edat mitjana són les excavacions arqueològiques. Els treballs fets aquests darrers anys en jaciments d'aquests segles VI-X a Catalunya, sobretot al Rosselló, al Vallès i a la Catalunya central, ens han ajudat a conèixer com eren aquests vilars de l'època visigoda i de l'època carolíngia. Han mostrat la forma dels habitatges, la importància dels espais d'emmagatzematge (sitges), la distribució de les necròpolis, etc. D'altra banda, ens n'han fet valorar la inestabilitat (encara que cal tenir present la distorsió que representa que els llocs excavats siguin precisament aquells que van abandonar-se).[35] Podem suposar que les restes d'alguns altres vilars, que ara han esdevingut «invisibles», són enterrades sota els fonaments de molts dels pobles actuals.[36]

Canvis en el poblament

Enllaçant amb el que dèiem suara, els estudis sobre el poblament medieval persegueixen sobretot arribar a conèixer quins canvis es van produir al llarg dels segles i per quins motius hi hagué aquestes transformacions. Entendre els canvis és molt important si considerem que els estudis del paisatge històric han de servir per conèixer més bé la societat i si estem segurs que les transformacions del paisatge deuen molt al tipus de societat que hi havia. Podem recordar, com ja hem assenyalat, la importància que fa uns anys es va donar als processos d'encastellament, que es relacionaven amb els canvis de l'any 1000 i que, de vegades, van comportar trasllats de la població. En aquesta època hi hagué altres canvis igualment evidents. Una transformació fou l'*ensagrerament*, que també acabem de mencionar. Una altra, l'*emmasament* o proliferació de masos a l'edat mitjana central. Tampoc no podem oblidar el procés de construcció de vilanoves, que ja hem comentat més amunt. També hi hagué alteracions en la distribució dels llocs habitats, que cal relacionar amb la difusió de monestirs o canòniques o bé dels llocs on se celebraven els mercats setmanals.

34. Badia (1958); Badia (1961); Kremer (1974); Feliu (1989); Bolòs i Hurtado (2001), p. 94.

35. Kotarba (2007); Roig (2009); Gibert (2012).

36. Vegeu Bolòs (en premsa).

I, com hem dit, si anem una mica més endarrere en el temps, en l'origen de l'edat mitjana hi hagué una transformació transcendental: l'aparició dels vilars, el típic hàbitat altmedieval. També, abans de l'any 1000, el procés d'islamització degué provocar algunes novetats en el poblament, com fou l'aparició d'algunes alqueries, potser de vegades edificades de bell nou amb relació als nous sistemes hidràulics que es crearen. Sempre trobem el lloc habitat situat immediatament al damunt de la sèquia. En conjunt, hem de relacionar la majoria d'aquests canvis amb alguna de les diferents etapes de transició que hem citat, que foren èpoques de profunds canvis en la societat, l'economia i el pensament.

Els centres de poder

En l'edat mitjana, la construcció d'un castell tenia una repercussió en el paisatge que anava molt més enllà de la fàbrica de l'edifici. En l'alta edat mitjana hauríem trobat nombrosos *castella* o *oppida*. Com ha estat estudiat, eren més el lloc de refugi d'una comunitat que no pas un lloc de control dels pagesos que vivien al seu entorn; s'esdevingué una realitat semblant en alguns dels castells islàmics. Cal relacionar aquests *oppida* altmedievals amb un territori ampli. També hem de tenir present la importància de les fortificacions que eren el centre d'un terme castral, les quals, en època carolíngia, s'estenien al llarg de la marca dels diferents comtats. Fa uns anys vaig fer un primer intent de delimitar un d'aquests termes, el de Miralles; actualment ja s'ha fet una reconstrucció força detallada de tota la frontera dels comtats catalans vers l'any 1000.[37] Tanmateix, encara no hi ha cap llibre com el de Trevor Rowley, que centra l'atenció en el paisatge de la marca del País de Gal·les.[38]

Si avancem en el temps, per entendre els centres de poder cal estudiar la funció dels castells feudals dels segles xi-xii, de les cases fortes de la baixa edat mitjana i dels castells palau dels segles xiii-xv. Si volem estudiar qualsevol d'aquestes fortificacions com a component del paisatge, no només cal saber com s'adaptaren al lloc on foren edificats, ans també cal valorar com transformaren l'entorn del lloc on s'assentaven. Com sabem prou bé, el castell va ésser l'element generador dels anomenats pobles castrals. A més, la construcció d'un castell també va poder afectar altres elements del paisatge, com ara els camins,

37. Bolòs (1987).
38. Rowley (2001).

els conreus, els límits, etc. Certament, l'interès dels senyors dominicals o jurisdiccionals molts cops va modificar l'hàbitat (pobles o poblament dispers), la forma dels camps (per exemple, els domenges) o, fins i tot, el recorregut dels camins i també l'aprofitament dels cursos d'aigua (molins i sèquies) i de les terres forestals o de pastura. D'altra banda, a part dels castells, hi havia altres elements del paisatge que recordaven el poder del senyor, com per exemple les forques.

Els llocs de la creença

Les construccions lligades a les diferents creences ja tenien una gran importància en l'organització del territori en l'època prehistòrica i romana. En estudiar la xarxa d'esglésies medievals és fonamental tenir present aquests precedents, que de vegades foren decisius a l'hora de triar la ubicació d'algunes esglésies (per exemple, moltes de les dedicades a la Mare de Déu). Certament, no cal insistir gaire en la important repercussió que va tenir en l'organització del paisatge rural medieval la distribució de les esglésies o les parròquies i dels monestirs o les canòniques. D'una manera especial, quan parlem de la relació que hi havia entre el poble o espai habitat i la seva església, a l'acte som conscients de les solucions diverses que trobem als pobles de sagrera o als pobles oberts; en un cas el temple era situat al bell mig del nucli poblet i en l'altre a fora i, de vegades, força lluny de l'espai habitat.[39] Encara, amb relació als llocs de creença, també caldria valorar la importància que tingueren les esglésies parroquials, els monestirs i els convents en l'organització del paisatge urbà. Per cloure aquest punt, cal assenyalar que, amb relació a aquest tema dels edificis religiosos, potser allò que ens interessa més és arribar a conèixer el moment en què es crearen les diverses esglésies rurals i, així, poder entendre la repercussió que tingueren en l'organització del poblament i del territori, d'una manera especial al llarg dels primers segles medievals.

Camps i conreus

S'ha avançat força al llarg dels darrers anys en l'estudi dels espais conreats. S'ha passat de veure els camps, des de l'aire, com un conjunt inabastable i incomprensible de línies força desordenades a veure els camps, mitjançant un or-

39. Bolòs (2004), p. 169-202.

tofotomapa, com una realitat complexa però en molts casos ben comprensible. Per fer aquest pas endavant ha tingut una importància fonamental la capacitat de fer estudis en la llarga durada. La possibilitat d'entendre com va evolucionar el paisatge romà al llarg de l'alta edat mitjana ha estat molt important. A això s'hi ha sumat l'interès d'estudiar alguns elements del paisatge, com ara les feixes (terrasses o bancals), l'interès pels espais irrigats o la possibilitat d'entendre algunes realitats del paisatge, com les formes concèntriques que trobem en terres de rompuda o de colonització.[40] En aquests estudis sobre els terrenys conreats han tingut un paper capdavanter els treballs de J. M. Palet, els de M. Barceló i H. Kichner (sobretot amb relació a les illes Balears) i els d'E. Guinot, F. Esquilache i J. Torró (amb relació al País Valencià), i alguns estudis fets arran de la realització del projecte PaHisCat, l'any 2010 i els anys següents.[41] Pel que fa als territoris islàmics, podem destacar d'una manera especial l'esforç que s'està fent per tal de reconstruir els espais hidràulics andalusins que hi havia, abans de la conquesta de Jaume I, dins els terrenys de l'actual horta valenciana, a partir sobretot de l'anàlisi de les formes de les sèquies (forma arborescent) i de les mides de les diverses parcel·les de terra. D'una manera semblant, és molt remarcable el treball que s'ha fet en la reconstrucció dels espais conreats d'una alqueria de secà al País Valencià, molt propera a una via de bestiar o assegador.[42] És un camp obert, amb molta feina per fer, on s'utilitzen com a fonts els documents escrits, la toponímia i també les restes conservades al paisatge actual. El paisatge que ens envolta esdevé un document històric i passa a formar part del nostre patrimoni col·lectiu.

Boscos i pastures

No fa gaires anys encara vèiem els boscos i les pastures com uns espais que sabíem que havien estat transformats i utilitzats pels homes, però que difícilment podrien ésser estudiats d'una manera detallada. Pensàvem que seria molt difícil assenyalar l'abast i la cronologia dels canvis que ben segur que s'hi havien

40. Bolòs (2005).

41. Palet (1997); Barceló, Kirchner i Navarro (1996); Guinot i Enquilache (2012); Bolòs (2010a).

42. Amb relació a aquest tema cal destacar les tres ponències presentades per E. Guinot sobre els espais irrigats a Riba-roja, per J. Torró sobre la *qarya* de secà d'Aialt (Castell de Castells) i per F. Esquilache sobre la sèquia amaziga de Favara a l'*International Medieval Meeting* celebrat el juny de 2013 a Lleida, en curs de publicació.

esdevingut al llarg dels segles medievals, tal com reflectien alguns rars documents escrits.[43] Ara, gràcies d'una banda als estudis pensats en la llarga durada i sobretot gràcies a alguns notables treballs multidisciplinaris, s'ha aconseguit avançar molt en els nostres coneixements sobre aquests espais molt importants per a l'economia de les comunitats medievals i alhora molt més transformats del que hom podia pensar de bell antuvi. Tots tenim al cap les recerques fetes per C. Rendu a la muntanya d'Enveig o els notables treballs fets a l'Alt Urgell, Andorra i el Pallars per Josep M. Palet, Santiago Riera, Itxaso Euba i Ana Ejarque o bé per Agustí Esteban i Albert Pèlachs i els seus col·laboradors.[44]

Darrerament s'han editat a Europa nombroses publicacions sobre els paisatges marginals.[45] Aquestes terres marginals podien ésser zones de muntanya (com les que trobem a la Cerdanya, a Andorra o al Pallars Sobirà), terres forestals (com el bosc de Virós estudiat per A. Pèlachs), terres de secà de les planes interiors on predominava la pastura (com el Sas que hi ha al nord de Lleida)[46] o bé espais mig enaiguats, com ara els estanys del Rosselló, els aiguamolls de l'Empordà o les marjals valencianes. Fins i tot podríem incloure entre aquestes zones marginals les terres frontereres. Així, la frontera o marca de la Catalunya Vella amb les terres musulmanes, la frontera amb el regne de França (recordeu Ropidera, al Conflent) o, fins i tot, la «frontera» amb la mar, plena de perills de corsaris i pirates i amb una economia en què la pesca hi tenia un pes important.[47]

Mines i indústries

A Anglaterra, fins i tot s'ha editat un llibre sobre el paisatge miner de la vall de Tamar en l'època medieval.[48] A Catalunya l'explotació de les menes de ferro, estudiada per M. Sancho i per V. Izard, hi tingué una gran importància i va afectar el paisatge de moltes valls pirinenques, des del Pallars fins al massís

43. Rendu (1987).

44. Rendu (2003); Euba (2009); Ejarque (2009); Esteban (2003); Pèlachs, Soriano, Molina i Cunill (2008). Pel que fa a aquest tema, vegeu també els estudi publicats per J. M. Palet, S. Riera i A. Pèlachs en aquest mateix volum.

45. Klápště i Sommer (2009); Whyte i Winchester (2004); Abbé (2006); Catafau (2005); Barraqué i Sénac (2009); Sabaté i Brufal (2011); Utrilla i Navarro (2010).

46. Eritja (1996).

47. Muntaner (2013).

48. Rippon, Claughton i Smart (2009).

del Canigó, en diferents moments de l'edat mitjana.[49] L'esforç per obtenir minerals fou molt gran. Ha estat molt sorprenent saber l'abast que tenia en època visigoda l'explotació, per exemple, del plom als Pirineus.[50] Aquesta notícia és notable per ella mateixa, però també per la repercussió que té a l'hora de valorar la realitat d'una època que errròniament ha estat considerada com a fosca i pobra, demogràficament i econòmica; no era pas així.

Cal recordar, així mateix, que la necessitat d'obtenir i de poder distribuir la sal va portar a la creació de mines (a Cardona) i de salins o salines, al costat de fonts (a Gerri) i a tocar de la mar.[51] A més, cal tenir-ho present, va motivar la creació de llocs centrals, de centres de poder laic o eclesiàstic, i àdhuc la construcció o la consolidació de xarxes de camins. Des de l'alta edat mitjana, la sal va canviar el paisatge.

Pel que fa a les indústries, cal recordar la importància que tingueren els molins fariners en totes les comarques catalanes al llarg de l'edat mitjana, des de la poc coneguda època goda fins a la fi dels segles medievals, i tant a les terres pirinenques com a les valls de la Catalunya central o a les planes de la Catalunya Nova. Cal assenyalar també l'interès de poder diferenciar els molins «todellers» (o de canal), els «cupers» (amb un cup, tina o pou) i els de roda vertical (potser anomenats «roders», que hauríem trobat sobretot en territoris amb una determinada topografia i amb un notable cabal dels rius i de les sèquies o recs).[52] Cal recordar, així doncs, l'estreta relació que hi havia entre el molí i la societat: des de la societat romana fins a la feudal, tot passant per l'altmedieval i la islàmica. I, certament, també cal tenir present la importància de les fargues, dels molins drapers, de les pedreres (per exemple, de les «moleres» on es feien les moles), dels forns de calç o de vidre, etc.

Els espais pobletans i els límits

Podem considerar que els termes que depenien dels llocs de poblament eren en primer lloc el reflex d'una realitat econòmica; sovint els termes reflec-

49. Sancho (1999); Izard (1994).

50. Esteban (2003).

51. Gironella (2010). També s'han fet estudis sobre l'explotació de la sal al delta de l'Ebre.

52. Bolòs (2002b); Gironella (2013) inclou un notable conjunt de mapes sobre les característiques dels molins al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí.

tien també una realitat fiscal, senyorial o eclesial. Les recerques que s'han dut a terme aquests darrers anys, per exemple per part de Chris Wickham, en què s'ha assenyalat la importància dels *territoria* o *fundi* on hi havia els hàbitats altmedievals, tenen una gran importància perquè ens fan valorar l'interès d'estudiar uns termes territorials que foren bàsics en l'organització del país en l'alta edat mitjana.[53] Alguns treballs fets darrerament han permès de reconstruir alguns d'aquests espais, que segurament nasqueren al final del món romà o en l'edat mitjana més primerenca i que van perdurar al llarg de l'alta edat mitjana i que, a més, de vegades com a parròquies o municipis, han arribat fins a l'actualitat.

Els límits són un element «invisible» del paisatge (com els topònims que comentarem més endavant). Només esdevenen visibles quan hi ha unes fites clavades al llarg del recorregut o bé alguns senyals dibuixats en pedres o arbres. Les partions han tingut al llarg dels segles molta importància en l'organització del territori. S'han pogut reconstruir d'una manera força precisa alguns límits medievals llegint els documents escrits, tal com podem veure, per exemple, en molts dels mapes dibuixats en els diferents volums dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*. D'altra banda, quan comparem aquests límits medievals amb, per exemple, *limites* de centuriacions o parcel·lacions romanes és quan podem assegurar amb més certesa que tenen un origen anterior a l'època carolíngia. En aquest aspecte, el fet que els nostres estudis ultrapassin els límits dels segles medievals ens permet d'entendre molt millor no sols la forma de molts termes municipals actuals, sinó també allò que hi devia haver durant l'alta edat mitjana. Cal recordar, així mateix, que l'estudi dels límits, a partir de la lectura de la documentació que s'ha conservat i d'una anàlisi acurada feta sobre el terreny, ha permès fer treballs modèlics, com el publicat per J. Bonales sobre les partions de les parròquies andorranes.[54]

Camins i vies de comunicació

Estudiar els camins és molt important si volem entendre el poblament d'un territori, si volem descobrir la manera com es va organitzar qualsevol comarca a l'inici de l'edat mitjana o si ens interessem per saber quins canvis s'hi van produït al llarg dels segles. I hem d'estudiar el camí no sols com una realitat

53. Wickham (2005).
54. Bonales (2011).

física (amb les seves pedres, lloses, roderes, etc.), sinó sobretot com un component del paisatge de tot un territori ampli, que permet anar d'un lloc a un altre. El camí permetia anar a uns camps, uns pobles o unes comarques veïnes o bé, fins i tot, podia portar molt lluny (en època carolíngia, les *vies francisques* eren les que duien fins a la terra dels francs). Quan ens apropem a qualsevol comarca, ens adonem que el poblament medieval de vegades es va organitzar en funció de les vies de comunicació que hi havia i, alhora, que els camins molts cops van ésser creats com a nexe per unir els diversos llocs habitats.[55] Aquests dos processos es pogueren complementar i sovint van tenir l'origen en un moment medieval molt primerenc.

He de confessar que l'estudi dels camins medievals ha tingut una gran importància en les meves recerques sobre el paisatge pretèrit. Des del meu treball primerenc –acompanyat d'un mapa– sobre els camins en època carolíngia a la Catalunya Vella fins a la reconstrucció de la xarxa viària que hi havia a la Corona catalanoaragonesa en època de Jaume I.[56] I, pel que fa a recerques d'espais més reduïts, des de l'estudi del camí d'Agramunt, quan fèiem l'anàlisi del paisatge a la vall del Sió l'any 1999, fins a una reconstrucció més recent de la xarxa de les vies d'època altmedieval que hi havia a la Cerdanya, que comentaré breument més endavant.[57] Certament, també caldria recordar molts altres estudis acurats sobre les vies del Barcelonès, del Penedès, de l'Empordà, del Bages o d'altres comarques catalanes que s'han fet al llarg d'aquests darrers anys i que han estat fonamentals per entendre l'organització d'aquests territoris i els canvis que s'hi esdevingueren al llarg dels segles romans i medievals.[58]

Les sèquies

L'estudi de les sèquies ens ha de dur a parlar dels sistemes hidràulics i, també, a tenir present el poblament, els molins fariners o drapers i, indirectament, els canvis socials que hi hagué al llarg dels segles medievals. Poder portar aigua a les ciutats i les viles o portar un bon cabal d'aigua per regar uns horts i, encara

55. Vegeu, més endavant, l'exemple de l'estudi de la xarxa viària de la Cerdanya; Bolòs (en premsa).

56. Bolòs (1991); Bolòs (2013b).

57. Bolòs (2002a); Bolòs (en premsa).

58. Palet (1997); Palet (2003); Palet, Gurt (1998); Palet (1999-2000).

més, uns camps ha estat una preocupació constant al llarg dels segles. En moltes comarques de la Catalunya menys plujosa, la possibilitat de regar els cereals o altres conreus ha estat molt important en totes les èpoques, per disposar d'uns rendiments de les collites raonables i mínimament regulars. Després que s'ha fet un esforç molt considerable per conèixer les transformacions que s'esdevingueren en època andalusina, ara cal avançar en el coneixement d'allò que hi havia abans i del que hi hagué després d'aquesta etapa de la nostra història. Per exemple, és possible, sense gaire dificultat, saber com s'aprofitaren i fins i tot s'ampliaren les estructures hidràuliques després de la conquesta comtal de Lleida de l'any 1149, però és molt més difícil aclarir amb plena seguretat els possibles sistemes hidràulics que hi havia abans de la conquesta islàmica del segle VIII.[59] Malgrat la dificultat que representa estudiar-ho, amb relació a alguns sectors del Segrià septentrional, hem pogut intuir com eren alguns petits sistemes hidràulics molt reduïts i «antics» (altmedievals), potser relacionats amb comes o valls petites, ben diferents per exemple de la gran sèquia de Segrià (l'actual canal de Pinyana) que es creà per portar l'aigua de la Noguera Ribagorçana fins a les portes de Lleida situades més cap al nord, al llarg de molts quilòmetres de recorregut. Aquesta gran sèquia segurament fou feta ja gairebé al final de l'etapa de domini islàmic.[60] A la riba esquerra del Segre també es poden contraposar uns petits sistemes hidràulics altmedievals amb l'espai irrigat per la sèquia de Fontanet, que es creà plausiblement quan la importància de la medina lleidatana fou més gran. Penso que les dotzenes de sistemes hidràulics estudiats a les illes Balears (usats entre els segles X i XIII) i els molt notables espais irrigats d'abans de la conquesta de Jaume I descoberts al País Valencià no ens han de fer oblidar que abans del segle X a Mallorca i del segle VIII a la península Ibèrica també hi havia una població pagesa que intentava treure el màxim rendiment de les seves terres i que, per desgràcia, encara coneixem massa poc.

Les ciutats

En fer el llibre *Els orígens medievals del paisatge català* vaig creure que s'havia de dedicar tot un capítol al paisatge urbà. Pensava que era un error considerar

59. Amb relació a les canalitzacions i els sistemes de regadiu d'època romana, vegeu l'estudi publicat per M. Prevosti en aquest mateix volum.

60. Bolòs (2010b).

el món rural i l'urbà com si fossin dues realitats tan diferents que una no podia ajudar a entendre l'altra o, més encara, que una es podia entendre sense conèixer l'altra. A més, cal adonar-se que la metodologia que permet l'estudi dels pobles tampoc no és pas tan radicalment diferent de la que permet conèixer les viles i les ciutats medievals. Darrerament, s'han fet treballs sobre l'urbanisme de diverses ciutats catalanes amb relació a diferents èpoques. Des de la Barcelona medieval i moderna fins a la Girona de l'alta i de la baixa edat mitjana, passant per l'estudi que vaig publicar sobre la Lleida de la fi dels segles medievals.[61] Les formes dels carrers ens «parlen» sovint de l'evolució de l'urbanisme. Amb relació a aquestes recerques, també hem d'anar a cercar els precedents dels treballs actuals en estudis fets a Anglaterra i a França, com els de M. R. G. Conzen sobre Alnwick o els treballs de B. Gauthiez, E. Zadora-Rio i H. Galinié sobre les dinàmiques morfològiques de diverses viles i ciutats franceses.[62] A més, d'una manera semblant a allò que s'esdevé al món rural, entendre el paisatge urbà ens ha de portar a interessar-nos en la societat de l'època estudiada; la gran quantitat de documentació conservada de la fi de l'edat mitjana o de l'època moderna permet fer una recerca on es relacioni els espais de les ciutats amb els oficis de la gent que hi vivia i amb la riquesa d'aquestes persones, tal com vam poder fer, per exemple, en el cas de Lleida. Ho comentarem més endavant, centrant l'atenció en un mapa de la Lleida dels segles xiv i xv (fig. 8).

Els topònims

Conèixer i entendre els noms de lloc pot ajudar-nos a comprendre alguns aspectes del poblament pretèrit i de l'organització del territori. Per poder utilitzar la toponímia com a font històrica és molt important que els lingüistes estableixin una cronologia pel que fa a la creació dels noms de lloc i que no es limitin a estudiar-ne l'origen lingüístic i a dir el significat que tenien quan foren creats. Per exemple, és molt important saber que Espot és un nom preromà i que potser té el significat de 'poble doble'; és però fonamental saber que aquest nom es va haver de crear abans de l'any 1000 (lògicament, durant l'alta edat mitjana). És interessant saber que Erill (*Ili-ili*) significava 'el poble gran', que Taüll (*Ata-uli*) era 'el poble del port' o que Suert (*Zubi-iri*) volia dir 'el poble

61. Canal, Canal, Nolla i Sagrera (2003); Bolòs (2008).
62. Conzen (1960); Gauthiez, Zadora-Rio i Galinié (2003).

del pont'.[63] Tanmateix, com deia, encara és més important que s'hagi assegurat que tots aquests llocs segurament reberen aquests noms durant els primers segles medievals. I aquests exemples es podrien ampliar moltíssim, no només amb relació a noms preromans bascoides, ans també a noms creats en època romana, a noms àrabs o, fins i tot, a alguns noms romànics que també podem assegurar que s'havien format abans del segle xi. En fer els volums dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia* ens hem adonat cada vegada més de la importància que té, si perseguim conèixer els segles ix i x, el fet de valorar la toponímia com una font de coneixement històric. En el darrer volum publicat, dedicat als comtats de Pallars i Ribagorça, molts dels topònims que considerem que eren «carolingis» són situats en valls de les quals no s'ha conservat cap document escrit d'abans de l'any 1000. D'aquesta manera, els noms de lloc actuals esdevenen una font històrica, al costat dels documents escrits, de les excavacions arqueològiques, de les anàlisis de pol·lens i de carbons o, fins i tot, dels mapes i els ortofotomapes actuals. En tornarem a parlar més endavant, en el darrer apartat d'aquest treball.

I, pel que fa a la toponímia, un darrer comentari. Un topònim és, com molts altres elements del paisatge, una realitat que només pot perdurar al llarg dels segles si és coneguda i emprada pels homes i les dones, any rere any. Per tant, la conservació d'un nom de lloc creat per exemple en època romana testimonia l'existència d'unes comunitats que, generació rere generació, l'han conegut i n'han fet ús al llarg dels darrers mil cinc-cents anys. A més, cal repetir altre cop que només ens podem apropar al món de la toponímia si tenim el suport dels lingüistes, que són els que ens poden permetre, als historiadors, de disposar d'aquesta clau d'accés al coneixement d'alguns dels components del paisatge medieval.

Vers el passat i vers el futur

Tot i que els estudis del paisatge històric bàsicament s'orienten cap al coneixement del passat, també és fonamental que tinguin una repercussió en la societat actual que està subvencionant les nostres recerques i que, així doncs,

63. Amb relació a aquest aspecte, vegeu els diferents volums de l'*Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines (1994-1997).

serveixin per incrementar el patrimoni històric del territori que estem estudiant. Amb relació a aquest aspecte, vull fer esment d'un llibre notable. L'any 2004, Stephen Rippon va editar *Historic Landscape Analysis. Deciphering the countryside*.[64] Un dels aspectes innovadors de la proposta que s'hi plantejava era mostrar el doble interès que tenen i han de tenir els treballs que persegueixen el coneixement del paisatge històric. De fet, cal relacionar aquesta visió innovadora amb l'existència a Anglaterra del projecte *Historic Landscape Characterisation* (HLC), que comentarem tot seguit.[65] D'una banda, s'hi assenyalava l'interès evident d'aquesta mena estudis sobre el paisatge a l'hora de conèixer el nostre passat. D'altra banda, s'hi cridava l'atenció sobre la transcendència d'aquests treballs si pensem en el futur, si perseguim una gestió més bona del territori o bé un augment de la riquesa patrimonial de la zona estudiada.

Pel que fa al primer aspecte, si hom persegueix comprendre millor el passat, com ja hem dit, cal tenir present que hi havia una estreta relació entre el paisatge i la societat. Per tant, els avenços que s'esdevinguin en el coneixement del paisatge històric també permeten conèixer més bé les característiques de la societat de cada època i els canvis que hi va haver. A més, els estudis del paisatge ens ajuden, així mateix, a ampliar el nostre coneixement sobre aspectes més concrets, com el poder, la religió, la demografia, l'economia, la vida quotidiana, etc. I, en definitiva, permeten d'entendre millor les diverses etapes de transició que, al llarg dels segles, han canviat profundament la societat i el paisatge de les diverses contrades.

Ara, però, m'interessa més cridar l'atenció sobre el segon aspecte. La necessitat d'una gestió més bona del territori va fer que a Anglaterra es tirés endavant el projecte *Historic Landscape Characterisation*. S'han fet, al llarg dels darrers decennis, nombrosos mapes molt detallats de caracterització del paisatge històric de gairebé totes les regions angleses. En aquests mapes, fets amb un SIG (o GIS), es persegueix establir les característiques de cada parcel·la del paisatge (d'acord amb una tipologia prèvia) i, així mateix, s'intenta establir una cronologia d'allò que ara trobem en aquestes mateixes parcel·les, d'acord amb els coneixements que hom té en l'actualitat.[66]

64. Rippon (2004).
65. Clark, Darlington i Fairclough (2004); Turner (2006); Turner (2010).
66. Clark, Darlington i Fairclough (2004); Rippon (2004); Turner (2007).

A Catalunya, l'any 2008, vaig impulsar un «Manifest per a l'estudi i la conservació del paisatge històric a Catalunya i a la resta d'Europa», on hom proposava

> la redacció d'unes lleis que facin possible la preservació dels diferents elements que formen el paisatge històric, de la mateixa manera que es protegeix la resta del nostre patrimoni col·lectiu, i la creació de centres de recerca del paisatge històric que permetin d'impulsar-ne els estudis i que difonguin els coneixements adquirits, que treballin des del territori i per al territori, alhora que impulsin i defensin la redacció i l'aplicació de les lleis esmentades al punt precedent.[67]

En gran part com a conseqüència d'aquesta iniciativa, durant l'any 2009 es va tirar endavant un projecte molt semblant al HLC anglès. Es començà a treballar en el PaHisCat («Paisatge Històric de Catalunya») a la Universitat de Lleida, amb el suport de la Conselleria de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya i amb la coordinació de l'Observatori del Paisatge. L'any 2010 es van estudiar quatre unitats de paisatge: l'«Horta de Pinyana», la «Conca de Poblet», la «Vall Cerdana» i els «Terraprims».[68] Després, l'any següent, amb un ajut de la Universitat de Lleida es començà a estudiar-ne una altra. Tanmateix, la crisi que ha trasbalsat el país aquests darrers anys ha obligat a frenar l'avenç del projecte i a limitar-ne l'abast, encara que no l'hagi aturat.

S'han continuat fent treballs, això sí, menys ambiciosos i amb relació a territoris més reduïts. No s'ha pogut mantenir la idea inicial de fer en pocs anys uns mapes de CPH («Caracterització del Paisatge Històric») de tot Catalunya, que servissin per poder disposar d'un instrument de gestió i alhora de desenvolupament territorial del nostre país. Aquests mapes havien d'ésser una eina a l'abast de tota la població, que pogués ésser corregida i millorada permanentment. Esperem que en un futur proper es pugui tornar a emprendre aquest projecte, que era en molts aspectes capdavanter a l'Europa mediterrània. De moment ens hem de conformar fent treballs més locals, per exemple amb relació al terme municipal de Menàrguens, al terme de Torrefarrera i a la Cerdanya, o a treballar en un projecte del Ministeri d'Economia i Competitivitat dedicat a

67. *Manifest* (2010), p. 185-194.
68. Bolòs (2010a).

«Canvis i continuïtats en l'hàbitat i en la utilització del territori en èpoques de transició, des de l'edat mitjana fins al dia d'avui. Anàlisi del paisatge i societat», en què hi participen professors de les universitats de Lleida, Perpinyà, Palma de Mallorca, Saragossa i Newcastle.

Algunes línies de recerca i alguns exemples

Al llarg de les pàgines precedents hem assenyalat alguns punts forts dels treballs d'arqueologia del paisatge i també hem pogut intuir que hi ha punts més dèbils. Hem vist, per exemple, que el treball interdisciplinari, els estudis en la llarga durada, la possibilitat de relacionar diferents objectes del paisatge i l'estudi de territoris més o menys amplis, potser a partir de l'anàlisi profunda d'espais concrets, són punts que enforteixen les aportacions fetes fins ara en aquesta disciplina que persegueix l'estudi de la història del paisatge que ens envolta. Alhora, però, també cal assenyalar que pot ésser molt negativa la fragmentació excessiva dels grups de treball, en funció dels centres de recerques on es treballa o pel fet de provenir de disciplines d'estudi diverses. De la mateixa manera, a nivell d'Europa, una fragmentació excessiva de les metodologies i de les terminologies emprades també pot restar més que sumar.

Les metodologies que fem servir per conèixer i reconstruir el paisatge pretèrit de vegades també poden plantejar problemes. Mentre quan consultem un document escrit o quan llegim els resultats d'una excavació o bé d'unes anàlisis pol·líniques ens trobem davant unes realitats poc discutibles, quan descobrim les traces del paisatge pretèrit al paisatge actual ens introduïm en un terreny força més relliscós. Qui ens assegura que les formes dels pobles actuals són les mateixes que les que hi havia fa mil anys? Qui ens pot certificar que els *limites* de les centuriacions no han canviat en dos mil anys? I qui pot afirmar sense equivocar-se que els marges dels camps actualment són iguals que els creats, per exemple, al llarg de l'edat mitjana? Les transformacions que s'ha demostrat (arran d'unes excavacions) que es produïren al llarg dels segles medievals i moderns a les centuriacions de l'Emília-Romanya i del Vènet han provocat una munió de dubtes i han motivat la por de caure en errors pel fet de confiar excessivament en la inalterabilitat de les formes. S'ha afirmat fins i tot que, ara, «la centuriation change donc sous nos yeux. D'exclusivement antique, elle devient dynamique. Il en ira plus o moins ainsi de tous les sujets qui touchent à

l'analyse des formes».[69] Certament, vist d'aquesta manera, les centuriacions no són només romanes ans també són una mica medievals –quan es van reaprofitar i possiblement transformar– i els pobles medievals també són, en part, moderns i contemporanis. De fet, moltes vegades, en estudiar el paisatge altmedieval, havíem assumit aquest dinamisme de les formes clàssiques. Per nosaltres, la centuriació romana no era només una realitat estàtica, fossilitzada al llarg de dos mil anys; més aviat sempre hem vist que hi havia un conjunt de parcel·lacions de tradició clàssica, utilitzades i adaptades a les noves realitats medievals. En resum, cal ésser prudents i pensar que moltes vegades només la metrologia ens pot permetre d'assegurar l'antigor romana o medieval d'una forma que veiem en el plànol d'un poble o que és representada en el mapa d'uns camps.

Per acabar aquestes pàgines dedicades als treballs d'arqueologia del paisatge d'època medieval a Catalunya, m'agradaria comentar diverses possibles línies de recerca que crec que s'haurien de potenciar, d'acord amb el que s'ha fet darrerament al nostre país i d'acord amb allò que s'està fent a la resta d'Europa. A continuació, així doncs, comentaré alguns temes concrets, que sovint seran acompanyats d'un petit estudi de cas (i d'un mapa), que permetran atansar-nos encara més a les característiques reals d'aquesta mena de recerques sobre la història del paisatge.

1. El poblament a l'alta edat mitjana

La creació del poblament altmedieval és un dels temes que ha de centrar l'atenció dels futurs treballs d'història del paisatge. Entendre l'hàbitat pot permetre de comprendre l'organització de tot el territori que vulguem estudiar. Per conèixer els llocs poblats de l'alta edat mitjana (segles VI-X) cal tenir present diverses realitats: la ubicació de les possibles restes de poblament romà; lògicament, la ubicació de les restes dels hàbitats altmedievals; la situació de les esglésies d'aquest període; la distribució de les necròpolis dels primers segles medievals; els llocs on es guardaven els grans (sitges); les característiques de la xarxa de camins; la forma i la distribució dels camps i, certament, també l'orografia del terreny. Cal pensar, d'acord amb el que s'ha estudiat fins ara, que hi podia haver diversos petits llocs habitats dins d'un únic territori, situats no gaire

69. Chouquer (2011), p. 184.

lluny els uns dels altres, i que potser hi hagué, així mateix, desplaçaments dels llocs poblats (qui sap si durant alguna de les etapes de transició).

Amb relació a aquest tema són molt interessants les aportacions de Laurent Schneider, que féu un esquema, pel que fa a les terres del Llenguadoc, del pas de la *villa* tardoantiga als vilars de l'alta edat mitjana, en què diferenciava diverses possibles formes d'aquest pas de la *villa* romana a l'hàbitat altmedieval. Una primera possibilitat era que el vilatge altmedieval ocupés una part de l'espai ocupat per l'antiga *villa* romana. En aquest cas, hem de tenir present que al mateix espai de l'antiga *villa* hi havia l'església i la necròpolis. Una segona possibilitat era que l'hàbitat medieval, amb la seva església i necròpolis, se situés a la perifèria de l'antiga *villa*, fins a una distància d'uns centenars de metres. Segons Schneider, la creació d'uns espais de culte i funeraris pogueren consolidar el nou vilatge. Una tercera possibilitat era que el poblament, l'església i la necròpolis estiguessin situats en llocs diversos, això sí, al voltant de l'antiga *villa*. I en la quarta possibilitat que es va plantejar en aquest estudi hi havia un fort allunyament dels nous llocs de poblament, fins a uns centenars llargs de metres de la *villa* romana; en aquesta darrera possibilitat, pogué situar-se amb relació a uns elements diferents del conjunt senyorial tardoantic.[70] Aquest esquema, molt clar, ben segur que també es podria aplicar a molts llocs de Catalunya.

Tant pel que fa a la Catalunya Nova com a la Vella, cal tenir present, com hem assenyalat, que hi hagué diverses grans transicions al llarg de l'edat mitjana. Una primera transició fou la que s'esdevingué arran de la desaparició de les *villae* romanes, que portà a l'aparició d'aquest poblament semidispers. Una segona transició és la que començà amb l'arribada dels musulmans. Una tercera transició és la que hi hagué després de la conquesta dels francs carolingis (segles VIII-IX) o dels comtes catalans (segles X-XII). L'existència de totes tres va repercutir en el poblament. Per entendre tots els canvis que hi hagué, cal tenir molt present els resultats de les excavacions arqueològiques que s'han fet, i també cal tenir ben present l'entorn de l'indret on hi hagué l'establiment humà. És molt important relacionar el lloc poblat (un hàbitat o una necròpolis) amb uns camps, uns camins o unes sèquies, que ens poden permetre d'entendre'l millor i de vegades, fins i tot, datar-lo.

70. Schneider (2005), p. 290. Amb un plantejament semblant podem assenyalar l'esquema que proposa J. A. Quirós a l'hora de relacionar el poblament romà, el poblament dels segles VI-VII i el poblament dels segles VIII-X a Bascònia. Quirós (2011), p. 39.

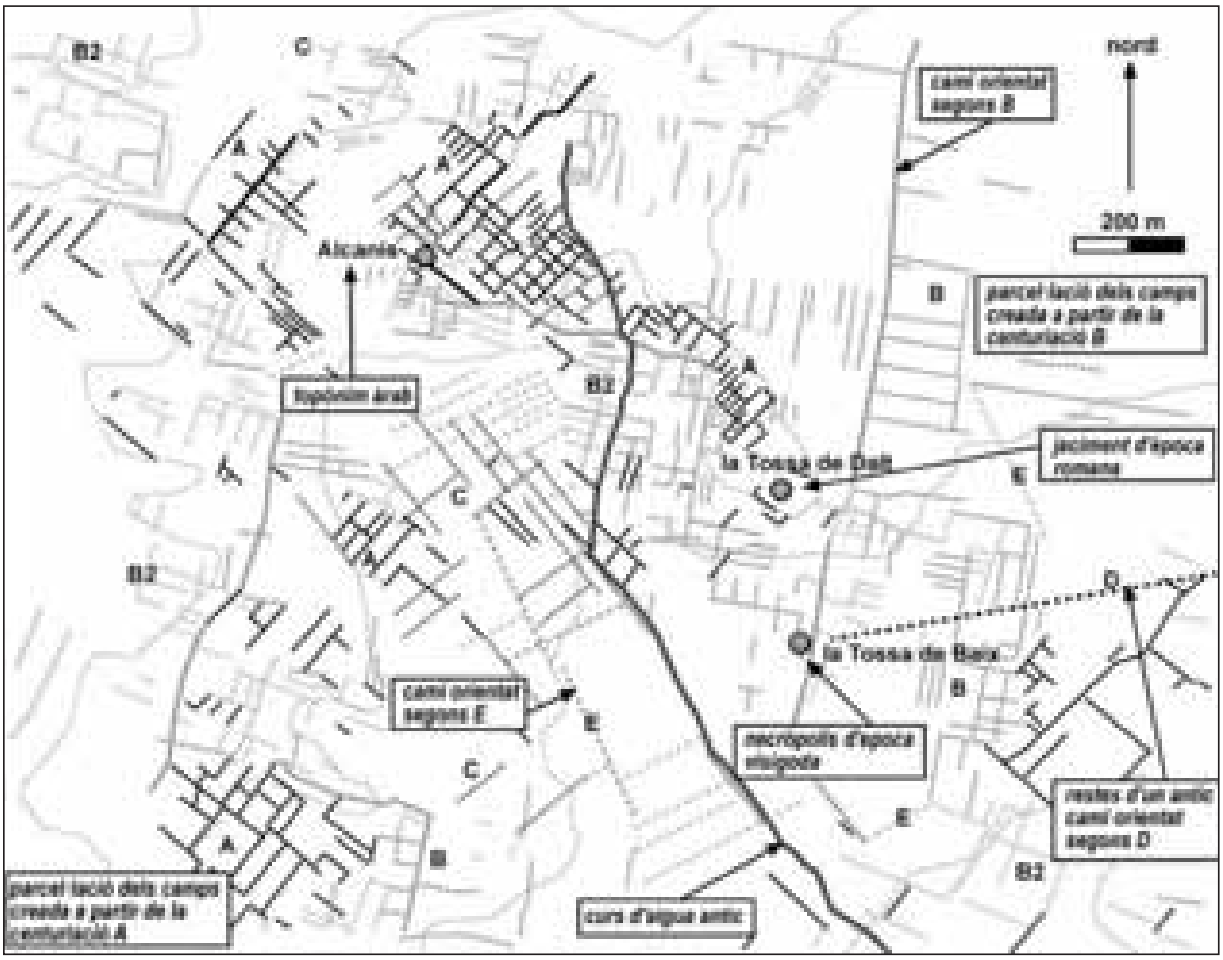

Figura 1. De la Tossa a Alcanís (terme de Rosselló, Segrià). En aquest mapa es relacionen tres llocs habitats que se situaren en un mateix espai hídric, però que pertanyien a tres èpoques diferents: el món romà, l'època visigoda i els segles islàmics i comtals. S'hi han dibuixat també alguns límits de camps actuals que coincideixen amb les diverses centuriacions o parcel·lacions d'època romana. En aquest mateix espai, organitzat inicialment amb relació a un curs d'aigua que anava del nord-oest cap al sud-est, potser vers l'any 1000, a l'oest d'Alcanís, es construí la sèquia de Segrià (o canal de Pinyana), fet que degué provocar un canvi notable en la seva organització. Mapa: J. Bolòs i X. Eritja.

Estudi d'un cas: de la Tossa de Dalt a Alcanís (Rosselló, Segrià)

En la darrera part d'aquest estat de la qüestió sobre el paisatge històric a l'edat mitjana veurem alguns exemples que ens permetran d'aprofundir una mica més en el tema tractat en cadascun dels apartats. Els acompanyarem sempre d'un mapa (la cartografia en els estudis sobre el paisatge històric és fonamental, com hem assenyalat més amunt). Aquestes exposicions no seran gaire extenses, atès que moltes vegades fan referència a recerques que ja han estat publicades o bé que encara són en curs d'estudi.

Arran de la realització dels mapes del PaHisCat de l'Horta de Pinyana, es va fer un primer estudi de les diverses centuriacions o parcel·lacions que hi hagué al voltant de Lleida, de la *Ilerda* romana. Aquests treballs han permès d'entendre molt més bé la xarxa de camins i la forma de molts camps d'aquest espai proper a aquesta ciutat que ara és la capital del Segrià. Actualment són en curs d'estudi uns quants indrets amb vista a poder aclarir la relació que hi podia haver entre els llocs habitats i els cursos d'aigua originals, ara sovint anomenats clamors o reguers. Fent aquest estudi, emprès per Xavier Eritja i qui signa aquestes ratlles, ens hem adonat de la proximitat de tres jaciments al voltant d'una d'aquestes fondalades, les quals segurament van tenir una gran importància en l'organització del poblament, abans que en aquesta zona, situada al nord de Lleida, es construís la sèquia de Segrià o canal de Pinyana (fig. 1). La distància entre el jaciment romà de la Tossa de Dalt, situat al terme municipal de Rosselló, i la necròpolis altmedieval de la Tossa de Baix és d'uns 250 metres. Tanmateix, més endavant, aquest segon assentament situat a prop de la necròpolis també es degué abandonar i es va construir un nou lloc habitat, en època islàmica, uns 800 metres més cap al nord-oest de la Tossa de Dalt, a Alcanís. Aquest lloc d'Alcanís va ésser habitat també durant els primers anys després de la conquesta comtal (quan passà a dependre de la comanda templera de Gardeny). Hem de destacar, així doncs, la diversitat, al llarg del temps, de llocs de poblament que ocuparen un territori, que era drenat per un únic curs d'aigua. Són jaciments propers, no coetanis i que es construïren dins el mateix espai hídric. Cal assenyalar també que aquest no és pas un cas únic en aquesta plana de Lleida; amb facilitat en trobaríem molts més exemples, tant en aquest sector del Segrià històric com també en altres comarques properes.

A més, en aquest cas, quan fem una anàlisi acurada del parcel·lari actual i el relacionem amb les parcel·lacions antigues, hi veiem unes pervivències fossilitzades que molt possiblement són el reflex dels canvis que s'hi han esdevingut al llarg dels darrers dos mil anys i que mostren en part la història d'aquesta petita conca de la Tossa-Alcanís. Hi podem assenyalar, per exemple, el predomini de traces que coincideixen amb la centuriació A d'*Ilerda*, les quals s'estenen entre la Tossa de Dalt i Alcanís. I, també, el fet que la Tossa de Baix està en un pla organitzat segons la parcel·lació o centuriació B d'*Ilerda* i al costat d'una cruïlla de dos camins, organitzats segons els parcel·laris de tradició romana B i D.[71] Els camps

71. Bolòs (2010b).

actuals d'aquesta contrada són un conjunt de formes molt complex, amb una llarga història. Es poden relacionar amb parcel·lacions romanes o potser només amb formes (com els camins) que segueixen les orientacions de parcel·lacions romanes, encara que possiblement han estat creades en l'època medieval o moderna. En estudiar aquest territori també cal tenir present els grans canvis que s'hi degueren produir quan, qui sap si vers el canvi de mil·lenni, es construí la sèquia de Segrià (l'actual canal de Pinyana), que passa a l'oest del jaciment d'Alcanís.

2. El poblament a la baixa edat mitjana

Amb relació al poblament de la baixa edat mitjana, cal plantejar-se almenys quatre grans preguntes que ara presentarem molt breument. Una primera qüestió que ens podem plantejar és sobre la relació que hi hagué entre el poblament altmedieval i el baixmedieval. Un segon aspecte és sobre la importància del poblament dispers. Una tercera qüestió podria fer referència als canvis que s'esdevingueren arran de la conquesta feudal, amb el pas d'unes formes de poblament islàmic a un poblament cristià, tant a la Catalunya Nova com a les illes Balears i al País Valencià. Finalment, un quart aspecte, estretament lligat al tercer, és el de la creació de les vilanoves i la importància que tingueren en les terres de conquesta a tots els Països Catalans.

Pel que fa al primer aspecte, cal plantejar-se fins a quin punt la creació dels pobles de sagrera (eclesials) i dels pobles castrals va representar un canvi molt important en el paisatge. És cert que, com hem comentat més amunt, l'aparició dels pobles de sagrera en principi va portar la creació de molts pobles nous. Aquestes poblacions haurien nascut indirectament de les violències de l'any 1000 i de la reacció de les assemblees de pau i treva, que imposaren, sota la inspiració dels eclesiàstics, la creació d'una sagrera de trenta passes, on es podien protegir els morts i els vius i també tot allò que podien tenir aquests darrers. Tanmateix, no sabem què hi havia abans d'aquest moment del canvi de mil·lenni al voltant de les esglésies, les quals segurament ja devien ésser un punt d'atracció del poblament des de molt abans del segle xi. Aquesta realitat encara sembla més evident quan ens apropem als pobles castrals, atès que a Itàlia s'ha vist que sota de molts pobles castrals, que hom creia construïts vers l'any 1000, en realitat hi havia uns vilatges edificats uns quants segles abans.[72] És un tema que encara s'haurà d'estudiar molt més.

72. Francovich i Hodges (2003). D'altra banda, també cal tenir present que en molts països de l'Europa septentrional s'assenyala la importància d'un procés de concentració de la

Un tema a part és el del poblament dispers. Caldrà precisar en el futur com es va produir el pas del poblament semidispers altmedieval al poblament dispers de l'edat mitjana central (i de la Catalunya Vella). És important saber què hi havia sota els masos dispersos i quina fou la cronologia del procés de creació de masos, d'*emmasament*, i si hi havia diferències notables entre les diverses comarques. Cal confirmar, així mateix, el paper que hi tingueren els senyors, que s'ha afirmat que en foren els impulsors. S'haurà de precisar la base territorial i econòmica de les diverses explotacions familiars, a partir de l'anàlisi de casos concrets, si pot ésser també sobre el terreny (fent ús dels ortofotomapes). El fet que s'hagin conservat de la baixa edat mitjana (segles xi-xv) molts documents escrits ben segur que en facilitarà l'estudi.

A les terres de la Catalunya Nova que foren conquerides pels comtes catalans quan ja s'havia acabat la «transició islàmica», o bé s'esdevingué l'expulsió de les comunitats islàmiques (així, per exemple, al nord de Lleida) o bé hi hagué la coexistència de les dues poblacions, la cristiana i la islàmica (per exemple, al llarg del Baix Segre, el Cinca o l'Ebre).[73] En moltes comarques on hi hagué una substitució poblacional hi va haver el pas de les alqueries, les almúnies o els *burğ*(*s*) andalusins a les «torres» feudals. Tanmateix, de vegades aquest canvi correspon a una etapa immediatament posterior a la conquesta, potser efímera, com hem pogut demostrar en alguns estudis fets sobre el Segrià septentrional. Després d'uns anys o decennis, alguns cops es crearen unes vilanoves on s'agrupà la població abans semidispersa. Estudiar aquestes «torres» postislàmiques ha de voler dir estudiar el terme que tenien, la forma dels camps, els camins que hi passaven, les sèquies que hi havia a prop, i també intentar descobrir-ne els precedents.

Amb relació al quart aspecte, cal assenyalar que les vilanoves són una forma de poblament encara massa poc coneguda i valorada a tot el conjunt dels Països Catalans, especialment si tenim present la valoració que se n'ha fet en altres països europeus.[74] Se'n pot estudiar l'urbanisme, es poden analitzar les

població (*nuclearització*), esdevingut precisament entre els segles ix i xi. Lewis, Mitchell-Fox i Dyer (1997), p. 94-98. Tanmateix, amb relació a aquest tema, cal llegir també la visió més recent de Williamson, Liddiard i Partida (2013).

73. Amb relació a aquest aspecte, és molt notable la recerca feta per Marta Monjo sobre la població d'Aitona (Segrià) a la baixa edat mitjana, on convivia una població cristiana i una important comunitat islàmica. També: Monjo (2004).

74. Beresford (1967); Higounet (1975).

transformacions que es produïren en l'entorn d'aquestes poblacions noves quan s'edificaren (als camps i els camins)[75] i es pot estudiar la importància social i estratègica que tingué llur existència en algunes comarques. Foren una realitat poblacional i econòmica, i també foren un símbol del poder dels senyors.

3. La xarxa de camins

Per tal d'arribar a conèixer l'organització d'un territori a l'edat mitjana, estudiar-ne la xarxa de vies ha d'ésser una de les línies de recerca més importants. El lligam estret que hi ha entre els camins i els altres elements del paisatge fa que molt sovint esdevingui fonamental conèixer-los i comprendre per què són com són. Els estudis fets en la llarga durada també són bàsics en aquest cas; per exemple, per entendre els camins medievals cal conèixer les vies de comunicació d'època romana i les parcel·lacions que es van produir en aquest període del nostre passat. Hem d'ésser conscients que estudiar la xarxa viària pot permetre d'entendre millor el poblament, els camps, els llocs centrals, els límits i, d'una manera especial, els lligams que hi hagué entre les diverses etapes del nostre passat. Un estudi recent de la xarxa de camins de la Cerdanya ha permès descobrir unes relacions estretes –gairebé sorprenents– entre l'organització de l'espai de l'època romana i la medieval i, sobretot, ha fet possible de comprendre l'organització de l'espai cerdà en època medieval i, també, moderna.[76] Ho comentarem en l'exemple annex. Així mateix, altres intents d'entendre la xarxa viària a l'Anoia, la Segarra, el Vallès, el Baix Berguedà, Osona, el Rosselló, el Segrià o la Conca de Barberà han aportat molta informació sobre aquestes comarques a l'edat mitjana, especialment en els segles en què hi hagué la transició entre l'època romana i la medieval.[77] Les recerques fetes sobre els camins al Penedès, a l'Empordà o al Bages han estat capdavanteres en aquesta mena d'estudis.[78]

75. . Lavigne (2002).
76. . Bolòs (en premsa).
77. . Bolòs (2007a), p. 201, 212; Bolòs i Hurtado (2009).
78. . Palet (2003); Palet i Gurt (1998); Palet (1999-2000).

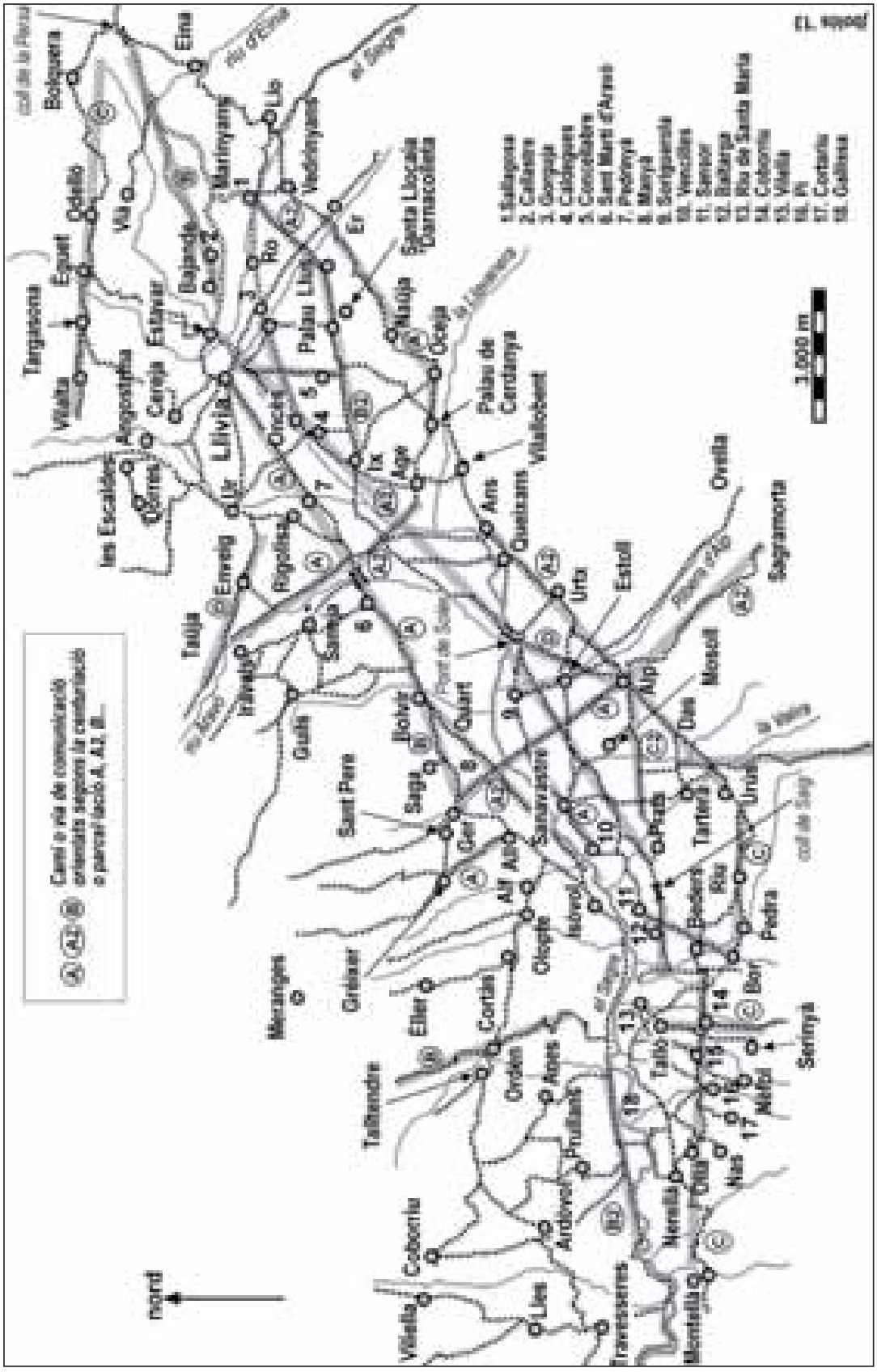

Figura 2. Els camins de la Cerdanya. Amb relació a aquesta comarca pirinenca s'han relacionat sobre aquest mapa tres realitats: els camins més importants, les parcel·lacions (o centuriacions) d'època romana i la distribució del poblament medieval (i modern). Veiem que les vies de comunicació més importants s'adapten als sistemes parcel·laris i que el poblament creat (en principi) en l'alta edat mitjana se situà sovint al costat dels camins. Mapa: J. Bolòs.

Estudi d'un cas: les vies de la Cerdanya

En treballar en el PaHisCat, en la unitat de paisatge de la «Vall Cerdana», estudiàrem les centuriacions i els sistemes parcel·laris de la Cerdanya (de gran part de la Baixa Cerdanya). Després de l'any 2010, hem continuat aprofundint en el coneixement del paisatge històric d'aquesta comarca pirinenca, que en molts aspectes és excepcional.[79] El més interessant ha estat poder relacionar la xarxa de vies antigues més importants i les orientacions de les principals parcel·lacions d'època romana (fig. 2). El resultat és molt notable i ens aclareix molts aspectes sobre l'organització de l'espai en l'edat romana i en l'època medieval. Sense voler entrar en gaires detalls, cal assenyalar que entre Llívia, la capital romana i altmedieval, i el coll de Saig o l'estret d'Isòvol els principals eixos de circulació s'orientaren segons les centuriacions A i A2. La majoria dels camins més importants que van d'est a oest segueixen aquestes orientacions; fins i tot la via que uneix Alp i Ger també té l'orientació de la parcel·lació que hem anomenat A. En canvi, al sector més occidental de la comarca de la Cerdanya, l'antic *pau* o *pagus* de Talló, les vies més importants segueixen l'orientació de la possible centuriació C, que trobem arreu de la comarca, però que en aquesta contrada de ponent té un pes molt més gran. Certament, poder identificar aquesta xarxa de camins tan vella és important a l'hora d'entendre la xarxa de llocs de poblament. Els pobles es crearen a prop de les vies o bé, de vegades, forçaren la construcció de nous camins. Tot això es degué esdevenir potser durant els segles de l'anomenada transició medieval. Recordem, com hem assenyalat més amunt, que, amb relació als diferents pobles que veiem en aquest mapa, una cosa és l'església i el territori pobletà (o fiscal) i una altra cosa són els diferents vilars que podia haver-hi dins dels límits del territori (tal com hem pogut veure més amunt en la fig. 1). En altres paraules, cal diferenciar la vil·la (terme), documentada per exemple en època carolíngia i que ja existia com a *fundus* plausiblement l'any 600, dels diversos llocs habitats (vilars) que hi havia al seu interior (potser només separats uns centenars de metres els uns dels altres).

79. Bolòs (en premsa). Inclou la descripció de les diferents centuriacions i parcel·lacions d'època romana.

4. Els camps i els espais irrigats

Actualment hi ha diversos tipus de parcel·laris de terres de conreu que ja poden ésser reconeguts i, de vegades, datats d'una manera precisa. Trobem camps de tradició romana en moltes planes, al costat de camins, prop de cursos d'aigua o a prop de poblacions creades en l'edat mitjana. Són fàcilment identificables. Altres vegades tenim la sort de situar unes terres conreades a l'interior d'una coma, que qui sap si es va rompre en l'alta edat mitjana (o potser abans). Altres cops cal relacionar unes parcel·les de terra amb el curs d'una sèquia. Comencem a saber alguna cosa dels camps i de llurs formes, però encara hi ha massa buits i un marge d'error força gran a l'hora de precisar-ne una datació. De fet, potser són més fàcils de datar els camps o les feixes (o terrasses) situats al voltant d'un mas. Sovint són perfectament visibles les fases d'expansió dels conreus entorn d'una masia situada enmig del bosc; formen uns anells concèntrics semblants a les anelles que veiem en un tronc d'arbre tallat. Hem de tenir present que en molts casos, a l'hora de datar unes terres, la metrologia pot tenir una importància molt gran; cal fixar-se en les distàncies que separen uns camps de tradició romana, i també ha calgut mesurar les superfícies de les parcel·les d'horta properes a la ciutat de València quan s'ha volgut saber quines es crearen abans i quines després de la conquesta del rei Jaume I.[80]

De fet, els estudis dels espais irrigats mereixerien un apartat a part. Tenen una importància fonamental a la Catalunya Nova, i també al País Valencià i les illes Balears. Hem de partir de la base que es crearen espais irrigats en època islàmica, però que abans ja n'hi podia haver, i que també se'n crearen i ampliaren posteriorment. Sense anar-nos gaire lluny de Lleida, trobem que al nord d'aquesta ciutat, al llarg de la sèquia de Segrià, els llocs habitats inicialment s'organitzaren al llarg dels petits cursos d'aigua que baixaven de l'altiplà del Sas fins a la Noguera Pallaresa (fig. 1). Aquests petits espais habitats i conreats és probable que tinguessin l'origen fins i tot abans de l'època islàmica, etapa en què plausiblement es cavà la sèquia de Segrià. A l'altra riba del Segre hi podem distingir clarament una sèquia de Fontanet, possiblement d'època islàmica, d'una sèquia de Fontanet creada després de la conquesta comtal de l'any 1149

80. Per exemple, és important, a part de veure'n la forma arborescent (amb una «regularitat orgànica»), saber si foren mesurades en jovades i fanecades, en tafulles o en alguna altra mesura; Guinot i Esquilache (2012), p. 244-255.

(que té la boquera o cap-rec uns quilòmetres riu amunt). La realitat és complexa i encara hi ha molta feina per fer si volem arribar a entendre tots els canvis que hi ha hagut en els sistemes hidràulics al llarg dels segles.

Amb relació als espais conreats, un aspecte molt important és l'estudi dels marges i de les terrasses o feixes. Darrerament, Josep M. Palet i de Josep Torró n'han fet diversos treballs.[81] Volem destacar també, d'una manera especial, les aportacions fetes a l'estudi de les terrasses a Galícia. En aquest darrers anys s'ha pogut documentar arqueològicament l'origen d'algunes d'aquestes terrasses gallegues. I, en els casos estudiats, aquest origen ens porta a la més remota edat mitjana. S'ha afirmat que «será en los siglos altomedievales (v y vi d. C.) cuando estos procesos de transformación del paisaje [creació dels marges d'unes terrasses] se hacen más evidentes».[82]

Estudi d'un cas: els camps d'Ivars de Noguera (la Noguera)

En estudiar, en el projecte PaHisCat, la unitat de paisatge de la «Conca de Poblet» i també en voler conèixer el paisatge del Segrià, ens vam adonar de la possibilitat de diferenciar diversos tipus de camps. Un primer tipus podria ésser format pels camps que tenen una orientació que coincideix amb les centuriacions o parcel·lacions romanes. Un segon tipus correspon als camps situats en comes o comelles, fondalades l'aprofitament de les quals creiem que pot tenir alguns cops un origen molt remot en l'edat mitjana. Un tercer gran tipus és format pels espais irrigats (de mida petita o més gran). Finalment, un quart tipus correspon a les feixes o terrasses que trobem en molts indrets costeruts. Lògicament, alguns d'aquests tipus d'espais conreats es pogueren crear en més d'una època del nostre passat.

Fora de l'àmbit estudiat arran de la realització del PaHisCat, hem trobat un indret on es veu perfectament la coexistència dels conreus fets en comes i dels conreus de regadiu (a part de les terrasses o feixes estretes que trobem en molts dels vessants de les muntanyes que envolten aquest lloc). Aquest indret és Ivars de Noguera, a la riba esquerra de la Noguera Ribagorçana (fig. 3). És molt notable que en aquest poble de la comarca de la Noguera es vegi d'una manera força evident que primerament es conrearen les comes (la del Barranc de Caba-

81. Riera Mora i Palet (2008); Torró (2007); Torró (2010).
82. Ballesteros (2010), p. 37.

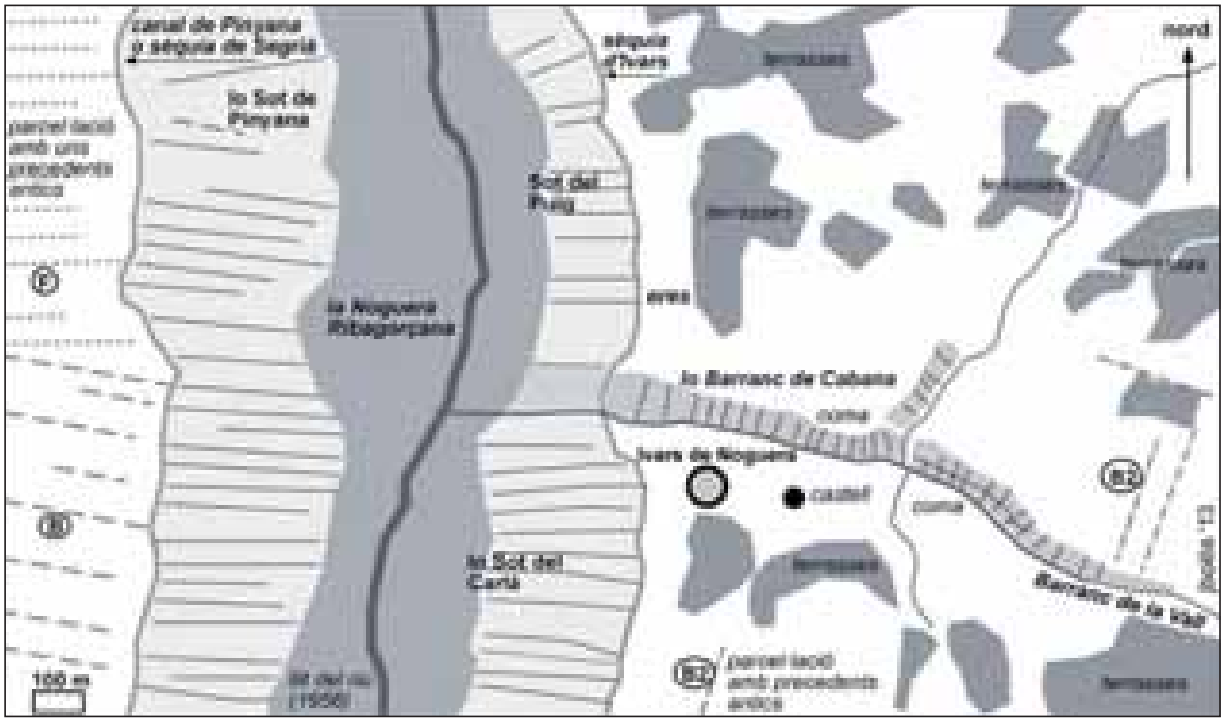

Figura 3. Els camps d'Ivars de Noguera (comarca de la Noguera). Ivars és un lloc habitat des de fa molts segles; duu un nom preromà. El paisatge agrari que hi ha al seu terme s'ha creat al llarg del temps: en l'època romana (restes de parcel·lacions d'època romana segons B2), en l'alta edat mitjana (potser moment d'ocupació de la coma) i en la baixa edat mitjana (potser amb la creació de l'espai irrigat proper a la Noguera Ribagorçana). A més, en època medieval també es degué construir la major part de les terrasses que trobem al voltant del poble. Mapa: J. Bolòs.

na i les de les valls laterals) i després es va crear la sèquia d'Ivars, que va permetre irrigar l'espai situat entre aquesta canalització i la Noguera Ribagorçana. Aquesta sèquia és documentada per primera vegada l'any 1355, encara que no es pot rebutjar totalment que no sigui més antiga.[83] Hem d'adonar-nos també que la Noguera, com molts altres rius cabalosos, abans (per exemple, l'any 1956) tenia un llit molt més ample que no pas l'actual, cosa que, certament, cal tenir ben present a l'hora de fer una reconstrucció de l'espai irrigat medieval.

5. Els límits

Si ens fixem en els límits dels pobles de Vila-sacra, Ultramort, Forques o Sant Martí Vell, de l'enclavament de Vinselló (a l'est de Lleida) o de la partió

83. Sol i Torres (1974). Agraeixo a en Josep Forns aquesta informació.

que separa Querforadat (a la comarca de l'Alt Urgell) i Estana (a la comarca de la Cerdanya) ens adonem de la importància d'estudiar i d'entendre aquests components «invisibles» del paisatge, atès que poden guardar el record d'una història de molts segles i àdhuc de mil·lennis.[84] Tot i que és interessant relacionar els límits pobletans amb els camins o bé amb les carrerades i també amb accidents de l'orografia, allò que s'ha demostrat que és més productiu, per tal de poder-ne entendre les característiques, és establir una relació entre les partions i les centuriacions o parcel·lacions d'època romana. Arreu és molt important descobrir quins foren els límits de les comunitats pobletanes i també els límits senyorials, fiscals i eclesiàstics que es crearen i consolidaren al llarg dels primers segles medievals. Per desgràcia, de la mateixa manera que si un lloc habitat es despobla es perd el record dels topònims que hi havia, quan un indret deixa d'estar poblat –en un passat remot o en els darrers decennis– sovint es perd el record del traçat precís dels límits que solcaven el seu terme; aquest fet també és una pèrdua del nostre patrimoni històric!

Estudi d'un cas: el terme de Vila-sacra (Alt Empordà)

Les característiques excepcionals dels límits del terme de Vila-sacra ja van ésser assenyalades fa uns anys, com a mostra de la pervivència fins a l'actualitat de territoris creats en el baix imperi romà o potser durant la més remota alta edat mitjana.[85] En aquest indret, un poble «medieval» de l'Alt Empordà, tot ens porta cap a l'època romana (fig. 4). Per aquest motiu hem recomanat, al llarg de les pàgines precedents, que per entendre els segles altmedievals calia conèixer bé el món romà, sobretot de la romanitat tardana; la llarga durada és, en aquest cas, fonamental. A Vila-sacra, els límits del terme, els camins, la ubicació del lloc poblat actual i de l'església, els marges dels camps, etc., tot és poc o molt deutor dels segles anteriors a l'edat mitjana i potser també dels primers segles medievals. Confirmant allò que dèiem, una excavació realitzada recentment al palau de l'Abat de Vila-sacra ha permès descobrir-hi uns enterraments de l'alta edat mitjana.[86]

84. Bolòs (2007a), p. 152, 196, 209; Bolòs (2004), p. 98, 100, 105, 106 i 107.
85. Bolòs (2004), p. 98.
86. Moix (2010).

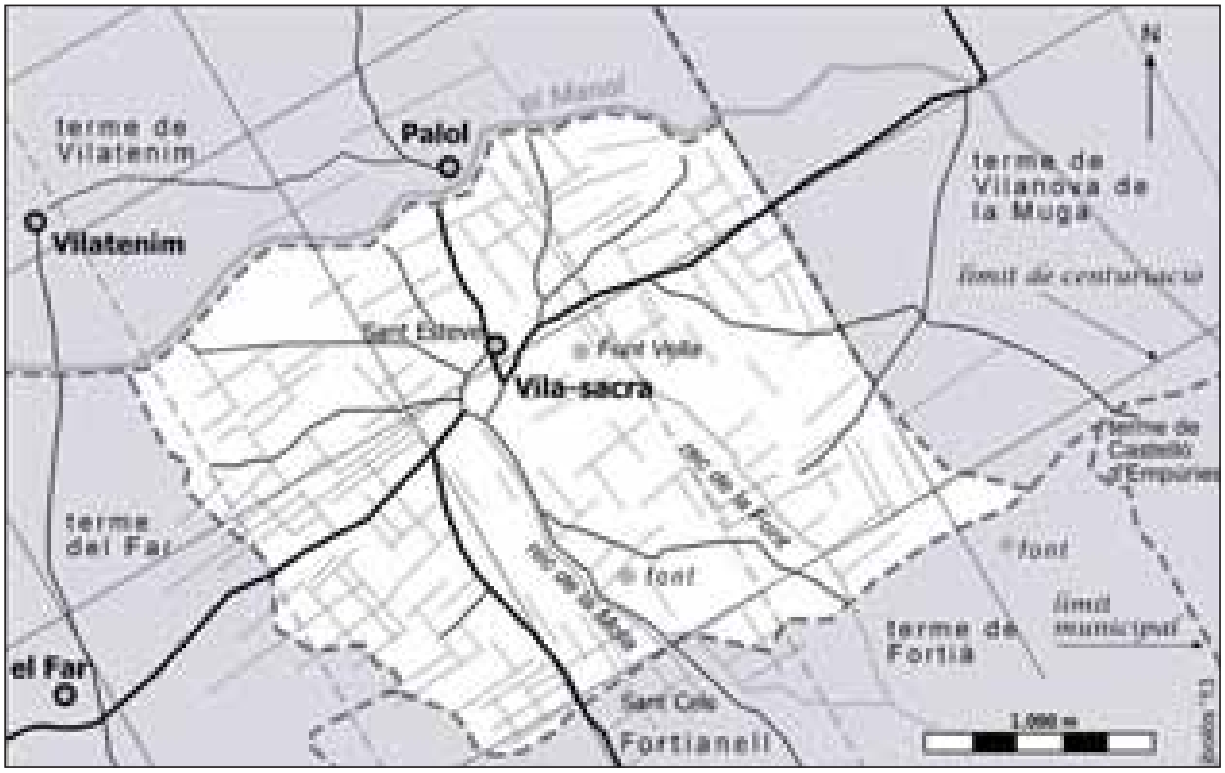

Figura 4. El terme de Vila-sacra (Alt Empordà). Tot el que s'ha conservat sobre el terreny en aquest poble de l'Empordà mostra una continuïtat sense gaire trencaments entre l'època romana i l'actualitat. Aquesta continuïtat al llarg de l'alta edat mitjana, malgrat les diverses transicions que hi hagué, queda reflectida en les característiques d'uns llocs, d'uns camins, d'uns marges de camps i d'uns límits pobletans i, fins i tot, en l'existència d'una església dedicada a sant Esteve, segurament construïda a l'inici dels segles medievals (tal com demostren els resultats de les excavacions que s'hi han fet). Mapa: J. Bolòs.

Cal tenir present que arribar a aquesta conclusió –el lligam amb el món romà– ens condueix inexorablement a d'altres conclusions. Aquesta pervivència no hauria estat possible sense una certa continuïtat en el poblament i en la possessió del sòl d'aquestes terres empordaneses, entre el segle v i el segle viii. Gairebé podem dir que a Vila-sacra (topònim no esmentat fins a l'any 974) una de les poques coses que és carolíngia és el nom –aquest *Alisacar* o *Elisagar* que segurament va arribar amb els exèrcits francs–, la resta ja existia en l'època de domini islàmic i també en l'etapa de domini got. Fins i tot l'església, documentada l'any 983, té uns precedents anteriors a l'arribada dels exèrcits de Carlemany; almenys, les restes arqueològiques així ho semblen demostrar.[87]

87. Coromines (1997), p. 52-54; Bolòs i Moran (1994), p. 253; Moix (2010); Folch (2012), p. 85.

6. L'ús d'altres tècniques

Les aportacions fetes al coneixement del paisatge històric poden provenir de persones que treballen en disciplines molt diverses. Hi són fonamentals els documents escrits i les excavacions arqueològiques. És també molt important la consulta de mapes actuals i antics i l'ús d'ortofotomapes i de fotografies aèries velles. Fins i tot, en alguns ortofotomapes moderns de vegades es veu el traçat d'antics marges de camps, actualment desapareguts arran d'un anivellament del terreny fet recentment. D'altra banda, l'ús de tècniques com les anàlisis pol·líniques i els estudis antracològics o carpològics han permès aquests darrers anys augmentar molt els nostres coneixements sobre els conreus, els boscos i les pastures a l'època medieval.

Té un molt gran interès que les anàlisis dels pòl·lens permetin saber com van afectar els boscos, les pastures i també els conreus els grans canvis que es produïren al llarg de l'edat mitjana, les diverses transicions que hem esmentat més amunt. Potser no és indispensable que les anàlisis pol·líniques diguin que en l'època carolíngia, per exemple a la Cerdanya o al Ripollès, hi va haver un creixement de l'espai conreat, un augment de la desforestació i la introducció de la vinya, atès que, en part, ja és possible de saber-ho amb les dades que ens aporten els documents escrits. El que és impossible de conèixer amb els pergamins que s'han conservat és que en aquesta mateixa comarca cerdana o bé a l'Alt Urgell i Andorra, quan començà l'edat mitjana, hi hagué un increment dels cereals, d'una manera especial del conreu del sègol.[88] La importància de les anàlisis pol·líniques és molt gran. Si fins ara es tenen dades sobretot dels Pirineus i de les terres litorals, també seria interessant, si hom troba el lloc adequat on fer la recollida de pòl·lens, saber com va evolucionar la coberta vegetal a les planes occidentals de la Catalunya Nova.

Les dades aportades per les anàlisis antracològiques també han estat molt notables. Ja hem assenyalat els interessants treballs d'Itxaso Euba sobre la Vansa i la serra de Cadí i sobre la vall andorrana del Madriu.[89] Les anàlisis carpològiques també poden aportar dades importants per entendre l'acció antròpica en el passat. Darrerament s'ha fet un estudi de les plantes conreades a Tortosa en l'època islàmica, a partir no sols de la documentació escrita ans també dels re-

88. Galop (1998); Ejarque (2009), p. 274.

89. Euba (2009). Vegeu també Matamala, Molina, Nadal, Pèlachs i Soriano (2005).

sultats d'unes anàlisis carpològiques fetes a partir de restes trobades en diversos jaciments d'època andalusina d'aquesta ciutat.[90]

Els estudis fets dels ossos animals descoberts en les excavacions han aportat molta informació sobre el bestiar en l'edat mitjana. En l'economia rural (i urbana), el pes del bestiar era molt gran. En la baixa edat mitjana coneixem força bé les transformacions que es produïren al paisatge arran de l'augment de la importància de la transhumància de llarg recorregut, entre les planes baixes i les muntanyes sobretot dels Pirineus. També sabem de l'existència de prats de pastura prop de les ciutats, on pasturava el bestiar que servia per abastir de carn les carnisseries urbanes. En l'alta edat mitjana, en canvi, segurament no s'ha cridat prou l'atenció sobre la transcendència que tenia la ramaderia amb relació a l'economia d'alguns pobles d'època visigoda i també d'època andalusina. La proximitat entre alguns jaciments d'aquests períodes i els camins de bestiar és molt significativa, com ja va assenyalar Xavier Eritja fa uns anys, amb relació al *burğ* de secà de Solibernat (Segrià).[91] També és molt il·lustrativa, per exemple, la coincidència entre carrerades o cabaneres i límits municipals actuals, la relació dels jaciments medievals amb espais de pastura (anomenats Sas o Sardera, a prop de Lleida) o bé l'existència de basses per abeurar els animals situades en alguns d'aquests espais de pastura (com el clot d'Unilla –un nom àrab– situat als altiplans o *sasos* que hi ha al nord de Lleida).

Tot i que ara no ens hi volem estendre, hi ha moltes altres tècniques que també poden tenir importància amb vista al coneixement del paisatge pretèrit. El *fieldwalking* és una tècnica tradicional, molt usada sobretot a Anglaterra i a Itàlia, que ha estat, però, molt poc aplicada a les terres catalanes amb relació als períodes medievals.[92] Una tècnica innovadora és, per exemple, l'OSL Dating (*optically stimulated luminescence dating*), que pot permetre de saber des de quan les pedres d'alguns marges de terrasses han deixat d'estar exposades a l'aire lliure. En resum, tal com s'ha afirmat més amunt, una de les característiques dels estudis d'arqueologia del paisatge és precisament llur interdisciplinarietat.

90. Kirchner, Virgili i Antolín (en premsa).

91. Eritja (1998).

92. Vegeu la síntesi i l'estat de la qüestió de Mark Bowden, que assenyala que el gran *boom* d'aquesta tècnica es va produir els anys setanta i vuitanta del segle passat; Bowden (1999), p. 125-128. És especialment interessant l'estudi d'Astill i Davies sobre uns municipis de la Bretanya en què aquesta tècnica de prospecció hi té un pes fonamental (Astill i Davies 1997).

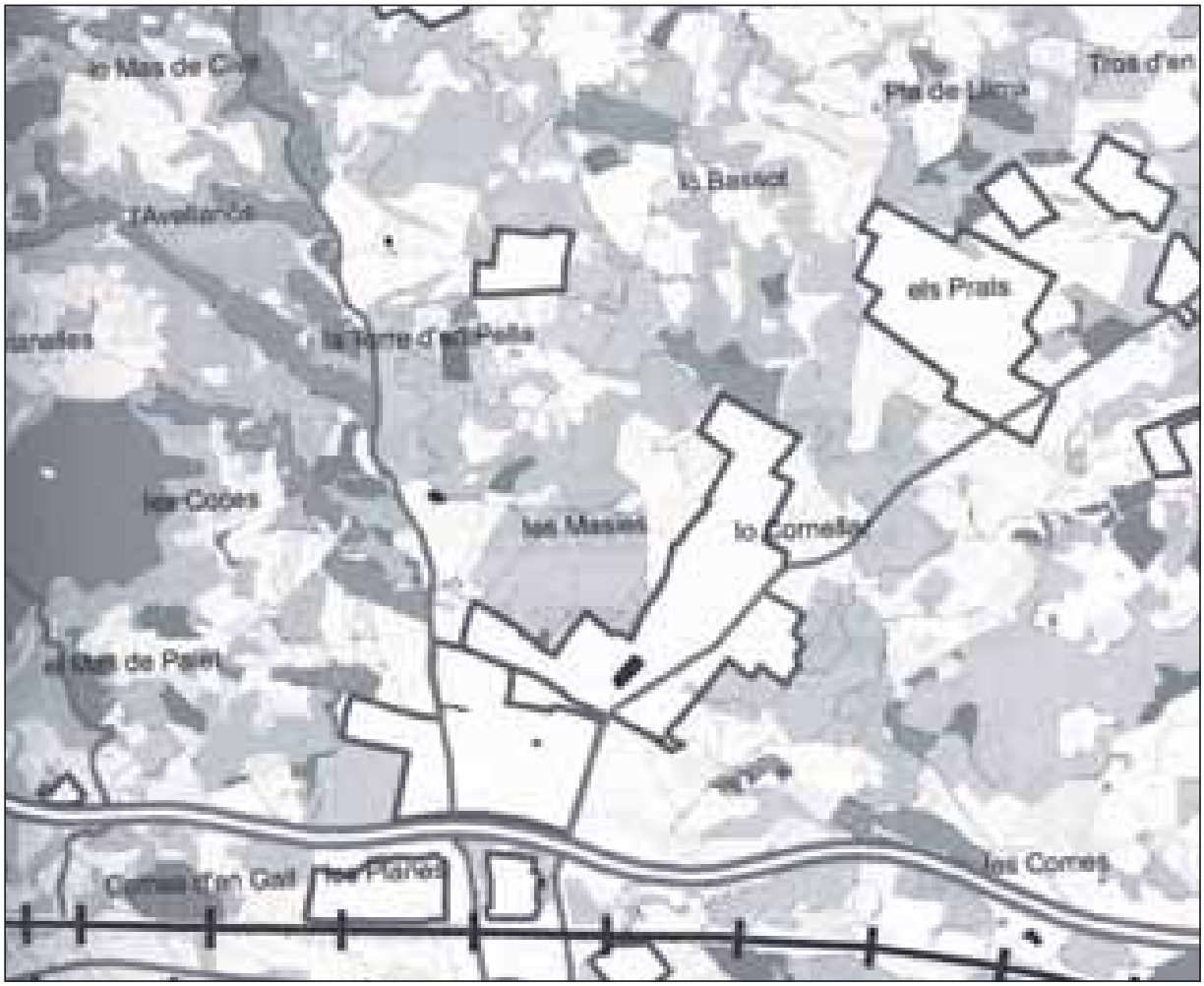

Figura 5. Fragment del mapa de CPH («Caracterització del Paisatge Històric») de la unitat de paisatge de la «Conca de Poblet» (projecte PaHisCat). S'hi distingeixen les parcel·les d'acord amb llurs característiques actuals i en funció de l'època en què van esdevenir tal com són ara. Hi veiem, per exemple, zones amb parcel·laris que contenen abundants restes de marges que tenen la mateixa orientació que les parcel·lacions d'època romana i d'altres zones on es poden delimitar «comes» o petites valls potser, en molts casos, ja conreades en l'alta edat mitjana.

Estudi d'un cas: el PaHisCat de la «Conca de Poblet»

Els mapes del PaHisCat foren fets amb un SIG (o GIS). Això permetia de georeferenciar totes les dades que es traslladaven sobre els mapes. A més, volíem que els mapes fets arran de la realització d'aquest projecte restessin a l'abast de tothom i que es poguessin modificar quan fos convenient, en disposar de noves dades o en identificar possibles errors que calgués corregir. Fins i tot, tal com s'havia fet amb alguns dels mapes del projecte HLC (*Historic Landscape Charac-*

terisation) anglès, desitjàvem poder penjar aquesta informació a Internet, per tal que hom la pogués consultar d'una manera interactiva.

El fragment que publiquem com a cinquè exemple és un tros del mapa de CPH («Caracterització del Paisatge Històric») de la «Conca de Poblet» (fig. 5). Voldríem destacar sobretot dues de les realitats que hi veiem reflectides: unes terres on el pes del passat romà (i de les seves parcel·lacions) és molt fort i unes terres de conreu que se situen al llarg de les comes o comelles (fondalades amb uns sòls de bona qualitat). Trobem, com a indrets amb una forta presència del parcel·lari romà, les partides del Cornellà (segurament és un nom romà) i dels Prats. Com a testimoni de partides conreades, situades al llarg d'una coma, podem esmentar la de les Coces, la de l'Avellanós i la que hi ha entremig (encara més llarga), que rep el nom –no mencionat en el mapa– de la Coma de Borbó (o Barbó). Cal assenyalar que aquestes comes ja són esmentades com a espais conreats en els darrers segles medievals, encara que, com hem dit, és molt probable que ja fossin treballades durant l'alta edat mitjana.[93]

7. La toponímia

L'estudi i la interpretació dels topònims ha estat motiu, per part dels estudiosos del nostre passat, de moltes esperances –com assenyalàvem més amunt– i alhora ha despertat molts recels per part d'alguns historiadors i sobretot per part dels arqueòlegs. Personalment crec que, malgrat que calgui tenir moltes precaucions, la toponímia ha d'esdevenir una font indispensable a l'hora d'aproparnos al passat medieval. Els resultats obtinguts, per exemple, amb la realització de l'*Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)* han estat molt positius i encoratjadors. A nivell europeu també trobem la publicació recent de llibres centrats en l'interès de l'ús de la toponímia en els estudis històrics, que palesen la importància d'aquesta mena de recerques interdisciplinàries. En un volum aparegut recentment sobre la toponímia a l'Anglaterra de l'alta edat mitjana s'assenyala, per exemple, sense cap mena de dubte, «el poder del llenguatge per

93. Bolòs (2010a), p. 59. En el mapa adjunt, que originalment fou fet a tot color, en passar-lo a blanc i negre s'han perdut alguns detalls i es confonen realitats representades amb colors diversos a l'original. Amb tot, hi resta prou diferenciat el tipus de paisatge «camps amb restes importants de parcel·lació romana» (delimitat per una línia gruixuda) i el tipus «comellar o coma de secà» (amb un color més fosc).

poder entendre les complexitats del paisatge anglosaxó».[94] Un altre exemple, també anglès, és l'ús que fa Della Hooke de la toponímia a l'hora d'estudiar la pastura als boscos en l'alta edat mitjana, a Anglaterra.[95] Podríem fer esment de molts altres exemples.

Estudi d'un cas: els topònims del comtat de Pallars

En fer l'*Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)* ens adonàrem de la necessitat d'utilitzar els topònims com a font històrica.[96] Joan Coromines va trobar al Pallars Sobirà una gran quantitat de noms de lloc que reflectien la pervivència d'una llengua bascoide fins a una data molt propera a l'any 1000.[97] Aquest fet té una importància molt notable en els estudis històrics, que va molt més enllà de l'interès purament lingüístic (fig. 6). Gràcies a aquesta aportació, el mapa (fet en aquest atles editat l'any 2012) d'indrets del comtat pallarès que ja són documentats en època carolíngia conté una gran quantitat d'informació, encara que d'algunes valls de muntanya se n'hagin conservat molt pocs documents d'abans del canvi de mil·lenni (o fins i tot cap).

Si avancem en el nostre raonament, podem afirmar que aquesta riquesa de topònims que sabem que existien fa més de mil anys ens mostra que hi havia una gran quantitat de llocs de poblament, i sobretot demostra l'existència d'un intens aprofitament de les terres forestals i també de les pastures on anava a péixer el bestiar. Tot plegat ens permet d'assegurar que, en l'alta edat mitjana, el Pallars era una comarca densament habitada i altament explotada. Així doncs, l'ús dels estudis sobre la toponímia actual és fonamental en aquestes terres pirinenques a l'hora de conèixer aquests segles altmedievals. I, certament, a part dels noms preromans també existien, ja abans de l'any 1000, tots els noms de lloc creats en època romana, els noms àrabs i una part notable dels topònims romànics (com per exemple Vilesa, de *Vilella*, diminutiu de 'vila', o els Cosos, 'els colls').

94. Ryan (2011), p. 21.
95. Hooke (2012).
96. Bolòs i Hurtado (2012).
97. Coromines (1965), p. 114-121.

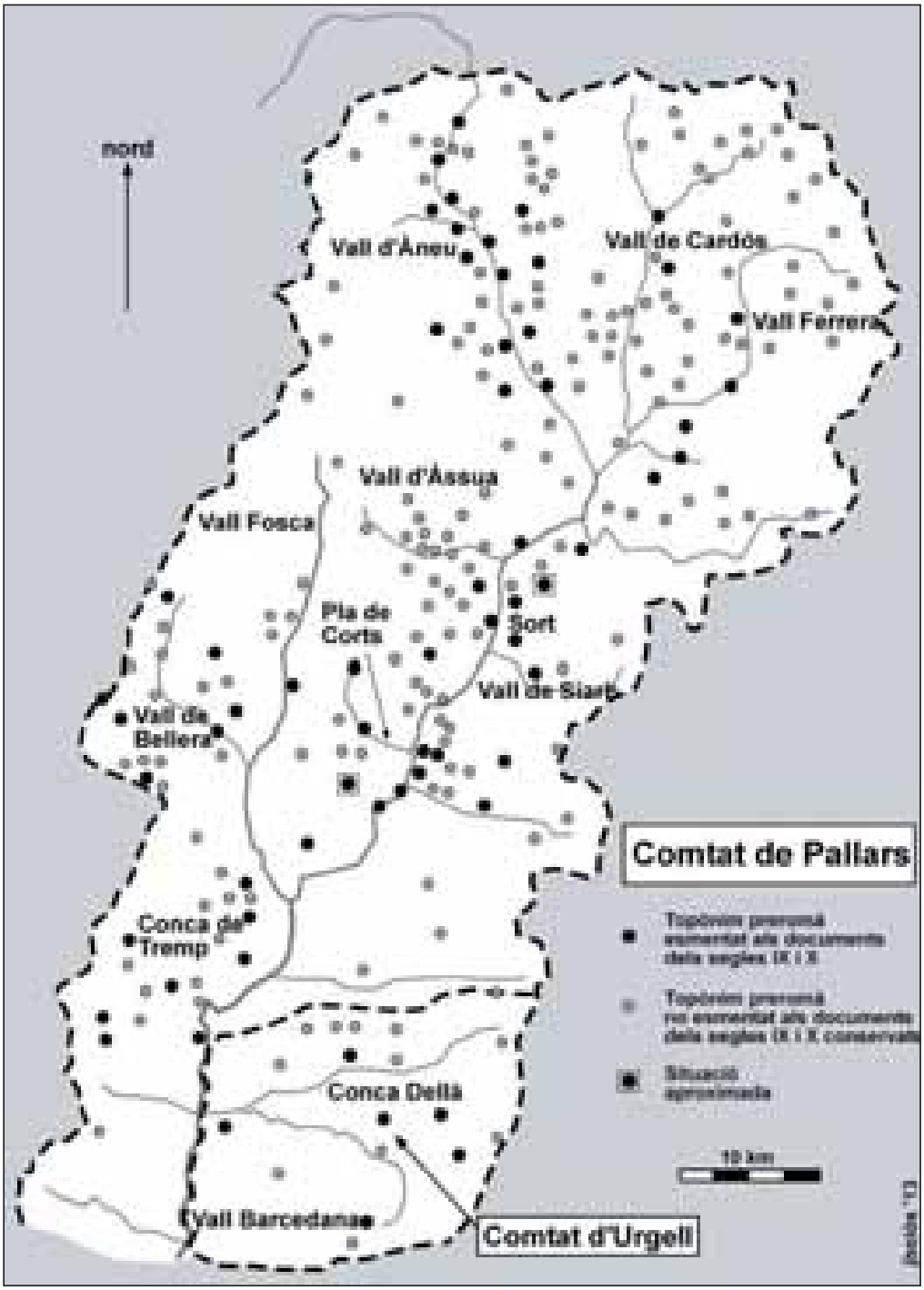

Figura 6. Els topònims del Pallars. Tal com assenyalen els lingüistes, els topònims preromans bascoides de la comarca del Pallars Sobirà es pogueren crear fins i tot en una data propera a l'any 1000. Els noms de lloc són, per tant, una font històrica a l'hora de conèixer el poblament de l'alta edat mitjana, de la mateixa manera que ho són els documents escrits. En aquest mapa comparem els noms preromans que coneixem a partir dels documents carolingis amb aquells que s'han mantingut vius en la toponímia actual (i que no s'esmenten en els instruments d'abans del canvi de mil·lenni). Mapa: J. Bolòs.

8. Uns vestigis molt notables del passat

Alguns components del paisatge o, fins i tot, algunes zones (conreades o ara ermes) han restat molt poc alterats des de fa molts segles i podem considerar que són un vestigi del passat. Si, a causa de llurs característiques, tenen un interès especial és important que es conservin, de la mateix manera que es conservaria un monument o un jaciment. A Anglaterra s'assenyala la importància de valorar aquests *relict landscapes and features*, com per exemple els testimonis fossilitzats d'uns camps vells, que hom intueix que existien sota un parcel·lari de camps més moderns, o com ara uns límits de camps abandonats o bé un poble rònec.[98] Amb això no volem pas negar que fins i tot un paisatge que pot semblar que ha restat «fossilitzat» en realitat sigui un paisatge que s'ha transformat poc o molt i que s'ha hagut d'adaptar a les necessitats diverses que hi ha hagut en les diferents èpoques.

Als Països Catalans podríem fer esment de molts exemples de paisatges que es poden considerar una relíquia, un vestigi molt poc alterat del paisatge romà, medieval o modern. Podem pensar en un poble de sagrera amb l'església i amb les cases (potser refetes modernament) que l'envolten i que arriben fins al límit de les trenta passes de distància dels murs del temple. Pot ésser també una vilanova que ha guardat el record del seu parcel·lari medieval als terrenys de les cases actuals (encara que segurament hagin estat reconstruïdes els darrers segles). També podem pensar en les hortes dels termes de Montcada i Benifaraig, estudiades acuradament per E. Guinot i F. Esquilache, o en les hortes de Mallorca, estudiades per H. Kirchner.[99] Eren també una notable relíquia del passat els camps que hi havia al lloc de Tabac (Segrià), que han estat destruïts modernament, i és, així mateix, un *relict landscape* l'horta de Menàrguens (la Noguera), que comentarem en l'exemple adjunt. També han estat estudiats com un preciós vestigi dels temps pretèrits els camps i els marges del poble abandonat de Ropidera (Conflent), que esdevingueren evidents després de l'incendi forestal de l'any 2005.[100] Hi podríem afegir el vessant de vinyes que hi ha davant d'Alaó (Ribagorça), al clot de Vinyer, que ja són esmentades l'any 902 (*Bingerum*), o els camps que hi ha a la serra de Sant Joan, entre Vedrinyans i Er

98. Rippon (2004), p. 144.
99. Guinot i Esquilache (2012); Kirchner (1997).
100. Passarrius, Catafau i Martzluff (2009).

(Alta Cerdanya).[101] I encara podríem fer esment del parcel·lari de camps i feixes que envolten alguns masos amb molts segles d'història, com el de les Heures (Berguedà).[102] Seria molt fàcil allargar moltíssim més aquesta llista. Aquests paisatges-vestigi (*relict landscapes*) serveixen per entendre més bé la història del paisatge de tot el territori i són un veritable tresor del nostre patrimoni col·lectiu.

Estudi d'un cas: l'horta de Menàrguens (la Noguera)

En aquest terme de Menàrguens cal distingir un sector de secà d'un sector de regadiu. En el primer, vers l'any 2000, hi va haver una concentració parcel·lària que ha provocat que ara gairebé no resti res del parcel·lari romà o medieval que hi havia hagut. Per contra, la zona de regadiu d'aquest municipi no ha patit gairebé cap canvi en molts segles (fig. 7). Creiem que aquest espai –o almenys una gran part– s'ha mantingut inalterat des de l'edat mitjana.[103] Potser l'origen d'alguns dels parcel·laris de l'horta podria ésser l'època andalusina, quan es féu la sèquia de Balaguer, encara que és molt més probable que aquestes hortes fetes amb unes llenques tan regulars (on es conreaven cereals!) fossin el resultat d'una reparcel·lació feta arran de la concessió de la carta de poblament de l'any 1163.[104] Algunes altres d'aquestes llenques de terra irrigada que han arribat fins a l'actualitat potser nasqueren com una ampliació esdevinguda als darrers segles medievals o bé ja en època moderna. De fet, si ens ho mirem de prop, hi podem distingir un espai proper a la sèquia de Balaguer (potser les sorts esmentades l'any 1163 i les terres de la quadra de Torrevella) d'uns espais irrigats i parcel·lats que cal relacionar amb la sèquia de Lleida o amb la sèquia anomenada dels Quitis (indret amb un nom àrab on s'han trobat restes d'època romana).

Hi ha altres components al paisatge fluvial que trobem entre la sèquia de Balaguer i el Segre que també cal tenir presents. D'una banda, cal assenyalar l'existència dels sots i de les mitjanes que hi havia fins fa poc a prop del riu (el qual encara l'any 1956, quan es feren les primeres fotografies aèries, tenia un

101. Bolòs i Hurtado (2012); Bolòs (en premsa).

102. Bolòs (2009a), p. 153.

103. Bolòs i Bonales (en premsa).

104. En aquesta data (any 1163) es donaren unes sorts de terra de regadiu amb unes mides precises (*decem astas in ampla et centum quinquaginta in longo*, potser uns 30 metres per uns 450 metres), fet que fa pensar en una planificació prèvia. Bolòs i Bonales (en premsa); Altisent (1993), doc. 249.

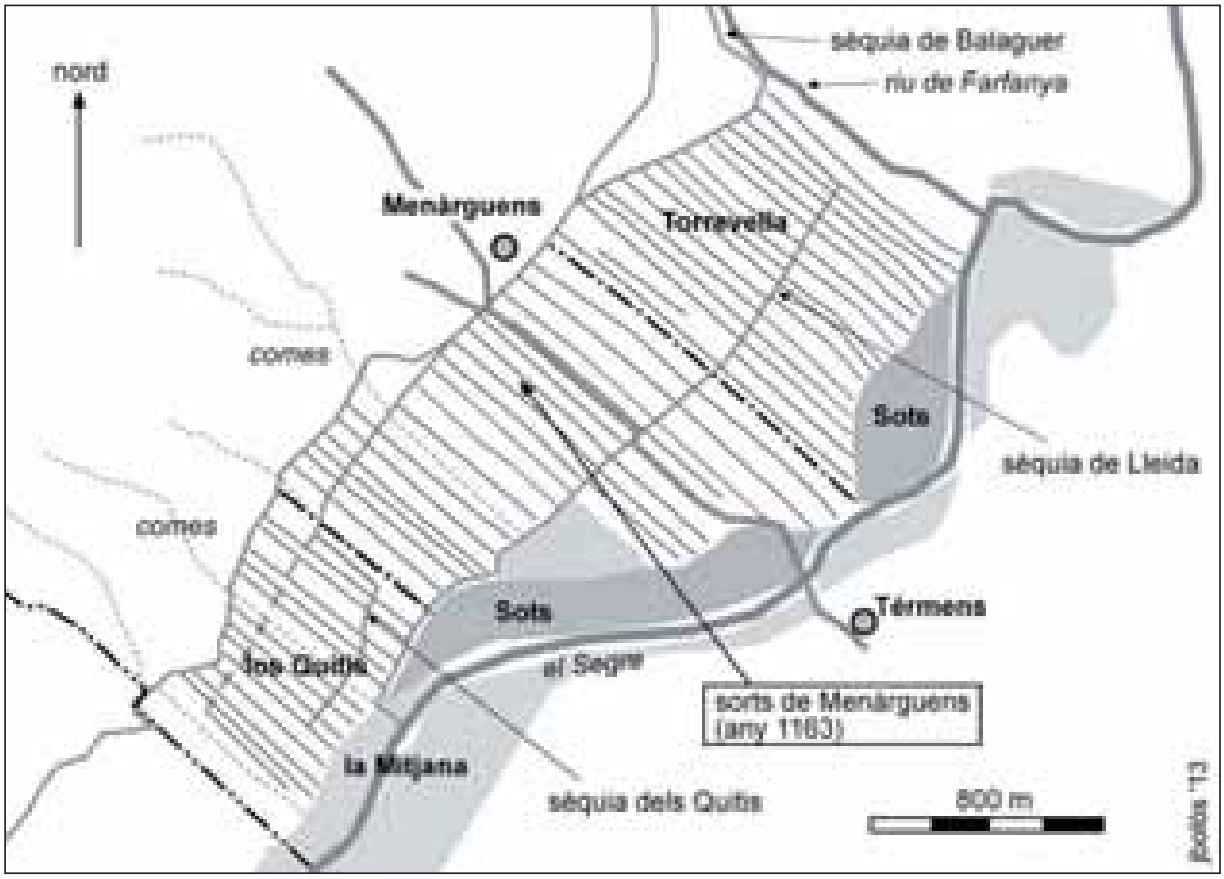

Figura 7. L'Horta de Menàrguens (comarca de la Noguera). Una part important d'aquesta horta ha restat fossilitzada al llarg d'almenys els darrers vuit-cents anys. L'espai irrigat, que s'estén entre la sèquia de Balaguer i el Segre, ha perdurat sense gaire canvis al llarg de molts segles, des del moment en què es crearen la sèquia principal i els diferents braçals que permeten de regar-lo. Mapa segons J. Bolòs i J. Bonales.

llit molt ample, ple de meandres que podien variar amb el temps); difícilment es podien fer camps o horts en aquests clots amb un mínim de seguretat que no desapareguessin arran de la primera riuada que hi hagués. En segon lloc, hem d'assenyalar l'existència dels cursos d'aigua que venien del Secà (on hi havia algunes comes conreades), d'una manera semblant a allò que trobàvem a Ivars de Noguera (fig. 3). En l'alta edat mitjana potser, en primer lloc, es conrearen els espais propers a aquests diferents rierols o barrancs (les comes) i després es va reorganitzar tot l'espai proper al riu, arran de la construcció de la sèquia de Balaguer. I, en tercer lloc, cal assenyalar l'existència d'un camí que unia els llocs de Menàrguens i Térmens, i d'una carrerada o cabanera que travessava aquest espai irrigat, més cap al sud-oest. Aquest espai d'horta del terme municipal de

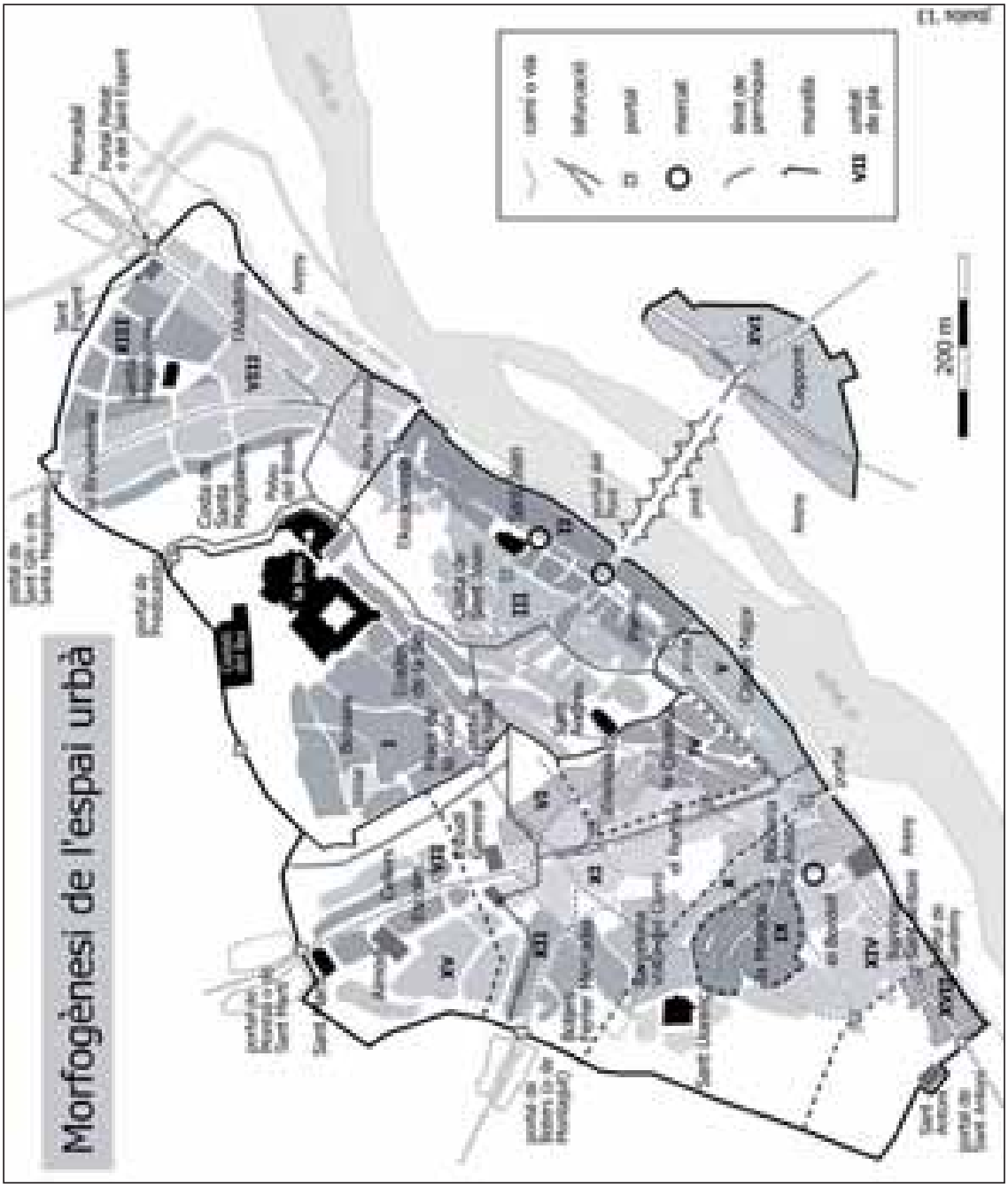

Figura 8. L'urbanisme de Lleida en els darrers segles medievals. En aquest mapa es fa una reconstrucció de la morfogènesi de l'espai urbà lleidatà. S'hi dibuixen les diferents unitats de pla, els principals llocs centrals, el traçat d'antics camins (que esdevingueren carrers) i el de les vies de circulació més importants, les bifurcacions de carrers (sovint reflex d'antigues muralles i portals) i els límits de les parròquies urbanes a la fi de l'edat mitjana. La numeració de les unitats de pla no és pas la mateixa que la que vam publicar l'any 2008. Mapa: J. Bolòs.

Menàrguens, com moltes altres hortes situades al llarg del Segre, de la Noguera Ribagorçana o del Cinca, és un vestigi que ha restat gairebé fossilitzat al llarg d'uns vuit-cents anys.

9. El paisatge urbà

De vegades, diferenciar l'estudi d'un poble gran, el d'una vila o el d'una ciutat no té gaire sentit. Molts dels darrers estudis urbanístics agrupen pobles i ciutats. Podem assenyalar diverses aportacions que han establert les bases per als estudis més recents. Si fem un cop d'ull al volum doble dedicat a *Village et ville au Moyen Âge: les dynamiques morphologiques* ens adonarem de la possibilitat d'arribar a comprendre els processos de formació de les diverses viles i ciutats, i de l'interès que té fer-ho. En aquests volums hi veiem descrita d'una manera clara la metodologia aplicada per B. Gauthier, E. Zadora-Rio i H. Galinié a l'hora de fer l'estudi de la morfologia dels espais urbans.[105]

Estudi d'un cas: l'urbanisme de Lleida (Segrià)

En fer el llibre *Dins les muralles de la ciutat* vam intentar entendre la morfogènesi de Lleida, després de fer un esforç per tal de reconstruir el parcel·lari que tenia aquesta ciutat en l'edat mitjana; cal tenir present que hi ha algunes zones de la Lleida medieval molt ben conservades i d'altres amb el parcel·lari totalment destruït, sobretot després de les guerres dels segles xvii i xviii.[106] Amb aquest mapa, que ara publiquem en blanc i negre, pretenïem mostrar l'existència de diferents unitats de pla (UP) dins la ciutat (fig. 8). Malgrat que inclogui una proposta cronològica (en la numeració de les UP), és difícil assegurar el procés d'edificació i parcel·lació de cadascuna d'aquestes unitats. Sabem que en època islàmica ja hi havia una suda o alcassaba (unitat I), una medina (unitats II i III), amb una «cuirassa» per poder tenir accés a l'aigua en cas de setge (unitat IV), i diversos ravals (potser UP VII, VIII, IX). Aquesta realitat es consolidà després de la conquesta comtal de l'any 1149. Aleshores, la Cuirassa esdevingué la jueria i es creà una moreria o «vila dels Sarraïns» (unitat IX). A més, després de l'any 1168, amb l'anomenada Constitució Fonamental de l'Església

105. Gauthiez, Zadora-Rio i Galinié (2003); Zadora-Rio (2003), p. 19-21.
106. Bolòs (2008).

de Lleida s'establí l'existència de les sis parròquies situades dins dels murs de la ciutat, que tingueren una gran importància no sols eclesiàstica, ans també en l'organització institucional de l'espai urbà. D'altra banda, en aquest plànol s'han situat els principals recorreguts viaris urbans, que moltes vegades poden recordar antics camins que existien abans de la urbanització d'alguns barris. Per exemple, la bifurcació on naixien els carrers de la Bruneteria i de l'Aluderia (ara carrers de la Magdalena i del Carme) demostra l'existència d'un portal, a partir del qual començaven dos camins que acabaren essent els carrers més importants de la parròquia de Santa Magdalena.

10. Estudiar un municipi o una comarca. Les síntesis

En la bibliografia anglesa recent hi trobem un gran nombre de llibres dedicats a l'estudi del paisatge històric d'un territori més o menys ampli, com ara un municipi, una comarca o una regió. Darrerament se n'han editat alguns de molt notables, fets des de perspectives o amb metodologies de vegades força diferents. És excepcional el llibre *Interpreting the English Village*, editat l'any 2013, en què els treballs arqueològics fets al poble de Shapwick tenen un pes molt gran. Fou també notable la recerca que es féu fa uns anys a la contrada on hi havia hagut la granja cistercenca de Roystone.[107] També és molt interessant el volum de Brian K. Roberts sobre els pobles del nord d'Anglaterra entre els anys 900 i 1250, acompanyat d'un gran nombre d'acurats mapes fets d'acord amb la metodologia emprada per aquest geògraf anglès. Mereix, així mateix, ésser mencionat el llibre de S. Rippon *Making Sense of an Historic Landscape*, on s'estudia el paisatge d'un territori del sud-oest anglès, des de moltes perspectives; en aquest volum té una gran importància l'anàlisi de les formes dels camps, dels límits o de la toponímia. Finalment, també es just destacar dos llibres apareguts recentment sobre el Northamptonshire.[108] Tots aquests treballs demostren la solidesa dels estudis que es fan a Anglaterra i la doble cara que tenen moltes d'aquestes recerques sobre el paisatge històric: una d'orientada cap al públic general que s'interessa per aquests temes perquè s'estima el seu país, i una altra d'orientada cap als especialistes universitaris que s'interessen per aquestes re-

107. Hodges (2006).

108. Aston i Gerrard (2013); Roberts (2008); Rippon (2012); Williamson, Liddiard i Partida (2013); Partida, Hall i Foard (2013).

cerques per aclarir temes molt específics sobre el passat dels diversos territoris estudiats i sobre les relacions socials i la mentalitat de la gent que hi va viure.[109]

Pel que fa als Països Catalans, caldria fer més estudis de municipis o termes pobletans, com el fet a l'horta d'Aldaia, el que es va fer sobre el terme vell de Ropidera o el que J. Bonales i qui signa aquestes pàgines han fet a Menàrguens.[110] Així mateix, s'haurien de fer estudis de territoris més amplis que permetessin comparar pobles, contrastar formes de camps, reconstruir xarxes de camins, etc. Finalment, també caldrà plantejar aviat la necessitat de fer estudis temàtics o de síntesi sobre els diversos components del paisatge: els pobles medievals, els camps al llarg dels segles, les vies de comunicació, els límits i els territoris medievals, les esglésies, els castells, els molins o els marges en el paisatge medieval, els boscos i les pastures, etc.

Un darrer aspecte que vull comentar en aquest apartat dedicat a les diverses línies de recerca que s'haurien de potenciar és que hem d'ésser conscients que és important que tots aquests treballs estiguin al servei del país i de la gent que hi viu. Aquestes recerques poden permetre descobrir un patrimoni immens que ara està totalment desprotegit. Un patrimoni de parcel·les de cases i de camps, de camins, de sèquies i àdhuc de límits que tenen molts segles d'història o fins i tot que poden tenir mil·lennis, que són molt poc coneguts i que, per tant, es troben sense cap mena de protecció legal. És per aquest motiu que hem repetit molts cops la necessitat d'estudiar i de valorar el paisatge històric i els seus components com a part del nostre patrimoni col·lectiu. Per això era molt important el projecte PaHisCat, que vam planificar precisament, després de redactar l'any 2008 el *Manifest*, com una eina de recerca i de protecció dels paisatges històrics. Cal tenir també ben present que els jaciments formen part del paisatge històric, però que l'arqueologia del paisatge no és pas l'estudi d'un conjunt de jaciments arqueològics. Més encara. No n'hi ha prou salvant quatre jaciments si després destruïm sense cap remordiment tots els camins i els límits de camps que hi ha

109. És significatiu que un medievalista, historiador del paisatge anglès, com Sam Turner recomani això als arqueogeògrafs francesos: «en tant qu'archéologues du paysage, il faut nous ouvrir à un plus large public, le paysage intéressant des populations très différentes». Turner (2011), p. 151.

110. Esquilache (2007); Passarrius, Catafau i Martzluff (2009); Bolòs i Bonales (en premsa). Cal assenyalar que als Països Catalans –especialment a les illes Balears, però també al País València i en darrer lloc a Catalunya– ja s'han estudiat uns dos centenars de sistemes hidràulics fins al moment actual.

a llur voltant i que tenen segles i segles d'història. De la mateixa manera, no n'hi ha prou no destruint una església romànica si després tirem a terra totes les cases edificades en el segle xx dins la sagrera, el parcel·lari de la qual, tanmateix, ha restat fossilitzada al llarg de mil anys.

Cloenda

Les recerques d'arqueologia del paisatge han de perseguir sobretot dues coses. D'una banda, han de permetre conèixer una mica millor com era el territori al llarg dels segles pretèrits, com era la societat i com vivia la gent a les diferents contrades. D'altra banda, han d'esdevenir una eina al servei de la població actual i del país, i han d'aconseguir la revalorització del territori que s'estudia. L'arqueologia del paisatge és una línia de recerca estretament lligada a la història, a l'arqueologia i a la geografia. En els estudis actuals d'arqueologia del paisatge, malgrat que encara hi ha força dubitacions i algunes incerteses, en poc temps s'hi han posat les bases dels futurs coneixements. En no gaires anys s'han fet uns avenços molt notables. Ara coneixem i entenem molt millor com eren els pobles, el poblament, els camps, els camins, les pastures o els boscos en l'edat mitjana. També entenem molt millor les diverses etapes de canvis, les transicions que hi hagué entre el segle vi i el segle xv. Per continuar avançant és molt important poder aplegar els esforços de tots els que ens dediquem a aquests estudis, encara que treballem en centres de recerca diferents i malgrat seguir de vegades tradicions metodològiques diverses.

Voler conèixer com ha canviat el paisatge al llarg de la història moltes vegades és entrar en un camí molt poc fressat, en què encara cal traçar els itineraris que s'han de seguir, contràriament al que s'esdevé en les altres disciplines històriques (com per exemple la paleografia, la numismàtica o àdhuc l'arqueologia). Potser aquest és precisament un dels al·licients més notables que té aquesta nova disciplina. Falten més estudis sobre l'origen dels pobles i de les diverses formes de poblament. Encara hi ha molts dubtes de tipus metodològic que només s'aclariran si s'apleguen els resultats arqueològics i els que provenen de l'anàlisi de les formes que han arribat fins a l'actualitat. Cal aprofundir i ampliar els treballs fets fins ara sobre els camins. Convé creure que les formes dels camps poden ésser estudiades i datades. Només som en el començament d'un llarg recorregut. Serà també molt important entendre la transcendència que va tenir la

possibilitat de regar els camps (per exemple, de cereals), en algunes comarques, al llarg de tota la història. Així mateix, cal que continuïn els treballs d'estudi dels espais forestals i dels terrenys dedicats a la pastura, després dels notables resultats assolits aquests darrers anys. I tot això sense oblidar mai la importància de relacionar permanentment tots els components del paisatge, els uns amb els altres.

En els difícils i decisius moments actuals, la història del paisatge ens pot permetre d'entendre més bé el nostre passat. El paisatge present ens recorda la nostra història col·lectiva. Ens obliga a observar i valorar el país que tenim al nostre entorn. El seu estudi ens força a recordar l'esforç que han hagut de fer les generacions que han viscut abans que nosaltres, en uns segles en què hi havia unes relacions socials i unes realitats culturals sovint diverses i molt diferents de les actuals. I, certament no en darrer lloc, els estudis del paisatge històric de Catalunya són inviables si no coneixem allò que s'està fent a la resta dels Països Catalans, a Occitània i al conjunt del continent europeu.

Bibliografia

Abbe, J.-L. (2006). *À la conquête des étangs. L'aménagement de l'espace en Languedoc méditerranéen (XIIe – XVe siècle)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail.

Altisent, A. (1993). *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. Vol. 1. Barcelona: Generalitat de Catalunya; Abadia de Poblet.

Andreu, J. (2000). *L'Ordinació de Petra, any 1300. Teoria i realitat*. Petra: Ajuntament de Petra.

Ariño, E.; Gurt, J. M.; Palet, J. M. (2004). *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Barcelona: Universitat de Barcelona; Salamanca: Universidad de Salamanca.

Astill, G.; Davies, W. (1997). *A Breton Landscape*. Londres: UCL Press Limited.

Aston, M. (1985). *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology in Local Studies*. Londres: Batsford.

Aston, M.; Gerrard, C. (2013). *Interpreting the English Village. Landscape and Community at Shapwick, Somerset*. Oxford: Windgather.

Aventín, M. (1990). *Vilamajor, 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*. Sabadell: Ausa.

Badia, A. M. (1958). «Toponymie de l'acte de recconnaisance de propriété au monastère de Sant Joan de les Abadesses (an 913)». A: *Actes et Mémoires du Cinquième Congrès International de Science Onomastique*. Vol. I. Salamanca, p. 357-375.

Badia, A. M. (1961). «L'acte de recconnaisance au monastère de Sant Joan de les Abadesses (an 913) et son importance pour l'onomastique catalane». A: *6 Internationaler Kongreß für Namenforshung*, vol. III. Munic, p. 93-100.

Ballesteros, P. (2010). «La arqueología rural y la construcción de un paisaje agrario medieval: el caso de Galicia». A: Kirchner, H. (ed.) (2010). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: BAR International Series 2062, p. 25-39.

Barceló, M.; Kirchner, H.; Navarro, C. (1996). *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidràulica andalusí*. Granada: El Legado Andalusí.

Barraqué, J.-P.; Sénac, Ph. (ed.) (2009). *Habitats et peuplement dans les Pyrénées au Moyen âge et à l'époque moderne*. Tolosa de Llenguadoc: CNRS; Université de Toulouse - Le Mirail.

Bartlett, R. (2003). *La formación de Europa. Conquista, colonización y cambio cultural, 950-1350*. València: Universitat de València; Universidad de Granada.

Baudreu, D. (1986). «Une forme de villages médiévaux concentrés: le cas du Bas-Razès (Aude)». *Archéologie du Midi médiéval* [Carcassona], núm. 4, p. 49-73.

Beaumont James, T.; Gerrard, C. (2007). Clarendon. Landscape of Kings. Macclesfield: Windgather.

Beresford, M. W. (1967). *New Towns of the Middle Ages: Town Plantation in England, Wales and Gascony*. Londres.

Blanco de la Lama, J. (2002). «Masos i masos grassos a la vall d'Amer (segles xiv-xvi)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 43, p. 29-105.

Bolòs, J. (1987). «Fortificacions frontereres situades entre els rius Anoia i Gaià. L'estructuració d'un territori al segle x». A: *Arqueología medieval española. II Congreso*. Vol. II. Madrid: Comunidad de Madrid, p. 113-122.

— (1991). «Aportacions al coneixement de les vies de comunicació». A: *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles viii-xi)*. Vol. I. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 409-436.

— (1995). *El mas, el pagès i el senyor. Paisatge i societat en una parròquia de la Garrotxa a l'edat mitjana*. Barcelona: Curial.
— (2001). *Cartografia i història medieval*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
— (ed.) (2002a). *Paisatge i història en època medieval a la Catalunya Nova. Organització del territori i societat a la vila d'Agramunt (Urgell) i a la vall del Sió (segles V-XIX).* Lleida: Universitat de Lleida.
— (2002b). «Les moulins en Catalogne au Moyen Âge». A: Mousnier, M. (ed.). *Moulins el meuniers dans les campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail, p. 53-75.
— (2002c). «Un territori en temps de guerra». A: *Hug Roger III, senyor en les muntanyes. Procés al darrer comte del Pallars. 1491*. Lleida: Pagès, p. 41-77.
— (2004). *Els orígens medievals del paisatge català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
— (2005). «Processos de rompuda i d'ocupació de l'espai a l'època medieval. Alguns exemples catalans». A: Catafau, A. *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Âge à l'époque moderne. Exploitation, gestion, appropriation*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, p. 119-145.
— (2006). *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Serrateix (segles X-XV)*. Barcelona: Fundació Noguera.
— (2007a). «Conèixer el paisatge històric medieval per poder planificar i gestionar el territori». A: J. Bolòs, J. *Estudiar i gestionar el paisatge històric. Territori i Societat a l'edat mitjana*, IV. Lleida: Universitat de Lleida, p. 145-226.
— (2007b). «Nous mètodes per a conèixer els camins medievals: la xarxa de vies a la Catalunya Central». A: *El camí de Sant Jaume i Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 49-60.
— (2008). *Dins les muralles de la ciutat. Carrers i oficis a la Lleida dels segles XIV i XV*. Lleida: Paeria de Lleida; Pagès.
— (2009a). *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*. Barcelona: Fundació Noguera.
— (2009b). «Aportació al coneixement de la morfogènesi dels pobles del comtat d'Empúries». A: Bolòs, J.; Vicedo, E. (ed.). *Poblament, territori i història rural. VI Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 261-284.
— (2010a). «PaHisCat: un projecte per conèixer el paisatge del passat i per gestionar el país en el futur». A: Bolòs, J. (ed.). *La caracterització del paisatge*

històric. Territori i Societat: el paisatge històric. Vol. 5. Lleida: Universitat de Lleida, p. 41-82.

— (2010b). «Un paisatge complex d'un país molt vell. Els estudis d'història del paisatge per comprendre i valorar el territori». A: Bolòs, J. (ed.). *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric*. Vol. 5. Lleida: Universitat de Lleida, p. 83-147.

— (2010c). «Cambios y continuidades en el hàbitat de los Pirineos catalanes centrales a lo largo de la alta edad media». A: Sénac, Ph. *Histoire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Èbre (VIIe-XIe siècles).* Tolosa de Llenguadoc: Université Toulouse II - Le Mirail, p. 91-123.

— (2013a). «Pobles de sagrera i pobles castrals: dues realitats enfrontades?». A: Mutgé, J; Salicrú, R.; Vela, C. (ed.). *La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani. Estudis d'història medieval en homenatge a la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*. Barcelona: CSIC, p. 111-121.

— (2013b). «Els camins a Catalunya en temps de Jaume I». A: Ferrer, M. T. (ed.). *Jaume I: commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. 2. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 171-190.

— (en premsa). «Cartografia, paisatge històric i societat a l'alta edat mitjana: l'exemple de la Cerdanya». A: Bolòs, J. (ed.). *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys*, *Territori i Societat: el paisatge històric*. Vol. 6. Lleida: Universitat de Lleida.

Bolòs, J.; Bonales, J. (en premsa). *Atles Històric de Menàrguens. El paisatge històric d'un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*. Lleida: Ajuntament de Menàrguens; Universitat de Lleida.

Bolòs, J.; Hurtado, V. (2001). *Atles del comtat d'Osona (798-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau.

— (2006). *Atles del comtat d'Urgell (v788-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau.

— (2009). *Atles dels comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet (759-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau.

— (2012). *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)*. Barcelona: Rafael Dalmau.

Bolòs, J.; Moran, J. (1994). *Repertori d'antropònims catalans (RAC) I.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Bonales, J. (2011). *Andorra la Vella sense límits, Història de les afrontacions d'una parròquia del Principat (segles XIII-XXI)*. Andorra: Comú d'Andorra la Vella.

Bonnassie, P. (1994). «Les *sagreres* catalanes: la concentration de l'habitat dans le "cercle de paix" des églises (XIe s.)». A: Fixot, M.; Zadora-Rio, E. *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. París: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 68-79.

Boone, J. L. (2009). *Lost Civilization: The Contested Islamic Past in Spain and Portugal*. Londres: Duckworth.

Bowden, M. (1999). *Unraveling the Landscape. An Inquisitive Approach to Archaeology*. Stroud: Tempus.

Canal, J.; Canal, E.; Nolla, J. M.; Sagrera, J. (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval.* Girona: Ajuntament de Girona.

Canal, J.; Fochs, C. (1992-1993). «La despoblació de la vall d'Hostoles entre 1349 i 1486». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 41, p. 77-103.

Catafau, A. (1998). *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e^-XVe siècles)*. Perpinyà: Trabucaire; PUP.

— (ed.) (2005). *Les ressources naturelles des Pyrénées du Moyen Âge à l'époque moderne. Explotation, gestion, appropriation*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan.

Catafau, A.; Passarrius, O. (1995-1996). «Laroque-des-Albères de l'Antiquité à la fin du Moyen Âge. Histoire et archéologie du peuplement et de la mise en valeur d'un terroir villageois». *Études roussillonnaises*, vol. 14, p. 7-30.

Chevallier, R. (2000). *Lecture du temps dans l'espace. Topographie archéologie et historique*. París: Picard.

Chouquer, G. (1993): *Entre Bourgogne et Franche-Comté. Histoire d'un paysage de l'époque gauloise à nos jours*. París: Errance.

— (2008). *Traité d'archéogéographie. La crise des récits géohistoriques*. París: Errance.

— (2011). «Une discipline sans mandat». *Études rurales* [París]: A*rchéogéographie et disciplines voisines*, núm. 188, p. 181-188. [González Villaescusa, G. (ed.)]

Chouquer, G.; Watteaux, M. (2013). *L'archéologie des disciplines géohistoriques*. París: Errance.

Clark, J.; Darlington, J.; Fairclough, G. (2004). *Using Historic Landscape Characterisation*. Londres: English Heritage; Lancashire Country Council.

Conzen, M. R. G. (1960). *Alnwick, Northumberland. A Study in Town-Plan Analysis*. Londres: The Institute of British Geographers.

Coromines, J. (1965). *Estudis de toponímia catalana*. Vol. I. Barcelona: Barcino.

— (1997). *Onomasticon Cataloniae*. Vol. VIII. Barcelona: Curial; La Caixa. (Pel que fa al conjunt de l'obra, 1994-1997.)

Cosgrove, D. (2006). «Modernity, community and the landscape idea». *Journal of Material Culture*, 11 (1/2), p. 49-66.

Crawford, O. G. S. (1953). *Archaeology in the Field*. Londres: Phoenix House.

Cursente, B. (1998). *Des maisons et des hommes. La Gascogne médiévale (XIe-XVe siècle)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail.

Ejarque, A. (2009): *Génesis y configuración microregional de un paisaje cultural pirenaico de alta montaña durante el Holoceno: estudio polínico y de otros indicadores paleoambientales en el valle del Madriu-Perafita-Claror (Andorra)*. Tesi de doctorat. Tarragona: ICAC; Universitat Rovira i Virgili.

Eritja, X. (1996). «Hàbitat i espai ramader a la regió de Lleida (segle xii)». A: Busqueta, J. J.; Vicedo, E. (ed.). *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 75-90.

— (1998). *De l'«almunia» a la «turris»: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida.

Esquilache, F. (2007): *Història de l'horta d'Aldaia. Construcció i evolució d'un paisatge social*. Aldaia: Ajuntament d'Aldaia.

Esteban, A. (ed.) (2003). *Los paisajes de Parques Nacionales. La humanización de las altas cuencas de la Garona y las Nogueras (4500 aC - 1955 dC)*. Madrid: Ministerio del Medio Ambiente.

Euba, I. (2009): *Explotación de los recursos forestales desde el Neolítico hasta la época moderna en los valles de La Vansa-sierra del Cadí (Alt Urgell) y del Madriu (Andorra). Anàlisis antracológico de estructuras altimontanas*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

Fabre, G.; Bourin, M.; Caille, J.; Debord, A. (ed.) (1996). *Morphogenèse du village médiéval (IXe-XIIe siècles)*. Montpeller: Association pour la connaissance du patrimoine du Languedoc-Roussillon.

Favory, F. (2012). «Les parcellaires anticues de Gaule médiane et septentrionale». A: Carpentier, V.; Marcigny, C. (ed.). *Des hommes au champs. Pour une archéologie des espaces ruraux du Néolithique au Moyen Âge*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 111-130.

Feliu, G. (1989), «Sant Joan de les Abadesses: algunes precisions sobre l'acta judicial del 913 i el poblament de la vall». A: *Homenatge a la memoria del prof. Dr. Emilio Sáez*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 421-434.

Folch, C. (2012). *Els territoris del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI d.C.): organització territorial i arqueologia del poblament*. (Tesi de Doctorat llegida a la Universitat Autònoma de Barcelona.)

Francovich, R.; Hodges, R. (2003). *Villa to Village. The Transformation of the Roman Countryside in Italy, c. 400-1000*. Londres: Duckworth.

Freedman, P. (1993). *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic: Eumo.

Gauthiez, B.; Zadora-Rio, E.; Galinié, H. (2003). *Village et ville au Moyen Âge: les dynamiques morphologiques*. 2 vol. Tours: Presses Universitaires François-Rabelais.

Galop, D. (1998). *La forêt, l'homme et le troupeau dans les Pyrénées. 6000 ans d'Histoire de l'environnement entre Garonne et Méditerranée. Contribution palynologique*. Tolosa de Llenguadoc: Geode; Laboratoire d'Ecologie Terrestres; Framespa.

Georges-Leroy, M.; Bock, J.; Dambrine, É.; Duprouey, J.L.; Gebhardt, A.; Laffite, J. D. (2012). «Les vestiges gallo-romains conservés dans le massif forestier de Haye (Meurthe-et-Moselle)». A: Carpentier, V.; Marcigny, C. (ed.). *Des hommes au champs. Pour une archéologie des espaces ruraux du Néolithique au Moyen Âge.* Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 157-180.

Gibert, J. (2012). «L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles vi-xi). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIII, p. 353-385.

Gironella, J. M. (2010). *Els molins i les salines de Castelló d'Empúries al segle xiv. La mòlta de cereals i el batanatge de teixits i l'obtenció de sal en una vila catalana baixmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera.

— (2013). *La mòlta de cereals i el batanatge de teixits al comtat d'Empúries i al vescomtat de Rocabertí. Finals del segle XIII i primera meitat del XIV*. (Tesi de Doctorat defensada a la Universitat de Barcelona).

Guinot, E.; Esquilache, F. (2012). «La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo xiii». *Debates de Arqueología medieval*, núm. 2, p. 229-276.

Gutiérrez Lloret, S. (2012 [2011]). «El reconocimiento arqueológico de la islamización. Una mirada desde al-Andalus». A: *711. Arqueología e historia entre dos mundos*. Vol. 1. Madrid: Museo Arqueológico regional, p. 189-210.

Higounet, Ch. (1975). *Paysages et villages neufs du Moyen Âge. Recueil d'articles*. Bordeus: Fédération historique du Sud-Ouest. (Els treballs originals havien estat publicats entre els anys 1944 i 1975.)

Hodges, R. (2006). *Roystone Grange. 6000 Years of a Peakland Landscape.* Stroud: Tempus.

Hooke, D. (2012). «"Wealdbæra et Swina Mæst": Word Pasture in Early Medieval England». A: Turner, S.; Silvester, B. *Life in Medieval Landscapes. People and Places in the Middle Ages*. Oxford: Windgather, p. 32-49.

Hoskins, W. G. (1982). *Fieldwork in Local History*. Londres: Faber and Faber. (1ª ed.: 1967.)

— (1985). *The Making of the English Landscape*. Londres: Penguin Books. (1ª ed.: 1955; també hi ha una edició de l'any 1977.)

Izard, V. (1994). «Cartographie successive des entreprises métallurgiques dans les Pyrénées nord-catalanes; support préliminaire à l'étude éco-historique des forêts charbonnées». *Archéologie du Midi médiéval*, 12, p. 115-129.

Klápště, J.; Sommer, P. (ed.) (2009). *Medieval Rural Settlement in Marginal Landscapes*. *Ruralia VII*. Turnhout: Brepols.

Kotarba, J. (2007). «Les sites d'époque wisigothique de la ligne LGV. Apports et limites pour les études d'occupation du sol de la plaine du Roussillon». *Domitia*, 8-9, p. 43-70.

Kirchner, H. (1997). *La construcció de l'espai pagès a Mayūrqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.

— (ed.) (2010). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: BAR (International Series; 2062).

Kirchner, H.; Virgili, A.; Antolin, F. (en premsa). «Documentación escrita, parcelarios y carpología para la reconstrucción de un espacio de cultivo urbano en al-Andalus: Madina Turtusa (Tortosa) antes de 1148». *Historia Agraria* (en curs de publicació).

Kremer, D. (1974). «Zur Urkunde a. 913 des Archivo Condal in Barcelona». *Beiträge zur Namenforschung Neue Folge*, 9, p. 1-82.

Lavigne, C. (2002). *Essai sur la planification agraire au Moyen Âge. Les paysages neufs de la Gascogne médiévale (XIIIe-XIVe siècles)*. Bordeus: Ausonius.

Lewis, C.; Mitchell-Fox, P.; Dyer, C. (1997). *Village, Hamlet and Field. Changing medieval settlements in central England*. Manchester: Manchester University Press.

López Quiroga, J. (2009). *Arqueología del hàbitat rural en la Península Ibérica (siglos V-X).* Madrid: La Ergástula.

Malpica, A. (2009). «El estudio del paisaje y la práctica de la arqueología del paisaje en el antiguo reino de Granada». A: Malpica, A. (ed.) *Anàlisis de los paisajes históricos. De al-Andalus a la sociedad feudal*. Granada: Alhulia, p. 15-36.

Manifest (2010). «Manifest per a l'estudi i la conservació del paisatge històric a Catalunya i a la resta d'Europa». A: Bolòs, J. (ed.). *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric*. Vol. 5. Lleida: Universitat de Lleida, p. 185-194.

Martí, R. (1988). «L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals». *Faventia*, núm. 10/1/2, p. 153-182.

Matamala, N.; Molina, D.; Nadal, J.; Pèlachs, A.; Soriano, J. M. (2005). «Estudi de les dinàmiques del paisatge en zones de muntanya: una proposta metodològica». A: Riera Mora, S.; Bruguers, R. J. (ed.) (2005). *Una aproximació transdisciplinar a 8.000 anys d'història dels usos del sòl*. Barcelona: Universitat de Barcelona; SERP, p. 87-97.

Moix, E. (2010). «Excavació arqueològica a la necròpolis de Palau de l'Abat (Vila-sacra, Alt Empordà)». *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Arbúcies, p. 511-515.

Monjo, M. (2004). *Sarraïns sota el domini feudal. La Baronia d'Aitona al segle XV*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida.

Muntaner, C. (2013). *Terra de masos, vila de mar. Vida, economia i territori al castell de Sitges i el seu terme entre els segles XIV i XV (1342-1418).* (Tesi de Doctorat. Barcelona: Universitat de Barcelona).

Oosthuizen, S. (2013). *Tradition and Transformation in Anglo-Saxon England*. Londres: Bloomsbury.

Palet, J. M. (1997). *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i altmedieval. Segles II-I aC – X-XI dC*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

— (1999-2000). «Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos». A: Bolòs, J.; Busqueta, J. (ed.). *Territori i societat a l'edat mitjana*. Vol. 3, p. 75-110.

— (2003). «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic». A: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 211-229.

Palet, J. M. i Gurt, J. M. (1998). «Aménagement et drainage des zones humides du littoral emporitain (Catalogne): une lecture diachronique des structures agraires antiques». *Méditerranée*, 4, p. 41-48.

Partida, T.; Hall, D.; Foard, G. (2013). *An Atlas of Northamptonshire. The Medieval and Early-Modern Landscape*. Oxford: Oxbow Books.

Passarrius, O., Catafau, A. i Martzluff, M. (dir.) (2009). *Archéologie d'una montagne brûlée. Massif de Rodès, Pyrénées-Orientales*, Perpinyà: Trabucaire; Conseil Général des Pyrénées-Orientales.

Patitucci Uggeri, S. (ed.) (2007). *Archeologia del paesaggio medievale. Studi in memoria di Riccardo Francovich*. Borgo San Lorenzo: All'Insegna del Giglio.

Pèlachs, A.; Soriano, J. M.; Nadal, J.; Molina, D.; Cunill, R. (2008). «Geohistoria de la relación entre la sociedad y el medio natural a través del estudio forestal: la Vallferrera y la Coma de Burg (Pallars Sobirà, Lleida, Pirineos)». A: Garrabou, R; Naredo, J. M. (ed.). *El paisaje en perspectiva histórica: formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 137-162.

Pladevall, A. (1995): *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle XVIII*, Eumo i Ajuntament de Taradell, Vic.

Quirós, J. A. (2011). «Los paisajes altomedievales en el País Vasco, 500-900. De la desarticulación territorial a la emergencia de los condados». A: Quirós, J. A. *Vasconia en la Alta Edad Media, 450-1000. Poderes y comunidades rurales en el Norte Peninsular*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea, p. 29-54.

Rendu, C. (1987). «Quelques jalons pour une histoire des forêts en Cerdagne: le massif d'Osseja entre 1030 et 1430». A: *Études roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich – Estudis rossellonesos dedicats a en Pere Ponsich*. Perpinyà: Le Publicateur, p. 245-251.

— (2003). *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*. Perpinyà: Trabucaire.

Riera Mora, S.; Bruguers, R. J. (ed.) (2005). *Una aproximació transdisciplinar a 8.000 anys d'història dels usos del sòl*. Barcelona: Universitat de Barcelona; SERP.

Riera Mora, S.; Palet, J. M. (2008). «Una aproximación multidisciplinar a la historia del paisaje mediterráneo: La evolución de los sistemas de terrazas con muros de piedra seca en la sierra de Marina (Badalona, Llano de Bar-

celona)». A: Garrabou, R; Naredo, J. M. (ed.). *El paisaje en perspectiva histórica: formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 47-90.

Rippon, S. (2004). *Historic Landscape Analysis: Deciphering the countryside*. York: Council for British Archaeology.

— (2012). *Making Sense of an Historic Landscape*. Oxford: Oxford University Press.

Rippon, S.; Claughton, P.; Smart, C. (2009). *Mining in a medieval Landscape. The Royal Silver Mines of the Tamar Valley.* Exeter: University of Exeter Press.

Roberts, B. K. (2008). *Landscapes, Documents and Maps. Villages in Northern England and Beyond, AD 900-1250*. Oxford: Oxbow Books.

Roig, J. (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos vi al x)». A: Quirós Castillo, J. A. (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europa*. Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 207-251.

Rowley, T. (2001). *The Welsh Border. Archaeology, History and Landscape*. Stroud: Tempus. (1ª ed.: 1986.)

Ryan, M. J. (2011). «Place-Names, Language and the Anglo-Saxon Landscape: An Introduction». A: Higham, N. J.; Ryan, M. J. *Place-Names, Language and the Anglo-Saxon Landscape*. Woodbridge: The Boydell Press, p. 1-21.

Sabaté, F.; Brufal, J. (ed.). *Els espais de secà. IV Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*. Lleida: Pagès.

Sancho, M. (1999). *Homes, fargues, ferro i foc. Arqueologia i documentació per a l'estudi de la producció de ferro en època medieval: les fargues dels segles ix-xiii al sud del Pirineu català*. Barcelona: Enginyers Industrials de Catalunya; Marcombo.

Schneider, L. (2005). «Dynamiques spatiales et transformations de l'habitat en Languedoc méditerranéen durant le Haut Moyen Âge (vi-ixe s.)». A: Brogiolo, G. P; Chavarria Arnau, A.; Valenti, M. (ed.). *Dopo la fine delle ville: la campagne dal VI al IX secolo*. Màntua: SAP, p. 287-312.

Sénac, Ph. (2006). «Stratigraphie du peuplement musulman au nord de l'Ebre (viiie-xie siècles)». A: Sénac, Ph. *De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*. Tolosa de Llenguadoc: Université Toulouse II - Le Mirail, p. 61-73.

Sol, R.; Torres, C. (1974). *Historia de un canal: 1147-1974*. Lleida.

Torró, J. (1999). *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. València: Universitat de València.

— (2007). «Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes: les transformacions de la colonització cristiana».. A: Bolòs, J. (ed.). *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval. Territori i Societat a l'edat mitjana*. Vol. 4. Lleida: Universitat de Lleida, p. 81-143.

— (2010). «Tierras ganadas. Aterrazamientos de pendientes y desecación de marjales en la colonización cristiana del territorio valenciano». A: Kirchner, H. (ed.) (2010). *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*. Oxford: Archaeopress (BAR International Series, 2062), p. 157-172.

Turner, S. (2006). *Making a Christian Landscape. The countryside in early medieval Cornwall*, Devon and Wessex. Exeter: University of Exeter Press.

— (2007). *Ancient Country: the Historic Character of Rural Devon. A report on the Devon Historic Landscape Characterisation Project*. Exeter: Devon Archaeological Society.

— (2010) «Caracterització del paisatge històric: una introducció als mètodes i aplicacions per a la recerca històrica». A: Bolòs, J. (ed.). *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric, V*. Lleida: Universitat de Lleida, p. 349-370.

— (2011) «Paysages et relations: Archéologie, Géographie, Archéogéographie». *Études rurales* [París]: *Archéogéographie et disciplines voisines*, núm. 188, p. 143-154. [González Villaescusa, G. (ed.)]

Utrilla, J. F.; Navarro, G. (ed.) (2010). *Espacios de montaña: las relaciones transpirenaicas en la Edad Media*. Saragossa: Universidad de Zaragoza; Resopyr.

Valérian, D. (ed.) (2011). *Islamisation et arabisation de l'Occident musulman médiéval (VIIe-XIIe siècle)*. París: Publications de la Sorbonne.

Verhulst, A. (1995). *Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest*. Turnhout: Brepols.

Vicedo, E.; Bolòs, J.; Olarieta, J. R.; Aldomà, I.; Aran, M. (2013). *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*. Lleida: Ajuntament de Torrefarrera; Pagès.

Wickham, C. (2008). *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800.* Barcelona: Crítica.

Williamson, T.; Liddiard, R.; Partida, T. (2013). *Champion. The Making and Unmaking of the English Midland Landscape*. Liverpool: Liverpool University Press.

Whyte, I. D.; Winchester, J. L. (ed.) (2004*). Society, Landscape and Environment in Upland Britain*. Birmingham: Society for Landscape Studies.

Whyte, I.; Whyte, K. (1991). *The changing scottish Landscape, 1500-1800*. Londres: Routledge.

Zadora-Rio, E. (2003). «Les approches morphologiques des agglomérations: essai d'historiographie». A: Gauthiez, B.; Zadora-Rio, E.; Galinié, H. (ed.). *Village et ville au Moyen Âge: les dynamiques morphologiques*. 2 vol. Tours: Presses Universitaires François-Rabelais, p. 13-27.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 171-190
DOI: 10.2436/20.1001.01.129

ELS ESTUDIS DEL PAISATGE A CATALUNYA DES DE LA GEOGRAFIA: L'EXEMPLE DE LA VALL FERRERA

Albert Pèlachs i Mañosa
Grup de Recerca en Àrees de Muntanya i Paisatge (GRAMP),
Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 22 de juliol de 2013. Acceptat l'1 d'octubre de 2013

Resum

Els estudis de paisatge a Catalunya s'han multiplicat en les darreres dècades i per això és molt difícil fer-ne una revisió completa. En aquest article, el que es revisa és el paper de la geografia històrica ambiental i la concepció dels trets bàsics de qualsevol paisatge: espai, temps i cultura, que s'interpreten mitjançant el model GTP (Geosistema-Territori-Paisatge), proposat per Georges Bertrand. La Llei del Paisatge 8/2005 i els criteris proposats des de l'Observatori per fer els catàlegs serveixen per discutir la importància de l'escala en l'estudi de qualsevol paisatge. L'article s'acaba amb un exemple d'estudi del paisatge des de la geografia històrica ambiental de la Vall Ferrera dels darrers segles, que demostra la importància del treball pluridisciplinar i la complementarietat de diferents tipus de fonts paleobotàniques (antracologia de carboneres i dendrocronologia) i fonts documentals (escrites i gràfiques). També serveix per reflexionar sobre fins a quin punt els processos d'especialització condicionen el paisatge del lloc on es donen i serveixen de base a la iniciativa de propostes territorials en l'actualitat.

Paraules clau

Geohistòria ambiental, Vall Ferrera, paisatge, geografia.

Studies of the landscape in Catalonia from Geography: the example of Vall Ferrera (the «Iron Valley»)

Abstract

The landscape studies in Catalonia have increased in recent decades and it is very difficult to make a complete review. In this article we review which is

the role of the environmental history geography and understanding of the basic features of any landscape: space, time and culture analysed through the GTP model (Geosistema-Territory-Landscape), proposed by Georges Bertrand. The Landscape Law 8/2005 and criteria proposed by the Observatory to elaborate the catalogues used to discuss the importance of scale in the study of any landscape. The article ends with an example study of the environmental history of the landscape from geography in Vall Ferrera ('Iron Valley') the last centuries, that demonstrate the importance of multidisciplinary work and complementarity of different types of paleobotanical sources (Study of Charcoal kilns and dendrochronology) and documentary sources (written and graphic). At the same time it is important to think about up to what point the processes of specialization affect the landscape of where they are located and are the basis for the regional initiatives today.

Key words

Environmental history, Vall Ferrera, landscape, geography.

Introducció

En els darrers anys les col·leccions sobre els estudis de paisatge s'han multiplicat.[1] La discussió sobre la mateixa definició de *paisatge* ha generat una gran quantitat de punts de vista, la majoria dels quals multidisciplinars, com pertoca al concepte, que fan pràcticament impossible abastar les darreres novetats sobre els estudis de paisatge i estar-ne al dia. Ara mateix no és possible fer cap referència concreta sense oblidar-ne d'altres tant o més importants; per tant, un text que porta per títol «Els estudis de paisatge a Catalunya des de la geografia» no

1. Es vol destacar la col·lecció «Pensar el Paisaje» del Centro de Arte y Naturaleza de la Fundació Beulas de Huesca, amb Javier Maderuelo com a editor de diferents títols, així com la feina de la Fundación Duques de Soria a través de l'Instituto del Paisaje i Eduardo Martínez de Pisón, amb tots els investigadors de la Universidad Autónoma de Madrid al darrere, sense deixar de banda la feina de l'Observatori del Paisatge, amb diferents productes, com els «Plecs de Paisatge» i la pionera direcció de Joan Nogué. Aquest mateix autor ha impulsat i ha dirigit la col·lecció de Biblioteca Nueva sobre «Paisatge i Teoria», que en poc temps s'ha convertit en un referent de la teoria del paisatge.

és només ambiciós, sinó que ratlla la temeritat i fins i tot, m'és permès dir-ho, la imprudència.

Si es defugen els autors concrets, què ens queda? O, el que és el mateix: què és allò que permet que un estudi de paisatge pugui ser considerat des de la Geografia més enllà del fet que qui el fa sigui geògraf o no? En primer lloc: l'espai, entès com una part de la superfície terrestre. És a dir, l'explicació d'uns fets a partir d'una localització territorial concreta (lloc, regió, territori). En segon lloc: el temps, és a dir, l'objecte que uneix els especialistes que s'apleguen al voltant de l'estudi del passat i en els quals la història hi té un paper molt important. La particularitat de la geografia és que considera el temps no tant per entendre el passat com per comprendre el present i poder dir coses sobre el futur; la geografia moderna ha ser dinàmica i per ser-ho ha de considerar el temps: el passat, però també el futur. És a dir, història i geografia es troben en una escala temporal de llarg recorregut que té dues direccions (del present al passat i, a la inversa, del passat al present) i el principi d'actualisme com a tret; l'objecte és el mateix, però els interessos no són els mateixos. No és el mateix voler entendre el passat per saber com era que voler entendre el passat per saber per què el present és així (Fontana, 1992). En tercer lloc: l'element humà. És a dir, si la geografia no considera els homes i les dones perd el seu sentit. És un tret distintiu de la geografia del paisatge explicar les relacions que s'estableixen entre una societat i el seu entorn en un lloc i en un moment determinats, però a la vegada, també, els punts de vista individuals o col·lectius respecte al medi a partir de la identificació dels seus agents claus. És a dir, un paisatge sempre serà un lloc, en un temps concret, i tindrà un «algú» o diversos «alguns», amb el benentès que si fóssim capaços de trobar dos llocs exactament idèntics al mateix temps, a dues puntes allunyades de món, allò que faria que els seus paisatges fossin diferents serien les societats que les habiten. No és el mateix una societat de caçadors-recol·lectors que una societat agrícola, ramadera, industrial, comercial, feudal, capitalista. És a dir, cal analitzar la cultura en el mateix sentit que defineix el DIEC2 [*http://dlc.iec.cat/index.html*, 14-07-2013]: «Conjunt dels símbols, valors, normes, models d'organització, coneixements, objectes, etc., que constitueixen la tradició, el patrimoni, la forma de vida, d'una societat o d'un poble».

La geografia històrica del paisatge

Per tant, la geografia històrica o geohistòria, entesa des del punt de vista del paisatge i des de la geografia, s'ha de preocupar per la configuració dels nostres

paisatges actuals: conèixer el seu origen, explicar-ne l'evolució, interpretar-ne la realitat actual i ser capaç de fer propostes de futur, atenent a l'espai, al temps i a les diferents cultures en cadascun d'aquests moments. I, com que això es pot dur a terme des de qualsevol de les tres aproximacions que hem expressat –espai, temps i element humà–, ja es veu que l'estudi del paisatge des de la geohistòria no està exempt de dificultat. L'ideal, lògicament, és afrontar-ho des de tots els punts de vista i a la vegada. Qui ho fa? Ningú. Hi ha qui s'hi aproxima? Sí, és clar, però sempre amb mancances en l'aproximació i dubtes metodològics importants.

Primer de tot, cal tenir en compte que espai, temps i cultura, per ells mateixos, ja són subjectes prou interessants per ser treballats des de la diversitat i en col·laboració entre diferents disciplines. Per això, els diferents recercadors en geohistòria treballen habitualment en grups pluridisciplinars i la majoria té aptituds i, sobretot, una actitud positiva per treballar des de la transdisciplinarietat. Malauradament, però, no sempre és així, tot i que, més que buscar la responsabilitat en els individus –i la tenen, i tant si la tenen!–, bona part de les causes que provoquen l'aproximació al paisatge des d'especialitzacions excessivament restrictives s'ha de trobar en la mateixa evolució de la geografia com a disciplina. En aquest sentit, el paisatge no ha quedat al marge dels diferents paradigmes que ha tingut la geografia al llarg del segle xx i per això, actualment, hi ha visions molt enfrontades. Irreconciliables? Depèn. Si s'analitza l'evolució del paisatge com a concepte es veurà que actualment hi ha una oportunitat per reconduir algunes visions clarament confrontades. No seré jo qui farà la revisió de totes les definicions que al llarg del segle xx s'han fet del paisatge des de la geografia. Per a això, els lectors tenen on triar i remenar amb una gran quantitat d'obres escrites on s'ha tractat aquesta temàtica, ja sigui de forma introductòria a una temàtica més àmplia (Bolòs, 1992) o com a objecte central de la recerca (Franceschi, 1997; Maderuelo, 2005). Per mi, totes les visions es poden separar en tres: aquelles que només consideren el medi natural sense considerar per a res l'element humà, aquelles que exclouen qualsevol anàlisi que no consideri l'element humà des de qualsevol dels seus punts de vista i un «ampli» ventall que s'estén entre un i altre punt de vista, amb matisos segons la visió que es té d'aquesta dualitat paisatgística. Fa uns anys vaig explicar que calia tendir a la fi de la dualitat paisatgística i em reafirmo en aquesta idea (Pèlachs, 2006). És el moment de fer passos ferms per adoptar de forma explícita una visió ambiental que trenqui explícitament amb el dualisme natura-cultura mitjançant

un enfocament coevolutiu de la interacció societat-natura al llarg del temps (a diferents escales espacials i temporals). Quan ens adonarem els geògrafs i els que fem estudis de paisatge integrat que cal considerar el millor de tots els punts de vista per analitzar el paisatge amb responsabilitat espacial, temporal i cultural? A més, des de juny de l'any 2005 hi ha una llei que ens empara (Llei del Paisatge a Catalunya, 8/2005, de 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge), i que ha establert la definició de paisatge en el seu article 3: «S'entén per paisatge, als efectes d'aquesta llei, qualsevol part del territori, tal com la col·lectivitat la percep, el caràcter de la qual resulta de l'acció de factors naturals o humans i de llurs interrelacions».

El GTP de Georges Bertrand

Des d'un punt de vista teòric, per tant, el sistema natural, és a dir, la matriu biofísica, podríem discutir si molt poc o gens alterada per l'activitat humana (l'espai), passa a ser territori en tant que construcció humana i producte d'una dinàmica de transformació (el temps), i la percepció que la societat col·lectivament té de tot plegat (la cultura) acaba configurant el paisatge. On és el problema? Doncs en la forma de treballar-ho, en l'aproximació metodològica. De l'any 2005 ençà tothom ha entès la definició, però gairebé ningú no ha estat capaç d'aplicar-la amb totes les seves conseqüències. Podríem dir que els diferents grups que es dediquen al paisatge des de la geografia han passat per la definició però la definició encara no ha passat per ells, i no diguem ja els que es dediquen al paisatge sense la visió dels geògrafs i sistemàticament parlen de paisatge quan ho haurien de fer només de territori, confonent els dos conceptes i fent-los servir indistintament. D'altra banda, també és cert que les coses requereixen el seu temps i sembla lògic que hi hagi un període d'adaptació a una «nova» manera de fer.

En aquest punt vull fer un incís, ja que des de l'any 2001 a la revista *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* hi tenim una publicació que recull el més important d'una síntesi sobre paisatge feta per Georges Bertrand (2001): «Le paysage et la géographie: un nouveau rendez-vous». Entre altres idees, aquest autor presentava llavors una metodologia pensada per analitzar el paisatge de qualsevol espai geogràfic des d'un punt de vista mediambiental a partir de l'anàlisi de tres dimensions: el Geosistema (G), el Territori (T) i el Paisatge (P), el model GTP. L'anàlisi de la G o de les «fonts» (*sources*) s'ocupa del sub-

sistema biofísic i de l'antropització de l'espai. L'estudi de la T o els «recursos» (*ressources*) comprèn el subsistema socioeconòmic de l'espai. I, finalment, la P o «recursos amb valor afegit cultural» (*ressourcement*, paraula inventada que no té traducció) recull el subsistema cultural de l'espai estudiat. Es pot entendre millor amb un exemple: un arbre, posem per cas un pi, en tant que element natural i malgrat que pugui ésser plantat, formaria part del geosistema, seria una font. Aquest mateix arbre, aquest mateix pi tallat, serrat i transportat per convertir-lo en taulons formaria part de la dimensió territorial, l'hauríem convertit en recurs. I, a la vegada, hi podria haver un pi, com per exemple el Pi de les Tres Branques, que al voltant seu aglutinés un conjunt d'idees col·lectives que anirien més enllà d'un simple recurs i que amb el temps esdevindrien un símbol, com, en aquest cas, per al nacionalisme català; el seu valor afegit cultural fa que vagi més enllà d'un simple recurs, és un símbol que aplega un conjunt de valors per a un grup.

L'anàlisi del paisatge actual. Els Catàlegs de Paisatge a Catalunya

Aplicar aquest mètode o qualsevol altre que sigui capaç de pensar en més d'una dimensió a la vegada és el que actualment s'està mirant de fer, superant antigues maneres de treballar i apostant per una metodologia capaç d'integrar en un mateix estudi dimensions diverses. Els darrers anys, aquesta feina ha recaigut en l'Observatori del Paisatge, que ha tingut la difícil missió de dissenyar una metodologia per elaborar els «catàlegs de paisatge de Catalunya» (un per regió de planejament) amb l'objectiu d'establir un conjunt d'Objectius de Qualitat Paisatgística (OQP) capaços de guiar/aconsellar les polítiques territorials i la gestió del territori català mitjançant diferents directrius. Tot just ara s'està en la fase final d'aquest procés, que ha servit per discutir i posar damunt la taula un conjunt d'elements, idees i vocabulari que durant els propers anys tindrà una gran importància. Totes i cadascuna de les parts d'un catàleg de paisatge tenen prou suc per entretenir-nos una bona estona i per encetar discussions apassionants. No ho farem en aquest text perquè no és l'objecte d'aquest text. Com a exemple podem enumerar la primera tasca de tot catàleg, la definició i la identificació de les unitats de paisatge, des de la discussió dels límits (fixos o permeables, sòlids o líquids, etc.) fins als criteris que permeten la seva identificació final: el relleu es pot considerar, per exemple, a partir de l'altitud, dels pendents i de l'orientació, la litologia, els hàbitats, els usos i les cobertes del sòl,

la importància de les conques visuals en la definició de la pròpia unitat, la dimensió històrica, el sentit de lloc, les dinàmiques territorials, el treball de camp, etc., sense deixar de banda una bona dosi de coneixement expert del territori i mirant d'establir processos de participació ciutadana que han de servir per afinar l'esborrany de delimitació de les unitats de paisatge. Una altra discussió, gens estèril, en aquest procés ha estat el de l'escala de treball. L'escala dels Plans Territorials Parcials ha fet que els catàlegs hagin prioritzat l'escala supramunicipal en detriment de la inframunicipal. D'aquesta manera, els catàlegs han treballat aproximadament entre 20 i 25 unitats per catàleg, bandejant opcions que apostaven per la inclusió de moltes més unitats o fins hi tot subunitats. En un altre sentit, tampoc s'han considerat les Tipologies Funcionals del Paisatge (TFP), és a dir, l'establiment d'un conjunt de variables biofísiques i ambientals similars per a cada fracció territorial, una opció que segurament hauria estat més propera a les demandes dels grups que treballen en ecologia del paisatge i que, en certa manera, són els hereus d'una manera de fer geografia que recorda els teoreticoquantitatius, no tant per la temàtica com per la voluntat d'anàlisi basada en dades numèriques i en la mesura de variables territorials i ambientals per a l'elaboració d'índexos. El suport dels Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG) ha fet que l'ecologia del paisatge sigui una de les línies més emergents en els estudis de paisatge actuals, i els Catàlegs de Paisatge de Catalunya se n'han beneficiat per explicar la matriu territorial i la seva connectivitat, però no per definir unitats. Els Catàlegs de Paisatge han entès que les unitats del paisatge havien de ser úniques i excloents i que, per tant, calia distingir-les de la unitat veïna. Per això, totes les unitats han acabat sent un conjunt de TFP que s'han enriquit amb els usos i les cobertes, el sentit de lloc, la dimensió històrica, etc. En canvi, sí que s'ha acceptat que per damunt de les unitats es podien donar processos similars que calia seguir de prop. S'han batejat aquestes dinàmiques amb el nom de Paisatges d'Atenció Especial (PAE), i agrupen conjunts d'unitats total o parcialment (Serra *et al.*, 2012). Per posar-ne un exemple, en el Catàleg de paisatge de l'Alt Pirineu i Aran s'han establert els PAE de «l'abandonament» o els PAE de «l'esquí», dos processos territorials antagònics amb repercussions paisatgístiques molt diferents.

A partir d'aquí es podria fer una anàlisi crítica de la identificació dels valors paisatgístics a l'interior de cada unitat. Se n'han considerat de tota mena (estètics, ecològics, productius, històrics, d'ús social, perceptius, religiosos i espirituals, simbòlics i identitaris), i per considerar-los com a tals cal tenir en compte la

seva singularitat, representativitat, integritat, raresa, excepcionalitat i rellevància social a més de l'harmonia del conjunt, segons ha establert l'Observatori del Paisatge (*http://www.catpaisatge.net/cat/index.php*). L'avaluació posterior de tot plegat és el que ha acabat servint per fer els OQP i, a partir d'ells, l'establiment de mesures i propostes d'actuació. Però tornem a l'objecte d'aquesta comunicació: l'estudi del paisatge vist des de la geografia, entès com una anàlisi espacial, temporal i cultural o, si ho volem, la combinació del Geosistema, del Territori i del Paisatge i de quina manera es pot aplicar a la geografia històrica. Més que fins on podem anar, la pregunta que cal plantejar és fins on cal anar per aportar dades que permetin interpretar correctament el funcionament del sistema geogràfic, és a dir, les tres dimensions de Georges Bertrand.

La Vall Ferrera: un exemple d'estudi de geografia històrica del paisatge

Per tant, després del capítol precedent, el que vull explicar és la darrera part temporal d'un estudi de geohistòria del paisatge dut a terme a la Vall Ferrera. Per enllaçar amb la lògica temporal d'altres intervencions d'aquesta jornada ens centrarem únicament en els darrers 300 anys, deixant de banda períodes precedents igualment importants i que formen part d'aquesta recerca, però d'aquesta manera, i complementàriament, es podrà posar atenció en metodologies que fins ara no s'han considerat, com per exemple l'antracologia, i en elements cartogràfics i gràfics que des de la geografia es tracten específicament, sense oblidar les dades documentals escrites i orals. S'ha escollit com a exemple la Vall Ferrera perquè en ella durant aquests darrers segles s'han donat diferents processos de la relació entre la societat i el medi natural que han configurat els paisatges dels nostres dies a partir de l'aprofitament clar de fonts naturals (aigua, fusta i mineral de ferro), la transformació industrial d'aquests elements en forma de recurs (energia, carbó vegetal i ferro) i la percepció establerta per diferents agents impulsors de l'activitat, com la família Castellarnau i una societat que depenia exclusivament de l'aprofitament dels recursos naturals (Mas, 2000; Rovira, 2009). A la vegada, l'exemple s'ha escollit per defensar algunes idees que volgudament haurien de servir per reflexionar sobre els estudis de paisatge des de la geografia i les dimensions de la G, la T i la P que s'han presentat en la introducció, però fent-ho des de la base d'aquestes dimensions, és a dir, l'espai, el temps i la cultura com a parts d'un mateix sistema.

L'espai i el geosistema

Les característiques bàsiques del geosistema analitzat es poden trobar a Pèlachs *et al*. (2009). A mode de resum es pot dir que la Vall Ferrera es localitza a la vessant sud dels Pirineus axials. La seva caracterització estructural ve determinada per un sinclinal d'edat herciniana i d'orientació aproximada est-oest, al nucli del qual hi afloren materials devonians i carbonífers, majoritàriament constituïts per pissarres carbonàtiques, calcàries i calcoesquists. A banda i banda del sinclinal de Llavorsí, els grans doms de la Pallaresa, al nord, i de l'Orri, al sud, estan formats per materials sedimentaris del Cambroordovicià. El límit entre el sinclinal i els doms estan definits per pissarres negres del Silurià, que per la seva naturalesa plàstica afavoreixen el desenvolupament d'accidents tectònics destacables (Folch, 1989). Les principals mineralitzacions de la zona són del període Cambroordovicià i es deuen a fractures d'on s'extreia la pirita i la calcopirita que, igual que el mineral explotat, estaven associades a filons de quars (Mata-Perelló i Riba, 1995).

El bosc es localitza en un espai on el clima predominant és de transició entre el mediterrani i l'atlàntic, malgrat que les diferències poden ser molt acusades entre les solanes i les obagues i els fons i les parts culminals de les valls. La mitjana de la precipitació varia amb l'altitud entre 700 i 1.100 mm/any, mentre que la mitjana de la temperatura varia entre 10,1ºC a la base de la vall (900 m s. n. m.) i –2,3 ºC a la part més alta (2.700 m s. n. m.). El mes més càlid és el juliol i el més fred gener, amb una mitjana de temperatures entre 10,2ºC i 19,3 ºC i –7,2 ºC i –2 ºC, respectivament, segons les estimacions fetes a partir de l'*Atles Digital de Catalunya* (Ninyerola *et al.*, 2000).

Aquesta vall es caracteritza per una presència dominant de boscos de pi roig (*Pinus sylvestris*) combinada amb alguns rodals de bedolls (*Betula pendula*) i diferents espais oberts més o menys reforestats per matolls (*Genista balansae* subsp. *europaea* i *Juniperus communis* subsp. *nana*) i pastures (*Brometalia erecti*). Les parts més elevades estan dominades per boscos de pi negre (*Pinus uncinata*) (ICC, 1999).

A dins de la Vall Ferrera hi ha una gran massa forestal que ocupa tot un vessant orientat al nord-oest i que s'expandeix des del fons de la vall, entorn dels 900 metres, fins als cims, per damunt dels 2.500 metres. És coneguda com a bosc de Virós i té 1.966 hectàrees. El rang altitudinal (més de 1.500 m de desnivell) provoca l'existència de diversos ambients bioclimàtics, amb la presència, al

costat del riu al fons de la vall, d'espècies pròpies de la vegetació de ribera amb freixes (*Fraxinus excelsior*), avellaners (*Corylus avellana*) i alguns roures (*Quercus humilis*), juntament amb d'altres caducifolis com els oms (*Ulmus minor*) i els salzes (*Salix alba*), que envolten alguns conreus que aprofiten els marges del riu. Entorn dels 1.100-1.200 metres, el pi roig (*Pinus sylvestris*) guanya terreny a antigues zones conreades i ocupa l'espai de roures i caducifolis. Entre 1.500 i 1.800 metres hi ha diversos rodals en què l'avet (*Abies alba*) és l'espècie dominant, si bé és cert que comparteix l'espai amb el pi roig (*Pinus sylvestris*). Entre 1.600 i 1.800 metres el sotabosc té una gran varietat d'espècies arbòries, ja que juntament amb els pins també hi ha bedoll (*Betula pendula*), avet (*Abies alba*) i faig (*Fagus sylvatica*), que forma un petit rodal de forma dominant. El bosc de pi negre (*Pinus uncinata*) ocupa l'espai a partir dels 1.800 metres, i només alguns petits prats culminals i zones de roca sense vegetació trenquen el domini de la pineda fins al Pic de Màniga, el punt culminant de la zona d'estudi.

El bosc de Virós té un relleu relativament suau (pendent mitjà d'entre 10º i 25º), producte del contacte entre el cabussament cap al nord dels materials cambroordovicians i silurians del dom de la Pallaresa i el flanc sud del sinclinal resultat de l'orogènesi alpina. El pendent, juntament amb la dinàmica periglacial, ha permès grans acumulacions de materials sedimentaris que, un cop acabat el període postglacial, han afavorit la formació de sòls rics i ben desenvolupats. Aquest fet, lligat a una evapotranspiració inferior i a una major capacitat de retenció d'humitat de l'obaga, és el que ha permès l'establiment de boscos altament desenvolupats i diversos, en els quals viuen espècies animals amb requeriments forestals ben específics, com el gall fer (*Tetraourogallus*).

L'estudi antracològic

Per tal d'analitzar la influència de l'activitat humana en aquest entorn es va dur a terme un intensiu treball de camp que servís per identificar antigues places carboneres. Cal destacar que aquest treball es va pensar a escala 1:2; ho dic en sentit metafòric i tenint en compte la dificultat per reproduir la realitat amb aquest detall, ja que es partia de la base que no es pot fer geohistòria del paisatge sense fer treball de camp amb el màxim detall possible. Com s'ha vist, una idea compartida amb l'arqueologia del paisatge.

L'inventari de carboneres es va fer en un espai del bosc de Virós, que ocupa 925 hectàrees, a partir dels 1.200 metres per descartar el major nombre possible

de zones conreades en el passat i fins als 2.515 metres per estendre l'inventari més enllà del límit altitudinal actual del bosc, per analitzar si coincidia amb el límit superior del carboneig. L'espai de bosc estudiat es va seleccionar de manera que hi estigués representada tota la vegetació arbòria principal de l'estatge subalpí (*Pinus uncinata*, *Pinus sylvestris*, *Abies alba*, *Fagus sylvatica* i *Betula pendula*) i el major nombre possible de mines de ferro.

El treball de camp per localitzar les carboneres es va fer a peu i amb un GPS Trimble PathfinderPocket de precisió submètrica, per tal d'omplir una fitxa descriptiva que recollís les dimensions, la vegetació actual i les principals característiques de l'entorn de cada carbonera (Izard, 1992). Aquest treball va permetre localitzar 942 carboneres, repartides entre els 1.300 i els 2.230 metres. Quinze d'aquestes carboneres tenien restes de la producció directa de mineral de ferro (escòries), en un espai amb més de 89 boques de mines i 15 cabanes relacionades amb les mines i la metal·lúrgia en general.

El temps i el territori

Dels resultats d'aquest treball sobre el geosistema se'n va extreure la dinàmica temporal de l'apropiació de mineral de ferro per a un període de més de 1.800 anys. Tot i que, centrant-nos en els darrers segles, val a dir que els resultats havien estat establerts per Carlos Mas (2000), el qual, a partir d'un estudi realitzat a partir de la correspondència de la família Castellarnau, havia pogut establir que l'activitat extractiva del ferro havia estat clarament l'activitat principal aproximadament entre els anys 1750 i 1850.

La datació de les carboneres

Per tant, calia corroborar aquestes dades amb les informacions recollides al camp. Per això, a partir del conjunt de 942 carboneres i les seves característiques principals es va fer un mostreig estratificat en funció del tipus de vegetació actual, per tenir en compte la presència dominant de *Pinus sylvestris* entre 1.200 i 1.599 metres, barreja de *Pinu suncinata*, *Abies alba*, *Fagus sylvatica* i *Pinus sylvestris* entre 1.600 i 1.799 metres i presència dominant de *Pinus uncinata* entre 1.800 i 2.230 metres. L'estratificació del mostreig també va tenir en compte les dimensions de les carboneres, per validar la hipòtesi que la seva mida estava directament relacionada amb la quantitat de carbó produït. Per això les carbo-

neres es van agrupar segons quatre tipus: petits, de 3, 4 i 5 metres de llarg (tipus A); mitjans, de 6 metres de llarg (tipus B) o d'entre 7 i 8 metres de llarg (tipus C); i grans, a partir de 9 metres o més de longitud (tipus D). L'elecció de les carboneres va ser aleatòria dins de cada estrat. Un cop fet això, calia recollir la mostra. Es va fer aplicant una adaptació del mètode antracobiogeogràfic fent un forat de 0,5 x 0,5 metres lleugerament desplaçat del centre de la carbonera, buscant la màxima profunditat però evitant la barreja de carbons de l'ull de la carbonera. De cada forat es van prendre mostres cada 5 centímetres de profunditat fins a la base que indicava la roca mare o diferents nivells rubefactats. Al laboratori es van agafar els nivells de base de cada carbonera i es van tamisar amb tres malles de 5, 2 i 0,5 mil·límetres, de forma manual, utilitzant un doll d'aigua, raspall i un cubell per a la immersió del tamís. Això va permetre classificar els carbons i recuperar mostra més gran de 5 mil·límetres, que és la que es va utilitzar per fer la datació de ^{14}C.

En total es van fer trenta-dues datacions ^{14}C, elegint de forma aleatòria dins de cada zona estratificada del mostreig proporcionalment als valors absoluts, que es van repartir desigualment al llarg dels tres estrats altitudinals per la diversitat i l'interès vegetal de l'estrat mitjà, garantint la representativitat de totes les dimensions de carbonera en cadascuna de les altituds (Pèlachs *et al.*, 2009).

Les carboneres datades van permetre establir diferents períodes d'intervenció i relacionar-los amb l'altitud de cada carbonera i la seva dimensió. De tots ells, però, el període entre 1660 cal AD i 1950 cal AD és el que va contenir la majoria de les carboneres (vint-i-tres en total). Per tant, entre finals del segle xvii / inicis del segle xviii i principis de segle xx és quan la intensitat va ser més alta. Per això, es va relacionar aquest període amb l'auge de la metal·lúrgia i la instal·lació de diferents fargues a la vall, tal i com era d'esperar amb les informacions documentals que teníem.

La dendrocronologia

Fins a quin punt aquesta activitat va condicionar l'actual distribució de la vegetació era una cosa que calia estudiar a partir de la mateixa vegetació, i per això es van aprofitar les feines del Pla d'Ordenació Forestal (POF) que s'havia acabat de fer a Virós i que incloïa dades dendrocronològiques.

L'estudi dendrocronològic es va fer a la propietat comunal de Virós d'Araós, ja que és una entitat homogènia des d'un punt de vista administratiu i, per tant,

subjecta al mateix tractament silvícola al llarg del temps. A més, al bosc de Virós d'Araós hi havia representades les principals espècies: *Pinus uncinata*, *Pinus sylvestris*, *Abies alba* i *Fagus sylvatica*, la qual cosa permetia distingir les edats d'arbres diferents en un entorn homogeni des d'un punt de vista climàtic, geològic i ecològic (ADF, 2002a; 2002b).

El treball de camp l'any 2002 i la fotointerpretació de l'ortofotomapa a escala 1: 5.000 de l'any 1993 amb el programa Miramon (Pons, 2002) havien permès a l'equip que feia el POF distingir els rodals de bosc d'igual recobriment i obtenir diferents conjunts de vegetació homogènia. En total s'havien identificat 496 rodals homogenis. A l'interior de cada rodal es va situar una única parcel·la de mostreig equivalent a 314 metres quadrats (20 m de diàmetre) per tal d'obtenir un inventari de les espècies segons la seva classe diamètrica cada 2 centímetres. La mida de l'arbre es prenia a 1,30 metres d'alçada (Burriel *et al.*, 2004). Fet l'inventari, s'escollien alguns arbres (mínim 2 i màxim 5) representatius de les diferents espècies i classes diamètriques i es foradaven amb una barrina de Pressler de diàmetre 5 mil·límetres per tal d'obtenir un testimoni dels anells de creixement. Sempre que va ser possible, els testimonis es van extreure en la direcció nord-sud o sud-nord i en el sentit favorable del pendent. A partir dels testimonis extrets es va comptar el nombre aproximat d'anells de creixement (Schweingruber, 1988), ja que passen alguns anys fins que l'arbre assoleix l'alçada a la qual s'extreu el testimoni de fusta i perquè en l'extracció del testimoni sovint és difícil passar per la medul·la (Burriel *et al.*, 2004).

Els 496 rodals homogenis del bosc de Virós d'Araós van permetre conèixer les edats màximes i mínimes de 366 exemplars de pi roig (*Pinus sylvestris*), 74 d'avets (*Abies alba*), 62 de pins negres (*Pinus uncinata*) i 19 de faigs (*Fagus sylvatica*). Les edats mitjanes situarien el naixement de la majoria dels individus durant el segle xx, a excepció feta d'*Abies alba*, que ho faria a finals del segle xix, la qual cosa confirmaria la idea que es tracta d'un bosc constituït per individus joves. Tot i que hi ha individus de *Pinus uncinata* que són de l'any 1835, de *Pinus sylvestris* de l'any 1822, d'*Abies alba* l'any 1890 i de *Fagus sylvatica* l'any 1907, en cap cas no superarien el moment de màxima pressió del carboneig detectat en el període anterior. La major part dels exemplars nascuts abans de l'any 1900 es troben situats entre 1.600 i 1.800 metres.

El treball de les fonts documentals escrites

Per tant, calia saber què havia passat perquè la recuperació del bosc no fos completa des del final de l'activitat metal·lúrgica. I per això va ser necessari

explotar les dades del fons documental local del municipi d'Alins, localitzades a l'Arxiu Històric Comarcal de Sort (AHCSo), les quals van permetre seleccionar diverses informacions sobre l'explotació del recursos naturals de les entitats de població d'Ainet d'Araós i d'Ainet de Besan (propietàries dels boscos de Virós). A l'arxiu es van seleccionar diverses informacions interessants en els apartats següents: Administració General, en especial el contingut dels llibres de plens de l'Ajuntament; Hisenda, sobretot l'apartat patrimonial i el de pressupostos, que contenien informacions diverses sobre les diferents subhastes realitzades (fusta, llenyes i bestiar) i les multes per pasturatge abusiu, tales fraudulentes, incendis, etc.; Sanitat, posant l'èmfasi en les inspeccions sanitàries i veterinàries, ja que permet conèixer el nombre d'alguns tipus d'animals domèstics a partir de les matances a domicili realitzades (com passa amb els porcs); Obres i Urbanisme, amb referències a diferents infraestructures que es poden relacionar amb l'explotació forestal, ja que per fer tallades cal una extensa xarxa de camins per desemboscar la fusta; Seguretat Pública, perquè conté relacions dels habitants de la zona i la descripció del seu ofici i informa de les pràctiques forestals; Serveis Militars, ja que amb la descripció d'alguns béns subjectes a requisa militar passada la Guerra Civil s'ha vist de quina manera la fusta i el metall es valoraven al final de la guerra; Serveis Agropecuaris, que presenta un ampli ventall d'informacions relacionades sobretot amb la ramaderia, però també amb l'agricultura i la silvicultura.

El lapse temporal estudiat a partir d'aquests documents comença el segle xix, si bé el gruix i la qualitat de les informacions augmenta a partir de l'acabament de la Guerra Civil espanyola l'any 1939, segurament com a conseqüència de la major disciplina i control de l'administració des de llavors, però també a causa de la pèrdua i la destrucció d'informació durant el conflicte bèl·lic.

L'anàlisi de les dades documentals del bosc de Virós confirma l'abandonament de la metal·lúrgia en la segona meitat del segle xix. El procés desamortitzador de Madoz que fa que els boscos de Virós continuïn sent comunals explica l'estat del bosc l'any 1876: «que consta de monte bajo abedul y pino carrascal y otra clase de pinos; recorrido en todos sus limites, se ha encontrado en buen estado escepto los tres puntos donde sufrieron un incendio este verano que es inutil» [sic]. La desforestació i la joventut del bosc es confirma amb el «monte bajo» i el bedoll (*Betula* sp.), una espècie pionera i que s'aprofita de la desforestació per recolonitzar l'espai forestal, com també ho devia fer el «pinocarrascal» (*Pinus sylvestris*), que des de l'acabament de la pressió metal·lúrgica a partir de

l'any 1850 havia tingut uns trenta anys per regenerar-se. Cal veure que no es mencionen en absolut ni el faig ni els caducifolis en general, tot i que la categoria «otra clase de pinos» segurament devia incloure alguns avets relictes i que amb tota seguretat van sobreviure al moment de màxima pertorbació antròpica.

Les dades documentals disponibles confirmen una explotació silvícola continuada al llarg del segle xx en la qual destaquen diferents episodis:

a) La primera fase aniria des de la fi de la Guerra Civil fins a finals dels anys cinquanta (anys forestals 1938-1939 i 1958-1959). Les autoritzacions per subhastar fusta i tenir ingressos comunals («fusta de negoci») demostren que no se superen mai els 1.000 metres cúbics de fusta. No sembla un període de temps en el qual la intensitat d'explotació sigui gaire elevada. S'ha de tenir en compte que molts dels camins que actualment hi ha al bosc encara no s'havien començat a construir.

b) La segona fase comprendria en conjunt la dècada dels seixanta (anys forestals 1959-1960 a 1969-1970). Durant aquest període l'extracció forestal augmenta la seva intensitat per superar lleugerament el llindar dels 1.000 metres cúbics alguns anys, els arbres tallats augmenten de diàmetre i creix la xarxa de camins perquè ja és possible el transport en camió. Al poble de Tírvia, per exemple, es declara el primer *camión de transporte* l'any 1962.

c) La dècada dels setanta defineix la tercera fase (1970-1980). L'extracció de la fusta augmenta clarament a partir de l'any forestal 1973-1974, quan es documenten les extraccions de fusta més elevades de tot el segle. Una forta nevada l'hivern de l'any 1973 va fer que el bosc es gelés trencant i partint un volum considerable de fusta, cosa que va suposar la declaració de zona catastròfica de bona part dels boscos pirinencs en una franja compresa entre els 1.600 i els 1.700 metres d'altitud.

d) La quarta fase s'ha fet arribar fins a mitjan anys vuitanta (1980-1987), moment en què la gestió democràtica provoca que les comunitats ja no depenguin tant dels recursos. Tot i aquest fet, però, la gran quantitat d'accessos realitzats durant el període precedent i la mecanització permeten que el volum d'extracció de les masses arbòries continuï en nivells elevats.

La documentació també confirma l'explotació ramadera del bosc de Virós, amb uns volums d'entre 500 i 1.000 ovelles que sens dubte han tingut un paper important en la regeneració de les diferents espècies forestals, si bé en tots els casos analitzats les espècies citades a les subhastes de fusta entre els anys 1939 i 1987 als boscos de Virós són sempre *Pinus* sp., *Pinus uncinata* i *Pinus sylvestris*,

la qual cosa denota la gestió principal d'aquesta conífera, que ha estat afavorida pels forestals i que actualment domina bona part del paisatge forestal.

L'ús combinat de materials gràfics, cartografia antiga i fotografies de l'àmbit d'estudi però també de zones properes ha servit per validar i contrastar informacions (Badia *et al.*, 2008). Les imatges han demostrat que els canvis en els usos i les cobertes del sòl han estat constants durant els darrers segles, i les activitats humanes han combinat moments de màxima pressió i intensitat d'explotació amb d'altres moments d'abandonament, i quan una activitat no ha desaparegut completament s'ha concentrat únicament en els llocs més favorables. És a dir, la dimensió territorial ha permès interpretar l'espai geogràfic d'una manera molt precisa per concloure que les pertorbacions més importants dels darrers segles d'història de la vegetació s'han donat en moments d'especialització de les activitats socioeconòmiques. Per això, els boscos actuals són el resultat de l'especialització metal·lúrgica dels segles xviii i xix i de l'explotació forestal de la segona meitat del segle xx.

La cultura i la percepció del paisatge

Amb el que hem vist en els apartats precedents queda per fer una tercera reflexió. Han canviat la cultura i la percepció del paisatge? Perquè una cosa són els canvis territorials i les seves dinàmiques i una altra de ben diversa els canvis en el paisatge entès en el sentit que hem expressat en aquest text, és a dir, des de la cultura concreta que ocupa aquest espai geogràfic i la percepció que la societat té del seu entorn. La discussió obliga a pensar si la velocitat dels canvis afecta per igual totes les dimensions de l'espai geogràfic i de quina manera els canvis en una dimensió influeixen en l'altra. Per exemple, un pi negre pot arribar a viure 600 anys de mitjana, la qual cosa, en una societat amb una esperança de vida de 80 anys, voldria dir 7,5 generacions. Per tant, en absència de pertorbacions importants (i malgrat les allaus, les riuades, els incendis...), el sistema natural té uns ritmes de canvi de llarga durada. Pel que fa als canvis en els usos i les cobertes del sòl, la dualitat territorial actual (entre l'abandonament i la intensitat d'ocupació) implica modificacions que estan per sota de la generació, però fins a mitjan segle xx això no havia estat així i els marges de canvi s'havien desenvolupat seguint la mitja durada, és a dir, de dues a tres generacions familiars s'havien pogut reconèixer en un entorn amb els mateixos usos i cobertes del sòl. Però, i la dimensió del paisatge? Quant temps ha de passar perquè una societat reco-

negui que el seu paisatge s'ha modificat? I fins a quin punt els processos d'especialització territorial en un marc natural concret no són episodis que marquen profundament el paisatge d'un lloc? Des del meu punt de vista, serveixi com a hipòtesi d'aquesta idea, el paisatge segueix la lògica del sentit comú. I, per tant, els processos d'especialització que superen l'escala de la generació formen part del paisatge quotidià encara que aquest ús hagi desaparegut i doten la cultura del lloc d'un sentiment que reforça les iniciatives respecte a aquest moment històric passat.

Intentaré explicar-ho a partir d'un exemple. Estarem d'acord que el mateix nom de la vall, Vall Ferrera, en si mateix ja és una marca territorial i simbòlica molt potent. A partir de la creació l'any 2003 del Parc Natural de l'Alt Pirineu (PNAP, l'any 2003, per mitjà del Decret 194/2003, d'1 d'agost), la Vall Ferrera –el municipi d'Alins– va ser un dels indrets que va incorporar més hectàrees al parc (17.283,30 hectàrees d'un total de 61.540,42). Això ha fet que, des dels inicis, la gestió del PNAP vetllés especialment pel desenvolupament local d'aquesta vall. Doncs bé, en aquest marc vull explicar l'experiència d'un projecte titulat «Boscos de Ferro» que té l'origen l'any 2009 i s'impulsa des del mateix PNAP, es coordinarà des de l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu i comptarà amb el suport de membres dels Departaments d'Arqueologia i Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona i el finançament de l'Obra Social de Catalunya Caixa. Tal i com es recull en el blog que porta el mateix encapçalament,

> «Boscos de Ferro» és un projecte que neix amb l'objectiu de contribuir al desenvolupament social i econòmic de la Vall Ferrera, a partir de la posada en valor del seu immens patrimoni natural i l'important patrimoni cultural, vinculat amb l'antiga tradició siderúrgica de la vall, i que es remunta a quasi 2.000 anys d'antiguitat. El projecte es fonamenta en l'àmbit de la recerca i el coneixement, com a motor i base per avançar en les seves línies estratègiques de futur. Amb aquesta proposta es comença a materialitzar un anhel històric de la gent de la Vall Ferrera, i de moltes persones i entitats que des de fa anys s'han interessat per la riquesa patrimonial d'aquest llunyà i preciós racó de Catalunya. (*http://boscosdeferro.blogspot.com.es/*, 04-04-2013)]

A partir d'aquest projecte s'han dut a terme diferents iniciatives que han servit per posar en valor el patrimoni cultural de la Vall Ferrera i el seu paisatge. Així, un seguit d'itineraris a peu pel fons de la vall i pel bosc de Virós han

servit per descobrir als nous visitants un entorn relacionat amb l'activitat metal·lúrgica, mostrant amb diferents plafons informatius els canvis ocorreguts en aquests indrets. Les informacions van ser extretes de les recerques fetes des de la universitat, en el que és una clara mostra de transferència de coneixement (Augé *et al.*, 2012). A més, s'ha creat una fira del ferro que no existia, que cada any aplega forjadors i activitats relacionades amb el món del ferro i que compta amb el suport de les Entitats Municipals Descentralitzades d'Alins (EMD d'Ainet de Besan, Araós i Àreu), l'Associació Cultural d'Alins, l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera i el Parc Natural de l'Alt Pirineu. En aquest sentit, a la fira es fan activitats divulgatives per a les escoles de la zona que participen d'algunes activitats, com per exemple la construcció de forns de transformació directa del mineral. Per tant, a la Vall Ferrera un ús que va acabar a finals del segle xix actualment està molt viu i podríem dir que forma part del paisatge actual del lloc.

Conclusió

Els processos d'especialització socioeconòmica, encara que siguin antics, modifiquen els espais geogràfics i són generadors de paisatges culturals que poden tenir una llarga durada en el temps i arribar fins als nostres dies encara que l'activitat hagi deixat de funcionar fa més d'un segle.

L'estudi del paisatge actual no es pot afrontar sense tècniques d'anàlisi complementàries que integrin l'espai geogràfic i el seu estudi des de dimensions pròpies del subsistema natural, territorial i del paisatge. Trobar la lògica de relació entre tots els subsistemes correspon a la geografia històrica, que és la que té les claus per analitzar i comprendre les diferents realitats espacials, temporals i culturals, és a dir, el paisatge.

Agraïments

Aquest treball ha estat possible gràcies al suport dels diferents investigadors que han participat en els projectes següents: «Grup de Geografia Aplicada» (2009SGR0106 i, abans, SGR2001-00153) de la Generalitat de Catalunya, *Los paisajes de las áreas de montaña. Patrones de gestión y de ocupación del territorio* (CSO2009-08271) i, anteriorment, *Usos del suelo, paisaje y desarrollo sostenible en espaciosrurales de montaña. Reconstrucción paleoambiental y prospectiva del paisaje* (REN2001-1896/GLO). I també al projecte «Boscos de Ferro» finançat

per Caixa Catalunya (Fundació Territori i Paisatge) i que va comptar amb el suport del Parc Natural de l'Alt Pirineu, l'Ecomuseu de les Valls d'Àneu i la Universitat Autònoma de Barcelona els anys 2009 i 2010.

Bibliografia

ADF (2002a). Projecte *d'Ordenació Forestal de Virós d'Araós*. Llavorsí: treball inèdit (informe tècnic).

ADF (2002b). *Projecte d'Ordenació Forestal de Virós d'Ainet de Besan*. Llavorsí, treball inèdit (informe tècnic).

Augé, O.; Gassiot, E.; Pèlachs, A. (2012). «La producció del ferro a la protohistòria i època romana al Pallars Sobirà. L'exemple del bosc de Virós a la Vall Ferrera». A: Abella, J.; Augé, O.; Garriga, M.; Gassiot, E.; Palau, J.; Pèlachs, A.; Simós, C. (coord.) *Boscos de Ferro. Actes de les primeres jornades de recerca i desenvolupament de la Vall Ferrera*. Tremp: Garsineu, p. 9-40.

Badia, A.; Cristòbal, J.; Cunill, R.; Pèlachs, A.; Serra, A. (2008). «L'estudi del canvi d'usos del sòl a partir de la georeferenciació de tres fonts d'informació gràfiques dels anys cinquanta: un exemple als Pirineus de Lleida». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 65, p. 3-14.

Bertrand, G. (2001). «Le paysage et la géographie: un nouveaurendez-vous». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 50, p. 57-68.

Bolòs Capdevila, M. (1992). *Manual de Ciencia del Paisaje*. Barcelona: Masson.

Burriel, J. A.; Gràcia, C.; Ibàñez, J. J.; Mata, T., Vayreda, J. (2004). *Inventari ecològic i forestal de Catalunya. Mètodes*. Bellaterra: CREAF.

Folch, R. [dir.]. (1989). *Història Natural dels Països Catalans. Geologia I.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Fontana, J. (1992). *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*. Vic: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives; Eumo.

Franceschi, C. (1997). «Du mot paysage et de ses equivalents». A: Collot, Michel dir. *Les enjeux du paysage*. Brussel·les: Ousia, p. 75-111.

ICC (1999). *Mapa de vegetació de Catalunya 1:50.000. Noarre 150 (34–8) Tírvia 182 (34–9)*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya; Direcció General del Medi Natural.

Izard, V. (1992). «La typologie des charbonnières: méthode d'inventaire pour l'étude diachronique du charbonnage». A: Métailié, J.-P. (coord.). *Protoindustries et histoire des fôrets.* Tolosa de Llenguadoc: GDR ISARD 881; CNRS (Les Cahiers de l'Isard; 3), p. 223-235.

Maderuelo, J. (2005). *El paisaje. Génesis de un concepto*. Madrid: Abada.

Mas, C. (2000). *Història de la farga catalana. El cas de la vall Ferrera, al Pallars Sobirà (1750-1850)*. Lleida: Pagès.

Mata-Perelló, J. M.; Riba, A. (1995). «Breus consideracions entorn de la composició de les menes de ferro catalanes; passat i present de la seva mineria». A: Tomàs Morera, E. (ed.) (1995). *La farga catalana en el marc de l'arqueologia siderúrgica*. Andorra: Govern d'Andorra, Ministeri d'Afers Socials i Cultura, p. 197-203.

Ninyerola, M.; Pons, X.; Roure, J. M. (2000). «A methodological approach of climatological modelling of air temperature and precipitation through GIS techniques». *International Journal of Climatology*, 20, p. 1823-1841.

Pèlachs, A. (2006).«Algunes reflexions sobre geografia, paisatge i geohistòria ambiental». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 48, p. 179-192.

Pèlachs, A.; Nadal, J.; Soriano, J.M.; Molina, D.; Cunill, R. (2009). «Changes in Pyrenean woodlands as a result of theintensity of human exploitation: 2,000 years of metallurgy in Vallferrera, northeast Iberian Peninsula». *Vegetation History and Archeobotany*, 18 (5), p. 403-416.

Pons, X (2002). *MiraMon. Sistema d'Informació Geogràfica i software de Teledetecció*. Bellatera: Centre de Recerca Ecològica i Aplicacions Forestals (CREAF).

Rovira, S.-J. (2009). *Els Castellarnau senyors del ferro*. Tarragona: Arola.

Schweingruber, F. H. (1988). *Tree rings. Basics andapplications of dendrochronology*. Dordrecht: Reidel.

Serra-Díaz, J. M.; Vera, A.; Pèlachs, A.; Mendizàbal, E. (2012). «Bridging the gap between landscape theory and planning: the GTP model in a Pyrenees mountain area». *Environmental Engineering and Management Journal*, 11 (5), p. 1821-1831.

Pàgines web

http://www.catpaisatge.net/cat/index.php [29-06-2013]
http://dlc.iec.cat/index.html [14-07-2013]
http://boscosdeferro.blogspot.com.es/ [04-04-2013]

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 191-223
DOI: 10.2436/20.1001.01.130

ELS ESTUDIS DE PAISATGE AL TERRITORI DE LA CIUTAT ROMANA DE *TARRACO*

Marta Prevosti
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Lliurat l'1 de desembre de 2013. Acceptat el 25 de febrer de 2014

Resum

El «Projecte *Ager Tarraconensis*» (PAT) ha estudiat una zona del Baix Camp, amb l'enfocament centrat en els estudis de paisatge. Dins l'avaluació dels enclavaments de significat militar, s'ha constatat que els punts de control visual del territori d'estudi del PAT, d'època ibèrica, no perviuen en època romana. Els romans estableixen punts de control militar al costat dels principals nuclis de població d'època ibèrica, a més d'alguns punts estratègics a la Serralada Litoral. L'estructura del poblament al camp també protagonitza un canvi radical en els segles II i I aC, juntament amb una implantació totalment nova dels parcel·laris agraris. L'estudi de la gestió de l'aigua també ha donat resultats de transcendència per al paisatge. Es dedueix que la important indústria de producció de lli que es coneixia a través de les fonts s'ubica a les ribes del Francolí per la localització en aquest espai dels prats de blanqueig. Les sèquies que conduïen l'aigua de rescloses del riu Francolí o de la riera de Maspujols alimentaven indústries terrisseres, cultius i les instal·lacions de banys i fonts de les vil·les. Tot plegat són canvis transcendents en l'evolució posterior del paisatge del Camp de Tarragona.

Paraules clau

Ager Tarraconensis, *Tarraco*, paisatge, control militar, poblament, agrari, centuriació, anàlisis pol·líniques, aigua, teixits, lli, llana, sèquia.

Landscape studies in the area of the Roman city of Tarraco

Abstract

The «*Ager Tarraconensis* Project» (PAT in Catalan) has studied an area of the Baix Camp region, focusing on landscape studies. An evaluation of sites of

military importance has shown that, within the PAT area of study, visual control points from Iberian times did not survive into the Roman era. The Romans set up military control points next to the main towns from the Iberian era, as well as some strategic points on the coastal hills. The structure of the countryside's population also underwent a radical change in the 2nd and 1st century BC, together with a totally new division of agricultural land. A study of how water was managed has provided important findings for the countryside. It has been deduced that the significant linen production industry mentioned in various sources was located on the banks of the River Francolí due to the location of bleaching grounds in this area. The irrigation channels that brought water from dams on the Francolí River and the rivercourse of Maspujols supplied potteries, crops and bath and fountain installations for the villas. In summary, these are very significant developements in the subsequent evolution of the landscape at the Camp de Tarragona.

Keywords

Ager Tarraconensis, *Tarraco*, landscape, military control, population, agricultural, centuriation, pollen analyses, water, fabrics, linen, wood, irrigation channel.

El «Projecte *Ager Tarraconensis*» (PAT) té el punt de partida a la fi de 2005, gràcies a un ajut de l'empresa Acesa-Abertis. Va ser un projecte de l'ICAC, amb l'objectiu de fer un estudi de paisatge al territori de l'antiga *Tarraco*. J. Guitart, aleshores director de l'ICAC i codirector del projecte, com a representant de l'Institut d'Estudis Catalans a la Unió Acadèmica Internacional i responsable del projecte *Forma Orbis Romani* (FOR), va promoure també el «Projecte *Ager Tarraconensis*» per impulsar l'elaboració dels fascicles corresponents al territori de la Tarragona romana. Per al projecte PAT es va elegir una àrea de 345 km^2, centrada al Baix Camp, a la dreta del riu Francolí (fig. 1). En aquest escrit ens centrarem en els resultats del projecte que tenen unes connotacions més clarament relacionades amb el paisatge.

Aquest projecte no es va limitar a l'objectiu d'elaborar la part corresponent del mapa de l'Imperi romà. Tot enllaçant amb els corrents d'estudis del paisatge que s'han anat introduint en el camp de l'arqueologia en els darrers trenta anys,

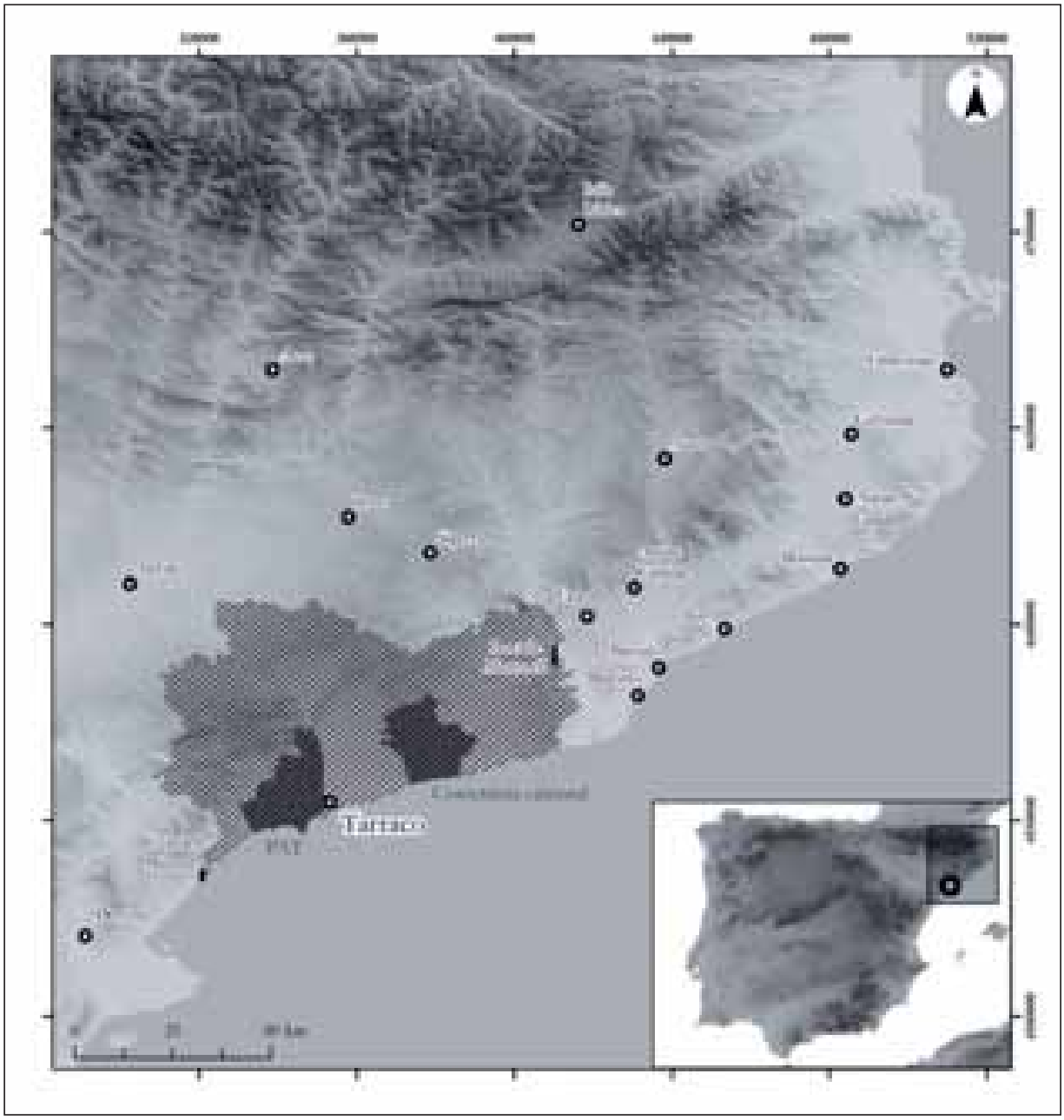

Fig. 1. Mapa del territori de la ciutat de Tàrraco (trama diagonal) i les àrees investigades: PAT i Cossetània oriental (trama fosca).

es va proposar un enfocament global, sistèmic, amb el consegüent treball interdisciplinari i l'aplicació integrada de diferents tècniques d'anàlisi del paisatge que condueixen a la recreació del seguit de condicions i realitats que en conformen la dinàmica. El resultat ha estat una obra que ha comptat amb la col·laboració de quaranta investigadors. L'estudi de la dinàmica del poblament, en relació amb la ciutat romana en què s'integra, s'ha tractat essencialment amb les tècniques

de prospecció superficial, prospeccions geofísiques i excavacions arqueològiques. L'estudi de la morfologia del territori, a càrrec de J. M. Palet, ha tingut un paper fonamental a l'hora de conèixer-ne l'articulació. Tot plegat ha necessitat també estudis paleoambientals, essencialment de palinologia, a càrrec de Santiago Riera, d'arqueofauna, a càrrec de Sílvia Valenzuela i Núria Padrós, i de geòlegs i geògrafs que han ajudat a entendre el funcionament del sistema. L'espai ha esdevingut un factor nou de reflexió i d'anàlisi. Totes les dades resultants han estat sistematitzades en una gran base de dades, que ha estat l'eina clau del projecte, i s'han reflectit en mapes que s'han gestionat des de l'aplicació d'un sistema d'informació geogràfic que permet anar seguint l'evolució del paisatge a través del temps.

L'estudi de llargs repertoris de ceràmica, a càrrec de Ramon Járrega, ha estat un dels punts importants del projecte, integrat en la base de dades, de forma que, imbricats amb els estudis del poblament i de morfologia, ha permès l'elaboració dels mapes cronotipològics i cronomorfològics.

Això no obstant, el plantejament del treball ha estat molt integrador i ha volgut tenir en compte no solament els estudis esmentats, que fan referència directa al paisatge, sinó també les diferents àrees de coneixement que fan referència a la cultura material, amb tots els matisos que se'n deriven, especialment els de significat econòmic i comercial. Ara bé, també s'han integrat, de forma ben singular, els estudis de l'epigrafia d'àmbit rural, que aporten aspectes socials i de jerarquies dels jaciments al coneixement del territori de *Tarraco*. De forma inusual, i per tant innovadora, s'ha integrat l'epigrafia, tant lapidària com de l'*instrumentum domesticum*, dins la base de dades del projecte, preparada per a l'estudi del territori, cosa que ha permès cartografiar-ne la informació, posar en relació alguns epígrafs amb els jaciments estudiats i, en conseqüència, conèixer alguns noms de propietaris, sovint relacionats amb l'epigrafia del nucli urbà de *Tarraco*, així com obtenir una visió de conjunt de l'ocupació dels espais d'explotació econòmica i d'*otium* per part de les famílies de les elits tarraconenses.

Els resultats del projecte es poden començar a consultar en els quatre primers volums publicats (*Ager Tarraconensis* 1, 2, 3 i 5: Prevosti i Guitart, 2010; Prevosti i Guitart, 2011; Gorostidi, 2010; Prevosti, López i Guitart, 2013), i aviat en els dos propers que estan a punt de sortir.

En el present escrit, la reflexió gira entorn del conjunt de l'espai de la ciutat romana, del paisatge, tractat com un sistema. El ciutadà romà es relacionava amb un entorn que d'una banda constituïa uns condicionants físics que marcaven unes possibilitats, per bé que constrenyien les activitats possibles: la

pluviometria, l'orografia del terreny, la presència de muntanyes, el mar, un riu... D'altra banda, la dinàmica del ciutadà romà amb el seu entorn el marcava fortament en implantar l'organització ciutadana romana de la *civitas*, per la seva forma peculiar d'ordenar el territori, que responia a un marc jurídic que tot ho classificava, que tot ho tenia en compte dins un ordre de funcionament que es pretenia perfecte (López Paz, 1994; Romano, 1999), dins del dret romà. I a tot plegat cal que hi sumem la percepció particular que el ciutadà anava desenvolupant a partir dels valors que ell projectava en el paisatge. En aquest sentit, hem de pensar que una ciutat romana, amb el seu nucli urbà i el seu territori, eren l'espai de referència dels homes i les dones que hi vivien. Era allà on tenien arrelat el sentiment de pertinença, equiparable d'alguna manera a allò que ara en diem pàtria.

En aquest microespai es desenvolupaven les relacions més immediates de l'home amb la política, amb l'economia, amb la religió i amb la societat. Està clar que cal no oblidar que, per sobre d'aquest referent, les ciutats romanes funcionaven com xarxes amb estretes relacions entre elles. Però aquest és un camp en el qual ara no entrarem.

1. Relacions entre política, estratègia i paisatge

Un dels aspectes fonamentals que defineix la importància d'una ciutat és el seu territori. En aquest sentit, *Tarraco* va ser una ciutat important, com toca a una capital provincial, i per tant va tenir un territori molt extens. Tot i que som conscients que en la implantació del model de ciutat romana resulta fonamental l'elecció de l'espai i la definició dels seus límits, el PAT, de moment, no ha entrat en profunditat en la problemàtica dels límits del territori de *Tarraco*. Això és així perquè la metodologia elegida obliga a una aproximació per sectors en espais molt menors als 4.400 km^2 que representava tot el territori de *Tarraco*. En aquest sentit s'han elegit les comarques, que presenten l'avantatge de guardar una unitat física i humana, i en la present edició ens ocupem del Baix Camp (Prevosti i Guitart, 2011, p. 15-23).

En canvi, un aspecte que sí que es pot tractar en la porció de *territorium* en estudi, de 345 km^2, és el del control militar. En el procés d'implantació del sistema de la ciutat romana, un dels aspectes més destacables i també lligat al de la definició dels límits del seu territori és el consegüent control militar per mantenir-lo, en el context de la primera implantació del domini romà del territori

de *Tarraco*. Aquesta acció va ser necessària sobretot en els dos primers segles de presència romana al país.

Fiz (2011) destaca que els punts de control visual del territori d'estudi del PAT, d'època ibèrica, no perviuen en època romana. Això significa que els destacaments militars de vigilància del país es van establir en llocs nous. Ara bé, en el cas dels poblats ibèrics més importants del Camp de Tarragona, que són els de Tarragona, Salou i Valls, si bé els romans no es van establir exactament al damunt, sí que van erigir punts forts militars molt a la vora (fig. 2).

En la zona del PAT, fora del nucli urbà de *Tarraco*, solament es coneix un testimoni d'enclavament militar. Es tracta de la torre Alta, de la Punta de la Cella, al Cap de Salou, que va desaparèixer amb l'explotació de la pedrera cap a la fi dels anys seixanta del segle xx.[1] Estava situada al costat del poblat ibèric, i alguns investigadors (Adserias, 1998; IPAC) afirmen que es tractava d'una torre medieval amb la base d'època romana, per bé que la manca de proves ho deixa en terreny de dubte. Amb tot, la seva situació estratègica, al costat del mar, sobre la bona zona portuària de Salou i al costat d'un poblat ibèric, fa molt plausible que els romans hi haguessin establert un destacament militar. Les condicions estratègiques òptimes del lloc fan pensar que els ibers també devien haver utilitzat el lloc com a punt de guaita.

Més enllà de l'àrea d'estudi del PAT, es coneix el *castellum* de Puigpelat, a la vora del poblat ibèric de Valls. És ara com ara l'estructura militar més ben coneguda del Camp de Tarragona, gràcies a l'estudi de Moisés Díaz (2009; 2013). Es data entre els segles ii i i aC, època en què aquest autor considera que el lloc no devia tenir una funció pròpiament de defensa sinó més aviat policial, de control de l'ordre, del territori i de les vies i potser d'avituallament, del tipus de les *turres speculae* o *burgus speculatorius*. Després de la revifalla de la seva funció en els episodis bèl·lics sertorià, pompeià i cesarià, devia perdre sentit definitivament en el context de la reorganització d'August i va ser desmantellat. Aquest final fa palesa la pacificació general en època d'August, ja que és abandonat i enderrocat per part dels darrers ocupants justament en aquest moment.

Aquest esquema d'instal·lar destacaments militars al costat dels que havien estat els grans centres de poder ibèric fa pensar en el cas del gran poblat ibèric de Burriac, al Maresme. Allí els romans també es van assentar al costat (Prevosti,

1. Pérez i Garcia (2011) no en fa esment.

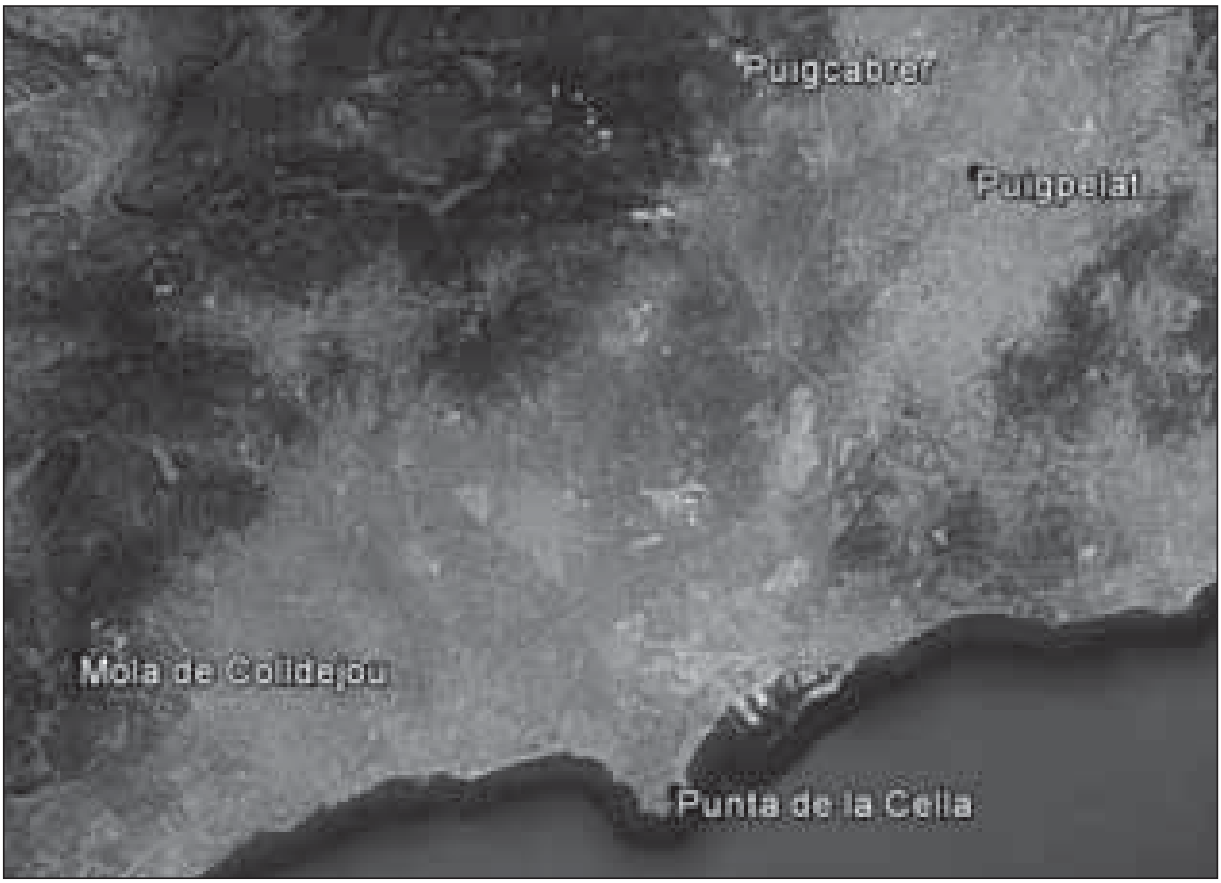

Fig. 2. Punts de guaita militars al Camp de Tarragona.

1996; Martín, 2000; Garcia, Martín i Cela, 2000; Zamora 2006-2007, p. 318-321; Martí, 2008, p. 38-41; Zamora, 2012), a la zona de Ca l'Arnau, Can Mateu i Can Rodon, al peu de la muntanya, a més d'ocupar el punt estratègic i de guaita del cim de la muntanya de Burriac.[2] Tot i les dificultats d'interpretació,

2. Prevosti (1995; 1996; 2005, p. 351, 364-365). Des de 1996 es coneixen els resultats de les excavacions fetes sota el castell medieval de Burriac, on van aparèixer rebliments de preparació del terreny per a la construcció, amb ceràmica ibèrica i en algun cas algun fragment de ceràmica itàlica. Especialment interessant va ser datar una cisterna, ja coneguda d'abans, de la qual vaig examinar uns fragments d'*opus signinum* desintegrats, dels quals es van desprendre ceràmiques datables en el segle ii aC o com a més tard de l'inici de l'i aC. A partir d'això es va deduir que al cim de Burriac hi va haver alguna construcció important, segurament una torre de guaita militar, un petit *castellum*, sota control romà, que devia quedar destrossat en construir el castell medieval. Zamora (2012) dóna a la cisterna la cronologia de final del segle ii o inici del segle i aC. Nosaltres ens inclinem a datar-la en el segle ii aC. La troballa de restes de paviment d'*opus signinum*

cal pensar en un enclavament romà de control militar i administratiu del territori, que al seu torn devia tenir el suport del control del punt de guaita del cim de Burriac. De fet, a *Tarraco* també passa inicialment que els romans s'instal·len fora del poblat ibèric, a la part alta del turó de Tarragona, al lloc estratègic clau per al domini militar. Amb tot, després la ciutat creix fins sobreposar-se parcialment a l'antic poblat ibèric i l'antic *praesidium* dóna lloc a un temple i un espai cívic de la ciutat emergent. El cas del *castellum* de Puigpelat s'interpreta, per part de Moisés Díaz (2009; 2013, p. 361), com el substitut del poblat ibèric del Vilar de Valls en el control del territori d'aquella àrea de l'Alt Camp.

A més dels tres nuclis militars al costat dels poblats ibèrics de Tarragona, Salou i Valls, es coneixen altres dos punts forts a les muntanyes que tanquen el Camp de Tarragona, al Puigcabrer i a la Mola de Colldejou.

Amb el domini de Salou, Tarragona i Valls, segurament els romans s'havien fet amb els nuclis de poblament més importants i caps de turc en el control de la població ibèrica. Un altre caire devia tenir l'establiment militar del Puigcabrer, d'època republicana, des del qual devien vigilar el Pas de la Riba, és a dir, el congost del Francolí entre la serra de Miramar i les muntanyes de Prades, per on el camí que ve de les muntanyes s'obre a la plana i en controla el pas d'entrada i per on circularà la *Via de Italia in Hispanias* que unirà *Tarraco* amb *Ilerda* i *Caesaraugusta*, i seguirà fins a Galícia. Per la seva banda, la Mola de Colldejou exerceix un control visual magnífic sobre la plana del Baix Camp, des del seu angle sud-oest. Aquests dos darrers punts forts devien formar part d'una xarxa de domini militar de la primera època de la plana del Camp de Tarragona i els llocs de pas del territori, mentre que els tres primers, relacionats amb els poblats, devien tenir un sentit de control militar i administratiu de la població.

2. El gran canvi de paisatge basat en l'estructura del poblament i la centuriació

La dinàmica del poblament de l'*ager Tarraconensis* en els segles II i I aC va provocar un canvi estructural i de paisatge radical, ja que a més dels establiments de població en llocs nous va comportar una parcel·lació agrària totalment

d'aquesta mateixa època i d'una tanagrina sota l'actual capella de Sant Vicenç (documentada en el 894) també va fer pensar, tot i que de forma més hipotètica, que hom devia bastir un lloc de culte al costat de l'enclavament militar.

nova. Així ho han demostrat els estudis integrats de poblament i morfologia del territori. El gran canvi en l'estructura del poblament es pot posar en paral·lel amb el de moltes altres àrees del litoral català (Prevosti, 2005; Prevosti, López, Fiz, 2013).

Els estudis de Carreté, Keay i Millett (1995) al Camp de Tarragona havien conclòs una forta continuïtat d'ocupació entre el període ibèric i el romà republicà, amb persistència de la densitat i el patró d'ocupació, sense cap símptoma d'increment de la producció rural estimulada per la presència romana. Aquesta situació, pensaven els autors, devia fer coexistir els establiments de tradició ibèrica amb els pròpiament romans, com el de la vil·la del Moro, datat en aquell moment per Terré (1987; 1998) a l'inici del segle I aC (actualment Remolà, 2007, proposa una cronologia de la meitat del segle I aC). Fins i tot les vies comercials semblava que funcionaven des del segle V aC. L'impacte sols es notava en el gran volum de les importacions itàliques a partir del final del segle II aC.

L'estudi de l'equip de Simon Keay interpretava una forta continuïtat entre l'època ibèrica i la romana, per una lectura cronològica alta de la ceràmica ibèrica comuna.[3] Per a l'estudi dels territoris de *Baetulo* i *Iluro* (Prevosti, 1981a; Prevosti, 1981b), es va plantejar el mateix problema, ja que Serra Ràfols (1960) havia classificat com a ibèriques les fases antigues d'algunes vil·les amb estrats rics en ceràmica ibèrica. En la dècada dels setanta, tot disposant ja dels treballs de Jean-Paul Morel sobre ceràmiques de vernís negre,[4] l'estudi aprofundit dels materials va permetre una major precisió cronològica i va demostrar que tots els estrats eren de cronologia republicana, dels segles II i I aC (Prevosti, 1981b, p. 72). La forta presència de ceràmica comuna ibèrica als estrats d'aquests segles havia induït a l'error, donada la dificultat de classificació cronològica d'aquestes produccions ceràmiques i la imprecisió que hi havia en el moment en la classificació de les ceràmiques de vernís negre. Ara, al Camp de Tarragona, s'ha repro-

3. Arrayás (2003; 2004; 2005) va seguir aquestes datacions, cosa que també el duia a creure en un important poblament rural dispers d'època ibèrica.

4. Especialment innovador va ser el llibre de J. P. Morel (1965) *Céramique à vernis noir du Forum Romain et du Palatin* (Supplément a Mélanges de l'École Française de Rome), que va representar una bona revisió de les cronologies. Hi va seguir J. P. Morel (1969), «Études de céramique campanienne, I. L'Atelier des petites estampilles», *Mélanges de l'École Française de Rome*, p. 59-117; i altres articles. L'obra que va posar un nou ordre a la classificació establerta inicialment per Nino Lamboglia va ser, però, J. P. Morel (1981), *Céramique campanienne: Les Formes*, Rome, École Française.

duït el problema. El reestudi dels materials de les prospeccions de l'equip de S. Keay i l'estudi dels materials de les prospeccions del PAT, de les col·leccions i de les memòries d'intervencions arqueològiques han donat la cronologia republicana molt majoritària per als establiments rurals dispersos (Prevosti i Abela, 2011, 51-52). Pocs són els establiments de l'ibèric ple de caire rural, dispersos pel territori, fora dels poblats ibèrics, al Baix Camp.

El canvi del poblament que introdueixen els romans, doncs, és dràstic, amb una multiplicació extraordinària de la dispersió de pagesies pel pla en època republicana (López Vilar, Prevosti i Fiz, 2011). De fet, Arrayás (2003; 2004; 2005) també parla d'un gran moment de transformació del món indígena, basat en un increment important dels assentaments rurals, que situa en la segona meitat del segle II aC, que relaciona amb la fi de les guerres celtibèriques i amb la posterior arribada de la comissió senatorial destinada a reorganitzar el territori conquerit, els *decemviri agrari*, a què fa referència Apià (*Iber.* XCIX-C, 428-437). Aquest model no es limita a la zona del PAT, sinó que també és aplicable a la resta de zones costaneres catalanes on el poblament rural s'ha estudiat en profunditat, per exemple a la zona de l'Argilaga, a l'Alt Camp (Dalmau, 2013), al Baix Penedès (Guitart, Palet i Prevosti, 2003), al Maresme (Prevosti, 1981a i b), al Vallès Oriental (Flórez, Trullén i García, 2013) o a les comarques de Girona (Nolla i Casas, 1984; Casas *et al.*, 1995; Burch *et al.*, 2010a, p. 75-95; Burch *et al.*, 2010b). Però no solament es així a les àrees properes a la costa. A la Catalunya interior, a les comarques de la Cerdanya, el Berguedà, el Bages i l'Anoia, aproximadament dins de l'àmbit dels territoris de *Iulia Libica* i de *Sigarra*, que estudien Enrich i Enrich (1987; Enrich, Enrich i Sales, 2008), també es detecten canvis de densitat i d'estructura del poblament a la darreria del segle II aC i especialment dins del segle I aC, consistents en la densificació dels establiments rurals de plana i l'abandó progressiu dels nuclis indígenes. La zona ben estudiada per Esther Rodrigo (2013) de la Segarra, centrada al territori de *Iesso*, també mostra aquesta multiplicació dels establiments rurals en època republicana. El territori d'*Ilerda* també presenta una primera dispersió d'establiments rurals pel territori de la fi del segle II o l'inici de l'I aC.[5] Es tracta d'una evolució pròpia d'aquestes àrees de conquesta romana antiga, que ha d'estar relacionada amb el procés de romanització, en un primer moment des dels poblats ibèrics ocupats

5. Vegeu Prevosti (2005), p. 371, amb les referències pertinents en la nota 167.

pels romans i en un segon moment per la fundació de les ciutats republicanes (Prevosti, 2005, p. 345-390).[6] Aquí doncs, el procés cap al nou sistema de la *civitas* va remoure radicalment la distribució del poblament i va assentar unes bases noves, que han deixat una petja profunda en el paisatge. També retrobem aquest esquema al País Valencià. En canvi, en zones veïnes com ara el sud de França o l'àrea andalusa no es pot aplicar el mateix model: el procés és diferent.[7]

Un altre pas important en aquesta nova estructuració del paisatge va consistir en la centuriació del camp, amb les seves tres implantacions: *Tarraco* I, II i III (Palet i Orengo, 2010a; Palet i Orengo, 2010b; Palet, Fiz i Orengo, 2010). *Tarraco* I s'estén a tocar del nucli urbà de Tarragona, a la dreta del Francolí, sobre els actuals municipis de Tarragona, Constantí, la Pobla de Mafumet, el Morell i Reus. La imbricació de l'estudi d'aquesta centuriació amb la informació que ofereix la base de dades del projecte, on s'han recollit els resultats de les prospeccions (intensives i extensives), de l'estudi de col·leccions i del buidat de les memòries i publicacions dels jaciments ha permès datar-la amb un nivell acceptable de probabilitat. Ha donat una cronologia

6. Arrayás (2003; 2004; 2005) parla de reassentament, ja que creu que, tot i que és lògic pensar que hi havia alguns romano-itàlics en el procés, fonamentalment es va tractar d'un fenomen protagonitzat per la població indígena.

7. Les diferències en l'evolució del poblament rural a l'àrea d'Andalusia es coneixen de fa temps (Ruiz, Molinos i Castro, 1991; Ruiz i Molinos, 1992; Ruiz i Sanmartí, 2003). Segons Ruiz i Molinos, a l'àrea nord, amb la romanització del país, els models de poblament rural romà, les vil·les, conviuran amb els models indígenes, que acabaran desapareixent aviat, mentre que al sud els models locals es mantindran fins a l'època d'August a causa de la concentració de poder de la noblesa rectora. L'estudi recent de M. del Carmen Rodríguez Sánchez (2008; 2009-2010; 2013), en un espai clau i significatiu com és el *territorium* de la capital provincial, l'*ager Cordubensis*, posa de relleu que el poblament rural dispers d'època republicana és molt escàs, mentre que el gran canvi que significa la proliferació del poblament rural es produeix a partir d'època d'August. L'estudi de Mayoral (2004) a l'Andalusia oriental, que se centra en la localització dels assentaments humans en les successives configuracions històriques dels paisatges agraris, també confirma l'increment de les pagesies en època romana imperial. Pel que fa a la Gàl·lia Narbonesa, una visió actualitzada de l'estat de la qüestió es pot trobar a Fiches, Plana-Mallart i Revilla (2013) on, entre d'altres, l'article de Bermond *et al.* (2013) descriu l'evolució del poblament de l'extens territori de la ciutat de Nimes, des de la conquesta romana fins a la tardoantiguitat «sans que l'on puisse à aucun moment parler de rupture». Aquests autors remarquen que en l'època republicana res no canvia en un primer moment, l'espai segueix dominat per la xarxa d'aglomeracions heretada de l'edat del ferro i, més tard, la xarxa es veu reforçada per noves aglomeracions, de forma que, en definitiva, es perllonga l'evolució que estava sofrint el poblament abans de l'arribada dels romans. A la vall del Vidourle, a l'*ager Nemausensis*, l'estudi de detall de Maxime Scrinzi (2013) obre una finestra on s'observa un lleuger increment del poblament en el segle I aC, per bé que la veritable explosió de la dispersió de petits hàbitats rurals pel territori es produeix en el segle I dC, és a dir, a partir de la fundació augustiana de la colònia *Nemausus*.

molt probable de l'entorn del canvi de segle II a I aC. La cronologia republicana precesariana (de finals del segle II aC a la meitat del segle I aC) dels assentaments relacionats amb la trama ortogonal es fa palesa, i també la distribució espacial a la vora d'aquestes traces centuriades de *Tarraco* I. Això s'ha interpretat com una primera intervenció territorial romana a l'*ager Tarraconensis,* de finals del segle II aC, relacionada amb el programa d'organització territorial de la Citerior de finals del segle II aC i la urbanització ortogonal de la ciutat baixa de *Tarraco*.[8]

La implantació posterior de les trames II i III indica una ordenació massiva i molt ben programada del territori.

El poblament altimperial, la seva ordenació dins les trames centuriades i les anàlisis pol·líniques

A més de la integració de les dades del poblament i les de l'estudi de les centuriacions, el projecte ha permès també imbricar aquests resultats als de l'anàlisi d'una columna pol·línica, que ha enriquit i matisat els resultats de cada una de les parts de l'estudi i la visió de conjunt del paisatge.

Si en el període republicà es documentava una dispersió notable del poblament rural, en el període altimperial, en canvi, es detecta un cert descens dels jaciments, que s'ha interpretat com una nuclearització de la població al voltant de les vil·les romanes (López Vilar, Prevosti i Fiz, 2011; Prevosti, López Vilar i Fiz, 2013).

En aquests moments es deu desplegar la trama *Tarraco* II i III (Palet i Orengo, 2010a; 2010b). Les tres trames identificades, fossilitzades en l'actual morfologia del territori, difereixen entre sí 17º constants. L'anàlisi de les traces mitjançant sistemes d'informació geogràfics i l'aplicació de diferents tècniques analítiques han permès arribar a identificar l'esquema de visuals preses des de

8. Arrayás (2003; 2004; 2005) també relaciona el reassentament de població, que ell situa en la segona meitat del segle II aC, amb l'establiment del cadastre romà, la finalitat del qual pensa que era justament dotar la població ibèrica d'un nou sistema d'explotació del territori, dins les línies romanes. A la llum dels resultats del PAT, creiem simplement que cal baixar una mica la cronologia del fenomen, a la fi del segle II o l'inici de l'I. Ara bé, l'estudi del cadastre que va fer aquest autor resulta menys acurat, ja que fa extensives a tot el Camp de Tarragona les traces més ben conservades, de la zona de Cambrils. En canvi, Palet (2003) ja es va adonar de l'existència de tres trames, que difereixen entre sí 17º, i que posteriorment ha anat estudiant molt a fons, amb resultats espectaculars (Palet i Orengo 2010a; 2010b; Palet, Fiz i Orengo, 2010).

l'*auguraculum* de *Tarraco* (Palet, Fiz i Orengo, 2010; Palet, Orengo i Fiz, 2011). Es tracta del ritual fundacional de la ciutat, lligat a l'obtenció de l'estatut de colònia de cap a 49/44 aC, que integra en un mateix traçat geomètric la retícula urbana i la del territori, amb una desviació angular constant, en una plasmació física del concepte unitari de la ciutat formada pel nucli urbà i el territori. Més enllà d'això, reflecteix la importància del ritual religiós i l'aspecte conceptual i simbòlic del paisatge centuriat dins del món romà.

L'estudi de la centuriació i el del poblament imbricat amb el de les anàlisis pol·líniques ens han fet adonar que el Camp de Tarragona, tot i que es va ordenar seguint una retícula ortogonal, en l'època romana no apareixia com una plana perfectament ocupada, quadriculada i cultivada, com solem imaginar les planes centuriades (Riera *et al.*, 2010). Es tractava d'una àrea on els espais agraris s'alternaven amb els espais de boscos, amb una explotació del territori no intensiva. Això significa que no es van ocupar amb cultius, de forma massiva, totes les parcel·les. Zones àmplies devien restar en explotació com a boscos, mentre que les àrees de cultiu formaven illes entremig dels arbres. Es tracta, doncs, d'un paisatge que avui potser qualificaríem d'explotació sostenible.

La *deductio* colonial se superposaria a la primera trama (*Tarraco* I), mantenint-ne l'orientació tant a la ciutat com al territori, per ampliar la superfície centuriada al conjunt del Camp de Tarragona amb les trames II i III. Aquesta hipòtesi pot recolzar també en els resultats de l'anàlisi arqueomorfològica a la Selva del Camp, àrea on les trames I i II entren en contacte, suggerint-ne la posterioritat de la segona. Així, tant a la ciutat com al territori, l'actuació cesariana se superposaria a la morfologia precolonial. L'anàlisi de proximitats desenvolupada entre jaciments rurals i traces de centuriació mostra que diverses *villae* relacionades amb traces centuriades de les trames II i III es daten en època d'August. D'altra banda, en diversos establiments rurals de tipus granja en els quals és possible precisar la cronologia inicial d'ocupació, aquesta se situa en el moment de la *deductio* cesariana. El període de Cèsar a August apareix com un període de transformació important, amb un gran programa d'intervenció territorial i canvis significatius en els models d'assentament, en consonància amb el canvi d'estatus de la ciutat.

D'altra banda, les anàlisis pol·líniques no mostren un increment agrari notable amb l'arribada dels romans, ni amb la implantació del sistema de la vil·la, que s'emprèn amb força en època d'August. En general, respecte del període ibèric hi ha una disminució del pi i un increment de l'alzinar i la roureda,

així com un increment suau de les herbàcies d'*Artemisia*, que podria significar una activitat humana més centrada en les àrees litorals. L'augment dels conreus és molt lleu. Tant, que ha de respondre a una situació extensivament no gaire diferent de l'època ibèrica. En canvi sí que varien els conreus: increment d'*olea*, descens de *cerealia*, introducció de la noguera.

Manca el pol·len de la vinya, tot i que l'arqueologia i les fonts certifiquen la importància de la producció i la comercialització del vi tarragonès. No hi ha cap dubte que aquest cultiu va ser prou massiu per produir un important excedent que es va comercialitzar en el mercat d'ultramar de l'occident de l'Imperi romà (Járrega i Prevosti, 2011; Prevosti, 2011). Ara bé, solament disposem d'una columna pol·línica analitzada, on aquest pol·len no estava representat, per alguna raó. Tampoc hi apareix el lli (*linum usitatissimum*), tot i que les fonts fan referència a l'excel·lència del lli que es produïa a la vora del riu Francolí (Prevosti, 2011; Prevosti, 2013).

Com hem dit, hem de seguir pensant en una plana centuriada amb illes de cultius entre boscos, sense una desforestació integral de la plana, com solíem imaginar, i sense una ocupació agrària intensiva. Aquesta, en canvi, es produirà més tard, a partir de l'època moderna.

Període tardoromà

Com en molts territoris del món romà, també a l'àrea d'estudi del PAT es detecta un descens notable del poblament en el període tardoromà. Pensem que les proporcions del descens del poblament varien molt d'unes regions a unes altres.[9] Creiem que cal interpretar aquestes diferències en funció de les particularitats de les dinàmiques regionals de la propietat de la terra. Ara bé, la tendència a la baixa ben generalitzada és el tret significatiu del procés.

La meitat del segle v es mostra com un punt d'inflexió en moltes vil·les, fruit probablement d'una forta concentració de la propietat. Amb tot, a l'*ager Tarraconensis* algunes vil·les arriben fins al segle vi (Prevosti, 2008). Això és d'importància capital, car denota la fi del sistema econòmic basat en la vil·la romana. Tot i que respon a una estructura econòmica molt diferent de la del sistema de la vil·la de la fi de la república i l'alt imperi, no deixa d'estar encara

9. Així es va estudiar a Prevosti (2005).

basada en el sistema de la ciutat romana de la tardoantiguitat i la seva fi significa l'acabament d'un món i la substitució per un altre de nou, on el camp camina cap a un funcionament cada vegada més independent del de la ciutat.

Amb tot, cal fer referència a l'ocupació de petits grups de població que protagonitzen la ruralització de les estructures d'algunes grans vil·les, que han donat lloc que hom es refereixi a *esquàters* en alguns casos (Prevosti, 2008). També en aquesta època es produeix l'inici d'un nou tipus de jaciment, consistent en petites agrupacions de pobladors al voltant d'una agricultura cerealística i ramadera, amb habitatges que usen tècniques de construcció amb materials peribles o molt febles, de l'estil dels estudiats per Roig (2009). En seria un exemple el de la Solana (Barrassetas, 2007), a Cubelles, i el dels Voltants de la Torre Bargallona de Cambrils (Florensa i Corominas, 2011), dins la zona d'estudi del PAT.

Període islàmic

El coneixement que tenim de l'evolució tardoantiga i especialment de l'etapa sarraïna a l'*ager* de *Tarraco* és molt mes precària, fins al punt que hom discuteix si el Camp de Tarragona va quedar despoblat o no.[10] Amb la conquesta islàmica, Tarragona va deixar de constituir el centre de poder que havia estat en època romana i la posterior seu del poder eclesiàstic per passar a ser una zona fronterera i marginal d'al-Àndalus. L'arqueologia aporta molt poc al coneixement dels segles VIII a XI, en aquest territori. Per tant, hem hagut de buscar altres vies de coneixement que aportin llum a aquests segles.

Dins del PAT, Riera *et al.* (2010), en l'estudi de la columna pol·línica procedent de la llacuna de la Sèquia Major de la Pineda, a Vila-seca, van documentar que en els estrats datats en el període entre el 600 i el 1050 dC els cultius augmenten i els arbres disminueixen.

A partir del segle VII cal dC, la Sèquia Major mostra que els alzinars, les rouredes, els llentiscles i els boscos de ribera es veuen ara afectats per un procés ampli d'obertura, mentre que les pinedes són ara pràcticament inexistents als sectors litorals. S'evidencia així que les desforestacions, que havien estat en l'època romana més restringides als sectors litorals, s'estenen progressivament per la plana interior i pels peus de mont de les serralades litorals (Riera *et al.*, 2010, p. 170-171).

10. Menchón (2013) recull extensament la discussió al respecte.

Segons aquests autors, es tracta d'un fenomen àmpliament detectat a les planes costaneres, des de Barcelona fins a Amposta. Per tant, pensem que ha de ser degut a l'efecte de les pràctiques agrícoles i ramaderes pròpies d'aquella època. La tendència de la corba de la Sèquia Major que representa els taxons de plantes cultivades augmenta des del període romà de forma gradual, en el període tardoantic i fins a l'etapa islàmica i medieval. És a dir que no hi ha cap descens dels cultius que pugui indicar un abandó del camp. El descens del pol·len arbori fins a valors d'un 40% són encara mes difícils de justificar sense la intervenció humana en el sentit d'un increment de les terres de conreu. En conclusió, doncs, sembla que el Camp de Tarragona no va quedar pas desert en època sarraïna.[11] Els documents que parlen d'un despoblament han de fer referència a les elits i a aspectes de la propietat de la terra, però no pas al pagès de base, que devia seguir a la terra.

2. L'aigua

Un dels temes decisius en el sistema del paisatge és l'aigua. És prou conegut que, en els temps medievals i moderns, el curs d'aigua del Francolí ha estat molt preuat i aprofitat tant per a l'agricultura com per al desenvolupament industrial, dins del qual destaca la llarga tradició de la construcció de sèquies, així com el desenvolupament dels molins de farina, paperers i tèxtils. Més enllà del riu, les rieres també han estat explotades per captar aigua, que es canalitzava en sèquies, i també s'han construït mines. En el període romà es presenten tres sectors bàsics de l'estudi de l'aigua al paisatge del territori de *Tarraco*: l'aprofitament de les ribes del Francolí per a l'horta, l'aprofitament de l'aigua d'aquest riu per al procés d'elaboració de teles de lli i la construcció de sistemes d'aqüeductes o sèquies que duien l'aigua que es recollia en rescloses del riu o de les rieres fins als punts que ho necessitaven de la plana.

2.1. En la zona d'estudi del PAT, un factor que devia ser decisiu és la proximitat al riu Francolí, tant perquè les seves terrasses fluvials representen una terra òptima per al cultiu de l'horta com per la disponibilitat d'aigua. En les prospeccions de l'equip de S. Keay (Carreté, Keay i Millett, 1995), hom identifica una zona d'uns quatre quilòmetres al voltant del nucli urbà, amb molt poca densitat

11. En aquest mateix sentit, vegeu també la reflexió de Menchón (2013).

de poblament, que els fa pensar en un espai dedicat a horts. Aquesta suposició es veu reforçada per la inscripció RIT 368, que fa al·lusió als *hortos coherentes sive suburbanum*. Efectivament, la zona en ambdues ribes del Francolí, immediata al nucli urbà, presentava unes condicions òptimes per aquesta explotació i encara avui s'anomena «els hortets», prova de la llarga tradició d'aquest ús.[12]

2.2. El segon ús important de l'aigua del Francolí que hem investigat gira entorn de la fabricació de tela. Hom devia utilitzar aquesta aigua per a una producció de lli que, segons Plini el Vell (*Nat*. 19.10), es devia comptar entre les de més blancor i finor de l'Imperi. Es tracta, doncs, d'una indústria de notable consideració. L'autor la descriu: «La *Hispania citerior* te també un lli d'extraordinària blancor gràcies sobretot a les aigües del torrent que banya *Tarraco*, en les quals l'abrillanten. Així mateix s'ha d'admirar la subtilesa dels teixits de gasa que allí es troben».

El cotó és poc comú en el món romà. Tot i que ja es coneix, el seu consum no serà important a Europa fins al segle xviii. Per tant, hem de tenir present que les indústries tèxtils realment esteses en el món romà es basaven en el lli i la llana. La *Hispania Tarraconense* tenia uns importants precedents en la fabricació de lli en època ibèrica, com es desprèn de les fonts (Alfaro 1984, p. 53-55; Gleva, 2004).[13] Ja Polibi (*Hist*. 3.14.4) i Livi (22.46.6) expliquen que els ibers que anaven a les tropes d'Aníbal vestien túniques curtes de lli, i Estrabó (3.4.9) fa referència a *linourghia* importants a *Emporium*,[14] les instal·lacions artesanals on es feia el procés de fabricació del lli a partir de la planta (*linum usitatissimum*). La tècnica de producció del lli necessita molta aigua, no solament en el cultiu de la planta sinó també en el processament posterior. En primer lloc es deixava descompondre la planta, amarada en aigua, per després poder-ne desprendre la fibra útil, en un procés que consistia a colpejar-la i masegar-la. Després de cardar la fibra extreta se n'obtenia una floca semblant a la del cotó, que es filava i després es teixia.

12. Un paral·lel ben conegut d'aquest cas seria el de la ciutat de *Iol Caesarea*, a Algèria (Leveau, 1984), on les prospeccions de Ph. Leveau van detectar un espai similar al voltant del nucli urbà, buit de poblament, que es va interpretar com d'explotació directa des del nucli, dedicat a l'horticultura.

13. Rafel, Blasco i Sales (1994) van publicar un taller d'elaboració de lli del segle iii aC, al Coll del Moro de Gandesa, amb dos dipòsits per amarar la planta (comprovat per la presència de fitòlits i de restes de fibra de lli), així com un taller tèxtil atestat per la troballa de 107 pesos de teler, a l'estança contigua.

14. Vegeu Domínguez (1986).

Però la més gran necessitat d'aigua es produïa un cop teixida, en el procés de blanqueig de la tela. Això es feia amb cendra o bé amb orins, i també als prats de blanqueig, a la vora d'un curs d'aigua. Consistia a estendre les teles sobre l'herba i mantenir-les humides, ruixant-les de tant en tant amb aigua. Com més pura és l'aigua, millor funciona el procés del blanqueig. El sol per ell mateix blanqueja, però si es fa sobre l'herba i amb aigua el procés s'accelera i s'intensifica, ja que es forma una càmera entre l'herba i la tela on es produeix peròxid d'hidrogen, que actua de blanquejador.[15] Aquesta pràctica natural va ser comuna, en l'època moderna, a les manufactures de teles de fibres naturals, especialment del cotó per a l'elaboració de les indianes, fins a la introducció dels productes químics, com els lleixius, a la meitat del segle xix. Però es coneixia des de l'antiguitat i, de fet, és justament el que descriu Plini: «gràcies sobretot a les aigües del torrent que banya *Tarraco*, en les quals l'abrillanten».[16]

En el món romà, la tradició de la bona indústria del lli remunta a l'època ibèrica.[17] En època romana, aquesta tradició es devia seguir practicant i millorant als territoris d'ascendència ibèrica, ja que Plini (*Nat.* 19.9) també descriu *Saetabis* com el lloc on es fabricava el lli de més qualitat que coneix i la zona

15. En aquest procés, el sol actua sobre la molècula d'oxigen atmosfèric O_2, de manera que les radiacions ultraviolades i de la llum visible trenquen la molècula i es generen radicals d'oxigen O·. Aquestes radiacions actuen també sobre la molècula d'aigua i en presència de radicals d'oxigen O· es produeix una reacció de síntesi on es genera H_2O_2, gràcies a l'exposició continuada a l'energia solar. Aquest peròxid d'hidrogen va actuant com a blanquejador i també desinfectant. Fa un procés altament oxidatiu i es desprèn oxigen gas, que dóna lloc de nou a la molècula d'aigua, que és la forma més estable. També hi actua l'acció de podridura que desencadenen fongs i bacteris, que gràcies a les reaccions metabòliques dels seus enzims generen H_2O_2. Per tant, en aquest procés hi intervenen l'acció del sol, la de l'aigua, la dels minerals i la de l'oxigen de l'aire. S'ha de considerar l'acció del sol sobre els colorants de les fibres que actuen com a fotosensibilitzadors i carreguen d'energia la molècula d'O_2, que esdevé molt oxidant i, per tant, blanquejadora. (Agraeixo a Maria Mercè Sanz Magrané aquesta informació.) Rafael Fernández Fernández (2013, p. 109) explica en detall el procés tradicional de blanqueig de les teles de lli a la Cantàbria moderna i contemporània, on primer es blanquejaven amb cendra i aigua calenta al *coladero* i després d'esbandir-les s'estenien al sol, sobre l'herba, on s'anaven arruixant amb aigua. També explica que la causa de l'efecte del blanqueig és l'oxidació produïda per l'oxigen naixent.

16. Alguns autors (Castro, 1983-1984; Rafel, Blasco i Sales, 1994) han interpretat les paraules de Plini com la necessitat d'aigua en el procés de producció del lli, centrat en la maceració i putrefacció de la planta, sense parar atenció a la que es necessita en el procés de blanqueig de les teles ja elaborades.

17. La producció de lli estava molt estesa en el món preromà, com estudia Gleva (2004).

de Tarragona com el lloc on es feia el lli més fi i blanc. Al nucli urbà de *Tarraco* es coneix també la inscripció *RIT* 9 (Alföldy, 1975; Panosa, 2009), d'època republicana tardana i bilingüe, ibèrica i llatina, que fa referència a una dona, segurament indígena romanitzada, d'ofici teixidora de lli o comerciant de lli, atribut que també deu ser el seu gentilici: «FVLVIA.LINTEARIA». Es tracta d'un testimoni més de la indústria de lli que devia florir al territori de *Tarraco*. Com es comprova en les fonts clàssiques (Gleva, 2004), aquesta tela s'utilitzava no solament per a la indumentària i la roba de la casa, sinó també per fer les veles dels vaixells, el velamen dels edificis d'espectacles i altres usos menors, com filtres d'aliments, per a ús mèdic, etc.

Recentment s'ha estudiat un taller tèxtil a la vil·la romana dels Antigons, de Reus, que havia de representar una producció important per a la comercialització de roba de lli o de llana (Prevosti, 2013). S'han trobat els instruments que complementen els telers verticals de peses o de doble travesser, on es podia teixir tant una fibra com l'altra. Per tant, tenim un altre testimoni de l'activitat tèxtil del Camp de Tarragona.

2.3. L'existència d'aqüeductes o sèquies que conduïen l'aigua des de punts allunyats al seu destí, en època romana, al Camp de Tarragona s'ha identificat a la zona de Constantí, al pont de les Caixes (Remolà, Aliende i Roig, 2011). Allí han aparegut recentment restes de l'aqüeducte romà inclòs dins l'obra d'un aqüeducte que ha funcionat fins a l'actualitat, que duia l'aigua des d'una resclosa del riu Francolí, aigües amunt, fins a una sèrie de molins situats a l'entorn de la vil·la de Centcelles. La sèquia, anomenada dels Molins i abans de l'Arquebisbe, permetia regar una extensa franja de camps a la riba dreta del Francolí, dins dels termes municipals de Constantí i Tarragona. Alhora passa per un seguit de molins medievals i moderns, un dels quals sembla que ha de coincidir amb el que se cita en un document del 1167, segons Cerdà, Roca i Sabaté (1992). La resta de molins són el de Constantí (1380-1407), el paperer (anterior a 1412), el de Reus (anterior a 1471), el del Maset (anterior al segle xvi) i el de l'Horta (segle xii?) (Remolà, Aliende i Roig, 2011, p. 203; Cerdà, Roca i Sabaté, 1992).

A la plana de Riudoms, a l'esquerra de la riera de Maspujols, hi ha un seguit d'indicis que fan pensar que estem en presència d'un segon cas de pervivència d'una sèquia d'època romana, que es va seguir usant en els períodes medieval i modern. És un fet prou conegut la presència d'algunes sèquies que prenen les aigües de rescloses a la part alta de la riera de Maspujols, dins del terme de l'Aleixar, i les condueixen a través de la plana a ponent de la riera, seguint les

partides de Gomandí, les Planes del Roquís, Molins Nous, Castellnou, la Timba, los Sots i Blancafort. Ferré *et al*. (1985) van estudiar els molins fariners medievals de Riudoms, que es troben justament en aquesta plana. Tots ells aprofiten la força hidràulica d'aquestes sèquies. Aquests molins estan ben documentats a partir de 1302, a través dels documents generats pels conflictes d'aigües, que es guarden a l'Arxiu Municipal de Riudoms.

Es dóna la coincidència que, si seguim els trams que sobreviuen d'una d'aquestes sèquies, el seu recorregut passa per un seguit de jaciments romans, cosa que ha fet pensar que pot tenir un origen romà (fig. 3). Es tracta d'un tram que circula entre la terrisseria romana del Mas d'en Corts (Cabrelles i Gebellí, 2011) i la vil·la romana del Mas d'en Toda,[18] dos establiments que necessitaven molta aigua. Una mica més al nord encara hi ha una altra terrisseria romana, anomenada del Mas de Gomandí (Járrega i Prevosti, 2011; Járrega *et al.*, 2011; Járrega i Abela 2011), on no es detecta la sèquia, per bé que pensem que també és un establiment industrial que necessitava molta aigua i podria ser que també hi hagués arribat un brancal de la sèquia. La sèquia que hem anat seguint per la plana queda interrompuda una mica més avall del Mas d'en Toda, i reapareix al nord de la vil·la romana de Molins Nous (Vega, 2011; Járrega *et al.*, 2011; Prevosti, 2011). Segueix cap al sud, passa pel jaciment de Molins Nous i segueix ininterrompudament fins al jaciment de Sota la Timba del Castellot (Járrega *et al.*, 2011; Járrega i Abela, 2011; Prevosti, 2011). En aquest jaciment també hi hem detectat una terrisseria romana, de manera que també era una instal·lació amb necessitat d'un bon cabal d'aigua. A més hi va aparèixer una mola de molí romà, possiblement hidràulic, per fer farina (Prevosti, 2011). La sèquia segueix cap al sud.

D'aquests cinc jaciments romans esmentats, quatre presenten epigrafia amfòrica, sobre tègules i sobre *dolia*, amb la referència repetida a *Marcus Clodius Martialis* i *Lucius Clodius Martialis*, és a dir, a una saga de propietaris de la zona de la qual tenim referència tant en l'epigrafia monumental de *Tarraco*, com a

18. No s'ha excavat mai en aquesta vil·la, per bé que se'n coneixen troballes superficials que indiquen la seva gran riquesa, com una escultura de Bacus (Koppel i Rodà, 2008), aplacats de marbres (Álvarez, Gutiérrez i Pitarch, 2011), indicis de tres mosaics i abundant ceràmica datada entre el segle iii aC i el segle viii dC (Járrega *et al.*, 2011; Járrega i Abela, 2011), elements de banys privats i un fragment de làpida epigràfica (Gorostidi, 2010, p. 63), així com algun fragment d'àmfora defectuosa de cocció que ha fet pensar en una possible terrisseria (Prevosti i Guitart, *Ager Tarraconensis 6*, en preparació).

les àmfores Dressel 2-4, com a les tègules i els *dolia* esmentats.[19] Aquestes produccions i la làpida referida es daten entre el 20 aC i el 50 dC i la primera meitat del segle II. Tot plegat indica que, en aquella època, aquestes instal·lacions industrials i centres de producció agrària estaven en mans d'una rica família eqüestre tarraconense, els *Clodii Martialis*. L'emprenedora família que senyorejava per aquesta plana devia construir la resclosa que captava aigua de la riera de Maspujols, a la zona de l'Aleixar, i la sèquia que la conduïa als diferents punts on es requeria per a les indústries terrisseres. Una vil·la rica com la del Mas d'en Toda, una de les més luxoses de l'àrea del Baix Camp, també tenia necessitat d'un important cabal d'aigua, ja que havia d'alimentar els banys privats, a més dels molt probables jocs d'aigua dels seus jardins.

3. Conclusions

A la llum del PAT, el paisatge del Baix Camp en època romana es va dibuixant cada cop de forma més definida. Els canvis que incorpora la cultura romana són profunds i deixen un impacte que ha perdurat en el temps i que permet resseguir-ne els trets fonamentals. Poc després de fer-se amos del territori, en els segles II i I aC, una de les primeres preocupacions dels romans va ser perpetuar el seu domini del lloc, per a la qual cosa van crear punts militars per estabilitzar i controlar l'espai i la població que l'habitava. Amb aquest objectiu van bastir el *castellum* de Puigpelat, la torre de guaita de la Punta de la Cella, al cap de Salou, i els destacaments militars del Puigcabrer i de la Mola de Colldejou.

L'estructura del poblament va sofrir un canvi radical respecte del període ibèric, amb la dispersió de la població camperola per la plana i la clausura progressiva dels poblats ibèrics, on es concentrava anteriorment. Amb la implantació del sistema de la *civitas* es van crear nous parcel·laris agraris, les centuriacions romanes, i una estructura del poblament radicalment nova. Tot plegat va generar una nova ordenació de l'espai, sobre la qual s'ha anat construint el paisatge que ens ha pervingut. Si hi havia dubtes sobre un tall important en el poblament durant el període sarraí, actualment comencem a tenir arguments per creure en la seva continuïtat, gràcies als resultats de les anàlisis

19. Berni (2010). El tema va ser estudiat extensament a Prevosti (2011-2012).

Fig. 3. Traces de sèquia prospectades i àrees dels jaciments romans: terrisseria del Mas d'en Corts, vil·la del Mas d'en Toda, vil·la de Molins Nous, terriseria i aglomeració de Sota la Timba del Castellot.

pol·líniques. És cert que en el període medieval sorgeix un factor d'evolució nou, que són les parròquies. Al seu voltant s'agrupa part de la població rural. Ara bé, a la llum dels estudis del poblament del PAT, cal pensar que en el període romà també hi havia alguns nuclis o aglomeracions, de moment però, mal coneguts.

Hem de pensar que a les ribes del riu Francolí hi proliferaven els camps de blanqueig de teles. Per tant, és a la seva vora també que cal esperar trobar manufactures de lli.

En el període altimperial, *Tarraco* es va dibuixant com un exemple de dinamisme entre el nucli urbà i el camp, especialment pel que fa a la zona interior del Baix Camp, de Reus i Riudoms, on es detecta la proliferació de centres

terrissers de gran envergadura i de centres d'elaboració de vins. També allí l'epigrafia permet relacionar aquestes activitats amb personatges de l'*ordo* eqüestre o lliberts enriquits, impulsors d'una activitat econòmica, productiva i comercial, de gran abast, durant l'etapa altimperial, com estudien Gorostidi *et al*. (2013). La regió del Camp de Tarragona va mantenir el negoci del vi fins al segle III, a alt nivell, de negoci d'ultramar, com ho demostra la producció d'àmfores vinàries Dressel 2-4, que evoluciona fins als perfils quadrats característics de l'etapa més avançada, fet estudiat per Pedro Otiña (2005) i Ramon Járrega (Járrega i Otiña, 2008). Com s'exposa en el col·loqui *De Vino et Oleo Hispaniae* (Prevosti, 2011-2012), eren els rics propietaris de les vil·les els que constituïen el veritable motor del negoci del vi, i com a exemple podem citar el que hem identificat a la zona de Riudoms, *Marcus Clodius Martialis*, un personatge de l'elit de *Tarraco*, d'on va ser *IIvir*, a més d'ostentar el títol de *Praefecto insularum Baliarum*, càrrec important que demostra la seva pertinença a l'*ordo* eqüestre (*RIT* 168). Amb ell hem relacionat quatre jaciments i un possible cinquè, que han d'indicar la propietat de diferents *fundi* i terrisseries en mans dels *Clodii Martialis*. Ells devien ser els constructors de la sèquia que circula justament per tots els seus establiments de la plana de Riudoms. Es tracta d'un exemple magnífic de personatges que no es limitaven a la producció de vi, sinó que també estaven involucrats en l'envasament i possiblement en la comercialització del producte. Impulsaven negocis característics del sistema de la vil·la, de caràcter mercantil, basats en una agricultura racional i progressiva, que situen els seus protagonistes en un escenari de modernitat relativa en el seu temps.

Un paisatge controlat, pacificat, ordenat amb els parcel·laris ortogonals, ben comunicat, poblat d'establiments agraris esparsos pel territori, que gestionen un bon aprofitament de l'aigua, que usen tant per a l'agricultura, com per a les necessitats de luxe de les vil·les, com per fer florir indústries manufactureres, heus aquí el llegat dels romans. Les generacions posteriors no van deixar decaure les possibilitats obertes per les noves estructures amb què s'havia dotat el territori. El nou paisatge va facilitar el desenvolupament de molins fariners, paperers i tèxtils. L'impacte d'aquest paisatge estructurat per a les activitats industrials i agrícoles ha impel·lit les comunitats humanes que hi han viscut a l'aprofitament de la força hidràulica que proporcionaven les sèquies. Aquestes han constituït una eina d'activació econòmica, lligades a l'explotació industrial, que ha arrelat al territori al costat de l'agricultura, seguint, fet i debatut, la més pura tradició de l'economia de la vil·la romana.

Bibliografia

Adserias, M. (1998). *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-Seca*. Vila-seca: Agrupació Cultural de Vila-seca (Monografies de Vila-Seca; 20).

Alfaro, C. (1984). *Tejido y cestería en la Península Ibérica. Historia de su técnica e industrias desde la Prehistoria hasta la romanización*. Madrid: CSIC.

Alföldy, G. (1975). *Die Römische Inschriften von Tarraco*. Berlín: Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Madrid.

Álvarez, A.; Gutiérrez, A.; Pitarch, A. (2011). «Identificació d'un conjunt de marbres procedents del Mas d'en Toda (Riudoms)». A: Prevosti, M.; Guitart (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 213-214.

Arrayás, I. (2003). «El *territorium* de *Tarraco* en época tardorepublicana romana (s. iii-i aC). Poblament i estructures rurals al Camp de Tarragona». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona: RST], núm. 25, p. 25-55.

— (2004). «Morfología histórica del *territorium* de *Tarraco* en época tardorepublicana romana (ss. iii-i a.C.)». *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 30/1, p. 33- 60.

— (2005). *Morfología histórica del territorio de* Tarraco *(ss. III-I a.C.)*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Instrumenta; 19).

Barrassetas, E. (ed.) (2007). *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment. Cubelles, Garraf*. Barcelona: Generalitat de Catalunya (Excavacions Arqueològiques a Catalunya).

Bermond, I.; Buffat, L.; Fiches, J.-L.; Garmy, P.; Pellecuer, Ch.; Pomarèdes, H.; Raynaud, C. (2013). «Nîmes en Narbonnaise, essai sur la géographie des territoires à l'échelle de la cité». A: Fiches, J.-L.; Plana-Mallart, R.; Revilla, V. (ed.). *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident romain*. Montpeller: Presses universitaires de la Méditerranée, p. 83-98.

Berni, P. (2010). «Epigrafia sobre *amphorae, tegulae, imbrex* i *dolia* a l'àrea occidental del Camp de Tarragona / Epigraphy on amphorae, tegulae, imbrex and dolia in the western area of the Camp of Tarragona». A: Gorostidi, D. *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes / The Roman Inscriptions*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 153-218.

Burch, J.; Casas, J.; Costa, A.; Nolla, J. M.; Palahí, Ll.; Rojas, A.; Sagrera, J.; Vivó, D.; Vivo, J.; Simon, J. (2010a). «La síntesi». A: Nolla, J. M.;

Palahí, Ll.; Vivo, J. (cur.). *De l'«oppidum» a la «ciuitas». La romanització inicial de la Indigècia*. Girona : Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.

Burch, J.; Castanyer, P.; Nolla, J. M.; Tremoleda, J. (2010b). «Temps de canvis. La romanització del nord-est de Catalunya». *Time of changes. In the beginning of the Romanization*. Girona: Laboratori d'Arqueologia; Institut de Recerca Històrica; Universitat de Girona; Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany (Studies on the rural world in the Roman period; 5), p. 89-108.

Cabrelles, I.; Gebellí, P. (2011). «La terrisseria romana del Mas d'en Corts (Reus)». A: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta, 16, 2), p. 496-546.

Carreté, J. M.; Keay, S.; Millett, M. (1995). *A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*. Ann Arbor, Oxford (MI): Journal of Roman Archaeology (Supplementary Series; 15).

Casas, J.; Castanyer, P.; Nolla, J. M.; Tremoleda, J. (1995). *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est.* Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques (Sèrie Monogràfica; 15).

Cerdà, M. A.; Roca, J. M.; Sabaté, J. M. (1992). *Notes per a l'estudi dels molins hidràulics de l'antic terme de Centcelles*. Tarragona: Centre d'Estudis de Constantí.

Dalmau, M. (2013). «El poblament en època antiga a l'Argilaga i els seus voltants (v aC - v dC)». A: Prevosti, M.; López Vilar, J.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 105-117.

Díaz, M. (2009). *El Castellum de Puigpelat*, Reus: Fundació Privada Liber.

— (2013). «El *castellum* de Puigpelat: un punt estratègic de control territorial a l'entorn de la *Tarraco* republicana». A: Prevosti, M.; López Vilar, J.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 355-365.

Domínguez, A. J. (1986). «La función económica de la ciudad griega de *Emporion*». *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, p. 193-202.

Enrich, J.; Enrich, J. (1987). «Evolució dels models d'assentament i pautes econòmico-culturals del poblament ibèric i romà a la Conca d'Òdena (Anoia)». A: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior*. Granollers: Museu de Granollers, p. 13-21. (Preactes.)

Enrich, J.; Enrich, J.; Sales, J. (2008). «Anàlisi de l'ocupació de l'espai rural en època romana a la Catalunya interior». A: Revilla, V; González, J. R.; Prevosti, M. (ed.) *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol I. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 10), p. 205-227.

Fernández Fernández, R. (2013). *La textilería tradicional en Cantabria*. Santander: Ediciones de Librería Estudio.

Ferré, M. C.; Fortuny, X.; Micola, A.; Munné, M.; Romero, V.; Santamaria, J. M. (1985). «Els molins medievals de Riudoms». *L'Om* [Riudoms], 3 d'agost de 1985, p. 23-36.

Fiches, J.-L.; Plana-Mallart, R.; Revilla, V. (2013). *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident romain*. Montpeller: Presses universitaires de la Méditerranée.

Fiz, I. (2011). «La visibilitat com a estudi del poblament de l'*ager Tarraconensis*». A: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 296-360.

Florensa, F.; Corominas, M. (2011). «El jaciment dels voltants de la Torre Bargallona: un centre d'emmagatzematge i explotació d'època tardo-romana (Cambrils, Baix Camp)». *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona.

Flórez, M.; Trullén, A.; García, A. (2013). «Aportacions de la prospecció arqueològica a l'estudi diacrònic de les dinàmiques del poblament rural antic al Vallès Oriental (segles v aC - v dC)». A: Prevosti, M.; López Vilar, J.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 185-201.

Garcia Rosselló, J.; Martín Menéndez, A.; Cela, X. (2000). «Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarraconensis)». *Empúries*, núm. 52, p. 29-54.

Gleva, M. (2004). «Linen Production in Pre-Roman and Roman Italy». A: Alfaro, C; Wild, J. P.; Costa, B. (ed.). *Purpureae Vestes. Textiles y tintes del Mediterráneo en época romana*. València: Universitat de València, p. 29-38.

Gorostidi, D. (2010). *Ager Tarraconenis 3. Les inscripcions romanes / The Roman Inscriptions.* Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).

Gorostidi, D.; López Vilar, J.; Prevosti, M.; Fiz, I. (2010). *Ager Tarraconenis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional/ Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium.* Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 401-423.

Guitart, J.; Palet, J.M.; Prevosti, M. (2003). «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori». A: Guitart, J.; Palet, J.M.; Prevosti, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 129-157.

Járrega, R.; Otiña, P. (2008). «Un tipo de ánfora tarraconense de época medioimperial (siglos ii-iii): la Dressel 2-4 evolucionada». *Actes du Congrès de L'Escala - Empúries*. Marsella: SFECAG, p. 281-286.

Járrega, R.; Abela, J. (2011). «Producció i importació de ceràmiques a l'ager Tarraconensis. Una aproximació a l'economia del Camp de Tarragona en època romana». A: Prevosti, M.; Guitart (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 141-207.

Járrega, R.; Buffat, L.; Prevosti, M.; Abela, J. (2011). «Les col·leccions». A: Prevosti, M.; Guitart (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 123-140.

Járrega, R.; Prevosti, M. (2011). «*Figlinae* tarraconenses. La producció ceràmica a l'*ager Tarraconesis*». A: Prevosti, M.; Guitart (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 455-489.

Koppel, E.; Rodà, I. (2008). «La escultura de las villae de la zona del noreste hispánico: los ejemplos de Tarragona y Tossa de Mar». A: Fernández Ochoa, C.; García Entero, V.; Gil Sendino, F. (ed.). *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio: arquitectura y función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón (Gijón, 2006)*. Gijón: Trea, p. 99-13.

Leveau, P. (1984). *Caesarea de Maurétanie. Une ville romaine et ses campagnes*. Roma: École Française (Collection École Française de Rome; 70).

López Paz, P. (1994). *La Ciudad Romana Ideal, 1: El Territorio*. Santiago de Compostel·la: La Editorial de la Historia (La Economía Política de los Romanos: I, 1).

López Vilar, J.; Prevosti, M.; Fiz, I. (2011). «Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies / A Study of the Population by Chronological Periods and Typologies». A: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 372-403.

Martí, C. (2008). «La seca "ibèrica" d'*Ilturo*: historiografia i dades recents. Altres qüestions sobre numismàtica ibèrica del nord-est peninsular». *Laietania*, 18, p. 37-76.

Martín Menéndez, A. (2000). «Las termas republicanas de Cabrera de Mar (Maresme, Barcelona)». *II Coloquio internacional de arqueología de Gijón. Termas romanas en el occidente del imperio*. Gijón: Ayuntamiento de Gijón, p. 157-167.

Mayoral, V. (2004). *Paisajes agrarios y cambio social en Andalucía oriental entre los períodos ibérico y romano*. Madrid: CSIC (Anejos de AEspA; XXXI).

Menchón Bes, J. (2013). «De l'*ager Tarraconensis* a la marca extrema d'Al-Andalus. Algunes reflexions entorn al (des)poblament del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal». A: Prevosti, M.; López Vilar, J.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 57-73.

Nolla, J. M.; Casas, J. (1984). *Carta Arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al NE de Catalunya*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.

Otiña, P. (2005). *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*. Tarragona: Fundació Privada Liber 1 (Biblioteca Tarraco d'Arqueologia).

Palet, J.M., (2003). «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic». A: Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 211-229.

Palet, J. M.; Orengo, H. (2010a). «Les centuracions de l'*ager Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai / The Centuriations of the *Ager Tarraconensis*. Spatial Organisation and Conceptualisation». A: Prevosti, M.; Guitart (ed.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 121-154.

Palet, J. M.; Orengo, H. (2010b). «The Roman Centuriated Landscape: Conception, Genesis, and Development as Inferred from the Ager Tarraconensis Case». *American Journal of Archaeology*, 115. 3, p. 383-402.

Palet, J. M.; Fiz, I.; Orengo, H. (2010). «Modelación y conceptualización del paisaje romano en el *ager Tarraconensis. Tarraco* y la centuriación del territorio». A: Corsi, C; Vermeulen, F. (ed.). *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean*. Bologna: Ante Quem (Ricerche, series maior 1), p. 167-184.

Palet, J. M.; Orengo, H. A.; Fiz, J. I. (2011) «Integración de metodologías SIG para el estudio del territorio en época romana: aplicación a las centuriaciones del *Ager Tarraconensis*». A: Mayoral, V.; Celestino, S. (ed.). *Tecnologías de información geográfica y análisis arqueológico del territorio. Actas del V Simposio Internacional de Arqueología de Mérida. Instituto de Arqueología de Mérida.* Madrid: CSIC (Anejos de AEspA; LIX), p. 631-650.

Panosa, M. I. (2009). *De Kesse a Tarraco*. Barcelona: Arola.

Pérez i Garcia, V. L. (2011). «La problemàtica de les torres de guaita romanes a l'àmbit del *Conventus Tarraconensis*». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona], V, 33, p. 25-79.

Prevosti, M. (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona: Museu de Badalona (Monografies Badalonines; 3)— (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.

— (1995). «Conclusions». A: Prevosti, M. *et al.* (ed.) *Autopistes i Arqueologia*. Barcelona: Autopistas CESA; Generalitat de Catalunya, p. 243-256.

— (1996). «Tanagrina i restes romanes republicanes trobades sobre el cim de Burriac». *Pyrenae* [Barcelona], 27, p. 301-310.

— (2005). «L'època romana». A: E. Giralt (dir.). *Història Agrària dels Països Catalans*. Vol. 1. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, p. 293-480.

— (2008). «Las villae del ager Tarraconensis II». A: *Actes del Simposi «Les villes romanes a la Tarraconense»*. Vol. I. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 10), p. 145-162.

— (2011). «El sistema econòmic dels establiments de l'*ager Tarraconensis*». A: Prevosti, M.; Guitart (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 405-454.

— (2011-2012). «Instalaciones oleícolas y vinícolas estudiadas en el marco del proyecto Ager Tarraconensis (PAT)». *Anales de Prehistoria y Arqueología* [Múrcia], 27-28: *De Vino et Olio Hispaniae. Áreas de producción y procesos tecnológicos del vino y el aceite en la Hispania romana*, p. 97-111. [Noguera, J. M.; Antolinos, J. A. (ed.)]

— (2013). «A textile workshop from Roman times: the *villa* dels Antigons». *Datatextil*, 28, p.10-18. [Adreça web: *http://www.cdmt.es/wp-content/uploads/documents/dtt/DTT28.pdf*]

Prevosti, M.; Abela, J. (2011). «Prospeccions superficials sistemàtiques». A: Prevosti, M.; Guitart (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 37-111.

Prevosti, M.; Guitart, J. (2005). «Els estudis del món agrari romà a Catalunya: un estat de la qüestió». *Cota Zero*, 20, p. 41-52.

— (ed.) (2010). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).

— (ed.) (2011). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).

— (ed.) (en preparació). *Ager Tarraconensis 6. Catàleg de jaciments, conclusions i índexs*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).

Prevosti, M.; López Vilar, J.; Fiz, I. (2013). «Paysage rural et formes de l'habitat dans l'*ager Tarraconensis*». A: Fiches, J.-L.; Plana-Mallart, R.; Re-

villa, V. (ed.) *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'occident romain.* Gallia *et* Hispania / *Paisajes rurales y territorios en las ciudades del occidente romano. «Gallia» e «Hispania». Colloque Ager IX.* Montpeller: Presses Universitaires de la Méditerranée, p. 99-107.

Prevosti, M.; López Vilar, J.; Guitart, J. (2013). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16).

Rafel, N.; Blasco, M.; Sales, J. (1994). «Un taller ibérico de tratamiento de lino en el Coll del Moro de Gandesa (Tarragona)». *Trabajos de Prehistoria*, 51, núm. 2, p. 121-136.

Remolà, J. A. (2007). «La vil·la romana del Moro (Torredembarra, Tarragonès)». A: Remolà, J. A. (ed.). *El territori de «Tarraco»: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT); Societat Catalana d'Estudis Clàssics; Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Forum; 13), p. 119-132.

Remolà, J. A.; Aliende, P.; Roig, J. F. (2011). «L'aqüeducte del pont de les Caixes i Centcelles (Constantí, Tarragonès)». A: *Tribuna d'Arqueologia 2009*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 187-211.

Riera, S.; Miras, Y.; Giralt, S; Servera, G. (2010). «Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de la Sèquia Major (La Pineda, Vila-seca)». A: Prevosti, M.; Guitart (ed.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural / Historical aspects and natural setting*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 163-173.

Rodríguez Sánchez, M. C. (2008). «El *Ager Cordubensis*: una aproximación al territorio de *Colonia Patricia Corduba*». *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa* [Còrdova], núm. 1, p. 45-66.

— (2009-2010). «El poblamiento rural del *Ager Cordubensis*: Patrones de asentamiento y evolución diacrónica». *Anejos de Anales de Arqueología Cordobesa* [Còrdova], núm. 2, p. 21-44.

— (2013). «El *ager Cordubensis*: aproximación al *territorium* de *Colonia Patricia Corduba*». A: Prevosti, M.; López Vilar, J.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del*

Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 231-246.

Rodrigo, E. (2013). «L'estructuració del territori i evolució del poblament i de la xarxa viària de l'ager *Iessonensis*». A: Prevosti, M.; López Vilar, J.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 203-218.

Roig Buxó, J. (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)». A: Quirós Castillo, J. A., (ed.). *Archaeology of villages in Early Medieval Ages*. Bilbao: Universidad del País Vasco (Documentos de Arqueología e Historia; 1), p. 207-251.

Romano, E. (1999). «"Quella città che chiamano Roma." Città reale e città ideale nella cultura di età repubblicana». A: Quilici Gigli, S. (ed.). *La forma della città e del territorio*. Roma: L'Erma di Bretschneider, p. 43-50.

Ruiz, A.; Molinos, M.; Castro M. (1991). «Settlement and continuity in the Territory of the Guadalquivir Valley (6th Century BC - 1st Century AD)». A: Barker, G.; Lloyd, J. (ed.). *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region*. Londres: British School at Rome (Archaeological Monographs of the British School at Rome; 2), p. 29-36.

Ruiz, A.; Molinos, M. (1992). *Los iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*. Barcelona: Crítica.

Ruiz, A.; Sanmartí, J. (2003). «Models comparats de poblament entre els ibers del nord i del sud». A: Guitart, J.; Palet, J. M.; Prevosti, M. (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 39-57.

Scrinzi, M. (2013). «Archéologie de la haute et moyenne vallée du Vidourle, de l'âge du Fer à l'an mille». A: Prevosti, M.; López Vilar, J.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 269-277.

Serra i Ràfols, J. de C. (1960). «Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la Costa Catalana». *VII Congreso Nacional de Arqueología*. Zaragoza, p. 255-260.

Terré, E. (1987). «La vil·la romana de 'el Moro' (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona». A: *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior.* Granollers: Museu de Granollers, p. 217-224. (Preactes.)

— (1998). «La vil·la romana de "el Moro" (Torredembarra)». A: *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili (Documents d'Arqueologia Clàssica; 0), p. 79-84.

Vega, M. de la (2011). «La intervenció arqueològica al jaciment de Molins Nous». A: Prevosti, M.; Guitart, J. (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 16), p. 257-266.

Zamora, D. (2006-2007). *L'«oppidum» de Burriac. Centre del poder polític de la Laietània Ibèrica*. Mataró: Museu de Mataró (Laietania; 17).

— (2012). «L'espai periurbà de l'«oppidum» laietà de Burriac. De l'Ibèric ple a la romanització». A: Belarte, M. C.; Plana-Mallart, R. (ed.). *El paisatge periurbà a la mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat / Le paysage périurbain en Méditerranée occidentale pendant la Protohistorire et l'Antiquité*, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 26), p. 149-164.

LA HISTÒRIA DE CATALUNYA, AVUI. UNA REFLEXIÓ SOBRE HISTORIOGRAFIA CATALANA

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 227-260
DOI: 10.2436/20.1001.01.131

L'ESTAT DEL CONEIXEMENT SOBRE LA CULTURA IBÈRICA A CATALUNYA

Joan Sanmartí
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

Lliurat el 27 de desembre de 2013. Acceptat el 4 de febrer de 2014

Resum

La cultura ibèrica compta amb una llarga tradició d'estudi dins la historiografia i l'arqueologia catalanes, amb figures tan destacades com P. Bosch-Gimpera i Joan Maluquer de Motes. Des de la dècada dels vuitanta aquesta recerca ha experimentat un impuls notable des del punt de vista teòric i metodològic, i, a la vegada, s'ha multiplicat el volum de dades disponibles. Tot això ha permès elaborar un discurs històric sòlid i en contínua transformació, que transcendeix la mera descripció de la cultura material i els plantejaments propis de la història cultural. La cultura ibèrica ocupa també un lloc destacat en els programes de divulgació cultural de Catalunya, a través de mitjans diversos.

Paraules clau

Història de Catalunya, historiografia, cultura ibèrica, evolució sociocultural, difusió del coneixement, divulgació històrica.

The state of knowledge regarding Iberian culture in Catalonia

Abstract

Research on Iberian culture has a long tradition in Catalan historiography and archaeology, with such outstanding figures as P. Bosch-Gimpera or J. Maluquer de Motes. Since the eighties, this research has undergone a major boost from both the theoretical and methodological points of view, and it has also benefited from an increasing volume of data. The outcome is a solid and continuously shifting historical discourse that transcends mere description of the

material culture and culture-historically based interpretations of the archaeological record. The Iberian culture also has an important place, through various means, in the Catalan programs of cultural diffusion.

Keywords

History of Catalonia, Historiography, Iberian culture, sociocultural evolution, dissemination of knowledge, popularization of knowledge.

L'estudi de la cultura ibèrica compta a Catalunya amb una llarga tradició, que remunta a finals del segle xix, amb centenars de treballs de recerca de camp i milers de publicacions, que inclouen l'anàlisi de les fonts escrites, monografies d'excavació i prospecció, estudis d'epigrafia i llengua, *corpora* de materials ceràmics i altres objectes, catàlegs de monedes i una multitud de treballs sobre peces destacades, urbanisme, arquitectura, etc. És impossible donar-ne una visió completa, de manera que em limitaré a indicar les grans línies mestres d'aquesta investigació i a emmarcar-les dins del context teòric i l'ambient intel·lectual que les han orientat. Per la mateixa raó, és també impossible, dins l'extensió pròpia d'un article d'aquestes característiques, esmentar tots els autors i totes les contribucions que, d'una manera o altra, han tingut un paper important en la construcció d'aquest coneixement. Demano disculpes per endavant, en particular als lectors, per les absències que hi puguin observar.

Antecedents

L'estudi de les fonts literàries s'inicia en el Renaixement, però el primer treball de veritable valor historiogràfic, completament deslliurat dels aspectes llegendaris encara presents en la producció d'aquesta època, és el de l'occità Pere de Marca. La seva obra (*Marca Hispanica, sive limes Hispanicus*), elaborada durant la seva estada a Catalunya entre 1644 i 1651 com a visitador general de Lluís XIII, conté una primera aproximació, molt rigorosa, a la realitat paleoetnològica d'aquesta part de la península Ibèrica, basada en les fonts grecollatines. També cal recordar els progressos considerables durant els segles xviii i xix en el coneixement de l'epigrafia i la numismàtica ibèriques, tot i que el desxiframent complet, o gairebé, d'aquest sistema d'escriptura, obra de Manuel Gómez Moreno, no va arribar fins ben entrat el segle xx.

Durant la segona meitat del segle xix, l'interès pel passat preromà va prendre una certa volada, com a conseqüència del desenvolupament de l'arqueologia com a nova disciplina científica, que en aquells moments començava a revelar la realitat material de les grans civilitzacions del Pròxim Orient i de la Grècia clàssica i prehistòrica. Això coincidia també a Espanya amb l'atracció que suscitaven els ibers, considerats com la primera cultura «nacional» espanyola[1] –a imitació del paper atorgat als gals per l'estat francès (Dietler, 1994)–, mentre que a Catalunya es tendia més aviat a fonamentar la construcció del passat nacional en la civilització hel·lènica, evidentment per l'existència al nostre territori de la petita ciutat grega d'Empúries. Aquest desig de legitimació nacional fonamentat en antecedents il·lustres, i com més remots millor, explica en bona part l'inici relativament precoç, l'any 1908, dels treballs d'excavació a gran escala en aquest jaciment, impulsats per l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), que s'havia creat un any abans. Això no vol dir, però, que al nostre país no hi hagués cap interès pels ibers. Ho demostra ben clarament l'existència d'algunes excavacions –com ara la de la necròpolis de Cabrera de Mar (El Maresme) (1881) o el poblat del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès) (1905)– i la publicació de diversos estudis sobre monuments que, sovint equivocadament, es consideraven ibèrics. Entre els més destacats es pot citar el de Francesc Martorell i Peña sobre les muralles de Tarragona, Girona i Olèrdola (Martorell i Peña, 1879, p. 123-160), el del mateix autor sobre les sepultures olerdolenques (Martorell i Peña, 1879, p. 101-121), el de Sanpere i Miquel sobre els dòlmens –que també se suposaven ibèrics– (Sanpere i Miquel, 1881) o els treballs de Josep Maria Pellicer i Pagès sobre *Iluro* i els seus antecedents ibèrics, entre els quals cal destacar l'anàlisi de les monedes amb la llegenda «*ilturo*», que atribuí, encertadament, a la ciutat preromana (Pellicer i Pagès, 1887). Al treball erudit s'afegia també l'auge de l'excursionisme, molt lligat al catalanisme inicial dels darrers decennis del segle, i que va proporcionar nombroses notícies de troballes, formació de col·leccions i fins i tot algun treball ambiciós (Cebrià, Muro i Riu, 1991, p. 80).

1. En un treball recent, J. P. Bellón i F. J. García recorden que «la prehistoria y la arqueología oficiales tenían el objetivo de demostrar que los iberos conformaban la base étnica uniforme del país, puesto que se trataba del primer pueblo español que consiguió la *Unidad Ibérica Hispánica*», i que per aquesta raó l'any 1887 la Real Academia de la Historia va fer arribar una circular a totes les Comisiones Provinciales de Monumentos recordant la importància dels monuments anteriors a la història escrita (Bellón i García, 2009).

Una preocupació general en el segle xix és la qüestió dels «orígens» dels ibers i de la seva filiació ètnica, que prefigura vagament l'interès que anys més tard mostrarà Bosch-Gimpera per aquestes qüestions (però amb un bagatge conceptual i un rigor científic incomparablement superiors), i que en aquests moments se centra en la discussió de la hipòtesi bascoiberista, avui totalment desacreditada. El 1847, Josep Antoni Llobet i Vall-llosera, seguint les idees manifestades anteriorment per A. von Humboldt, havia mantingut la proximitat entre les llengües basca i ibèrica i l'autoctonisme dels ibers en un assaig titulat *De los pueblos que han invadido, conquistado o dominado la Cataluña, de su tipo fisiológico, de su carácter moral y político, y de cómo se hallan representados en el día entre los catalanes*, llegit a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Prop d'un quart de segle més tard, Salvador Sanpere i Miquel hi insistia amb un extens estudi destinat a demostrar, especialment a partir de la toponímia, que la llengua ibèrica era el precedent directe del basc, i que havia estat parlada a la totalitat de la península Ibèrica, la qual cosa, juntament amb una sèrie d'observacions d'antropologia física, el portava a concloure que «el basco, pues, como el ibero es el pueblo autóctono de la península española» (Sanpere i Miquel, 1981b, p. 467).

Els fonaments més estrictament científics per a l'estudi de la societat ibèrica van ser posats, en el primer terç del segle xx, per tres figures eminents. D'una banda, Adolf Schulten (1870-1960), autor de la recopilació i els comentaris de gairebé tota la col·lecció de les *Fontes Hispaniae Antiquae* (Universitat de Barcelona, 1922-1959) –en la qual també va participar Pere Bosch-Gimpera– i d'una important síntesi sobre la Hispània preromana (Schulten, 1920). El ja esmentat Manuel Gómez Moreno (1870-1970) fou un gran erudit, la principal contribució del qual en el camp dels estudis ibèrics va ser el descobriment del valor fonètic dels signes sil·làbics de l'escriptura. Finalment, i amb un especial relleu, cal recordar Pere Bosch-Gimpera (1891-1974), el primer arqueòleg amb una sòlida preparació teòrica i metodològica que va tractar els problemes de la cultura ibèrica i, en general, la prehistòria de la península Ibèrica. Els estudis de Bosch a la Universitat de Barcelona van ser en filologia clàssica, però entre 1911 i 1914 va adquirir a Berlín una formació molt completa de prehistoriador europeu, la qual cosa constituïa una novetat absoluta a l'Estat espanyol (Sanmartí-Grego, 1999). Bosch s'hi va familiaritzar amb els mètodes de treball de camp i amb l'anàlisi dels conjunts materials i les associacions susceptibles de proporcionar datacions absolutes fiables, i amb aquest bagatge pogué fixar amb raonable precisió la cronologia de la ceràmica ibèrica en la seva tesi doctoral, llegida a Madrid –única universitat

que en aquell temps podia donar el títol de doctor– l'any1913 (Bosch-Gimpera, 1915). Des del punt de vista teòric, va adoptar, per influència directa de Gustaf Kossinna, l'enfocament historicocultural, basat en la teoria antropològica dels Cercles Culturals (*Kulturkreislehre*), que en aquells moments dominava la prehistòria europea, molt particularment a Alemanya i Àustria. L'interès de la recerca no se centrava tant en l'anàlisi de les bases materials de subsistència, o en l'estudi de l'estructura social, com en la identificació dels trets culturals característics –i identificables en la cultura material– que permetien, suposadament, definir cadascun dels pobles que havien ocupat successivament un determinat territori. En conseqüència, el programa de Bosch es va fonamentar en la identificació de «cultures arqueològiques» (conjunts característics de trets culturals observables a les restes materials), l'aparició de les quals en un determinat territori se suposava que era conseqüència de moviments de població. Aquest programa va ser sistemàticament aplicat, tant en la recerca realitzada a través del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans com, entre altres treballs, en la seva monumental *Etnologia de la Península Ibèrica* (Barcelona, 1932). La seva visió dels ibers és, de forma molt resumida, la d'un poble de llunyans orígens africans, establert al sud de la península Ibèrica en temps neolítics, i que, arran del contacte amb els colonitzadors grecs, elaborà en el segle VI aC una civilització original, caracteritzada per la seva escultura, de forta influència hel·lènica. Formada originalment al sud-est de la península Ibèrica, aquesta civilització s'expandí cap al nord durant la segona edat del ferro, sense arribar però a la Catalunya central i la costa al nord del Garraf, que Bosch no va considerar com a zones ibèriques en sentit estricte, sinó «iberitzades» tardanament.

L'anàlisi de les relacions socials en el món ibèric gairebé no s'havia encetat en tot el període anterior de la guerra de 1936-1939, amb poques excepcions. Entre elles cal destacar un important assaig, lamentablement inacabat, de Joaquín Costa, en què aquest autor va proposar l'existència d'una classe de tribus nobles i una altra de tribus servils, lligades a les primeres per relacions de dependència col·lectiva (Costa, 1891-1895). També és necessari esmentar l'anàlisi de les formes de vida feta per A. Schulten a partir de les fonts escrites en el seu article «Hispania» per a la *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, traduït al castellà i editat com a llibre amb un pròleg de Bosch-Gimpera (Schulten, 1920), i que sens dubte va tenir una forta influència sobre J. de C. Serra-Ràfols. Aquest autor, efectivament, va donar un enfocament en certa manera etnològic a alguns dels seus estudis sobre els ibers, com ara el capítol V

d'*El poblament prehistòric de Catalunya* (Serra-Ràfols, 1930), i encara més al seu treball de 1942 sobre el poblament ibèric del Maresme (Serra-Ràfols, 1942). En la immediata postguerra, l'estudi de les relacions socials en el món ibèric va experimentar un renaixement important, arran sobretot dels treballs de Julio Caro Baroja, el qual, malgrat la seva adhesió bàsica a la *Kulturkreislehre*, manifestava també la seva afecció per l'obra de Richard Thurnwald, d'orientació netament funcionalista. Probablement és aquesta influència allò que explica la presència a *Los pueblos de España* (Caro Baroja, 1946) d'extensos apartats dedicats a l'anàlisi de l'organització social, les institucions polítiques, la guerra, l'economia o la vida quotidiana dels pobles preromans de la península Ibèrica. La seva obra, encara valuosa en l'actualitat, va tenir una influència notable en la majoria d'investigadors de la postguerra, com ara Joan Maluquer de Motes, Miquel Tarradell o Antoni Arribas.

Caro Baroja no va prestar especial atenció a la qüestió dels orígens de la cultura ibèrica, tema que, en canvi, va ser tractat per Joan Maluquer de Motes en diverses ocasions. El seu plantejament no és fonamentalment diferent del de Bosch-Gimpera, en el sentit que considera la formació d'aquesta cultura com a resultat del contacte amb els grecs, però n'ofereix una explicació més completa, inspirada en bona part en els processos de canvi cultural provocats per les colonitzacions modernes. Per Maluquer de Motes, el trànsit a la vida urbana fou el resultat d'una acció directa dels agents hel·lènics per elevar el poder adquisitiu de les poblacions autòctones que constituïen la seva clientela comercial, evitant, però, la formació d'entitats polítiques prou sòlides per posar en perill la permanència de les colònies gregues. Implícitament negava la possibilitat que el desenvolupament sociopolític de la societat ibèrica fos producte de l'evolució interna de les poblacions autòctones (Maluquer de Motes, 1966, 1973 i 1982). També Miquel Tarradell va recollir la idea de la formació de la cultura ibèrica per influència directa dels colonitzadors, situant-ne però el focus inicial, com ja havia fet Bosch-Gimpera, al sud-est peninsular (Tarradell, 1982, p. 238); aquesta idea va adquirir una certa força en els anys setanta, arran del descobriment de la precocitat dels contactes d'aquesta zona amb les poblacions fenícies d'Andalusia i de la troballa de ceràmiques a torn en alguns jaciments de la primera meitat del segle vi aC.[2]

2. Sobre les visions dels ibers en l'obra de Maluquer de Motes i de Tarradell, vegeu Sanmartí (2011).

La celebració a Barcelona l'any 1976 del simposi internacional «Els orígens del món ibèric» va culminar un període de postguerra en què la millora progressiva de les tècniques d'excavació i del coneixement dels materials arqueològics va permetre fixar, a grans trets, les cronologies, i assegurar la datació en el segle VI aC de la difusió de les ceràmiques a torn i de la metal·lúrgia del ferro, tingudes per trets diagnòstics de la cultura ibèrica. Tanca, simbòlicament, una etapa dominada forçosament pels treballs de classificació i descripció, i amb escasses possibilitats d'interpretació sociològica, atesa la precarietat de la documentació disponible. A partir dels anys vuitanta, sota la influència de l'arqueologia processual, la recerca es va orientar més aviat vers l'anàlisi de les formes d'ocupació del territori i, a través de les excavacions en extensió, de la naturalesa dels hàbitats i la gestió dels recursos econòmics, camp molt afavorit per la progressiva introducció de les diferents tècniques i mètodes d'anàlisi arqueobiològica. Igualment, l'estudi de la iconografia ha tingut un paper important en els darrers decennis, mentre que els diferents discursos més explícitament postmoderns hi han tingut una presència força limitada.

La situació actual

En els darrers trenta anys l'estudi de l'iberisme ha experimentat una veritable revolució a tots els nivells, des de l'adquisició d'una base documental molt més àmplia, suficient per al desenvolupament d'un discurs històric, fins a la renovació dels mètodes de treball i de les teories que els orienten, tot això acompanyat d'una sensibilitat cada vegada més important per la conservació del patrimoni i la divulgació del coneixement sobre aquest període. Procuraré donar-ne una visió la més completa possible i, inevitablement, des del punt de vista de l'arqueòleg, no del lingüista, l'epigrafista o el numismàtic, car la introducció conseqüent d'aquests enfocaments depassa tant les meves competències com els límits que imposa l'espai disponible.[3]

3. En aquest sentit, em limito a assenyalar que, contra el que havia suggerit fa una vintena d'anys J. de Hoz (1993), no hi ha clares evidències que la llengua ibèrica fos emprada al territori de l'actual Catalunya com una llengua estrictament vehicular, en les relacions comercials i interètniques, mentre que en la vida quotidiana haurien dominat altres llengües vernacles que mai no es van arribar a escriure. Les debilitats d'aquesta hipòtesi –que ja havien estat, en part, assenyalades per diversos autors, tant arqueòlegs com lingüistes– han estat recollides recentment en un brillant article per Joan Ferrer (2013).

L'estat de la documentació

El volum de la informació s'ha incrementat extraordinàriament, gràcies als treballs de prospecció de diferents territoris i a les excavacions en extensió, que han permès, respectivament, documentar les característiques del poblament i portar a la llum sectors importants d'alguns jaciments (de vegades, quan són petits, la totalitat). El resultat és una millora extraordinària de l'estat del coneixement sobre les formes d'ocupació del territori i sobre la naturalesa i l'estructura dels assentaments. No cal dir que la documentació encara és fragmentària, territorialment i cronològicament, i de qualitat molt diversa, però per primera vegada permet plantejar enfocaments pròxims als de la geografia humana i la sociologia, i començar a articular un veritable coneixement històric sobre les societats preromanes.

No és possible esmentar la totalitat d'aquestes actuacions. Les prospeccions més destacades són les desenvolupades a l'Empordà –més concretament entorn del gran assentament d'Ullastret– (Martín, Plana, 2001; Martín *et al.*, 2008), les del Baix Penedès i el Garraf –en part conseqüència de la construcció de l'autopista A-16– (Miret, Sanmartí i Santacana, 1988; Sanmartí i Santacana, 1986; Morer i Rigo, 2003a) i les del curs inferior del riu Ebre (Noguera, 2002). Les dues primeres han tingut com a conseqüència la detecció d'un nombre molt elevat de jaciments, una part important dels quals són assentaments de petites dimensions –entre uns centenars i, com a màxim, alguns milers de metres quadrats–, la naturalesa dels quals sovint no és fàcil de determinar sense treballs d'excavació, però que devien estar vinculats sobretot a l'explotació agrícola del territori. Tot i que la cronologia sovint no en pot ser precisada amb els materials de recollida superficial, la gran majoria es data a partir del segle v aC, sobretot del iii aC. Indiquen un important increment de la població durant aquest període, i la formació, per primera vegada en la història del país, d'un paisatge completament humanitzat. A més, els treballs desenvolupats entorn d'Ullastret han permès documentar una ocupació periurbana molt intensa, relacionada sobretot amb la producció metal·lúrgica i de vasos ceràmics, i amb l'extracció de pedra. Els treballs de prospecció han permès reconèixer l'existència a la costa de Catalunya d'uns patrons de poblament profundament jerarquitzats, que suggereixen una forta centralització política i també, versemblantment, una notable polarització de la societat. Més concretament, s'ha pogut proposar l'existència de tres grans territoris polítics, presidits respectivament pels grans assentaments

d'Ullastret (Baix Empordà), Burriac, prop de Cabrera de Mar (Maresme), i Tarragona, que presenten característiques urbanes. En canvi, els treballs realitzats a la zona de l'Ebre han mostrat l'existència d'un model de poblament molt diferent, articulat essencialment pel mateix curs fluvial, que es controlava a partir d'un gran nombre d'assentaments fortificats de petites dimensions. Aquí el fenomen urbà apareix molt tardanament, amb la fundació del poblat del Castellet de Banyoles en el darrer terç del segle III aC, molt probablement en el marc de l'expansió cartaginesa que va acabar conduint a la Segona Guerra Púnica (Sanmartí *et al.*, 2012). A la resta de Catalunya, els treballs han estat més limitats, però cal mencionar la interessant tasca desenvolupada per X. Bermúdez (2005), que ha mostrat l'existència d'una zona despoblada als límits orientals de la depressió de l'Ebre, segurament una zona de frontera. No cal dir, emperò, que l'aproximació fonamentada exclusivament en els treballs de prospecció resta molt incompleta, donada la dificultat per caracteritzar la naturalesa –i de vegades la cronologia– dels assentaments a partir del reconeixement en superfície. El treball d'excavació és, doncs, insubstituïble per obtenir dades de qualitat, susceptibles d'una lectura sociològica.

Pel que fa als treballs d'excavació en extensió, són molt nombrosos i han permès començar a documentar la gran diversitat de tipus d'assentaments que hi ha, en particular durant els segles IV i III aC. Entre els més grans cal esmentar sobretot els dos nuclis que conformen el nucli d'Ullastret (Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac, de més de 10 ha) i el de Tivissa (de 4,5 ha). El primer, que ja havia estat excavat des de finals dels anys quaranta, ha estat objecte d'investigacions aprofundides en els seus dos nuclis, el del Puig de Sant Andreu i el de l'Illa d'en Reixac (Martín *et al.*, 1999; Martín *et al.*, 2004). Aquests treballs han mostrat l'existència de cases de diferents tipus, algunes de les quals pertanyien sens dubte a l'elit social, ateses les seves dimensions (diversos centenars de metres quadrats), la seva estructura complexa, articulada generalment a partir d'un pati central, i la presència de diferents objectes que cal interpretar com a símbols de poder i prestigi (armes, cranis enclavats, vasos culinaris que suggereixen una cuina diferenciada, etc.). Altres habitacles, en canvi, són de dimensions reduïdes i d'estructura molt més simple, i s'han d'interpretar com les residències de famílies pertanyents als sectors subordinats de la població. La proximitat física entre aquests diferents tipus de cases –en particular, pel que sabem de moment, a l'Illa d'en Reixac– indiquen la coexistència en un espai físic limitat de sectors ben diferenciats des del punt de vista socioeconòmic, la qual cosa és una característica

pròpia de les ciutats. Aquest caràcter plenament urbà d'Ullastret es confirma a més per l'existència dels barris artesanals periurbans que hem esmentat més amunt i per la presència d'una àrea sacra perfectament diferenciada, situada al punt més alt del Puig de Sant Andreu.

És significatiu que els treballs realitzats al Castellet de Banyoles hagin donat una informació similar pel que fa a la coexistència i la proximitat física entre grans residències aristocràtiques i cases senzilles en un mateix barri, on també s'ha documentat un santuari. Sembla ben probable que les famílies que ocupaven aquest sector del jaciment formessin part d'un mateix grup gentilici articulat per relacions de clientela (Sanmartí *et al.*, 2012).

Malgrat el que acabem d'indicar, el coneixement de les ciutats ibèriques és encara molt deficitari, cosa lògica tenint en compte la seva gran extensió. En el cas de Tarragona, que també devia fer unes deu hectàrees com a mínim, s'hi afegeixen les dificultats derivades de la continuïtat d'ocupació del lloc fins als nostres dies. En canvi, el jaciment de Burriac, que estava protegit per una gran muralla, podria ser excavat sense obstacles importants, però no ha estat objecte de treballs sistemàtics, malgrat la seva importància i les grans possibilitats que ofereix. Amb les seves nou o deu hectàrees era també un nucli de primer ordre, que mereixeria un programa d'una certa volada. En tot cas, la informació lliurada per Ullastret i el poc que sabem de Burriac confirmen el seu caràcter urbà i la seva posició en el vèrtex d'un sistema de poblament fortament jerarquitzat i centralitzat, que permet suposar l'existència d'una organització política de caràcter estatal. Aquesta interpretació queda recolzada també per l'existència de documents probablement administratius escrits sobre làmina de plom.

A banda dels nuclis de primer ordre, s'han encetat recerques importants en altres poblats que, sense arribar a les dimensions d'aquells, també cobreixen una superfície important, de diverses hectàrees, com ara el de les Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès) (Cela, Adserias i Revilla, 2003), el Turó de Ca n'Oliver (Asensio *et al.*, 2000), a Cerdanyola, l'assentament de Sant Julià de Ramis, tocant a Girona,[4] i potser també el d'Olèrdola (Molist, 2009). Tots ells tenien un paper important en la jerarquia dels assentaments i el control del territori, la seva població i els seus recursos.

4. Se n'han publicat diverses monografies i un bon resum amb la bibliografia completa (Burch, Nolla i Sagrera, 2010).

Pel que fa als assentaments de menor entitat, les seves dimensions més reduïdes en faciliten un coneixement més complet, en alguns casos integral. N'hi ha de tipus molt diversos. Es pot esmentar les aldees de camperols, constituïdes sovint per petites cases juxtaposades, d'una o dues habitacions, adossades a un mur de fons comú que constitueix una tanca defensiva, d'entitat reduïda des d'un punt de vista militar, però suficient per a la defensa quotidiana dels béns de la comunitat i les famílies que la formaven, en particular quan s'hi afegia un fossat. Aquest tipus d'assentament és molt freqüent i es coneix de fa molts anys, arran de les excavacions al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, iniciades l'any 1904, i les d'Anseresa (Olius), que daten de 1919-1920. És possible que la visió en certa manera primitivista de la cultura ibèrica que sovint ha predominat a Catalunya es degui en part al fet que aquests assentaments van ser els més ben coneguts fins que les excavacions dels anys cinquanta i seixanta van portar a la llum el Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Des dels anys vuitanta se n'han excavat d'altres, com ara el de la Moleta del Remei, a Alcanar –que roman en gran part inèdit– i el dels Estinclells (Verdú), modèlicament explorat en els darrers anys (Asensio *et al.*, 2006).

Pel que fa als petits assentaments rurals, les granges, són particularment ben coneguts al Baix Penedès gràcies a l'excavació de dos dels jaciments descoberts arran de la construcció de l'autopista A16, el Fondo del Roig (Cunit) (Ferrer *et al.*, 2003) i Les Guàrdies (El Vendrell) (Morer i Rigo, 2003b). Es tracta de grans cases rurals, articulades entorn d'espais centrals oberts, amb una important activitat siderúrgica en el cas de l'assentament del Vendrell, la qual cosa fa patent la notable especialització de funcions que hi pot haver entre aquests petits jaciments que ara comencem a conèixer. D'altra banda, no és segur fins a quin punt aquests jaciments es poden considerar representatius del poblament dispers de la zona, ja que altres excavacions han donat restes molt més migrades, possiblement de petites cases de camperols o a altres estructures relacionades amb la producció agrícola (Benet *et al.*, 1992). L'excavació al Mas Castellar de Pontós mostra ben clarament que alguns d'aquests establiments rurals són veritables residències aristocràtiques (Pons *et al.*, 2010, amb extensa bibliografia anterior).

A banda de les ciutats, les aldees i el poblament rural, la recerca recent també ha portat a la llum altres tipus de jaciments fins ara mal coneguts, o simplement desconeguts. Un dels més particulars és el nucli fortificat d'Alorda Park, sovint conegut amb el nom de la ciutadella ibèrica de Calafell. És un as-

sentament de dimensions reduïdes (no arriba a 0,5 ha), poderosament fortificat i ocupat, en la seva fase més avançada, de segle III aC, per un nombre reduït de cases, una de les quals és particularment gran i complexa (Asensio *et al.*, 2005). Aquestes característiques, i també el fet que els materials importats del món grec, itàlic i cartaginès hi són abundants i de qualitat, permeten pensar que era un lloc habitat per membres de l'elit de la societat ibèrica, des del qual es devien controlar els assentaments rurals del territori immediat, coneguts únicament pels treballs de prospecció, i que almenys en alguns casos devien ser força similars als ja esmentats de Fondo del Roig i de Les Guàrdies.

Un altre tipus de jaciment que comença a ser ben conegut són els extensos camps de sitges dels segles IV-III aC. Es tracta de grans zones d'emmagatzematge, la importància de les quals no té relació amb les estructures d'hàbitat que s'hi relacionen, que solen ser més aviat petites. La gran capacitat d'emmagatzematge que palesen aquests llocs permet pensar que es tracta de centres d'acumulació d'excedents, que és lògic suposar que estaven controlats per les elits de la societat ibèrica. Aquestes en devien disposar per mantenir l'aparell administratiu i per proveir la població en cas de necessitat, o bé, si aquesta no es presentava, per a les seves pròpies finalitats d'adquisició i consum de béns de prestigi. Alguns d'aquests jaciments són coneguts de fa anys, com el Turó del Vent de Llinars del Vallès, que no ha estat suficientment publicat. Altres, com el Turó de la Font de la Canya, a Avinyonet, s'ha estat excavant intensament, amb molt bons resultats, en el darrer decenni (Asensio *et al.*, 2008a), i també s'han reprès al de sant Esteve d'Olius, cosa que ha permès avaluar-ne molt millor les característiques (Asensio *et al.*, 2008b).

Pel que fa a l'estudi de les necròpolis, hi ha hagut dues descobertes importants: la necròpolis del Puig de Serra, relacionada amb el gran assentament d'Ullastret (Martín i Genís, 1993), i la del Turó dels Dos Pins, que forma part del conjunt funerari de Cabrera de Mar i correspon amb tot evidència al poblat de Burriac (Garcia, 1993). A més, hi ha hagut alguna troballa aïllada, com ara la tomba de guerrer de la Granja Soley (Sanmartí-Grego *et al.*, 1982) i algun indici de reocupació tardana, de finals del s. III aC, de la necròpoli de la primera edat del ferro de Santa Madrona (Belarte i Noguera, 2007). Tot i amb això, el nombre de tombes i de cementiris ibèrics coneguts és extremadament baix, sense que això es pugui explicar ni per les característiques de la recerca efectuada ni per raons de conservació diferencial de les restes, per la qual cosa cal suposar que obeeix a raons d'ordre social.

L'activitat de prospecció i excavació ha tingut una intensitat més limitada a la Catalunya oriental. Amb tot, cal esmentar els treballs, molt importants, al jaciment dels Vilars, a Arbeca, que han portat a la llum un important assentament fortificat de la primera edat del ferro, dotat de poderoses muralles que, tanmateix, protegien una població formada per només una quarantena de famílies (Junyent *et al.*, 2009; Junyent i Moya, 2009). Tot i que l'assentament va ser ocupat ulteriorment fins a principis del s. IV aC, la seva fase ibèrica va ser destruïda en gran part per treballs agrícoles, i és impossible avaluar-ne les característiques. En canvi la continuïtat de la recerca al poblat del Molí d'Espígol, a Tornabous (Urgell), està permetent una reavaluació de la seva importància, si més no pel que fa a la seva grandària, que sembla netament superior a l'hectàrea escassa que fins ara li era suposada (Principal, Asensio i Sala, 2012). Tot amb tot, el sistema de poblament d'aquesta zona sembla menys profundament jerarquitzat del que s'ha pogut documentar a les àrees costaneres, la qual cosa permet suposar que les estructures sociopolítiques hi eren diferents, amb un poder menys centralitzat i més repartit entre diferents grups socials (Sanmartí, 2010). Dissortadament, la persistència històrica fins als nostres dies d'*Iltirta*, la capital històrica dels ilergetes, ha fet impossible de reconèixer-ne l'extensió i les característiques urbanes, la qual cosa en dificulta l'adequada ponderació des del punt de vista de l'estructuració sociopolítica d'aquest territori.

A l'estudi directe dels jaciments cal afegir encara un progrés molt important en el coneixement i la valoració dels materials manufacturats i de les restes orgàniques, tant d'origen animal com vegetal. Pel que fa als primers, l'arqueologia del món ibèric s'ha beneficiat dels nombrosos estudis sobre les ceràmiques fabricades en àmbits culturals amb els quals va mantenir contactes intensos, la qual cosa ha permès millorar notablement les datacions dels nivells estratigràfics on apareixen objectes d'aquest tipus –de fet, aquesta és la base essencial de la cronologia de la cultura ibèrica– i el coneixement sobre els tràfics comercials (Sanmartí, 2000; Sanmartí, Asensio i Martín, 2002). En aquest sentit, han estat singularment importants els estudis d'Enric Sanmartí-Grego sobre la producció de ceràmica de vernís negre *Rhode* (Roses), l'estudi general de Jean-Paul Morel sobre la ceràmica de vernís negre (Morel, 1981) i els de Joan Ramon sobre les àmfores púniques (Ramon, 1995), però n'hi ha molts altres sobre tipus de ceràmica menys abundants (Del Amo, 1970), o que han ajudat a precisar les datacions i reconèixer les estructures comercials a partir de l'estudi de contextos ben caracteritzats (Ramon *et al.*, 1998). Quant a les ceràmiques de fabricació local,

hi ha un assaig important de tipologia general (Mata i Bonet, 1992), algun estat de la qüestió, global (Bonet i Mata, 2008) o parcial (Conde, 1998), i diversos estudis sobre formes (Conde 1992; Sanmartí, Bruguera i Miñarro, 2004), estils decoratius (Martín, 1978; Junyent, 1974) o espais geogràfics (Cela, 1994) concrets, però la seva valoració com a objecte d'intercanvis resta encara limitada (Mata *et al.*, 2000; De Nicolás i Conde, 1993).

Els estudis arqueobiològics han progressat d'una manera constant des de fa una vintena d'anys i, malgrat que queda encara un llarg camí per recórrer, han permès començar a comprendre amb una base documental sòlida les característiques canviants de l'entorn en què van viure les comunitats del període ibèric i les formes d'explotació practicades per aquestes. En el camp de la palinologia, que permet una aproximació general al paisatge vegetal, cal destacar en particular els estudis de Francesc Burjachs (Burjachs *et al.*, 2000; Burjachs i Schulte, 2003) i de Santiago Riera (Riera, 1995 i 2003). L'estudi de l'explotació concreta de l'entorn vegetal ha experimentat un progrés molt notable a partir de l'anàlisi de les restes carpològiques i fitolitològiques, i dels instruments destinats al processat d'aquest tipus de productes. Cal destacar especialment els estudis de Natàlia Alonso sobre la Catalunya occidental (Alonso, 1999), els de Dani López-Reyes (2004, entre altres) a la costa central de Catalunya i els de Marta Portillo sobre la mòlta i triturat d'aliments a la Catalunya oriental (Portillo, 2006). L'estudi de les restes faunístiques és també actualment una disciplina ben consolidada, gràcies sobretot al treball i el mestratge de Jordi Nadal. Entre els treballs més destacats pel que fa al període ibèric, cal mencionar els de Sílvia Valenzuela a la costa central de Catalunya (Valenzuela 2008a, 2008b). És important assenyalar que, més enllà de les diferents especialitzacions –que tendeixen a ser molt marcades–, ja hi ha hagut iniciatives encaminades l'elaboració de treballs interdisciplinaris que posen en comú els resultats obtinguts a la llum d'enfocaments històrics i sociològics compartits (Valenzuela *et al.*, 2011).

Els agents de la recerca

A Catalunya, la recerca sobre el món ibèric, sobre els seus precedents immediats i sobre el procés de romanització que el va seguir és desenvolupada per una gran diversitat d'actors, que formen una xarxa molt densa. Una part important del treball és desenvolupat pels grups de recerca consolidats de les diferents universitats catalanes, que sovint tenen un marc d'actuació més ampli.

A la Universitat de Barcelona cal esmentar el Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia (GRACPE) i el Grup de recerca en Arqueologia Protohistòrica (GRAP); a la Universitat Autònoma de Barcelona, el Grup d'Arqueologia de la Ciutat i del Paisatge (ACP), que s'orienta sobretot vers els problemes de la romanització i l'antiguitat clàssica; a la Universitat de Lleida, el Grup d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga (GRAPHA); a la Universitat de Girona, el Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria (LAP), i a la Universitat Pompeu Fabra, el Grup de Recerca del Laboratori d'Arqueologia (GRLA).

Un altre instrument fonamental de la recerca sobre el període que ens ocupa és el Museu d'Arqueologia de Catalunya, amb les seves diferents seus, algunes de les quals estan directament vinculades a jaciments ibèrics. Els casos més evidents són els de les seus d'Ullastret i d'Olèrdola, a través de les quals s'ha efectuat el treball dels darrers anys en aquests jaciments. La seu de Girona ha impulsat sobretot la recerca al Mas Castellar de Pontós, i la de Barcelona les excavacions al Molí d'Espígol (Tornabous) i el Castellet de Banyoles (Tivissa), l'un i l'altre de primer ordre des del punt de vista científic.

A tot això cal afegir l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), amb seu a Tarragona, que té un programa anomenat «Arqueologia de la Protohistòria de la Mediterrània Occidental», en el marc del qual s'han realitzat interessants treballs a la zona del curs inferior de l'Ebre. Hi ha, finalment, nombrosos municipis que han tingut un paper molt important d'impuls de la recerca i de conservació de les restes de jaciments. No és possible esmentar-los tots, de manera que em limito a recordar alguns casos molt destacats. L'Ajuntament de Calafell, per exemple, ha donat un suport econòmic sistemàtic durant trenta anys als treballs d'excavació del poblat d'Alorda Park, a la reconstrucció i la museïtzació de les restes i a la celebració i la publicació dels col·loquis internacionals d'arqueologia que s'hi celebren bianualment. L'Ajuntament de Tivissa ha col·laborat en els treballs d'excavació al castellet de Banyoles, i el mateix es pot dir de l'Ajuntament de Cerdanyola en relació amb el Turó de ca n'Oliver, on ha tingut un paper decisiu, o de l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet pel que fa al poblat Puig Castellar, tant per l'excavació com per la consolidació i la restauració parcial de les restes.

Cal mencionar igualment el paper de certes associacions culturals que tenen l'arqueologia entre els seus objectes d'interès. Entre altres, es pot esmentar el Centre d'Estudis Lacetans (CEL), que, a més d'altres actuacions, ha tingut un paper important en l'excavació del poblat ibèric dels Estinclells (Verdú), o

la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Finalment, no es pot oblidar que algunes de les empreses dedicades a la realització de treballs de camp –dissortadament, no totes– no limiten la seva activitat a la mera realització dels treballs que els són encomanats, sinó que realitzen una veritable explotació científica de les dades recuperades. Cal incloure-les, per tant, amb tota propietat dins del teixit, com es pot veure molt dens, d'entitats implicades en la recerca sobre el món ibèric al nostre país.

Els diferents grups i institucions que he esmentat impliquen l'existència d'un capital humà important, que permet una recerca intensa i de qualitat. Comptem amb bons tècnics d'excavació, amb especialistes sobre els diferents tipus de materials arqueològics i arqueobiològics i amb bons coneixedors de les diferents tècniques d'estudi, dels sistemes d'informació geogràfica a l'arqueometria. Això no vol dir, tanmateix, que el nostre sistema de recerca permeti utilitzar de manera eficient tot aquest potencial humà. Deixant de banda la greu situació econòmica que hi ha en el moment de redactar aquestes ratlles –que encara voldríem creure que és conjuntural–, hi ha aspectes organitzatius que en dificulten l'eficiència. El primer és la concepció a vegades excessivament burocràtica dels grups de recerca, de manera que hi ha professionals, sovint excel·lents, que no en poden formar part, si més no oficialment, perquè no treballen en centres de recerca reconeguts com a aitals (sovint es guanyen la vida en l'activitat privada). Aquesta burocràcia obsoleta és un llast del qual caldria alliberar-se, passant a un sistema d'avaluació fonamentat estrictament en el *curriculum vitae* i les aportacions científiques reals, no en la posició acadèmica, que massa sovint, encara que sigui dur haver-ho de dir, no és garantia de solvència investigadora. El segon té a veure amb la ineficàcia del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, que viu des de fa molts anys una situació de paràlisi que no s'ha d'atribuir als professionals que hi treballen sinó als responsables polítics, entre els quals cal incloure els directors generals de patrimoni i els subdirectors escollits per ells. Només així es pot explicar que, trenta anys llargs després de la fundació d'aquest servei, no es compti amb un sistema unificat d'inventari i quantificació de materials arqueològics, o amb un protocol de registre únic de les excavacions. Però encara caldria afegir-hi la manca d'interès per promoure una actualització constant dels projectes de recerca en què s'incloguin les intervencions programades, i que són condició necessària per a la concessió del permís d'excavació. En tant que responsable del patrimoni arqueològic del país, el Servei d'Arqueologia hauria de ser el pal de paller entorn del qual s'organitzés

una programació coherent de la recerca. No l'ha estat ni, dissortadament, sembla que l'hagi de ser en el futur.

L'estat del coneixement

La multiplicació de dades que he mencionat més amunt ha donat peu a avenços important en el coneixement històric dels ibers. En els darrers anys, la línia interpretativa dominant ha estat un enfocament a escala macro en l'estudi dels processos de canvi sociocultural (Sanmartí, 2004, 2009a i 2010), basat sobretot en el materialisme cultural de Marvin Harris i en els models evolucionistes que s'hi fonamenten, però que tenen en compte de manera constructiva les crítiques que li han estat adreçades des del marxisme estructuralista i altres fonts teòriques (Johnson i Earle, 2000). Aquest enfocament ha proposat de veure el període ibèric com una etapa de transició entre les societats de petita escala, ancorades en el mode de producció domèstic, i les societats complexes, caracteritzades per un gran creixement de l'economia política, fins a la constitució, a partir del segle IV aC, de societats estratificades de tall netament estatal i sovint –encara que no necessàriament– amb característiques plenament urbanes. Amb això es trencava netament amb les visions primitivistes tradicionals de la nostra historiografia –les de Bosch-Gimpera i Serra-Ràfols, per exemple, derivades en bona part de Schulten, que tampoc no havien estat revisades a fons per Tarradell o Maluquer de Motes– i que de vegades encara perduren, sobretot entre els estudiosos de l'època romana.

Pel que fa a la naturalesa d'aquestes formacions polítiques, es tracta lògicament d'estats arcaics, de base agrària (Johnson i Earle, 2000), d'una complexitat administrativa relativament reduïda, però fonamentats en l'existència de desigualtats institucionalitzades i legitimades ideològicament. Un dels indicis més clars de l'existència d'una ideologia legitimadora és el nombre extraordinàriament reduït de sepultures, que fa pensar que la deposició de les restes sota terra estava reservada al ritual funerari d'una estricta minoria de la població, la qual, a jutjar per les ofrenes funeràries documentades, devia correspondre a l'elit de la societat. Quant a l'estructura del poblament, ja hem indicat més amunt l'existència de tres territoris polítics a la costa de Catalunya, presidits respectivament per tres grans nuclis de categoria urbana (Ullastret, Burriac i Tarragona), per sota dels quals hi havia una constel·lació d'assentaments de diversos ordres de grandària. Aquesta estructura jeràrquica, amb tres o més nivells de grandà-

ria, és considerada sovint com a característica dels estats. De tota manera, les dades disponibles per a la Catalunya central i occidental suggereixen l'existència d'una forma d'organització diferent. Segurament tenia també un caràcter estatal, segons es dedueix de l'existència de la institució monàrquica entre els ilergets i d'altres indicis de desigualtat institucionalitzada, com, precisament, el nombre extremadament reduït de sepultures. Ara bé, hi ha indicis, com ja s'ha dit, que permeten pensar en una forma d'organització estatal de tipus heteràrquic, en què el poder es reparteix d'una forma diferent, menys centralitzada, tal com s'esdevé en alguns estats africans moderns (Sanmartí, 2010). Més concretament, es pot esmentar l'absència –si més no amb les dades actuals– de grans nuclis de població comparables amb els de la costa, el caràcter dual de la monarquia ilergeta, l'existència d'un *concilium* on possiblement hi havia diferents partits, basats segurament en relacions clientelars, i amb poder per deposar el monarca, tal com s'esdevingué en el cas de Mandoni.

Les variables fonamentals en aquests models interpretatius són la demografia –en particular en relació amb la capacitat de càrrega dels territoris–, la tecnologia, o més aviat el canvi tecnològic, també en relació amb la capacitat productiva, l'estratificació social i la institucionalització. En alguna mesura, la necessitat d'obtenir dades sobre aquestes variables ha orientat la recerca i ha produït el procés típic de retroalimentació de l'activitat científica: un increment significatiu de dades des dels anys vuitanta va provocar l'aparició de noves interpretacions teòricament informades, les quals a la vegada generen la necessitat de noves dades, o bé susciten visions discrepants, que també comporten sovint la cerca de nova documentació. No estic suggerint amb això que tota la recerca de camp que es fa estigui teòricament motivada i orientada –només cal pensar en l'important nombre d'excavacions preventives i d'urgència, que obeeixen a raons ben diferents–, però sí que hi ha un cert nombre de projectes concebuts i executats d'aquesta manera, i aquesta retroalimentació és ben visible en la temàtica canviant de les reunions científiques.

Naturalment, l'enfocament que he descrit és netament materialista, modernista i cientifista, admet l'existència de regularitats interculturals per tal d'elaborar models hipotètics empíricament verificables i contrasta, per tant, en bona mesura amb les orientacions teòriques postmodernes, netament anticientifistes, antievolucionistes i particularistes, que han tingut un cert predicament en l'acadèmia madrilenya (Uriarte, 2001) i, fins a cert punt, al País Valencià (Vives-Ferrándiz, 2005), però no gaire a Catalunya. Personalment penso que

no han ofert una alternativa realment operativa al plantejament evolucionista que he esmentat abans. Amb tot, cal reconèixer a la crítica postmoderna que hagi afavorit una reflexió sobre alguns dels perills dels models d'arrel evolucionista, en particular la possibilitat de caure en un cert funcionalisme que ignori el paper dels individus i del conflicte social en els processos de transformació sociocultural. En termes generals, però, crec que no ha estat així, i que les interpretacions actuals sobre el canvi sociocultural en el període que ens ocupa combinen en un grau adequat el pes dels problemes lligats a la subsistència amb el conflicte social, la ideologia i l'agència individual, de manera que constitueixen un discurs veritablement històric.

Una segona conseqüència dels enfocaments que posen en valor els processos interns de transformació social és la ruptura amb la idea que la complexitat sociocultural és conseqüència exclusiva del contacte amb els grecs i els fenicis establerts a l'extrem occident, tal com defensaven Joan Maluquer de Motes o Miquel Tarradell, que a *Les arrels de Catalunya* titulava el capítol sobre els ibers «Catalunya, satèl·lit del món clàssic» (Tarradell, 1982, p. 237). Això no significa, evidentment, que es negui el paper del contacte amb els pobles anomenats (potser mal anomenats) «colonitzadors» en les profundes transformacions experimentades per les societats indígenes entre el segle VII aC i el segle III aC, però es tendeix a emfasitzar la interdependència entre les diferents societats –incloses les «colonials»– i la incorporació selectiva de trets culturals forans per part de les comunitats indígenes en funció de les estratègies de control social per part de les elits. Sota aquesta perspectiva, per exemple, les variacions en el volum, la naturalesa i fins i tot la procedència de les ceràmiques importades per les comunitats ibèriques s'explicaria tant per la demanda conscient i selectiva d'aquestes elits, condicionada a la vegada per les diferents conjuntures socials, com per l'oferta dels grecs o els púnics (Sanmartí, 2009b). Aquestes idees han conduït a analitzar a fons les formes de comensalitat i la seva evolució en relació amb les transformacions de la societat (Sardà, 2008; Sanmartí *et al.*, 2009), seguint una línia iniciada fa anys en l'arqueologia nord-americana (Dietler, 1990, 1999). Igualment, nocions com *hel·lenització* o *punicització* –en el sentit d'assimilació a la cultura grega o púnica, guiada per un afany d'emulació de formes culturals considerades superiors per part de les poblacions locals– han estat àmpliament abandonades en favor d'interpretacions que veuen la incorporació de certs trets culturals forans –grecs, púnics o altres– com una estratègia de distinció de les elits ibèriques en relació amb la població subordinada. Així ha estat interpreta-

da, per exemple, la importació i la imitació local de vasos culinaris propis del món grec i púnic –però totalment absents en el repertori indígena tradicional–, que han estat vistos com un indici de la creació d'una cuina de classe (Sanmartí, en premsa).

Finalment, i atesa la vitalitat dels estudis de gènere en l'arqueologia catalana dels darrers vint anys, no pot sorprendre l'existència d'alguns treballs importants sobre aquesta problemàtica, amb enfocaments arrelats en l'anomenada teoria feminista (Curià, Masvidal i Picazo, 2000; González Marcén, Montón i Picazo, 2005). En conjunt, però, les seves aportacions encara són reduïdes en relació amb el gran potencial de generació de coneixement d'aquests enfocaments.

Difusió i divulgació

La difusió de la recerca arqueològica compta al nostre país amb instruments importants, encara que millorables, tant en l'aspecte quantitatiu com qualitatiu.

Pel que fa als departaments universitaris, cal esmentar en particular les seves revistes, sobretot *Pyrenae*, de la Universitat de Barcelona, *Revista d'Arqueologia de Ponent* (RAP), de la Universitat de Lleida, i *Cota Zero*, vinculada a la Universitat de Vic, però nascuda com a iniciativa totalment privada l'any 1985 gràcies a l'entusiasme de Walter Cruells i Miquel Molist. L'una i l'altra tenen un enfocament generalista dins l'àmbit de la prehistòria i l'antiguitat, però el món ibèric i la protohistòria en general hi solen tenir una presència més o menys important, sobretot, en els darrers anys, a RAP. Totes dues figuren en el nivell B de la Clasificación Integrada de Revistas Científicas (CIRC); quant a la classificació de revistes de ciències socials i humanitats elaborada per la Generalitat de Catalunya (CARHUS), *Pyrenae* hi consta en el nivell A i RAP en el nivell C. Quant a *Cota Zero*, també ha mantingut un plantejament generalista, amb una certa preferència pels períodes prehistòrics i una forta incidència dels dossiers sobre temes monogràfics, sovint de caràcter teòric o metodològic. El món ibèric, però, també hi ha tingut una certa presència, especialment en el número 10, de 1994. Està inclosa en el nivell C tant del CIRC com del CARHUS. Cal afegir-hi *Estrat Crític: Revista d'Arqueologia*, de la Universitat Autònoma de Barcelona, que té la particularitat d'haver ser impulsada i escrita pels estudiants. En els cinc números publicats fins al moment l'estudi del món ibèric hi té una

presència força reduïda, la qual cosa reflecteix probablement l'escassa dedicació de la UAB a aquest aspecte de la recerca; la revista està avaluada en el nivell C del CIRC.

La Universitat de Barcelona compta també amb una col·lecció de monografies, «Arqueo Mediterrània», que ha publicat sobretot –però no exclusivament– treballs dedicats a la protohistòria i el món ibèric, a més de les actes de sis de les set reunions internacionals d'arqueologia de Calafell celebrades fins al moment, també dedicades molt majoritàriament a l'estudi del món ibèric. Les universitats de Girona i de Tarragona no tenen cap revista especialitzada en arqueologia i món antic. Amb tot, des de 2001 el Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona ha publicat diversos treballs monogràfics sobre les excavacions a la muntanya de Sant Julià de Ramis i sobre el poblament ibèric i la romanització a les comarques de Girona. Quant a la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, publica de forma eventual la sèrie *Citerior. Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat*, que sovint inclou treballs sobre el període que ens ocupa i està classificada en el grup D del CIRC.

El Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC) ha estat i continua essent una institució fonamental en la recerca arqueològica i la difusió dels resultats científics. Actualment conserva dues revistes: *Empúries* (abans *Ampurias*), dedicada als estudis sobre el món clàssic, i *Cypsela*, on es publiquen treballs de prehistòria i protohistòria. Totes dues mantenen un nivell de qualitat elevat i em sembla incomprensible que estiguin situades en el nivell C del CIRC i del CARHUS.[5] Cal afegir a les dues revistes les monografies publicades per les diferents seus del museu, que han publicat un nombre important de treballs d'excavació en jaciments de gran importància per al període que ens ocupa (Tornabous, Olèrdola, Mas Castellar de Pontós, Illa d'en Reixac, Sant Martí d'Empúries, Agullana, Roses, les necròpolis tumulàries del Baix Aragó), a més de diversos col·loquis sobre temàtiques específiques (hàbitat i territoris protohistòrics, necròpolis d'incineració).

A més de les publicacions vinculades al MAC, el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya publica també les col·leccions «Excavacions Arqueològiques a Catalunya», «Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya» i «Anuaris d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya», que han

5. Excepte, en el cas d'*Empúries*, per la manca de regularitat d'aparició.

permès la difusió d'un gran nombre d'intervencions efectuades des de la restauració de l'autogovern català. També publica la revista *Tribuna d'Arqueologia*, que inclou resums de projectes o d'intervencions en jaciments de cronologies diverses.

Pel que fa a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, no publica cap revista, però compta amb dues sèries monogràfiques («Documenta» i «Hic et nunc»), que inclouen treballs dedicats total o parcialment a l'estudi de la protohistòria i el món ibèric.

A tot això cal afegir encara les publicacions patrocinades per entitats locals i museus comarcals. No les podem esmentar totes, però cal destacar per la seva regularitat d'aparició i la qualitat dels treballs publicats la revista *Laietània* (classificada en el grup C del CIRC), publicada pel Museu Comarcal del Maresme-Mataró, i els *Quaderns d'Arqueologia i Història* (classificada en el grup C del CIRC), publicats pel Museu d'Història de Barcelona. Un cas particular és el del *Butlletí Arqueològic* de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, una associació cultural de caràcter totalment privat; tot i estar dedicat preferentment a la publicació de treballs sobre l'antiguitat clàssica, també ha inclòs sovint treballs de prehistòria i protohistòria. Està classificada en el grup D del CIRC. També cal recordar les diferents contribucions dels col·loquis internacionals d'arqueologia de Puigcerdà, organitzats per l'Institut d'Estudis Ceretans, entre les quals el que va ser dedicat a l'estudi del món ibèric als Països Catalans, l'any 2003.

El panorama es completa amb altres revistes o col·leccions de monografies de caràcter encara més general, però que poden contenir, amb regularitat molt desigual, treballs dedicats a l'arqueologia, la prehistòria i el món antic. En són bons exemples el *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, la *Miscel·lània Penedesenca* editada per l'Institut d'Estudis Penedesencs, els *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, els *Estudis del Baix Empordà*, la revista *Lauro* del Museu de Granollers, la revista *Arraona* dels Museus d'Art i d'Història de Sabadell, la revista *Ausa* del Patronat d'Estudis Osonencs i la col·lecció «Treballs del Museu de Granollers», entre altres.

No podem cloure aquest treball sense mencionar les publicacions que lamentablement han desaparegut, en concret *Ilerda*, publicada durant molts anys per l'Institut d'Estudis Ilerdenses, i *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*. La primera es va deixar de publicar a partir de 1999, i el darrer número de la segona va aparèixer l'any 2005.

Malgrat que hi ha llums i ombres, em sembla evident que, en conjunt, es pot parlar d'un balanç positiu, en el sentit que una part important de la recerca realitzada s'ha difós a un nivell acceptable. No es pot amagar, però, que hi ha un nombre considerable de treballs d'excavació i de prospecció que no han estat publicats al nivell que mereixen, atès el seu interès científic i el volum de la inversió que hi ha estat realitzat, i això és un dèficit important. Es tracta sovint d'intervencions programades, que formen part de programes de recerca, però també hi ha un nombre probablement superior d'intervencions d'urgència o preventives que no han estat objecte de publicació. Treure a la llum tota aquesta documentació –que hauria de tenir la forma de monografia en el cas de les més importants– és una assignatura pendent del nostre sistema de recerca, i des del meu punt de vista hauria de ser un dels seus objectius prioritaris. Dit d'una altra manera, entenc que no es pot seguir acumulant dades que romanen inèdites, i que els treballs de camp s'han de reduir al mínim indispensable mentre no s'hagi publicat el que està pendent. Naturalment, un altre problema és la gran dispersió de les publicacions en monografies i revistes d'entitat i exigència de qualitat variables, però això, en definitiva, és la conseqüència segurament inevitable d'una tradició d'activitat cultural a escala local i comarcal que, en definitiva, ha estat i encara és un dels actius del nostre país. En canvi, em sembla un dèficit del nostre sistema de recerca que cap de les revistes d'arqueologia / prehistòria / món antic (excepte *Aula Orientalis*, dedicada específicament a temes del Pròxim Orient antic) estigui inclosa en l'*Art & Humanities Citation Index*, o en els grups A del CIRC i del CARHUS. Evidentment, es pot fer una recerca eficient sense disposar de cap publicació d'aquest tipus, i crec que aquest és precisament el nostre cas, però també penso que l'esforç per assegurar l'excel·lència de les nostres publicacions encara té força camp per córrer, i que l'accés d'algunes a les millors qualificacions nacionals i internacionals ha de ser una fita del nostre sistema de recerca.

Pel que fa a la divulgació, crec que en termes generals funciona prou bé en tots els nivells, des de l'alta divulgació fins a la que s'adreça al grup públic i als escolars. Pel que fa al primer, comptem amb una síntesi recent (Sanmartí i Santacana, 2005) –però que afortunadament envelleix ràpidament–, que s'adreça a públic no especialitzat de nivell universitari, inclosos els estudiants d'història. Tampoc vull oblidar el paper de la *Catalan Historic Review*, editada per l'Institut d'Estudis Catalans i que té per objectiu estendre el coneixement internacional de la història de Catalunya; en el seu número 2 ha inclòs un article de síntesi sobre els ibers (Sanmartí, 2009a). Hi ha molts altres treballs de caràcter molt

divers, i seria impossible donar-ne una llista completa. Valguin com a exemples el treball recent de Joan Santacana i Joan Duran sobre la cuina dels ibers (Santacana i Duran, 2012) i el viatge il·lustrat a la cultura ibèrica de Francesc Gracia i Gloria Munilla, amb l'excel·lent il·lustració de Francesc Riart i Oriol Garcia (Gracia i Munilla, 2000). Més enllà, però, de la producció bibliogràfica, cal recordar que els museus, en general, compleixen les seves funcions, començant pel Museu d'Arqueologia de Catalunya, no solament amb l'exposició de materials a les seves seus, sinó també amb la ruta dels ibers, que ha tingut un paper important per donar a conèixer els jaciments ibèrics més importants. Altres museus locals i comarcals han estat també a l'alçada. Per exemple, el Museu de la Torre Balldovina de Santa Coloma de Gramenet, que exposa els materials del Puig Castellar, però també manté el jaciment en condicions i hi organitza jornades divulgatives per a públic escolar. Un cas singular és el de la ciutadella de Calafell, un jaciment excavat a partir de 1983 i que ha estat parcialment reconstruït i museïtzat per facilitar la comprensió de l'arquitectura i de la tecnologia utilitzada pels ibers. De forma més limitada, però de manera eficient de cara als visitants, s'han fet algunes reconstruccions als poblats del Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet) i dels Estinclells (Verdú). Es podrien esmentar moltes iniciatives, però les que hem citat són suficients per mostrar que hi ha una infraestructura divulgativa correcta, que permet una aproximació a la cultura ibèrica seriosa i adequada als diferents nivells de formació i coneixement.

Un breu balanç i perspectives

Les pàgines anteriors deixen clar que l'estat del coneixement sobre el món ibèric ha assolit nivells comparables amb els de la resta de civilitzacions protohistòriques europees, que la recerca compta amb un nucli important de professionals competents i amb especialistes ben formats per a l'estudi dels diferents tipus de materials i l'anàlisi de les dades macroespacials, que hi ha una discussió teòrica que orienta, almenys en part, la recerca, i que comptem amb mitjans considerables per a la difusió dels resultats. I això es pot dir de Catalunya, però també de la resta de territoris on es va desenvolupar històricament la cultura ibèrica.

Les línies de futur són diverses. La més evident és potser la necessitat de treure a la llum la gran massa de dades que romanen inèdites o insuficientment publicades. Això, però, hauria d'anar acompanyat de la normalització dels sistemes de registre i quantificació, per tal que la informació fos sempre comparable,

i, idealment, de la creació de bases de dades unificades, públiques i accessibles sota determinades condicions. També crec necessària una reflexió conjunta sobre l'estat del coneixement i les prioritats que en deriven, per tal d'optimitzar la inversió d'uns recursos minvants. Cal confiar que el Pla de Recerca recentment elaborat per la Subcomissió de Recerca d'Arqueologia i Paleontologia de Catalunya permetrà avançar en aquesta direcció. Personalment, també esperaria veure créixer el nombre d'estudis de gènere, així com les anàlisis de les estructures de parentiu en el marc dels models de canvi sociocultural. I també crec que, en la mesura del possible, cal millorar significativament el coneixement sobre els jaciments urbans i sobre les perifèries immediates de molts assentaments. Penso, finalment, que és imprescindible reforçar els equips estables de recerca donant-hi entrada sense reserva als investigadors que acreditin la seva capacitat per formar-ne part, independentment del seu lloc de treball i la seva posició acadèmica, i que és necessari generalitzar els comitès externs de lectura i avaluació de les revistes i les sèries monogràfiques, per tal d'aconseguir que un nombre significatiu de capçaleres siguin sinònim de qualitat.

Bibliografia

Alonso, N. (1999). *De la llavor a la farina. Els processos agrícoles protohistòrics a la Catalunya occidental*. Lattes: CNRS (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 4).

Asensio, David; Cardona, Ramon; Ferrer, Conxita; Morer, Jordi; Pou, Josep; Aula, Oriol (2006). «Noves intervencions arqueològiques a l'assentament fortificat ilerget dels Estinclells (Verdú, Urgell)». *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 95-111.

Asensio, David; Cela, Xabier; Jornet, Rafel; López, Daniel; Morer, Jordi (2008a). «El jaciment protohistòric del Turó de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès, Alt Penedès): un nucli d'acumulació d'excedents agrícoles a la Cossetània (segles VII-III aC)». *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 123-126.

Asensio, David; Cardona, Ramon; Ferrer, Conxita; Morer, Jordi; Pou, Josep; Choren, Jordi; Calduch, Noèlia (2008b). «L'hàbitat i el camp de sitges ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): un nucli d'activitats econòmiques especialitzades del segle III aC a la Catalunya interior». *Tribuna d'Arqueologia 2007*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 149-168.

Asensio, David; Francès, Joan; Ferrer, Conxita; Guàrdia, Marc; Sala, Òscar (2000). «Resultats de la campanya de 1998/1999 i estat de la qüestió sobre el nucli laietà del turó de ca n'Olivé (Cerdanyola, Vallès Occidental)». *Pyrenae*, 31-32, p. 163-199.

Asensio, David; Morer, Jordi; Pou, Josep; Sanmartí, Joan; Santacana, Joan (2005). «Evidències arqueològiques del procés d'emergència d'*élites* aristocràtiques a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès)». A: Mercadal, Oriol (ed.). *Món ibèric als Països Catalans. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà.* Vol. I. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 597-613.

Belarte, Maria Carme; Noguera, Jaume (2007). *La necròpolis protohistòrica de Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre, Ribera d'Ebre)*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Hic et Nunc; 2).

Bellón Ruiz, Juan Pedro; García Fernández, Francisco José (2009). «Pueblos, culturas e identidades étnicas en la investigación protohistórica de Andalucía, I; de la Restauración a la Guerra Civil». A: Wulff Alonso, Fernando; Álvarez Martí-Aguilar, Manuel (coord.). *Identidades, culturas y territorios en la Andalucía prerromana*. Màlaga: Universidad de Málaga; Sevilla: Universidad de Sevilla.

Benet, Cristina; Burés, Lourdes; Carreté, Josep Maria; Fàbrega, Xavier; Macias, Josep Maria; Remolà, J. Anton (1992). «Intervenció arqueològica en els assentaments ibero-romans de l'Albornar (Baix Penedès)». *Revista d'Arqueologia de Ponent* (1992), 2, p. 155-175.

Bermúdez, Xavier (2005). «El territori ilerget oriental: evolució del poblament i definició de fronteres». A: *Mon Ibèric als Països Catalans. Homenatge a Josep Barberà. Actes del XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà.* Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans. Vol. 1, p. 497-512.

Bonet, Helena; Mata, Consuelo (2008). «Las cerámicas ibéricas. Estado de la cuestión». A: Bernal Casasola, Darío; Ribera i Lacomba, Albert (ed.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*. Cadis: Universidad de Cádiz, p. 147-169.

Bosch-Gimpera, Pere (1915). *El problema de la cerámica ibérica.* Madrid: Museo Nacional de ciències Naturales (Memorias de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas; 7).

— (1932). *Etnologia de la Península Ibèrica*. Barcelona: Alpha.

Burch, Josep; Nolla, Josep Maria; Sagrera, Jordi (2010). «L'oppidum ibérique de Sant Julià de Ramis». A: Tréziny, H. (ed.). *Grecs et indigènes de*

la Catalogne à la Mer Noire. París: Errance (Bibliothèque d'Archéologie Méditérranéenne et Africaine; 3), p. 119-127.

Burjachs, Francesc; Blech, Michael; Marzoli, Dirce; Julià, Ramon (1999). «Evolución del paisaje vegetal en relación con el uso del territorio en la Edad del Hierro en el EN de la Península Ibérica». A: Buxó, Ramon; Pons, Enriqueta. *Els productes alimentaris d'origen vegetal a l'edat del Ferro de l'Europa Occidental: de la producció al consum.* Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Sèrie Monogràfica; 18), p. 31-42.

Burjachs, Francesc; Schulte, Lothar (2003). «El paisatge vegetal del Penedès entre la prehistòria i el món antic». A: Guitart, Josep; Palet, Josep Maria; Prevosti, Marta (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 249-254.

Caro Baroja, Julio. (1946). *Los pueblos de España. Ensayo de etnología*. Barcelona: Barna.

Cebrià, Artur; Muro, Ignacio; Riu, Eduard (1991). «La arqueología y la prehistoria en el siglo xix: actitudes y conflictos científico-sociales en la Cataluña de la Restauración». A: *Historiografía de la arqueología y de la historia antigua en España : siglos XVIII-XX (Congreso internacional, Madrid 13-16 diciembre 1988)*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 79-84.

Cela, Xabier (1994). «La cerámica ibérica a torno en el Penedès». *Pyrenae*, 25, 151-180.

Cela, Xabier; Adserias, Maria; Revilla, Víctor (2003). «El "oppidum" ibérico de Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès)». A: A Guitart, Josep; Palet, Josep Maria; Prevosti, Marta (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 255-264.

Conde, Maria Josep (1992). «Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el "kalathos"». *Fonaments*, 9, 117-170.

— (1998). «Estado actual de la investigación sobre la cerámica ibérica pintada de época plena y tardía». *Revista de Estudios Ibéricos*, 3, p. 299-335.

Costa y Martínez, Joaquín (1891-1895). *Estudios ibéricos (La servidumbre entre los iberos. Litoral ibérico del Mediterráneo en el siglo VI-V antes de Jesucristo)*. Madrid: Tipografía de San Francisco de Sales.

Curià, Elisenda, Masvidal, Cristina; Picazo, Marina (2000). «Desigualdad política y prácticas de mantenimiento de la vida en Iberia Septentrional». *Arqueología Espacial*, 22, p. 107-222.

De Hoz, Javier (1993). «La lengua y escritura ibéricas y las lenguas de los iberos». *Lengua y Cultura en la Hispania Prerromana. Actas del V coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica.* Salamanca, p. 635-666.

Del Amo, Mariano (1970). «La cerámica campaniense de importación y las imitaciones campanienses de Ibiza». *Trabajos de Prehistoria*, 27, p. 201-244.

De nicolás, Joan; Conde, Maria Josep (1993). *La Ceràmica ibèrica pintada a les illes Balears i Pitiüses*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis (Recerca; 3).

Dietler, Michael (1990): «Driven by drink: the role of drinking in the political economy of and the case of early Iron Age France». *Journal of Anthropological Archaeology* [Orlando: Academic Press], 9, p. 352-406.

— (1994). «"Our ancestors the Gauls": archaeology, ethnic nationalism, and the manipulation of Celtic identity in modern Europe». *American Anthropolist*, 96(3), p. 584-605.

— (1999). «Rituals of commensality and the politics of state formation in the "princely" societies of early Iron Age Europe». A: Ruby, Pascal. *Les princes de la Protohistoire et l'émergence de l'État*. Actes de la table ronde internationale de Naples. Nàpols: Centre Jean Bérard; Roma: École Française, p. 135-152.

Ferrer, Conxita; Garcia Targa, Joan; Morer de Llorens, Jordi; Rigo Jovells, Antoni (2003). «Fondo del Roig (Cunit). Un nucli camperol ibèric de la Cossetània». A: Guitart, Josep, Palet, Josep Maria i Prevosti, Marta (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 339-348.

Ferrer, Joan (2013). «Los problemes de la hipòtesis de la llengua ibèrica como llengua vehicular». *y Estudios de Lenguas Epigrafía Antiguas - ELEA*, 13, p. 115-158.

Garcia, Joaquim (1993). *Turó dels Dos Pins: necròpolis ibèrica*. Sabadell: Ausa.

González Marcén, Paloma; Montón, Sandra; Picazo, Marina (2005). «Movilidad y vida cotidiana: la construcción del espacio doméstico en las comunidades de la prehistoria reciente del nordeste de Iberia». A: González

Marcén, Paloma; Montón, Sandra; Picazo, Marina (ed.). *Dones i activitats de manteniment en temps de canvi*. Bellaterra, p. 135-161.

Gracia, Francisco; Munilla, Gloria (2000). *El Llibre dels ibers: viatge il·lustrat a la cultura ibèrica.* Barcelona: Signament.

Johnson, Allen W.; Earle, Timothy (2000). *The evolution of human societies*. Stanford: Stanford University Press.

Junyent, Emili (1974). «Acerca de la cerámica de barniz rojo aparecida en el área ilergeta». *Pyrenae*, 10, p. 109-133.Junyent, Emili; López, Joan B.; Moya, Andreu; Tartera, Enric (2009). «L'accés fortificat i les portes en el sistema defensiu de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues)». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19, p. 307-334.

Junyent, Emili; Moya, Andreu (2011). «Els fossats de la Fortalesa dels Vilars d'Arbeca (Catalunya, Espanya)». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, p. 93-120.

López Reyes, Dani (2004). «Primers resultats arqueobotànics (llavors i fruits) al jaciment protohistòric delTuró de la Font de la Canya (Avinyonet del Penedès)». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14, p. 149-177.

Maluquer de Motes, Joan (1966). *El impacto colonial griego y el comienzo de la vida urbana en Cataluña.* Barcelona: CSIC.

— (1973). «Rodis i foceus a Catalunya». A: *In memoriam Carles Riba (1959-1969)*. Barcelona: Ariel, p. 221-239.

— (1982). «Problemática histórica de la cultura ibérica». A: *XVI Congreso Nacional de Arqueología (Murcia, 1981)*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, p. 29-49.

Martín, Aurora (1978). «La ceràmica decorada amb pintura blanca de les comarques costeres del NE de Catalunya». *Cypsela*, II, p. 145-160.

— (2008). «Una tomba excepcional de la necròpolis del Puig de Serra (conjunt ibèric d'Ullastret), Serra de Daró, Baix Empordà». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 49, p. 251-268

Martín, Aurora; Buxó, Ramon; López, Joan; Mataró, Montserrat (1999). *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992).* Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies d'Ullastret; 1)

Martín, Aurora; Plana Mallart, Rosa (2001). «El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'"oppidum" d'Ullastret». A: Martín, Aurora; Plana Mallart, Rosa (ed.). *Territori polític i territori rural durant l'Edat del Ferro a la Mediterrània occidental. Actes de la Taula Rodona*

d'Ullastret, 2000. Ullastret: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Monografies d'Ullastret; 2)

Martín, Aurora; Casas, Sandra; Codina, Ferran; Margall, Joan; De Prado, Gabriel (2004). «La zona 14 de l'"oppidum" del Puig de Sant Andreu d'Ullastret. Un conjunt arquitectònic dels segles iv i iii aC». *Cypsela* [Girona], 15, p. 265-284.

Martín, Aurora; Genís, Maria Teresa (1993). «Els jaciments ibèrics del Puig de Serra (Serra de Daró). Segles vi-iv aC». *Estudis del Baix Empordà*, 12, p. 5-48.

Martín, Aurora; Plana Mallart, Rosa; Codina, Ferran; Gay, Clément (2008). «El jaciment Camp d'en Gou - Gorg d'en Batlle, un barri periurbà de l'"oppidum" d'Ullastret (Baix Empordà)». *Cypsela*, 17, p. 161-183

Martorell i Peña, Francesc (1879). *Apuntes arqueológicos de D. Francisco Martorell y Peña, ordenados por Salvador Sanpere y Miquel, publicados por Don Juan Martorell y Peña*. Barcelona.

Mata, Consuelo; Bonet, Helena (1992). «La cerámica ibérica: ensayo de tipología». *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*. València: Diputación de Valencia; Servicio de Investigación Prehistórica (Serie de Trabajos Varios del SIP; 89), p. 117-173.

Mata, Consuelo; Duarte, Francesc Xavier; Garibo, Joan; Valor, Jeroni P.; Vidal, Xabier (2000). «Las cerámicas ibéricas como objeto de intercambio». *Saguntum*, Extra 3: *Agricultors, artesans i comerciants. III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, p. 389-397.

Miret, Magí; Sanmartí, Joan; Santacana, Joan (1988). "La evolución y el cambio de modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo". *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*. Madrid: Casa de Velázquez, p. 79-88.

Molist, Núria (2009). *La intervenció al sector 01 del Conjunt Històric d'Olèrdola. De la prehistòria a l'etapa romana (campanyes 1995-2006)*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies d'Olèrdola; 2).

Morel, Jean-Paul (1981). *La céramique campanienne: les formes*. Roma: École française (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 244).

Morer de Llorenç, J.; Rigo Jovells, Antoni (2003a). «Jaciments ibèrics en el traçat de l'autopista A-16. Noves dades per a l'estudi del poblament de la Cossetània». A: Guitart, Josep; Palet, Josep Maria; Prevosti, Marta (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del*

Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 317-326.

— (2003b). «Les Guàrdies (El Vendrell, Baix Penedès). Un assentament metallúrgic d'època ibèrica». A: Guitart, Josep; Palet, Josep Maria; Prevosti, Marta (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 327-338.

Noguera Guillén, Jaume (2002). *Ibers a l'Ebre*. Flix: Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre.

Pellicer i Pagès, Josep Maria (1887). *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense, región layetana*. Mataró: Establecimiento tipográfico de Feliciano Horta.

Pons, Enriqueta; Asensio, David; Fuertes, Maribel; Bouso, Mónica (2010). «El yacimiento del Mas castellar de Pontós (Alt Empordà, Girona): un núcleo indígena en la órbita de la colònia focea de Emporion». A: Tréziny, H. (ed.). *Grecs et indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*. París: Errance (Bibliothèque d'Archéologie Méditérranéenne et Africaine; 3), p. 105-118.

Portillo, Marta (2006). *La mòlta i triturat d'aliments vegetals durant la protohistòria a la Catalunya oriental*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. [Adreça web: *http://www.tdx.cat/handle/10803/2594*]

Principal, Jordi; Asensio, David; Sala, Roger (2012). «L'espai suburbà de la ciutat ilergeta del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell)». A: Belarte, Maria Carme; Plana, Rosa (ed.). *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat.* Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Documenta; 26), p. 165-182.

Ramon Torres, Joan (1995). *Las ánforas púnicas del Mediterráneo central y occidental.* Barcelona: Universitat de Barcelona (Instrumenta; 2).

Ramon Torres, Joan; Sanmartí, Joan; Asensio, David; Principal, Jordi (ed.) (1998). *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC.* Barcelona: Universitat de Barcelona (Arqueomediterrània; 2).

Riera Mora, Santiago (1995). *Evolució del paisatge vegetal holocè al Pla de Barcelona, a partir de les dades pol·líniques*. Universitat de Barcelona (Tesis Doctorals Microfitxades).

— (2003). «Evolució vegetal al sector de Vilanova-Cubelles (Garraf) en els darrers 3000 anys: procesos naturals i transformacions antròpiques d'una pla-

na litoral mediterrània». A: Guitart, Josep; Palet, Josep Maria; Prevosti, Marta (ed.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 303-312.

Sanmartí-Grego, Enric (1978). *La ceràmica campaniense de Emporion y Rhode.* Barcelona: Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona (Monografies Emporitanes; IV).

— (1998). «El te y la magdalena: en busca de la Iberia perdida (Conferencia de clausura)». A: Aranegui, Carmen (coord.). *Actas del Congreso Internacional «Los iberos. Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica».* Barcelona: Fundació La Caixa, p. 447-453.

— (1999). «Bosch Gimpera y la Escuela Catalana de Estudios Ibéricos». A: Blánquez Pérez, Juan; Roldán Gómez, Lourdes. *La fotografía ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Un homenaje a la memoria.* Madrid: Patrimonio Nacional, p. 109-112.

Sanmartí-Grego, Enric; Barberà, Josep; Costa, Felip; Garcia, Pere (1982). «Les troballes funeràries d'època ibèrica arcaica de la Granja Soley (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona)». *Ampurias*, 44, p. 71-103.

Sanmartí, Joan (2000). «Les relacions comercials en el món ibèric». *Saguntum*, Extra 3: *Agricultors, artesans i comerciants*. *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric*, p. 307-328.

— (2004). «From local groups to early states:the development of complexity in protohistoric Catalonia». *Pyrenae*, 35 (1), p. 7-41.

— (2009a). «From the archaic states to romanization: a historical and evolutionary perspective on the Iberians». *Catalan Historical Review* [Barcelona: Institut d'Estudis Catalans], 2, p. 9-32.

— (2009b). «Colonial relations and social change in Iberia (seventh to third centuries BC)». A: Dietler, Michael; López-Ruiz, Carolina (ed.). *Colonial Encounters in Ancient Iberia. Phoenician, Greek and Indigenous Relations*, Chicago: The University of Chicago Press, p. 49-88.

— (2010). «Demografía y cambio socio-cultural: el caso de la Iberia septentrional». *Arqueología Espacial* [Terol: Seminario de Arqueología y Etnología Turolense], 28: *VI Coloquio Internacional de Arqueología Espacial: Arqueología de la Población*, p. 91-108. [Burillo, Francisco (ed.).]

— (2011). *L'Escola Catalana d'Arqueologia i l'estudi dels ibers*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

— (en premsa). «Interactions coloniales, cuisine et formes de consommation en Ibérie septentrionale». A Roure, Réjane (ed.). *Contacts et acculturations en Méditerranée occidentale. Hommages à Michel Bats*. París: BIAMA Errance; Centre Camille Jullian.

Sanmartí, Joan; Asensio, David; Belarte, Maria Carme; Noguera, Jaume (2009). «Comerç colonial, comensalitat i canvi social a la protohistòria de Catalunya». A: Diloli, Jordi; Sardà, Samuel (ed.). *Ideologia, pràctiques rituals i banquet al nord-est de la península ibèrica durant la protohistòria*. Tarragona: Arola (Citerior. Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat, 5), p. 219-238.

Sanmartí, Joan; Asensio, David; Martín, Aurora (2002). «Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sudpirinenca durant el període tardoarcaic (ca. 575-450 aC)». *Cypsela*, 14, p. 69-106.

Sanmartí, Joan; Asensio, David; Miró, Maria Teresa; Jornet, Rafael (2012). «El Castellet de Banyoles (Tivissa): una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro». *Archivo Español de Arqueología*, 85, p. 43-63.

Sanmartí, Joan; Bruguera, Ramon; Miñarro, Marta (2004). «Las ánforas ibéricas de la costa de Cataluña». *Documents d'Archéologie Méridionale*, 27, p. 379-403.

Sanmartí, Joan; Santacana, Joan (1986). «La jerarquia de nuclis en el poblament ibèric de la costa del Penedès». A: *Protohistòria catalana. Actes del VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà.* Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 227-243.

— (2005). *Els ibers del nord*, Barcelona: Rafael Dalmau.

Sanpere i Miquel, Salvador (1881). «Contribución al estudio de los monumentos megalíticos ibéricos». *Revista de Ciencias Históricas*, tom II, p. 434-519.

Santacana, Joan; Duran, Joan (2012). *La cuina dels ibers, de la llar als fogons.* Barcelona: Dalmau (Episodis de la Història; 355).

Sardà, Samuel (2008). «Servir el vino. Algunas observaciones sobre la adopción del "oinochoe" en el curso inferior del Ebro». *Trabajos de Prehistoria* [Madrid: CSIC], 62-2, p. 95-115.

Schulten, Adolf (1920). *Hispania: geografía, etnología, historia (con un apéndice sobre «La arqueología prerromana hispánica», por Pedro Bosch Gimpera).* Barcelona: Académica. [Hi ha una nova edició (2004). Sevilla: Renacimiento]

Serra-Ràfols, Josep de Calassanç (1930). *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcelona: Barcino.

— (1942). «El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en época antirromana». *Ampurias*, núm. IV, p. 69-110.

Tarradell, Miquel (1982). *Les arrels de Catalunya*. Barcelona: Vicens Vives (Història de Catalunya. Biografies Catalanes, Vol. 0). [1a ed. de butxaca]

Uriarte, Antonio (2001). *La conciencia evadida. La conciencia recuperada. Diálogos en torno a la Arqueología de la Mente y su aplicación al registro funerario ibérico. La necrópolis de Baza*. Madrid: Universidad Complutense.

Valenzuela Lamas, Sílvia (2008a). *Alimentació i ramaderia al Penedès durant la protohistoria (segles VII-III aC). Memorial Josep Barberà, 5a edició.* Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia.

— (2008b). *La Gestió dels recursos animals i l'alimentació d'origen càrnic a la costa central de Catalunya durant la protohistòria (segles VII-IIaC)*. Tesi Doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Adreça web: *http://www.tdx.cat/handle/10803/2603*]

Valenzuela Lamas, Sílvia; Padrós, Núria; Belarte, Maria Carme; Sanmartí, Joan (ed.) (2011). *Economia agropecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni aC a la Mediterrània occidental. Actes de la V Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 16 al 18 d'abril de 2009).* Barcelona: Universitat de Barcelona (Arqueo Mediterrània; 12).

Vives-Ferrándiz, Jaime (2005). *Negociando encuentros. Situaciones coloniales e intercambios en la costa oriental de la Península Ibérica (ss. VIII-VII a.C.).* Barcelona: Publicaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad Pompeu Fabra de Barcelona (Cuadernos de Arqueología Mediterránea; 12).

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 261-297
DOI: 10.2436/20.1001.01.132

LA HISTÒRIA DE CATALUNYA, AVUI. LA LLARGA EDAT MITJANA

Josep M. Salrach
Institut d'Estudis Catalans
Universitat Pompeu Fabra

Lliurat el 31 de desembre de 2013. Acceptat el 3 de febrer de 2014

Resum

L'article presenta una anàlisi de la producció historiogràfica sobre història medieval a Catalunya en els darrers anys. La característica més destacada és la seva diversitat i complexitat, atès que es cultiven diverses temàtiques de manera simultània. Això no obstant, es poden identificar sis escoles o tradicions historiogràfiques on ubicar el gruix de la producció dels nostres medievalistes. Són les escoles o línies d'investigació d'història rural, fiscalitat i finances, arqueologia, alimentació i crisis de subsistència, història de gènere o història de les dones i història del dret i de les institucions.

Paraules clau

Historiografia, Catalunya, història medieval.

The history of Catalonia, today. The long Middle Ages

Abstract

This article analyses the historiographical works produced on medieval history in Catalonia over the last few years. The most outstanding feature is their diversity and complexity as several themes are developed simultaneously. However, six schools or traditions can be identified that cover most of the work carried out by our medieval researchers. These are the schools or lines of research into rural history, taxation and finances, archaeology, food and the crisis of survival, the history of gender or of women and the history of law and of institutions.

Keywords

Historiography, Catalonia, medieval history.

Història rural

Com és prou sabut, els estudis de la pagesia, tradicionalment orientats cap a la Catalunya Vella i els remences, van experimentar, després de la Guerra Civil espanyola, un nou impuls arran dels treballs de Jaume Vicens Vives, que mostraven la força de les reivindicacions pageses.[1]

Quinze anys després de la mort de Vicens, l'historiador tolosà Pierre Bonnassie donava una empenta renovadora a aquests estudis amb la seva tesi sobre el canvi feudal del segle xi.[2] Amb aquesta tesi, Bonnassie situava Catalunya en el cor del gran debat sobre el pas de la societat antiga, estatal i esclavista o postesclavista, a la feudal. Situava el punt d'inflexió en el segle xi, i relacionava el canvi, per dalt, amb un seguit de conflictes de poder entre els comtes i la noblesa, d'una banda, i entre nobles i institucions eclesiàstiques, de l'altra i, per baix, amb la violència de la noblesa sobre la pagesia. La noblesa buscava trencar les limitacions que el sistema tradicional li imposava en la confiscació de l'excedent pagès, generat des del segle ix pel creixement de la producció agrària, i, conseqüentment, imposar un nou ordre social i polític que li garantís la confiscació ampliada. Per això la tesi de Bonnassie concloïa amb l'estudi del feu i la senyoria: el feu era la fermança del pacte assolit entre comtes i noblesa, que assegurava el nou edifici polític (el principat feudal), i la senyoria era l'àmbit d'exercici del poder i de confiscació de l'excedent pagès que la noblesa aconseguia esgarrapar.

Bonnassie era conscient del poder trencador de la seva tesi i que toparia amb resistències dins i fora de Catalunya. També sabia que havia deixat qüestions per resoldre o, més aviat, aprofundir, i camps per explorar. Per això va orientar el seu principal deixeble a casa nostra, Lluís To, cap a l'estudi de la transformació de les estructures familiars de la pagesia, que ell havia negligit, i d'aquí cap a l'estudi del mas com a cèl·lula bàsica del món rural, nexe d'unió entre la

1. Pensem sobretot en Jaime Vicens Vives, *Historia de los remensas (en el siglo xv)*, Barcelona, 1944. Reeditada en petit format per l'editorial Vicens Vives el 1978.

2. Pierre Bonnassie, *La Catalogne du milieu du xe a la fin du xie siècle*, Tolosa de Llenguadoc, Université de Toulouse – Le Mirail, 1975-1976, 2 vol.

figura de l'hereu i la servitud que lliga el pagès al mas i a la terra. La recerca de Lluís To, presa en conjunt, és al meu entendre el complement necessari de la tesi de Bonnassie, que actualitza, aprofundeix en aspectes essencials i perllonga fins al segle xiii.[3] Actualment, Lluís To i el seu company a la Universitat de Girona, el professor Pere Ortí, avancen amb els seus deixebles cap als segles xiv i xv, que estudien des de la perspectiva de la microanàlisi local i regional. El millor resultat és avui la investigació d'Elvis Mallorquí, de la qual parlarem més endavant.

Un altre deixeble de Pierre Bonnassie, el rossellonès Aymat Catafau, ha estudiat l'origen dels pobles, és a dir, de les comunitats rurals del Rosselló a través de l'hàbitat concentrat de les sagreres, sorgides precisament del joc de forces que el canvi feudal va desfermar.[4]

Durant els darrers vint o vint-i-cinc anys la tesi de Bonnassie ha impulsat i orientat la recerca d'història rural medieval a casa nostra. I encara avui és un punt de referència obligat, i un model estimulant per a estudis que el confirmen, matisen i critiquen. Malgrat les crítiques, de moment no hi ha un model alternatiu que expliqui millor els orígens del sistema feudal a Catalunya; d'aquí que fins i tot els que el critiquen n'acceptin implícitament l'essencial del model en les seves obres.

De fet, els estudis del darrer quart de segle han tractat, en general, qüestions més concretes o han escollit investigar àmbits geogràfics més limitats que els investigats pel mestre tolosà. Era l'opció lògica. Si a partir d'allà on Bonnassie havia situat el nivell de coneixements es volia seguir avançant calia, almenys de moment, aprofundir en el particular més que perdre's en el general. Així molts historiadors, alguns sumant a la recerca documental el treball arqueològic, han estudiat i investigat una munió de temes, tots ells vinculats d'una manera o altra al món rural. Pensem en temes com les estructures de poblament (masos, viles,

3. Lluís To Figueras, «Le mas catalan du xiie siècle: genèse et evolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie», *Cahiers de civilisation médiévale. xe-xiie siècles*, XXXVI, 2 (abril-juny 1993), p. 151-177; Lluís To Figueras, «Señorío y familia: los orígenes del "hereu" catalán (siglos x-xii)», *Studia Historica-Historia Medieval*, XI (1993), p. 57-79; Lluís To Figueras, *Familia i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles x-xii)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, i Lluís To Figueras, «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la "remença" catalane (xiie-xiiie siècle)», *Mélanges de l'École Française de Rome*, t. 112-2 (2000), p. 827-865.

4. Aymat Catafau, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (xe-xve siècles)*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan / Llibres del Trabucaire, 1998.

parròquies), les transformacions del paisatge, l'aprofitament dels comunals, la viticultura, les infraestructures (molins i ferreries), el mercat de productes i els mercats de la terra, el crèdit i la renda, els contractes agraris, els capbreus, la tipologia i evolució de les rendes, la justícia senyorial, l'alimentació de pagesos i senyors, etc.

Sense pretensions d'exhaustivitat, alguns noms s'han d'esmentar, a més de Lluís To, Pere Ortí i Aymat Catafau. Pensem en Víctor Farías i Ramon Martí, que, com Catafau, han investigat el poblament concentrat de les sagreres, només que ells ho han fet a les diòcesis de Girona i Barcelona;[5] en Jaume Vilaginés, que ha estudiat el Vallès d'aquests segles centrals de l'edat mitjana i s'ha interessat especialment per les transformacions del paisatge i l'alimentació;[6] en Pere Benito, que ha analitzat la senyoria al territori de l'antic comtat de Barcelona, amb la visual posada preferentment en els drets dominicals i la tinença de la terra, tal com es desprenen dels primers capbreus i dels contractes agraris,[7] i en arqueòlegs com Jordi Bolòs, interessat en les restes d'antics masos i molins, i autor d'una pionera monografia sobre història del paisatge català.[8] Nosaltres mateixos, si ens permeteu la vanitat, hem treballat sobre els orígens i l'evolució del mercat de la terra, i els conflictes per la terra i l'excedent en els segles ix-xii.[9]

A mitjan anys noranta, quan ja feia vint anys de l'obra de Bonnassie, Víctor Farías, professor de la Universitat Pompeu Fabra, es va proposar reprendre el fil de la investigació. Sense qüestionar el paradigma de la mutació feudal, Farías va voler analitzar les estructures implantades al camp en el decurs dels segles xi-xiv. Es tractava, per tant, d'anar en el temps més enllà d'allà on havia anat Bonnassie. L'opció es revelaria encertada perquè va ser llavors, com Lluís To ja

5. Trobareu les referències bibliogràfiques dels treballs d'aquests autors a Víctor Farías, Ramon Martí i Aymat Catafau, *Les sagreres a la Catalunya medieval*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2007.

6. Jaume Vilaginés, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles x-xii)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.

7. Pere Benito i Monclús, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles xi-xiii)*, Barcelona, CSIC, 2003.

8. Jordi Bolòs, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.

9. Josep M. Salrach, «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas», *Hispania*, LV/3, núm. 191 (1995), p. 921-952; Josep M. Salrach, «Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos ix-xiii)», *Hispania*, LVII/3, núm. 197 (1997), p. 1009-1048.

havia demostrat en el tema de la família i l'hereu, quan es van establir les bases de la societat rural tradicional a Catalunya.[10] Farías centra l'anàlisi en les quatre institucions clau de la societat rural: el mas, la vila, el mercat i la senyoria. D'aquestes institucions, la vila havia estat examinada des de la perspectiva de la història local, i el mercat quasi era el gran oblidat de la historiografia catalana. El mas i la senyoria, amb l'excepció d'un cèlebre article de Lluís To, havien estat examinats sense posar-los en relació entre sí, i menys amb el mercat i la vila. De forma sistemàtica, Farías examina el que la historiografia ha dit d'aquestes quatre institucions; a continuació identifica i analitza els components principals de cada una, estudia les vinculacions humanes (familiars, veïnals, socials) en el si d'aquestes institucions i, finalment, observa les relacions entre mas, vila i mercat a l'interior de la senyoria, emprant com a fil conductor les classes socials. Ningú, pel que fa als segles xi-xiv, no ho havia fet de forma alhora global i precisa, general i particular.

La publicació al català del llibre de l'historiador nord-americà Paul Freedman sobre els orígens de la remença també va fer el seu efecte a Catalunya, en el sentit d'avivar l'interès per l'estudi de la pagesia i la senyoria de l'època baixmedieval.[11] El llibre parteix de l'alta edat mitjana (segles ix-xi), l'època dels «pagesos lliures», segons terminologia del mateix autor; matisa, a continuació, els efectes socials pagesos del canvi feudal, de Bonnassie, en el sentit d'allargar fins als segles xii i xiii el procés d'asserviment o creació de la pagesia de remença; valora especialment la tasca dels notaris del segle xiii en la legitimació i la cristal·lització de la condició servil, i considera la Pesta Negra del segle xiv i els seus efectes com a important per comprendre la força i la posició de pagesos i senyors la vetlla de la guerra remença. El llibre de Freedman és un bon llibre, que posa la visual molt marcadament en el dret i les institucions.

És clar, per comprendre la pagesia medieval cal anar més enllà de les qüestions legals i, en la mesura que es pugui, davallar als aspectes materials de la seva existència i el seu treball: la superfície de les explotacions, el volum de producció, els rendiments, la productivitat del treball, la marxa de la sostracció, els processos de diferenciació social i els nivells de vida. Des de finals dels vuitanta

10. Víctor Farías, *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*, València, PUV, 2009.

11. Paul H. Freedman, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, Eumo, 1993.

molts estudiosos s'han esforçat per cobrir aquesta mancança i han fet aproximacions notables, de manera que avui tenim una visió més real de les condicions de vida de la pagesia. Ja el 1990 Maria Josep Castillo havia escrit, com a tesi de llicenciatura, una monografia local d'Argentona i Vilassar, que és un estudi remarcable de dos capbreus amb l'ajut dels quals l'autora ressegueix l'evolució de les possessions familiars de dues comunitats rurals de la senyoria dels Desbosch en el trànsit de l'edat mitjana a la moderna.[12] La tesi de Coral Cuadrada sobre el Maresme, publicada el 1988, també incidia sobre aquestes qüestions, bé que les situava en una panoràmica més general de la vida pagesa en aquesta comarca i en una cronologia més àmplia, que comprenia el creixement i la crisi medievals.[13] La perspectiva regional i global (població, producció, senyoria, parròquia, família, paisatge) és també l'adoptada per Assumpta Serra en la seva monografia sobre el Collsacabra.[14] Però seria Mercè Aventín, amb la seva tesi centrada en el Vallès Oriental dels segles xiii-xvi, qui aportaria la novetat més significativa d'aquests anys pel que fa al camp català baixmedieval.[15] Contravenint els historiadors que «primitivitzen» la pagesia i ignoren el que els historiadors de l'edat moderna han escrit sobre els processos de diferenciació pagesa, Aventín es capbussa en les estratègies econòmiques seguides per sectors dinàmics de la pagesia del Vallès per consolidar o millorar la seva posició econòmica. De retruc, la mateixa documentació, que en gran mesura és documentació de les cases de pagès, li mostra que els processos d'ascens van acompanyats d'endeutaments, empobriments i fallida d'explotacions, és a dir, del descens d'altres famílies. La lectura d'Aventín és la d'unes comunitats que gestionen els seus afers amb autonomia i capacitat de gestió, de manera que per a elles l'estructura senyorial és un ròssec, una superestructura molesta, explotadora, però no paralitzant. En un intent de demostrar-ho calcula les despeses familiars en dots, és a dir, en estratègies familiars d'ascens social, i troba que són molt més altes que el que han satisfet en redempcions de servituds. Seguint una pauta de conducta que de

12. Maria Josep Castillo i Ezquerra, *Argentona i Vilassar a cavall de dues èpoques*, Argentona, L'Aixernador, 1990.

13. Coral Cuadrada, *El Maresme medieval: les jurisdiccions baronials de Mataró i Sant Vicenç / Vilassar (hàbitat, economia i societat, segles x-xiv)*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1988.

14. Assumpta Serra i Clota, *La comunitat rural a la Catalunya medieval: Collsacabra (s. xiii-xvi)*, Vic, Eumo, 1990.

15. Mercè Aventín i Puig, *La societat rural a Catalunya en temps feudals. Vallès Oriental, segles xiii-xvi*, Barcelona, Columna, 1996.

manera incomprensible és insòlita en la nostra professió, Aventín intenta saber què representaven en termes de nivell de vida les càrregues i les despeses que assumien o a què es veien obligades les famílies pageses. Per calcular-ho, indexa els valors monetaris de rendes, censals, dots i altres despeses al valor del blat en el mercat en cada moment. Per fer-ho, empra dades del preu del blat als mercats de Granollers i Sant Celoni, i de Barcelona, procedents aquestes de treballs de Pere Ortí i Emili Giralt. I no s'està de recordar, quan fa la indexació, la quantitat de blat que les persones adultes consumien de mitjana a l'any. La seva és doncs també, en certa manera, una aproximació als nivells de vida de la pagesia.

Des d'una altra perspectiva, en relació amb el món rural i la senyoria al camp, són també molt renovadors els treballs de Josep Fernández Trabal i Elvis Mallorquí. La monografia de Fernández Trabal sobre els Bell-lloc és un treball excel·lent que té el mèrit de vincular, en una mateixa anàlisi, el camp i la ciutat, els interessos mercantils i els agraris.[16] El punt de vista adoptat per aquest historiador és excepcional perquè, tret de les monografies sobre senyories d'Església, no hi ha investigacions serioses de senyories o grans patrimonis laics fets des de la perspectiva dels seus titulars. Tradicionalment els historiadors han analitzat la senyoria al marge de la senyoria, és a dir, n'han examinat els components de base (pagesos, masos, viles, mercats, monopolis, servituds) desvinculant-los del poder senyorial específic en cada cas. Josep Fernández inverteix la perspectiva i l'orientació de la recerca: estudia l'ascens d'una família de ciutadans cap a la noblesa, la progressió dels seus negocis (de pellissers i mercaders) i la final conversió en rendistes i terratinents posseïdors de senyories, que gestionaven amb criteris d'especialització productiva i vinculació al mercat.

La recerca d'Elvis Mallorquí és important metodològicament pel que representa d'aproximació a l'universal a través del particular. El seu llibre sobre les Gavarres i la seva tesi sobre la parròquia i la societat rural són, en aquest sentit, i també temàticament, innovadors.[17] A les Gavarres estudia molt bé les estructures de poblament (masos i *celleres*), enquadrament i sostracció (parròquies i

16. Josep Fernández i Trabal, *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona 1267-1533*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

17. Elvis Mallorquí, *Les Gavarres a l'Edat Mitjana: poblament i societat d'un massís del nord-est català*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2000; Elvis Mallorquí, *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*, Barcelona, Fundació Noguera, 2011.

senyories), i mostra la importància de la crisi del segle xiv a través de la caiguda demogràfica. Però voldríem destacar la vàlua de la seva recerca sobre la funció de la parròquia en relació amb la senyoria i el medi pagès. Tots els medievalistes, en un moment o altre, havíem parlat del paper de la parròquies en la vida rural dins i fora de les senyories. Qui més qui menys intuïa o creia observar que la parròquia era essencial en la vida comunitària, i que la seva funció no es limitava a l'auxili espiritual i als actes que emmarcaven els tres moments claus de l'existència (naixement, casament i defunció). Mercè Aventín ja havia vist que a les parròquies, i específicament en la fundació dels aniversaris, hi funcionava un mercat o flux de crèdit rural que devia jugar algun paper en el desenvolupament econòmic de les comunitats. Però és Elvis Mallorquí qui, centrant l'estudi en les parròquies, en mostra les múltiples funcions, entre les quals l'ajuda mútua i la possible creació d'institucions semblants als pallols que tenien per objectiu fer front a les crisis cícliques de subproducció. De tota manera, el més nou de la recerca d'aquest historiador, autèntica revolució en el nostre panorama historiogràfic, és l'estudi del delme, que era la més important de les rendes satisfetes pels pagesos en època feudal, objecte moltes vegades d'un complex repartiment entre el clergat local, els bisbes i la noblesa, amb el benentès que en moltes parròquies de senyories laiques n'era la noblesa la principal beneficiària.[18]

Amb Mallorquí hem entrat en el camp de la relació entre institucions eclesiàstiques, pagesia i senyoria, que és potser la parcel·la on s'han multiplicat més els estudis. Per no allargar-nos, esmentarem els llibres de Lluís To i Tomàs López Pizcueta sobre el monestir de Cervià i la Pia Almoina de Barcelona respectivament, i ens referirem amb més deteniment a la recerca de Rosa Lluch sobre els remences de l'Almoina de Girona.[19] D'aquest treball se n'ha de destacar l'estudi del procés d'asserviment fet a través de l'anàlisi dels homenatges i els reconeixe-

18. Elvis Mallorquí, *El Llibre Verd del Bisbe de Girona (1362-1371): el delme i l'estructura feudal de la Diòcesi de Girona*, Girona, Diputació de Girona, 2011. Sobre el delme de Girona també nosaltres havíem fet un modest treball d'investigació: Josep M. Salrach, «Disputes i compromisos entre l'Església de Girona i la noblesa: notes d'unes difícils relacions (segles xi i xii)», *Anuario de estudios medievales*, 29 (1999), p. 927-957.

19. Lluís To Figueras, *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*, Barcelona, Fundació Vives i Casajuana, 1991; Tomás López Pizcueta, *La Pia Almoina de Barcelona (1161-1350). Estudi d'un patrimoni eclesiàstic català baixmedieval*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, i Rosa Lluch Bramon, *Els remences. La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*, Girona , Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2005.

ments de domini, un tipus de font poc estudiada, que ha permès a Rosa Lluch calcular els efectius demogràfics de la senyoria de l'Almoina. També s'ha de remarcar l'examen detallat dels mals usos, del qual en sobresurt la significació i la importància econòmica d'aquestes tares característiques de la servitud. Importància especial tenen en aquesta obra els capítols dedicats a la servitud dins i fora del mas. En ells la preocupació dominant és la mobilitat o immobilitat de la pagesia i, per consegüent, la seva capacitat de prendre iniciatives econòmiques que impliquessin canvis en la unitat d'explotació (compra-venda de terres) o en el sistema de treball. L'autora contraposa la servitud del mas, no tan desavantatjosa com es creia, amb la condició remença d'habitants de viles i ciutats, un tema fins ara pràcticament desconegut.

Quant als grans monestirs catalans, titulars d'importants senyories, voldríem recordar que Lídia Donat ha treballat sobre els monestirs d'Amer i Sant Feliu de Guíxols,[20] com nosaltres mateixos ho hem fet sobre Sant Cugat,[21] encara que potser les monografies més completes són les de Poblet, d'Agustí Altisent i Jaume Santacana, i de Santes Creus, d'Antoni Casanovas.[22] I, ja que parlem de la Catalunya Nova, no s'haurien d'oblidar les tesis de Pascual Ortega i Josep Serrano sobre les comandes dels ordes militars del Temple i de l'Hospital a Ascó, Orta, Miravet i Vilalba, i les baronies de Flix i Entença.[23]

En fi, qui vulgui completar aquest repàs parcial sobre la historiografia del món rural català medieval i els seus components humans i materials farà bé de consultar el volum 2 de la *Història Agrària dels Països Catalans*.[24] Conside-

20. Lídia Donat Pérez, «Contractes "ad laborandum" i establiments de masos després de la Pesta Negra (1349)», a Rosa Congost i Lluís To, *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 125-150.

21. Josep M. Salrach, «Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles x-xii», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), p. 127-173.

22. Agustí Altisent, *Història de Poblet*, L'Espluga de Francolí, Abadia de Poblet, 1974 (vegeu la bibliografia de l'autor a les p. 656-657); Jaime Santacana Tort, *El monasterio de Poblet (1151-1181)*, Barcelona, CSIC, 1974, i Antoni Carreras i Casanovas, *El monestir de Santes Creus, 1150-1200*, Valls, Institut d'Estudis Vallencs, 1992.

23. Pascual Ortega Pérez, *La sociedad de las tierras del Ebre: el señorío templario y hospitalario de Ribera d'Ebre y Terra Alta (1150-1350)*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, 1995 (tesi Doctoral inèdita); Josep Serrano Daura, *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova (segles xii-xix): comandes de Miravet, d'Orta, d'Ascó i de Vilalba, i baronies de Flix i d'Entença*, Barcelona, Fundació Noguera, 2000.

24. Emili Giralt i Raventós (dir.) i Josep M. Salrach (coord.), *Història agrària dels Països Catalans. II. Edat Mitjana*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, Universitat de Barce-

rem que també és convenient repassar les actes dels congressos sobre «Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans» que se celebren periòdicament a Alguaire i que edita l'Institut d'Estudis Ilerdencs, i estar al corrent, a través del butlletí *Mestall*, del que fa l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.

En general, fins avui els historiadors del món rural s'han preocupat més pel contingut que pel continent, per l'estructura que per la superestructura, pels pagesos que pels senyors. No hi ha gaires monografies globals de senyories que contemplin tots els principals actors, senyors, agents i pagesos. Conseqüentment, en sabem poc de l'administració de les senyories, sobretot de la noblesa i els ciutadans, i de les estratègies seguides per superar les crisis i consolidar-se. Tampoc en sabem gran cosa de la justícia senyorial a la baixa edat mitjana. Quasi tot el que en sabem està recollit en el llibre de Víctor Ferro sobre el dret públic català,[25] una obra excel·lent escrita des de la perspectiva tradicional de la història del dret i de les institucions, sense els enfocaments antropològics que avui imperen. Jaume Oliver és dels pocs que ha escrit alguna cosa sobre la justícia des d'aquesta perspectiva.[26] Els estudis interns de les senyories, que posen la visual en la pagesia, es preocupen més per la seva condició jurídica i les seves servituds i formes de sostracció que per les condicions materials d'existència, el nivell de vida i els processos d'ascens i descens social. Seria important estudiar més les compravendes de terres, rendes i censals, els processos d'endeutament i acumulació, els dots i les herències.

No voldríem acabar aquest repàs sobre els estudis d'història del món rural a la Catalunya medieval sense fer esment del recull d'articles de Gaspar Feliu sobre aquesta temàtica, que fa poc ha editat Publicacions de la Universitat de València.[27] Feliu és un gran coneixedor de les fonts escrites, que analitza amb

lona, Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Girona, Universitat de les Illes Balears, Universitat Jaume I, Universitat de Lleida, Universitat Pompeu Fabra, Universitat Rovira i Virgili i Universitat de València, 2004.

25. Víctor Ferro, *El Dret Públic Català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, Eumo, 1987.

26. Jaume Oliver, «Jutjar i castigar a la vall d'Àneu a l'Edat Mitjana», a J. I. Padilla (dir.), *L'esperit d'Àneu. Llibre dels costums i ordinacions de les Valls d'Àneu*, Esterri d'Àneu, Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 1999, p. 31-46.

27. Gaspar Feliu, *La llarga nit feudal. Mil anys de pugna entre senyors i pagesos,* València, PUV, 2010.

una cura especial, cosa que li permet introduir matisos i proposar alternatives, que cal tenir molt en compte, al paradigma de Bonnassie sobre l'alodialitat i la llibertat pagesa, la mutació feudal i els orígens de les servituds, i a algunes de les idees de Vicens Vives sobre la problemàtica remença.

Fiscalitat i finances: les bases materials del poder

Mentre en els estudis d'història de la societat rural a Catalunya es pot retrocedir fins al segle xix per cercar-hi els orígens, en el que fa referència a la fiscalitat no es pot anar tan lluny, ni de bon tros. No s'ha d'anar més enrere de Jaume Vicens perquè va ser ell qui els anys cinquanta va animar el que en podríem dir les primeres recerques sobre aquest tema, i qui va donar entrada als primers resultats en la seva revista *Estudios de Historia Moderna*. Els investigadors van ser llavors estrangers. Pensem en la *maîtrise* de Maurice Berthe sobre les finances de la Generalitat, i en els articles d'Yvan Roustit i Jean Broussolle; el primer, sobre la consolidació del deute públic a Barcelona a mitjan segle xiv, i el segon, sobre les imposicions municipals de Barcelona de 1328 a 1462. Després, mort Vicens, el tema de la fiscalitat va restat mig en l'oblit durant els anys seixanta fins que en els setanta Manuel Sánchez, sota la direcció de Manuel Riu, va emprendre la realització d'una tesi doctoral en què el tema central era els subsidis demanats i recaptats per Alfons el Benigne (1327-1336) per a la seva fracassada campanya contra el regne nassarita de Granada. La tesi es va llegir el 1974.[28] Producte d'aquesta tesi va ser un article sobre *questia* i subsidis, pioner en la matèria.[29] De fet, aquí començava tot, perquè, al cap d'uns anys, Manuel Sánchez deixava la Universitat de Barcelona, on ensenyava, per entrar al CSIC i lliurar-se de ple a la recerca. Aquí portaria a cap l'aventura investigadora més important del medievalisme català dels darrers trenta anys, consistent a descobrir i avaluar les bases materials del poder, la fiscalitat i les finances de la monarquia, la Generalitat i els municipis de Catalunya en els segles xiv i xv. La tasca

28. Manuel Sánchez Martínez, *La Corona de Aragón y el Reino Nazarí de Granada durante el siglo XIV: las bases materiales y humanas de la cruzada de Alfonso IV (1329/1335)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1974. Tesi Doctoral inèdita.

29. Manuel Sánchez Martínez, *«Questie» y subsidios en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIV: el subsidio para la cruzada granadina: 1329-1334*, Barcelona, Facultad de Ciencias Económicas. Departamento de Historia Económica – Instituto Municipal de Historia, 1977.

era difícil perquè gairebé no hi havia precedents, i per fer-ho calia entrar en una casuística superespecialitzada, i amb una documentació en gran mesura desconeguda, i un llenguatge tècnic per explorar i conèixer. Però pagava la pena. Fins llavors els historiadors havien estudiat les expressions del poder però no el seu sosteniment, allò que feia possible l'acció, i que explica, si és el cas, la inacció.

Durant aquests anys Manuel Sánchez ha desenvolupat una recerca personal, en gran mesura exploratòria, d'obertura de camins, de la qual es pot veure un bon tast en un recull publicat el 2003.[30] Però el més important per a la bona marxa de la nostra historiografia és que ha creat escola. Ho ha fet formant historiadors i donant-los veu i plataforma de llançament, coordinant la publicació col·lectiva de molts dels seus treballs, organitzant col·loquis i congressos dels quals, ultra fer-hi aportacions personals molt importants, n'ha editat les actes,[31] i redactant una petita i meravellosa síntesi sobre els orígens de la fiscalitat d'Estat a Catalunya[32] que recull molts dels guanys assolits per la seva escola. El grup d'investigadors formats sota la seva direcció ha escrit algunes de les tesis més renovadores dels darrers anys. Pensem en Pere Ortí, autor d'una tesi sobre les rendes patrimonials del rei i la fiscalitat reial a Barcelona en els segles xii-xiv;[33] en Pere Verdés, autor d'una tesi sobre la política fiscal i les estratègies financeres portades a cap pel municipi de Cervera a finals de l'edat mitjana i principi de la moderna;[34] en Jordi Morelló, autor d'una monumental tesi sobre fiscalitat

30. Manuel Sánchez Martínez, *Pagar al rey en la Corona de Aragón durante el siglo XIV: estudios sobre fiscalidad y finanzas reales y urbanas*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Milà i Fontanals, Departamento de Estudios Medievales, 2003.

31. *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Milà i Fontanals, 1993; *Fiscalidad de Estado y fiscalidad municipal en los reinos hispánicos medievales*, Madrid, Casa de Velázquez, 2006; *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona, 2007; *La Deuda pública en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Milá i Fontanals, Departamento de Estudios Medievales, 2009; *El dinero de Dios: iglesia y fiscalidad en el occidente medieval (siglos XIII-XV)*, Madrid, Ministerio de Economía y Hacienda – Instituto de Estudios Fiscales, 2011.

32. Manuel Sánchez Martínez, *El naixement de la fiscalitat d'estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Vic, Eumo, 1995.

33. Pere Ortí, *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institució Milà i Fontanals, 2000.

34. Pere Verdés, *«Per ço que la vila no vage a perdició»: la gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1387-1516)*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals, 2004.

i finances a les viles de Reus i Valls;[35] en Vicent Baydal, autor d'una tesi molt renovadora, que uneix fiscalitat i ideologia política en la recerca dels orígens medievals de la identitat valenciana,[36] etc. Val a dir que, entre les aportacions de les noves promeses del grup, hi ha la tesi en marxa, que s'espera per a 2015, d'Albert Martí sobre fiscalitat i finances a la vila de Castelló d'Empúries.

L'evolució de l'escola és fàcil d'explicar. El mestre del grup, Manuel Sánchez, va començar, com s'ha dit, per estudiar els mecanismes fiscals de la monarquia per portar a terme les empreses bèl·liques que es proposava. Com que aquests mecanismes passaven per les peticions de subsidis i donatius a les corts i els parlaments, i, si aquests no eren suficients, al recurs als béns i les rendes del Patrimoni Reial, l'estudi es va estendre a l'examen sistemàtic de les actes i els capítols de Cort (del qual n'és un bon exemple l'edició dels capítols del donatiu del període 1288-1384, feta conjuntament per Manuel Sánchez i Pere Ortí)[37] i a l'estudi dels béns i els drets del Reial Patrimoni, amb els corresponents comptes de les batllies i l'actuació del batlle general. Atès que les viles i les ciutats del domini reial eren les primeres a les quals el monarca s'adreçava per demanar ajut, és lògic que la recerca de l'escola posés immediatament la visual en la microanàlisi local. Com s'ho feien les viles i ciutats per aplegar els diners que prometien i donaven al rei? Aquesta era la qüestió. La resposta passava per entrar al arxius municipals i de protocols on l'escola ha descobert l'estreta relació, de causa-efecte, entre les demandes reials, el naixement i el desenvolupament del deute públic municipal, i finalment, per fer-hi front, la creació de les imposicions municipals, és a dir, el naixement de la fiscalitat pròpiament municipal. I és clar, com que aquesta fiscalitat local va haver de ser posada al servei del deute que les demandes dels reis havien motivat, la monarquia va haver de desenvolupar una fiscalitat pròpia i diferenciada, una fiscalitat directa de la qual els fogatges, les talles i els manifestos o llibres d'estimes en són potser

35. Jordi Morelló, *Fiscalitat i deute públic en dues viles del Camp de Tarragona, Reus i Valls, segles XIV i XV*, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institució Milà i Fontanals, 2001.

36. Vicent Baydal, *Els Fonaments del pactisme valencià. Sistemes fiscals, relacions de poder i identitat col·lectiva al regne de València (c. 1250 – c. 1365)*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2011 (Tesi Doctoral inèdita).

37. Manuel Sánchez i Pere Ortí, *Corts, parlaments i fiscalitat a Catalunya: els capítols del donatiu, 1288-1384*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1997.

el millor testimoni. Aquest és el camp que cobreix l'escola que des del CSIC encapçala Manuel Sánchez.

El seu treball és singularment important per moltes raons: perquè dóna un gir copernicà a la història política tradicional en mostrar l'estreta relació entre l'acció de govern i la societat o, millor dit, en mostrar el cost social de l'activitat política i militar, en mostrar descarnadament la injustícia primària de la societat feudal plenament organitzada per a la confiscació de l'excedent i en mostrar el que va suposar per a les classes populars el cost de la crisi. Hi ha qui creu que l'endeutament creixent de les institucions durant el segle xiv va ser beneficiós a la llarga perquè va activar la circulació del diner i va impulsar els negocis, però els que defensen aquesta posició obliden que els homes no viuen en el llarg termini i que el preu de l'ajustament, a curt termini, el van pagar les classes populars a través de l'augment de la sostracció, l'atur i la pobresa. Heus aquí per què pensem que l'escola d'historiadors fiscalistes del CSIC és el millor que ens ha passat en el panorama del medievalisme els darrers vint anys.

Arqueologia: recerca i estudi de restes materials

Tradicionalment els medievalistes han treballat amb fonts narratives i documents. No per això han deixat de mirar el paisatge i les restes materials conservades, sobretot les monumentals d'interès artístic. Ho han fet, generalment, per trobar-hi i interpretar testimonis del passat, que els servissin per corroborar les conclusions a què la recerca en fonts escrites els portava. L'arqueologia medieval és, sobretot avui, una altra cosa. Parlem-ne.

Els orígens de l'arqueologia medieval com a activitat diferenciada de la historiografia devia començar els anys cinquanta quan un prehistoriador reconvertit en medievalista, el professor Alberto del Castillo, des de la Universitat de Barcelona, va emprendre campanyes d'excavacions més o menys sistemàtiques en jaciments medievals. La tècnica, manllevada de prehistoriadors i arqueòlegs especialitzats en món antic, Castillo va transmetre-la al seu deixeble, Manuel Riu[38], que la va desenvolupar en més excavacions encara al llarg de la seva vida acadèmica i investigadora. El coneixement que Riu va assolir llavors sobre la civilització material de les societats medievals de Catalunya, sobretot en el món

38. Manuel Riu, que també havia estat deixeble de Jaume Vicens Vives i dirigit la revista *Índice Histórico Español*, va morir a Sant Llorenç de Morunys el 2 de gener del 2011.

rural, es fa palesa en moltes de les obres que va escriure individualment i en les col·lectives en què va col·laborar. Manuel Riu va practicar sobretot la microanàlisi arqueològica, és a dir, l'excavació i l'estudi de jaciments concrets, sobretot necròpolis, estructures castrals, monestirs, poblats i primitives masies, tasca de la qual n'ha restat el testimoni de les memòries d'excavacions, no pas totes publicades. Al seu voltant, en el decurs de les campanyes d'excavacions, es va anar formant una escola d'arqueologia de la qual en són avui els representants més pròxims i coneguts Imma Ollich, Iñaki Padilla[39] i Marta Sancho, tots tres professors de la Universitat de Barcelona, i potser també, encara que més en la distància, Jordi Bolòs.

Imma Ollich ha centrat l'activitat arqueològica sobretot en el poblat de l'Esquerda, a les Masies de Roda, un jaciment de la Catalunya central amb una cronologia que es remunta a l'època ibèrica i que cobreix quasi tota l'edat mitjana.[40] Amb les seves col·laboradores, Maria Ocaña i Montserrat Rocafiguera, Imma Ollich ha convertit l'Esquerda en un laboratori experimental on any rere any es cultiven cereals a la manera medieval i se n'estudien els rendiments i la qualitat. Ollich ha excavat també a la ciutat de Vic, en estructures antigues i medievals, al monestir de Lluçà, en enterraments del claustre, i al castell de Taradell, i actualment participa en l'excavació del poblat de Santa Creu de Rodes, a l'Alt Empordà, un indret d'especial interès per a l'alta edat mitjana.

Iñaki Padilla, el segon dels deixebles de Manuel Riu, que hem presentat, va fer l'aprenentatge d'arqueòleg al costat del mestre, de qui va aprendre la importància de l'estudi de la ceràmica com a element clau de datació i testimoni d'influències culturals, tradicions i qualitat de vida, aprenentatge que es pot rastrejar en les seves excavacions de tallers ceràmics: el més recent, el de Cabrera d'Anoia. Ben aviat, a través de Riu, Padilla va heretar, podríem dir, del fundador de l'escola, Alberto del Castillo, l'encàrrec de continuar la recerca arqueològica que aquest només havia iniciat a les terres altes de Castella. Es tractava aquí d'observar i demostrar arqueològicament la continuïtat del poblament i, si era el cas, de l'organització social i política, a les terres burgaleses de la conca del riu

39. Hem de lamentar la mort d'aquest arqueòleg, amb qui ens unia una forta amistat, esdevinguda recentment, en plena maduresa, el 7 de desembre de 2012.

40. Imma Ollich i Montserrat de Rocafiguera, *L'Oppidum ibèric de l'Esquerda: campanyes 1981-1991: les Masies de Roda de Ter, Osona*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1994.

Arlanza, afluent del Duero, en el trànsit de l'antiguitat a l'edat mitjana.[41] Aquest ha estat fins fa ben poc un tema de debat entre historiadors que s'ha resolt, sense gaires proves documentals, a favor més de la continuïtat que de la ruptura, i que només l'arqueologia pot mesurar i tancar adequadament.

Des del punt de vista de l'arqueologia comparativa, el que Padilla i els seus col·laboradors han observat a les terres de l'alt Arlanza pot posar-se en relació amb el que Ollich i els seus troben a l'Esquerda i a Santa Creu de Rodes, i així treure'n més bones conclusions sobre la transició del sistema antic al feudalisme.

Marta Sancho, la més jove dels tres deixebles de Riu, s'ha fet un lloc per mèrits propis entre els especialistes de la metal·lúrgia medieval.[42] El seu camp de treball són les valls i les muntanyes del Pallars Jussà, on ha convertit el jaciment de la Fabregada (Sant Esteve de la Sarga) en el seu particular laboratori de recerca, a partir del qual ha emprès, però, altres campanyes d'excavacions i investigació al conjunt de la Serra del Montsec, on examina la repercussió de la metal·lúrgia del ferro en l'explotació del bosc i en les formes de poblament i transformació del paisatge en època medieval. Marta Sancho ha fet també l'experiència de l'arqueologia castral en els castells de Mur i Mataplana.[43]

Pels inicis de la seva formació investigadora, també Jordi Bolòs, professor de la Universitat de Lleida, pot ser considerat membre de l'escola d'arqueologia de Manuel Riu, però la seva evolució i les seves realitzacions personals l'han dotat d'un perfil propi molt acusat. Encara que ha portat a cap algunes campanyes d'excavacions, més aviat s'ha lliurat a l'arqueologia espacial, que practica observant i analitzant el paisatge, els espais de conreu, els camins i el poblament, que interpreta en clau històrica evolutiva.[44] Aquesta aproximació al passat, des de l'experiència i la mirada de l'arqueòleg, l'ha portat també a fixar-se en el paisatge

41. Iñaki Padilla ha excavat les necròpolis medievals de Revenga i La Cerca i els despoblats de Revenga i Cuyacabras, a la Sierra de los Pinares (Burgos). També, més recentment, ha fet investigacions arqueològiques a la fortalesa medieval d'Ausa Gaztelu, a Zaldibia (Guipúscoa).

42. La seva tesi doctoral, dirigida per Manuel Riu, es va publicar amb el títol *Homes, fargues, ferro i foc: arqueologia i documentació per a l'estudi de la producció de ferro en època medieval: les fargues dels segles IX-XIII al sud del Pirineu Català*, Barcelona, Enginyers Industrials de Catalunya, Associació/Col·legi, 1999.

43. Marta Sancho ha dirigit l'obra col·lectiva *Mur: la història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrico-arqueològica,* Tremp, Garsineu, 2009, que mostra fins a quin punt l'arqueologia és la ciència que més bé pot reconstruir les formes de vida material de les societats medievals.

44. Vegeu, per exemple, Jordi Bolòs, *Els orígens medievals del paisatge català...*

intramurs de la ciutat de Lleida, i a fer-ne un estudi que relaciona urbanisme i oficis. Per fer-ho, aplica la recepta del mestre, segons la qual el bon arqueòleg ha de ser també un bon documentalista.[45] Jordi Bolòs ho és, com ho proven les seves edicions dels diplomataris de Serrateix i la Portella. Interessat també en la geografia històrica, és autor, juntament amb Víctor Hurtado, d'una col·lecció d'atles dels comtats catalans dels segles VIII-X, que és una obra única en el seu gènere. La seva realització és fruit d'una recerca documental extraordinària i un coneixement de la toponímia actual i històrica que segurament ningú més no té a Catalunya actualment.

Hem parlat de l'escola d'arqueologia de Manuel Riu primer perquè va arribar abans en el temps, però això no vol pas dir que sigui millor ni pitjor que l'altra escola que hi ha a Catalunya, la de Miquel Barceló,[46] que té els seus membres més representatius, els professors Ramon Martí i Helena Kirchner, a la Universitat Autònoma. Ramon Martí, que és ensems arqueòleg i documentalista (ho prova la seva edició de pergamins de la seu de Girona), s'ha convertit en un dels grans especialistes de la transició de l'Antiguitat i la formació social islàmica al feudalisme a la Catalunya Vella. El seu gran coneixement de la documentació dels segles IX-XI, unit a l'olfacte d'historiador, li va permetre abans que ningú posar en qüestió no pocs elements dels paradigmes dominants d'Abadal i Bonnassie.[47] Com a arqueòleg, que interpreta l'organització social de l'espai com a reflex de les relacions socials dominants, els seus punts forts han estat l'estudi de les sagreres, que considera espais de feudalització eclesiàstica, més que de resistència a la feudalització, els *palatia* de la documentació carolíngia que cataloga com a almúnies fiscals del període andalusí i, darrerament,la identificació de les torres rodones, que se suposava aixecades pels romans per vigilar la Via Augusta des de turons propers, i que Martí

45. Jordi Bolòs, *Dins les muralles de la ciutat: carrers i oficis a la Lleida dels segles XIV i XV*, Lleida, Pagès – Ajuntament de Lleida, 2008.

46. Reconegut internacionalment per les seves aportacions metodològiques, particularment en el camp de l'arqueologia hidràulica dels espais islàmics, Miquel Barceló va morir a Portocolom (Felanitx, Mallorca) el 23 de novembre de 2013.

47. El coneixement de la documentació altmedieval que té Ramon Martí es fa evident en la seva tesi doctoral, que dirigí Miquel Barceló: *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona: col·lecció diplomàtica de la Seu, anys 817-1100*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1987.

considera, en canvi, construïdes pels musulmans, a efectes militars i fiscals.[48] Potser avui el testimoni més evident de la perspectiva històrico-arqueològica de Ramon Martí sigui la temàtica de les tesis d'alguns dels seus millors deixebles: Jordi Gibert i Cristian Folch.[49]

Mentre Ramon Martí, com dèiem, s'ha decantat per examinar la transició de la formació social islàmica a la feudal a la Catalunya Vella, Helena Kirchner ha centrat els esforços investigadors en la naturalesa de la societat islàmica, posant la visual preferentment en les formes de vida i treball de les classes populars rurals, i en els canvis produïts per al conquesta feudal a Mallorca i també a la Catalunya Nova. Seguint les petjades del mestre, Helena Kirchner s'ha convertit avui segurament en la millor especialista de sistemes hidràulics i tecnologies agràries d'al-Àndalus.[50] La seva experiència d'arqueologia del món rural andalusí l'ha obtinguda sobretot estudiant assentaments islàmics de les illes Balears, on ha dedicat especial atenció als *qanâts* i als espais irrigats.[51] Per fer-ho ha comptat amb la col·laboració ocasional de Fèlix Retamero, un altre deixeble de Miquel Barceló, que inicialment es va especialitzar en història de la moneda visigoda i comtal.[52] Helena Kirchner també ha treballat sobre els canvis de l'espai rural en la transició del domini islàmic al feudal a les terres de Tortosa. Aquí ho ha fet en col·laboració amb Antoni Virgili, autor d'una

48. Bona prova de l'esperit innovador de Ramon Martí és el congrés que organitzà el 2006, les actes del qual s'encarregà d'editar: Ramon Martí (ed.), *Fars de l'islam: antigues alimares d'Al-Andalus: actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006*, Barcelona, EDAR, 2008.

49. Jordi Gibert, *L'Alta Edat Mitjana a la Catalunya Central. Estudi històric i arqueològic de la Conca Mitjana del riu Llobregat*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2011 (Tesi Doctoral inèdita); Cristian Folch, *Els territoris del nord-est de Catalunya durant l'Alta Edat Mitjana (segles VI-XI):organització territorial i arqueologia del poblament*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012 (Tesi Doctoral inèdita).

50. En cert sentit, aquests coneixements, aplicats sobretot a l'arqueologia agrària, expliquen que figuri al capdavant d'una obra col·lectiva titulada *Por una arqueología agraria: perspecivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford, Archaeopress, 2010.

51. Els trets característics del treball arqueològic d'Helena Kirchner queden ben palesos en la seva tesi doctoral, que dirigí Miquel Barceló: *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: les Valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 1997.

52. La seva tesi, que dirigí Miquel Barceló, ha estat publicada amb el títol *La contínua il·lusió del moviment perpetu: la moneda dels «reges», dels «muluk» i dels «seniores» (segles VI-XI)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2000.

tesi, dirigida per Barceló, sobre la conquesta feudal de Tortosa i la consegüent transformació de la ciutat i el seu entorn rural.[53]

Finalment, Carolina Batet va estudiar, primer sota la direcció de Ramon Martí i després de Miquel Barceló, l'ocupació feudal de la frontera del comtat de Barcelona, l'anomenada Marca del Penedès. Es tractava de veure, també aquí, la transformació de l'espai en el pas del domini islàmic al feudal, posant en aquest cas sobretot la visual en el resultat final.[54]

Com és fàcil deduir, les dues escoles d'arqueologia s'aproximen al passat des de perspectives diferents. Mentre l'escola de Riu practica preferentment l'arqueologia de camp, amb l'excavació de jaciments concrets corresponents a la societat feudal (castells, monestirs, poblats, tallers de ceràmica, necròpolis), dels quals n'extreu restes que aporten molta informació sobre la civilització material, les activitats productives i la qualitat de vida de les famílies i les comunitats investigades, l'escola de Barceló és més donada a l'arqueologia espacial, amb l'observació de les transformacions de l'hàbitat i el paisatge, que interpreta en funció del teixit de relacions socials pròpies de la formació social estudiada (musulmana o feudal). A l'escola de Manuel Riu li interessa investigar les transformacions experimentades per la societat feudal, sobretot en la primera etapa de la seva història (segles IX-XIII), mentre que a la de Miquel Barceló li preocupa els canvis i els costos humans que va suposar la transició del domini islàmic al feudal. És clar que tot això no és més que una simplificació, però pot ajudar a entendre per què als historiadors no arqueòlegs, com és el nostre cas, ens interessen per igual les aportacions d'ambdues escoles.

No voldríem acabar aquest apartat sense referir-nos a un historiador rossellonès, André Constant, actualment professor a la universitat d'Ais de Provença, que ha tret profit ensems de l'arqueologia i la documentació per construir una

53. Antoni Virgili, *«Ad detrimentum Yspanie»: la conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona i València, PUV, 2001.

54. La primera recerca de Batet, dirigida per Ramon Martí, porta per títol *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal: la marca de Barcelona als segles X-XI*, Barcelona, Institut d'Estudis Penedesencs, 1996 La seva tesi, que dirigí Miquel Barceló, s'ha publicat amb el títol *L'Aigua conquerida: hidraulisme feudal en terres de conquesta: alguns exemples de la Catalunya Nova i de Mallorca*, València, PUV, 2006.

renovadora lectura de la història del massís de les Alberes i el seu entorn entre la baixa antiguitat i l'alta edat mitjana.[55]

Alimentació i crisis de subsistència

La història de l'alimentació, que a França va tenir com a capdavanter Jean Louis Flandrin i a Itàlia compta amb Massimo Montanari com a principal representant, té a Catalunya en Antoni Riera, catedràtic de la Universitat de Barcelona, la figura més assenyalada. Riera, que és també historiador del regne de Mallorca[56] i del comerç i la indústria a la Corona d'Aragó,[57] i que deu ser un dels pocs experts mundials en sismologia històrica,[58] es va iniciar com a historiador de l'alimentació fa uns vint-i-cinc anys. Des de bon principi el seu propòsit va ser distingir entre sistemes o règims alimentaris segons els diferents grups socials.[59] Va començar per l'alta edat mitjana, però ben aviat va ampliar la recerca a la baixa edat mitjana i hi va incloure les crisis de subsistència. A l'estudi de la cuina i la taula dels estaments populars i dels privilegiats hi va afegir també l'alimentació dels monjos i la perspectiva comparada (Itàlia i Espanya). Posteriorment es va interessar per la investigació dels elements que es van afegir a la taula dels occidentals procedents de l'Orient, és a dir, les plantes portades i aclimatades pels àrabs i les espècies importades pels mercaders.[60] Darrerament estudia les crisis de subsistència en el

55. André Constant, *Du «castrum» à la seigneurie: pouvoirs et occupation du sol dans le massif des Albères et ses marges (IIIe siècle – XIIe siècle)*, Tolosa de Llenguadoc, Université de Toulouse II- Le Mirail, 2005 (Tesi Doctoral dirigida per Benoît Cursente).

56. Així ho indica un dels seus primers treballs: Antoni Riera, «La corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo xiv. I. Las repercusiones arancelarias de la autonomía balear»,*Anuario de estudios medievales*, 14, Barcelona, 1986.

57. Antoni Riera, «Els orígens de la manufactura tèxtil a la Corona catalanoaragonesa (c. 1150-1298)», a Rafael Narbona (coord.), *La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XV. VII Centenari de la Sentència Arbitral de Torrellas, 1304-2004: XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, València, 2004, 9-14 setembre*, Vol. 1, 2005, p. 821-902.

58. Antoni Riera, «Catàstrofe, pànic i ritualitat a la baixa Edat Mitjana. La resposta de la societat catalana als terratrèmols de 1427-1428», *Afers: fulls de recerca i pensament*, Vol. 26, núm. 69, 2011, p. 375-408.

59. Ho palesa el seu discurs de recepció com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica: Antoni Riera, *Senyors, monjos i pagesos: alimentació i identitat social als segles XII i XIII*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1997.

60. Antoni Riera, «Las plantas que llegaron de Levante. Acerca del legado alimentarioislámico en la Cataluña medieval», *Anuario de estudios medeivales*, 31, Barcelona, 2001, p. 787-842.

medi urbà i les polítiques de proveïment, sobretot de blat, desenvolupades pels governs municipals a finals de l'edat mitjana.[61]

Riera és membre de l'Institut Européen d'Histoire et Culture de l'Alimentation, amb seu a Tours; coordinador de la unitat catalana del màster europeu d'Història i Cultura de l'Alimentació, que imparteixen conjuntament les universitats de Barcelona, Bolonya,Tours i Lliure de Brussel·les; membre de l'equip de redacció de la revista *Food and History,* i investigador principal del projecte «Escassetats, fams i mortaldats a Catalunya a l'edat mitjana. Estudi i corpus documental», finançat per l'Institut d'Estudis Catalans.

En una línia d'investigació relativament propera es troba Pere Benito, professor de la Universitat de Lleida, que va començar estudiant les condicions de vida de la pagesia (violència i renda), i va fer una tesi sobre la senyoria de la terra i la tinença pagesa.[62] Ben aviat, cap a 1999, va centrar l'atenció en les caresties i fams a la Catalunya rural de l'alta edat mitjana, i successivament, des de vers 2003 fins avui, ha ampliat l'enquesta, ensems cap a la baixa edat mitjana i les ciutats, i hi ha introduït la història comparada de la situació observada a Catalunya amb la de l'Europa continental i mediterrània.[63] A diferència d'Antoni Riera, no sembla que a Pere Benito l'atregui especialment la cultura de l'alimentació sinó més aviat la manca d'alimentació. Potser és avui el millor coneixedor de les fams patides pels catalans en època medieval. Seguint les petjades de qui va ser el seu mestre a la Universitat de Tolosa de Llenguadoc, el professor Pierre Bonnassie, Pere Benito ha establert una cronologia de les fams altmedievals a Catalunya servint-se de les escriptures d'empenyorament i, sobretot, de venda de terres, que resulten especialment nombroses els anys i els mesos de més necessitat, quan els pagesos que no tenien res per menjar manllevaven diner o aliment a préstec i es venien les terres, cosa que no haurien fet si no haguessin estat afamats. Pere Benito ha estat l'investigador principal del projecte *Carestía,*

61. Antoni Riera, «Crisis frumentarias y políticas municipales de abastecimiento en las ciudades catalanas durante la BajaEdad Media», a Hipólito Rafael Oliva i Pere Benito i Monclús (coord.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media,* 2007, p. 125-160.

62. Pere Benito, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals, 2003.

63. Aquesta dedicació a l'estudi de fams i caresties es fa ben palesa en l'edició, juntament amb Hipólito Rafael Oliva, de l'obra col·lectiva *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media,* Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007, en la qual ambdós tenen treballs remarcables.

hambre y mortalidad en la Cataluña medieval: explicaciones y representaciones de las crisis de ciclo corto y los malos años, finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

No voldríem cloure aquest apartat sense fer esment de Jaume Vilaginés, que va fer, sota la nostra direcció, una tesi ensems d'història regional i de l'alimentació,[64] i que, pels seus mèrits, forma part del grup d'investigadors que anomenem escola catalana d'historiadors de l'alimentació i les crisis de subsistència. I tampoc seria lògic ometre la nostra personal contribució, de caràcter general i universal, a l'estudi de les crisis de subsistència al llarg de la història.[65]

Els estudis de gènere

Quatre de les nostres historiadores medievalistes, Milagros Rivera, Teresa Vinyoles, Blanca Garí i Elisa Varela, formen part del que podríem anomenar escola d'historiadores de gènere o historiadores de la dona. Les uneix la idea, ben justificada, que la historiografia dominant és masclista, en el sentit que no és sensible a la història de la dona i que, de fet, no reconeix a la dona el paper que li correspon en la història humana. Reclamen, doncs, i practiquen, un canvi de perspectiva que consisteix essencialment a fixar-se en les dones medievals com a col·lectiu i com a individualitats i a estudiar-ne les trajectòries, les realitzacions, els patiments si és el cas i els reptes que van haver de superar per no perdre la seva personalitat i no ser esborrades pel domini dels homes, ja fossin aquests els detentors de l'autoritat familiar (pares i companys) o de l'autoritat social, política o corporativa.

Milagros Rivera és potser la que té una personalitat més marcada en el terreny de la reflexió teòrica i l'afirmació forta de plantejaments. Encara que va començar les seves investigacions els anys setanta en fonts relatives als ordes militars a les fronteres del regne de Castella, ben aviat, a principis dels vuitanta, participava en la fundació a la Universitat de Barcelona del Centre d'Investigació Històrica de la Dona, del qual seria vicedirectora (1988-1991) i directora (1991-1995), centre que després va prendre el nom de DUODA, Centre de

64. Jaume Vilaginés, *El paisatge, la societat i l'alimentació...*

65. Una tasca que hem realitzat a través d'un cert nombre d'articles i, sobretot, del llibre *La fam al món, passat i present*, Vic, Eumo, 2009, del qual hi ha també una edició actualitzada, en llengua castellana: *El hambre en el mundo. Pasado y presente*, València, PUV, 2012.

Recerca en Estudis de les Dones, que Milagros Rivera també va dirigir els anys 1995-2001. Des d'aquests centres Rivera ha impulsat els estudis i la docència sobre història de les dones i ha gestionat projectes de recerca, ha dirigit tesis i tesines i ha organitzat congressos i actes acadèmics sobre la problemàtica de la dona en la història i l'actualitat.

Tot i que en el terreny de la investigació s'ha cenyit força als límits del medievalisme (els seus articles ho demostren), el compromís polític amb el feminisme militant, si se'ns permet l'expressió, l'ha portat sovint a desbordar aquests límits en els seus llibres. Així, al costat de llibres de temàtica femenina medieval[66] o de més ampli horitzó històric,[67] en la seva bibliografia hi dominen els llibres de reflexió teòrica i reivindicació amb accents de combat.[68]

Milagros Rivera ha dirigit nombrosos projectes de recerca, tots en la línia esmentada dels estudis sobre la dona, i alguns, com els titulats *Historias de vida de mujeres. Corona de Aragón y de Castilla. Fuentes librarias y documentales* (2001-2007), en col·laboració amb investigadores de les Universitats de Girona i Saragossa. El darrer gran projecte que ha dirigit, *La lengua materna en la creación social y artística. Análisis comparado de prácticas femeninas de creación en la Europa medieval y en la contemporaneidad* (2007-2010), il·lustra bé la fidelitat al feminisme i l'evolució investigadora de Milagros Rivera, que uneix el passat medieval amb el present, treu profit de la història comparada i s'obre a l'art com a creació i testimoni de la realitat.

Teresa Maria Vinyoles és, d'alguna manera, la pionera d'aquest grup d'història de les dones perquè la seva tesi de llicenciatura, presentada l'any 1973, va ser la primera del gènere. La seva recerca sempre ha estat estretament lligada a la història de les dones i a tot el que li és proper, sobretot a la Barcelona medieval. Així, ultra estudiar les dones en singular, ha investigat sobre la infància, les marginades, la vida quotidiana i els espais de vida i sociabilitat. Va ser fundadora del Centre d'Investigació Històrica de la Dona de la Universitat de Barcelona, l'actual DUODA, Centre de Recerca en Estudis de les Dones, i amb Milagros

66. Com *Textos y espacios de mujeres. Europa, siglos IV-XV*, Barcelona, Icaria, 1990, i *Juana de Mendoza (h. 1425-1493)*, Madrid, Ediciones del Orto, 2004.

67. Com *La diferencia sexual en la historia*, València, PUV, 2005.

68. Com ara *Nombrar el mundo en femenino. Pensamiento de las mujeres y teoría feminista*, Barcelona, Icaria, 1994; *El cuerpo indispensable. Significados del cuerpo de mujer*, Madrid, Horas y Horas, 1996; *El fraude de la igualdad. Los grandes desafíos del feminismo hoy*, Barcelona, Planeta, 1997 i *Mujeres en relación. Feminismo 1970-2000*, Barcelona, Icaria, 2001.

Rivera va crear el màster d'Estudis de Dones, on va ensenyar també. La seva extensa producció inclou un conjunt de llibres que avui són de referència obligada[69] i articles que denoten una admirable sensibilitat i expressen molt bé el seu compromís solidari amb el patiment de les dones a través de la història.[70] Com les dones medievals que contemplaven el món a través d'una finestra, per recordar un dels seus títols (2002), en l'article «L'amor i la mort al segle xiv: cartes de dones» Maria Teresa Vinyoles també contempla amb ulls femenins, tendrament crítics, les il·lusions i els temors que les barcelonines il·lustrades de la tardor medieval expressaven en la seva correspondència.[71]

Des de la Universitat de Girona, on exerceix la docència, Elisa Varela manté vincles estrets amb el grup d'historiadores de la dona a través de DUODA, centre d'estudis del qual n'ha tingut la vicedirecció. Molts dels projectes de recerca que ha dirigit a Girona han estat integrats en la xarxa de projectes d'aquest centre, com per exemple el «Projecte Duoda. Biblioteca Virtual Duoda». És la creadora a la Universitat de Girona del Seminari d'Història de les Dones: Teories i mètodes de la Història Feminista. La seva producció és més diversa i potser rica de matisos que la d'altres membres de l'escola. Paleògrafa ensems que historiadora de formació, i molt vinculada a l'escola paleogràfica de Barcelona, va treballar amb Josepa Arnall, de qui n'ha conservat el llegat, i ha col·laborat amb Ignasi Bages en treballs de paleografia. Atesa aquesta formació de base, moltes de les seves recerques concerneixen la cultura escrita, entre la qual la dels mercaders,[72] que és el camí que l'ha apropat a Itàlia, i concretament a les

69. Maria Teresa Vinyoles, *Les barcelonines a les darreries de l'edat mitjana (1370-1410)*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1976*;* Maria Teresa Vinyoles, *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Centre de Publicacions, Intercanvi Científic i Extensió Universitària, 1986; Maria Teresa Vinyoles, *Història de les dones a la Catalunya medieval*, Lleida, Pagès i Vic, Eumo, 2005; i Maria Teresa Vinyoles, *Les veus de les malmaridades*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2011.

70. Com «Petita biografia d'una expòsita barcelonina del segle XV», a *Homenatge a la memòria del prof. Emilio Sáez*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Centre d'Estudis Medievals de Catalunya, Institució Milà i Fontanals, 1989.

71. Maria Teresa Vinyoles, «L'amor i la mort al segle xiv: cartes de dones», a *Miscel·lània de textos medievals*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals, 1985, p. 111-198.

72. La seva tesi, dirigida per Carme Batlle, concretament va versar sobre *El control de los bienes: los libros de cuentas de los mercaderes Tarascó: 1329-1348*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1995 (Tesi Doctoral inèdita).

universitats i els centres d'estudi de Sardenya, on manté profitosos contactes. Com altres membres de l'escola, s'ha manifestat oberta a la col·laboració interdisciplinària, especialment amb els historiadors de l'art, amb els quals treballa eficaçment. Aquesta diversitat de fronts no és, però, eclecticisme perquè, d'alguna manera, la militància feminista emergeix com a dominant en el conjunt de la seva producció escrita i en treballs en suport electrònic com el realitzat amb Milagros Rivera: *La diferencia sexual: textos escogidos* (revista *Duoda*, 2/30, 1991-2006).

Per la seva part, Blanca Garí, professora de la Universitat de Barcelona, que va començar com a historiadora de la noblesa,[73] i que ha investigat el món del comerç mediterrani medieval i les relacions amb Itàlia, és també membre de centre DUODA, des del qual ha col·laborat en diversos projectes de recerca amb Milagros Rivera (per exemple, en els projectes *Historias de vida de mujeres. Corona de Aragón y de Castilla: Fuentes librarias y documentales. Siglo XV*, i *Semblanzas biográficas femeninas. Coronas de Aragón y de Castilla. Fuentes librarias y documentales. Siglo XIV*, 2001-2007). Personalment ha encapçalat projectes de recerca sobre *Topografía de la espiritualidad femenina en Cataluña y Reinos peninsulares,* i actualmente dirigeix el projecte titulat *Atlas de espiritualidad femenina en los Reinos Peninsulares*. Potser el més característic de la seva vessant investigadora és el trencament de fronteres, la incorporació a l'anàlisi de fonts literàries femenines no catalanes, el treball conjunt amb historiadores alemanyes i l'atenció preferent a l'espiritualitat femenina, que l'ha portat a publicar en revistes alemanyes de teologia. Té un notable coneixement de les dones místiques i visionàries de l'edat mitjana,[74] així com del mestre Eckart i els seus deixebles, especialment Heinrich Seuse,[75] i és coneixedora també de l'obra de Ramon Llull.[76]

73. Blanca Garí, que va dedicar la seva tesi a l'estudi del llinatge dels Castellvell, és autora també d'*El señorío de Ventalló: historia de las familias Requesens, Caramany y Perramón, que lo poseyeron*, Ventalló, Nauta, 1989.

74. Ho palesa el seu llibre *La mirada interior*, Barcelona, Martínez Roca, 1999, escrit conjuntament amb Victòria Cirlot.

75. Heinrich Seuse, *Vida,* Ed. i trad. de Blanca Gari, Barcelona, Siruela, 2013.

76. Ho prova la seva col·laboració en l'edició del *Liber de Sancta Maria* (2003).

Història del dret i de les institucions

L'escola d'història del dret, que un dia dirigí amb tant de mèrit Josep Maria Font Rius, té avui com a capdavanter i continuador el seu deixeble, Tomàs de Montagut i Estragués, catedràtic de la Universitat Pompeu Fabra. Montagut, que sota la direcció de Font Rius va fer una tesi sobre el mestre racional,[77] figura clau de l'ordenament polític català en l'edat mitjana, ha orientat els seus treballs i els dels seus deixebles cap a l'estudi de les institucions centrals de govern de Catalunya i la Corona d'Aragó (sobretot la Generalitat i les Corts), l'administració local, el pensament jurídic i la seva aplicació i la justícia. Personalment, quant a dret i institucions locals, Montagut ha treballat sobre els costums d'Orta (1997), la carta de Tortosa (1999), el dret especial de Barcelona (2004) i, en general, la jurisdicció municipal (2001) i els ordenaments jurídics locals catalans (2005). Quant a institucions centrals de govern, la seva atenció s'ha orientat cap a les institucions fiscalitzadores de la Generalitat (1996) i les Corts generals de la Corona d'Aragó (1999). Respecte del pensament jurídic, l'activitat dels juristes i la recepció del dret, ha investigat sobre la recepció del dret feudal i del dret tributari (1993, 1999), els orígens del pactisme (1989), Lluís de Peguera i la seva obra (1998) i els juristes de Barcelona a la baixa edat mitjana (2001). I, finalment, en relació amb l'administració de justícia, Montagut ha estudiat el *Llibre del Consolat de Mar*, l'ordenament jurídic del mar (1997) i, en general, la justícia a la Corona d'Aragó (1999). Actualment, Tomàs de Montagut i l'autor d'aquest text dirigim un grup de recerca, del qual formen part els medievalistes Albert Martí, Josep Ribas, Ramon Sarobe i Jaume Vilaginés, la missió del qual és preparar l'edició d'un Diplomatari sobre la justícia catalana medieval (segles ix-xiii), acompanyat del corresponent estudi.

Entre els deixebles de Josep Maria Font Rius i Tomàs de Montagut, destaca Josep Serrano Daura, professor de la Facultat de Ciències Jurídiques i Polítiques de la Universitat Internacional de Catalunya. D'ençà de la publicació de la seva tesi, codirigida per Font i Montagut i defensada l'any 1996, Josep Serrano és l'especialista més reconegut del dret i les institucions locals de les viles de la Catalunya Nova.[78] Deixebles directes de Montagut també són Isabel Sánchez

77. Tomàs de Montagut, *El mestre racional a la Corona d'Aragó, 1283-1419*, Barcelona, Fundació Noguera, 1987.

78. Josep Serrano, *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova…*

de Movellán, autora d'una tesi sobre *La Diputació del General de Catalunya, 1413-1479* (2001),[79] i Elisabet Ferran, autora d'una tesi sobre el jurista Pere Albert (2001).[80]

Menció molt especial, entre els historiadors del dret, mereix Max Turull, que és professor del Departament d'Història del Dret de la Universitat de Barcelona i s'ha especialitzat en l'estudi de la configuració jurídica del municipi medieval a Catalunya (orígens del règim municipal, organització i funcions dels consells) i de les finances municipals baixmedievals, dedicació que l'apropa a l'escola d'estudiosos de la fiscalitat i les finances que dirigeix Manuel Sánchez, amb qui ha col·laborat. La tesi de Max Turull, que va dirigir Manuel Riu, defineix l'essencial del seu perfil investigador: *Oligarquia, fiscalitat i règim municipal al món urbà de la Catalunya medieval, (Cervera entre 1026 i 1430)*, (1989), i és el punt de partida d'una àmplia investigació sobre el govern de les ciutats medievals a Catalunya[81] que, per la temàtica, també s'orienta en el camí que molts anys enrere va encetar Josep Maria Font Rius.[82]

La rica diversitat

La història medieval a Catalunya compta actualment amb un gran ventall d'especialistes que cobreixen tots el camps de la disciplina, fins i tot els més especialitzats. Però no tots es poden agrupar en escoles o grups de recerca.

És el cas de la història del poder, camp en què s'ha de destacar la monografia de Stefano M. Cingolani sobre Jaume I i Pere el Gran,[83] el volum sobre tractats i negociacions diplomàtiques de la Corona catalanoaragonesa amb Occitània, França i els estats italians entre 1067 i 1213, dirigit per Maria Teresa Ferrer

79. Derivació de la tesi és l'obra d'Isabel Sánchez de Movellán, *Les institucions fiscalitzadores de la Generalitat de Catalunya. Des de la reforma de 1413 fins al final del regnat de l'emperador Carles I, el 1556*, Barcelona, Sindicatura de Comptes de Catalunya, 2004.

80. Elisabet Ferran, *El jurista Pere Albert i les Commemoracions*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

81. Max Turull, *El gobierno de la ciudad medieval: administración y finanzas en las ciudades medievales catalanas*, Barcelona, CSIC, 2009.

82. Pensem, és clar, en la tesi d'aquest mestre d'historiadors: *Orígenes del régimen municipal de Cataluña*, Madrid, Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, 1946.

83. Stefano Maria Cingolani, *Jaume I: història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62, 2007; *Pere el Gran. Vida, actes i paraula*, Barcelona, Base, 2010.

i Manuel Riu,[84] i la tesi del rossellonès Enric Dolset sobre el poder aristocràtic a la frontera catalana a l'oest del comtat de Barcelona entre els segles x i xii, una obra d'extraordinari interès que roman inèdita.[85]

La història urbana compta, entre altres, amb les investigacions sobre Tarragona, entre les quals l'excel·lent tesi d'Eduard Juncosa,[86] sintetitzades per Maria Bonet i Amancio Isla;[87]sobre Lleida, també sintetitzades en volums dirigits per Flocel Sabater i Joan Josep Busqueta;[88] i sobre Barcelona, d'Antoni Riera i Gaspar Feliu, que sumen a les seves pròpies investigacions les de molts altres historiadors.[89]

La història del comerç i dels mercaders catalans, les relacions mercantils mediterrànies i atlàntiques i la diplomàcia de la Corona catalanoaragonesa a la Península i la Mediterrània la porten endavant, entre altres, Roser Salicrú i Iván Armenteros des del CSIC; M.ª Dolores López, des de la Universitat de Barcelona, i Elisa Varela, des de la Universitat de Girona.[90] També Josep Hernando, catedràtic de la Universitat de Barcelona, a partir de les seves recerques, sobretot a l'arxiu de protocols de Barcelona, ha impulsat la investigació sobre les estructures del treball i del comerç

84. M. Teresa Ferrer i Manuel Riu (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona Catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2009. A destacar especialment la col·laboració de Pere Benito en aquest volum.

85. Henri Dolset, *Frontière et pouvoir en Catalogne médiévale. L'aristocratie dans l'ouest du comté de Barcelone (début du Xe – milieu du XIIe siècle)*, Tolosa de Llenguadoc, Université de Toulouse II – Le Mirail, 2004 (tesi dirigida per Benoît Cursente).

86. Eduard Juncosa, *Estructura y dinàmica del poder en el señorío de Tarragona. Creación y evolución de un dominio compartido (ca. 1118-1462),* Madrid, Universidad Complutense, 2013 (Tesi inèdita dirigida per Miguel Ángel Ladero i Mercè Aventín).

87. Maria Bonet i Amancio Isla, *Història de Tarragona.* II. *Tarragona medieval. Capital eclesiàstica i del Camp*, Lleida, Pagès, 2011.

88. Flocel Sabater (dir.), *Història de Lleida.* II. *Alta Edat Mitjana*, Lleida, Pagès, 2003; Joan Josep Busqueta (dir.), *Història de Lleida.* III. *Baixa Edat Mitjana*, Lleida, Pagès, 2003.

89. Gaspar Feliu i Antoni Riera, «Activitats econòmiques», a Jaume Sobrequés (dir.), *Història de Barcelona*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992, vol. 2, p. 137-272.

90. Serveixin de mostra el llibre de Roser Salicrú, *El sultanato nazarí de Granada, Génova y la corona de Aragón en el siglo XV*, Granada, Universidad de Granada, 2007; el llibre d'Iván Armenteros, *Catalunya en la era de las navegaciones. La participación catalana en la primera economía atlántica (c. 1470-1540)*, Vilassar de Mar, Fundació Ernest Lluch i Lleida, Milenio, 2012; la tesi de M. Dolores López, *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*, Barcelona, CSIC, 1995, i la d'Elisa Varela, *El control de los bienes: los libros de cuentas de los mercaderes Tarascó: 1329-1348* (recurs electrònic), Barcelona, Universitat de Barcelona, 2011.

barceloní i ha dirigit no poques tesis doctorals sobre aquestes temàtiques. A la universitat de Barcelona, sota la direcció del professor Manuel Riu, es va elaborar també anys enrere la tesi de Dolors Pifarrer, que té el mèrit d'explorar un àmbit molt poc conegut del comerç internacional de Barcelona, el de la mar del Nord.[91]

De la història de la moneda en són segurament avui els representants més actius Xavier Sanahuja des de la Universitat de Lleida i Albert Estrada-Rius des del MNAC.[92]

La història de l'Església i del pensament eclesiàstic sobre molts temes, entre els quals els relacionats amb la moral i l'economia, i l'edició i estudi de textos i manuscrits d'homes de l'Església medieval catalana continuen tenint en Josep Perarnau i Josep Hernando els seus millors representants, i en la revista *Arxiu de Textos Catalans Antics* el portaveu més solvent. Però a la recerca de Perarnau i Hernando hi podem afegir avui la de Lluís Monjas, autor d'una tesi sobre la reforma eclesiàstica baixmedieval.[93] Al terreny del pensament i la cultura des d'una perspectiva social, i també amb una atenció especial a la religiositat, cal atribuir la recerca de Jaume Aurell i Alfons Puigarnau.[94]

La història de l'islam té en Dolors Bramon i Xavier Ballestín uns representants molt acreditats.[95]

La història de la historiografia, a la qual, seguint les petjades de Ferran Soldevila, s'ha dedicat Maria Teresa Ferrer,[96] compta avui amb un historiador i

91. Dolors Pifarrer, *El comerç internacional de Barcelona i el Mar del Nord (Bruges) a finals del segle XIV*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

92. Xavier Sanahuja és autor de nombrosos articles apareguts en revistes especialitzades com ara *Acta Numismatica*. De l'activitat desenvolupada per Albert Estrada-Rius al Gabinet Numismàtic de Catalunya en són bona mostra les exposicions que ha dirigit, com la dedicada a la moneda a la Mediterrània medieval (abril 2006 – abril 2007), amb el corresponen catàleg, l'edició del qual va dirigir: Albert Estrada-Rius (dir.), *La moneda a la Mediterrània medieval*, Barcelona, Gabinet Numismàtic de Catalunya del MNAC, 2006.

93. Lluís Monjas Manso, *La reforma eclesiàstica i religiosa de la província eclesiàstica Tarraconense al llarg de la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Fundació Noguera, 2008.

94. JaumaAurell i Alfons Puigarnau, *La cultura del mercader en la Barcelona del siglo XV*, Barcelona, Omega, 1998.

95. En són una petita mostra alguns dels seus darrers treballs: Dolors Bramon, *Moros, jueus i cristians en terra catalana: memòria del nostre passat*, Lleida, Pagès, 2013; i Xavier Ballestín, *Al-Mansur y la dawla 'amiriya: una dinámica de poder y legitimidad en el occidente musulmán medieval*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2004.

96. Maria Teresa Ferrer s'ocupa de la revisió històrica i Jordi Bruguera de la filològica de l'obra de Ferran Soldevila, *Les quatre gran Cròniques*, de la qual ja han aparegut els volums corres-

filòleg erudit d'excepció, Stefano Maria Cingolani, que sense suport institucional de cap mena, només amb ajuts ocasionals i la complicitat d'editorials com Publicacions de la Universitat de València i Base, ha aconseguit emprendre una formidable tasca d'edició dels annals i els cronicons i de les grans cròniques catalanes medievals.[97]

La història de la noblesa també està fent els seus progressos pel camí de les tesis doctorals: la de Francesc Rodríguez Bernal, sobre els Cardona,[98] i la d'Alejandro Martínez Giralt, sobre els Cabrera.[99] En l'estudi de la noblesa, com en el d'altres sectors o classes socials (la pagesia, la burgesia), els historiadors estan atents a les propostes metodològiques i interpretatives dels historiadors de les estructures de parentiu, que apliquen amb més o menys rigor i constància. Específicament, aquest camp de treball ha generat obres remarcables (de Lluís To, Martí Aurell i José Enrique Ruiz-Domènec) que potser permetrien parlar d'una escola catalana d'estudi de la família, si no fos que avui no ens sembla veure-hi la necessària continuïtat.[100]

Quant a la història de l'època carolíngia, s'ha de fer esment de la continuïtat de la magna obra que va iniciar Ramon d'Abadal ara fa quasi cent anys, i que sembla que en breu pot arribar a la fi. Ens referim a *Catalunya Carolíngia*, la col·lecció, organitzada per comtats, en la qual s'editen tots els documents

ponents al *Llibre dels feits del rei En Jaume*, la *Crònica* de Bernat Desclot i la *Crònica* de Ramon Muntaner.

97. Serveixi de mostra la seva monumental obra *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006, i la síntesi *La memòria dels reis: les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*, Barcelona, Base, 2007.

98.. Francesc Rodríguez Bernal, *Los Cardona: familia, poder y territorio en Cataluña (siglos X-XIII)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2004 (Tesi inèdita, dirigida per José Enrique Ruiz Domenec i Martí Aurell). A partir de materials d'aquesta tesi, Francesc Rodríguez Bernal ha escrit el llibre *Els vescomtes de Cardona al segle XII: una història a través del seus testaments*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida i Institut d'Estudis Ilerdencs, 2009.

99. En espera de la finalització d'aquesta tesi, Alejandro Martínez Giralt ha publicat ja un llibre que dóna un tast dels seus coneixements sobre el llinatge dels Cardona: *El poder feudal, els seus agents i el territori. El vescomtat de Cabrera (1199-1423)*, Santa Coloma de Farners, Centre d'Estudis Selvatans, 2012.

100. José Enrique Ruiz-Domènec, *L'estructura feudal: sistema de parentiu i teoria de l'aliança en la societat catalana: c. 980-c. 1220*, Sant Boi del Llobregat, Edicions del Mall, 1985; Lluís To, *Família i hereu...*; i Martí Aurell, *Les noces del comte: matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*, Barcelona, Omega, 1998.

catalans dels segles IX i X. Actualment hi ha editats els volums I-VI. El volum VII, dedicat al comtat de Barcelona, i el VIII, corresponent als comtats d'Urgell i Cerdanya, ja estan molt avançats i sembla que es publicaran aviat. Actualment en tenen la direcció Gaspar Feliu i Josep M. Salrach, mentre que l'autoria d'aquests volums VII i VIII correspon a Ramon Ordeig, Ignasi Bages, Pere Puig Ustrell i Josep Soler.[101] Encara en aquest període carolingi de la història de Catalunya, anotem la publicació d'un llibre nostre on l'anàlisi de la pràctica judicial s'efectua en el marc de la història social i del poder.[102]

Desvinculat d'aquest nucli, a Tarragona el professor Amancio Isla, que va fer una tesi sobre Galícia en l'alta edat mitjana,[103] s'ha convertit en un acreditat expert sobre l'època carolíngia[104] i un bon coneixedor de la història dels regnes peninsulars en els segles VII-XII.[105]

Després d'haver-nos referit a la *Catalunya Carolíngia*, que patrocina l'IEC, no voldríem acabar sense fer esment de la ingent tasca d'edició de fonts medievals que porta a cap la Fundació Noguera, i de la qual n'és l'ànima impulsora Josep Maria Sans Travé, medievalista i director de l'Arxiu Nacional de Catalunya. En la col·lecció «Diplomataris» de la Fundació Noguera s'han editat quasi tots els fons documentals de les principals institucions civils i religioses de Catalunya dels segles XI-XIII, i també no pas pocs fons dels segles XIV i XV. Quan l'any 1991 Thomas N. Bisson va ser investit doctor honoris causa a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona, en el discurs corresponent va lamentar que, tenint Catalunya un patrimoni documental únic a Europa, els

101. Els volums de la col·lecció *Catalunya carolíngia* publicats fins ara són els de Ramon d'Abadal, *Catalunya Carolíngia, I. El domini carolingi*, Barcelona, IEC, 1986; Ramon d'Abadal, *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona, IEC, 1926-1950, 2 vol.; Ramon d'Abadal, *Catalunya Carolíngia, III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona, IEC, 2007, 2 vol. (2a ed.); Ramon Ordeig, *Catalunya Carolíngia, IV. Els comtats d'Osona i Manresa*, Barcelona, IEC, 1999, 2 vol.; Santiago Sobrequés, Santiago Riera i Manuel Rovira, *Catalunya Carolíngia, V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona, IEC, 2003, 2 vol.; i Pere Ponsich, *Catalunya Carolíngia, VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, Barcelona, IEC, 2006, 2 vol.

102. Josep M. Salrach, *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*, Vic, Eumo, 2013.

103. Amancio Isla, *La sociedad gallega de la Alta Edad Media*, Madrid, CSIC, 1992.

104. Amancio Isla, *La Europa de los carolingios*, Madrid, Síntesis, 1993.

105. Amancio Isla, *Memoria, culto y monarquía hispánica entre los siglos X y XII*, Jaén, Universidad de Jaén, 2006; i Amancio Isla, *Ejército, sociedad y política en la península ibérica entre los siglos VII y XI*, Madrid, CSIC, 2010.

medievalistes catalans no dediquessin prou esforços a preparar-ne l'edició i així posar-lo al servei de la comunitat científica internacional. Avui que la col·lecció «Diplomataris» de la Fundació Noguera ja compta amb una seixantena de volums, aquest retret estaria fora de lloc.[106] També en les col·leccions «Textos i Documents», «Estudis», «Acta Notariorum Cataloniae» i «Llibres de Privilegis», de la mateixa Fundació Noguera, s'hi han publicat moltes fonts medievals i preciosos estudis, dels quals la nòmina d'autors allargaria enormement la llista dels que ja hem esmentat i faria del tot impossible una adequada valoració personal.

Fora dels límits

Dels medievalistes catalans n'hi ha dos, Flocel Sabaté i José Enrique Ruiz-Domènec, que ens resulten inclassificables. La seva capacitat de treball és tan gran i la curiositat tan desbordant que han multiplicat les recerques i la diversitat de camps de treball fins al punt que quasi no hi ha parcel·la de la història medieval en què no hi hagin entrat. A més, no satisfets amb els límits de la parcel·la sobre la qual és van especialitzar en els seus inicis, que deuen considerar massa estrets, han fet excursions lluny, molt lluny, del terreny originari, fins i tot, en algun cas, fora del medievalisme estricte.

Molt proper, en els seus inicis, a Georges Duby, José Enrique Ruiz-Domènec, catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona, es va especialitzar els anys vuitanta en temes relacionats amb el parentiu, la sexualitat, els ideals cavallerescos i el món de les dones. Com a historiador de la societat, s'ha interessat fonamentalment per la noblesa del segle xii i, concretament, pel que en diu «la memòria dels feudals i de la cavalleria», i també, culturalment, per l'herència mediterrània, que considera fonamentals en la construcció de la identitat euro-

106. Impossible relacionar aquí tots els volums de la col·lecció, que són per ells mateixos un testimoni excel·lent de l'esforç investigador dels medievalistes catalans. Serveixin com a botons de mostra, pel nombre i la importància dels documents que s'hi editen, els volums dedicats als pergamins de la seu de Barcelona del segle xi i els que recullen els pergamins de l'antic arxiu dels comtes de Barcelona des de Ramon Borrell fins a Ramon Berenguer IV: Josep Baucells *et al.*, *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006, 5 vol.; Gaspar Feliu i Josep Maria Salrach, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, 3 vol.; i Ignasi J. Baiges, Gaspar Feliu i Josep M. Salrach, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, Fundació Noguera, 2010, 4 vol.

pea.[107] Molt obert des del anys noranta als mitjans de comunicació (diaris, revistes, televisió), amb els quals col·labora assíduament, ha compatibilitzat la investigació històrica de temàtica medieval i moderna, de contingut biogràfic,[108] amb l'assaig en què, partint dels seus coneixements d'historiador, expressa punts de vista personals sobre problemes internacionals a vegades ben actuals,[109] i sobre la historia d'Espanya de totes les èpoques i el problemàtic encaix de Catalunya a Espanya.[110]

El cas de Flocel Sabaté, catedràtic de la Universitat de Lleida, és diferent. Ensenya, investiga i escriu sobre temes quasi únicament medievals, però no ens sembla possible emmarcar-lo en una escola, tradició o tendència determinada, perquè la seva enorme capacitat de treball l'ha portat i el porta a batre's en múltiples fronts. Només direm que en la seva bibliografia hi ha publicacions sobre alta i baixa edat mitjana a propòsit de feudalització, models polítics, fonts històriques, sexualitat, pena de mort i justícia, institucions com les vegueries i el sometent, relacions entre municipis i monarquia, història local i comarcal, violència, castells, Església, oligarquia urbana, frontera, islam, identitat, orígens de Catalunya, fiscalitat i finances, cerimònies fúnebres, expansió territorial, vida domèstica, alimentació, etc.[111] Dotat d'una enorme erudició, que justifica aquesta diversitat de registres, Flocel Sabaté és segurament avui qui millor coneix l'estructura territorial, politicoadministrativa, de la Catalunya medieval, temàtica que podríem considerar que conforma la seva veritable especialitat.[112]

107. Ho palesa el seu llibre *El Mediterráneo: historia y cultura*, Barcelona, Península, 2004.

108. En aquest terreny, els seus millors llibres dels darrers anys, situats en la frontera entre la història medieval i moderna, són segurament *El Gran Capitán: retrato de una época*, Barcelona, Península, 2002; *Isabel la Católica o el yugo del poder*, Barcelona, Península, 2004, i *Leonardo da Vinci o el misterio de la belleza*, Barcelona, Península, 2005.

109. En són exemple els llibres *Palestina, pasos perdidos*, Barcelona, Destino, 2004, i *Europa, las claves de su historia*, Barcelona, RBA, 2010.

110. A *España, una nueva historia*, Madrid, Gredos, 2009, hi proposa una lectura personal i original de la història d'Espanya, i a *Catalunya, España. Encuentros y desencuentros*, Barcelona, Libros de Vanguardia, 2010, hi aborda, amb la visual posada en Catalunya, les relacions entre centre i perifèria.

111. Els seus llibres dels darrers anys mostren bé aquesta diversitat temàtica:*Cerimònies fúnebres i poder municipal a la Catalunya baixmedieval*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2003; *La feudalización de la sociedad catalana*, Granada, Universidad de Granada, 2007, i *El sometent a la Catalunya medieval*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2007.

112. Com acostuma a passar, és la tesi doctoral la que en el seu dia va marcar el camí de l'especialització: *El veguer a Catalunya: anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV*,

Bon coneixedor, a més, del dia a dia de les publicacions, i amb una consciència clara de la necessitat de publicar síntesis que marquin l'estat actual de la recerca en els camps més importants de la història medieval, Flocel Sabaté ha esmerçat també grans esforços a sintetitzar-ne els avenços i donar ensems la seva personal interpretació. Ho fa, segurament, traslladant a l'escrit la seva inquietud com a docent que vol oferir al seus deixebles i col·legues de professió unes eines de treball, sens dubte, molt rigoroses i útils.[113]

Flocel Sabaté ha participat en nombrosos projectes científics i també n'ha dirigit molts. Actualment és l'investigador principal d'un projecte sobre l'anàlisi de les forces cohesives i disruptives que fan possible la unió de grups de persones i la cohesió en regions com a fenomen històric, projecte finançat per l'European Science Foundation, i especialment aplicat al cas català. Hi participen les universitats de Lleida, Barcelona, Autònoma de Barcelona, Tarragona, Pompeu Fabra i Rennes. Entre 2009 i 2012 ha dirigit el projecte «Identitat, memòria i ideologia», i és el cap d'un grup de recerca consolidat anomenat «Espai, Poder i Cultura».[114]

Conclusions

Després d'una anàlisi i una descripció prou llargues, les conclusions seran breus. Quan contemplem la producció historiogràfica en història medieval dels darrers anys a Catalunya, hem de remarcar-ne la diversitat i complexitat. No és fàcil agrupar tota la ingent massa d'articles i llibres produïts en unes temàtiques o línies de recerca de perfils ben definits, única manera, al nostre entendre, de poder construir un relat amb una certa coherència. I això és així perquè qui més qui menys, entre els medievalistes catalans, cultiva diverses parcel·les alhora. Això no obstant, sembla evident que podem identificar sis escoles o tradicions historiogràfiques on ubicar el gruix de la producció dels nostres medievalistes.

Barcelona, Universitat de Barcelona, 1993 (Tesi Doctoral inèdita). Però l'obra que avui millor palesa i mostra la tallad'especialista de Flocel Sabaté és *El territori de la Catalunya medieval: percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l' Edat Mitjana*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1997.

113. És el cas, per exemple, de *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII): ¿conquesta o repoblació?*, Lleida, Universitat de Lleida, Servei de Publicacions, 1996.

114. De totes aquestes inquietuds investigadores n'és testimoni l'obra col·lectiva, coordinada per Flocel Sabaté, que porta per títol *L'Edat Mitjana: món real i espai imaginat*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2012.

Són les escoles o línies d'investigació d'història rural, fiscalitat i finances, arqueologia, alimentació i crisis de subsistència, història de gènere o història de les dones i història del dret i de les institucions.

La història rural és potser el domini més tradicional i més fecund, quant a volum de producció, i això perquè el gruix de la documentació conservada hi concerneix, la qual cosa és ben lògica atesa la omnipresència del camp i la seva gent en el món medieval. Amb excepcions notables, però, no diríem que les novetats més grans es troben en aquest sector.

Com ja hem dit abans, la novetat més gran és la creació *ex novo* d'una escola d'estudiosos de les finances i la fiscalitat que ha proporcionat ja un volum considerable de treballs d'investigació, tots ells de gran qualitat, treballs que ens proporcionen una visió nova de la història del poder i de la seva intersecció amb la societat.

L'arqueologia medieval té més tradició, però ha estat els darrers anys que la pràctica d'aquesta disciplina i la visió del passat que amb l'arqueologia s'obté ha començat a estendre's ampliant la visió que comunament es tenia de la societat medieval. Les dues escoles d'arqueologia que treballen a Catalunya, amb metodologies que ens semblen parcialment diferents, més que oposar-se o rivalitzar entre elles en realitat es complementen en la mesura que analitzen temps, societats i parcel·les diferents del passat.

L'alimentació i les crisis de subsistència marquen una altra línia de treball també molt nova com a tal, però que ja ha començat a donar fruits. Podem suposar que, en la mesura en què l'historiador és sensible als problemes del seu temps, aquest front historiogràfic tindrà continuïtat. I la raó és clara: enllaça amb les preocupacions socials del present, mostrant que les societats passades es van enfrontar a conjuntures que tenen certs paral·lelismes amb l'actual.

L'escola d'història de les dones o de la història de gènere té més tradició a casa nostra. No és, per tant, una moda o un sector del treball historiogràfic al qual s'hagin dedicat algunes historiadores de forma conjuntural. El temps transcorregut des dels inicis de l'escola fins avui amb el volum de publicacions, tesis i altres activitats científiques ho demostra. El treball fet és més que notable i la incorporació de noves fornades de dones medievalistes a la investigació en temes de gènere mostra que l'escola és ben viva i té futur. I això és així no només per la qualitat indiscutible de les caps visibles de l'escola, sinó també perquè els ròssecs de les nostres tradicions culturals, els rols familiars i les formes de vida i d'organització del treball en la societat encara estan afectats per prejudicis i

discriminacions de sexe, que expliquen i legitimen la dedicació de no poques historiadores a investigar en el passat les arrels d'aquest present.

Finalment, l'escola d'historiadors del dret i de les institucions. És una escola tan antiga com l'escola d'història rural o més, però antiguitat no és encarcarament. L'escola s'ha renovat fent entrar en l'anàlisi noves temàtiques i, en alguns casos, establint línies de col·laboració amb altres escoles com la dels historiadors de la fiscalitat i les finances, i la dels historiadors del món rural.

Anys enrere, llegint una tesi doctoral francesa que estava a punt de ser defensada, dedicada a història medieval de Catalunya, i en la qual el doctorant demostrava estar molt al corrent de la historiografia catalana més actual, vaig topar (que em perdonin l'ús de la primera persona en aquest paràgraf) amb l'afirmació següent referida a nosaltres, el medievalistes catalans: «no es llegeixen entre ells ni se citen». Confesso que no em va sorprendre gaire, perquè ja havia sentit de paraula alguna opinió semblant. Ara bé, posada per escrit feia més impressió. No hi estava gaire d'acord, però, al capdavall, la mirada des de fora deu ser més objectiva que la de dins. En tot cas, si això era així encara no fa gaires anys, i potser (i subratllo l'adverbi) se'n podria trobar l'explicació en prejudicis ideològics heretats de la lluita contra la dictadura, actualment diria que ja no ho és tant, amb una lamentable excepció: la impressió, per no dir la certesa, que els medievalistes, en general, no estem al corrent com deuríem dels treballs de les nostres companyes de professió, les que abans he agrupat amb la denominació d'historiadores de la dona o historiadores de gènere. També he d'afegir que alguna cosa queda d'aquell passat, alguna cosa que es barreja amb una certa miopia intel·lectual, i amb una pèrdua d'atractiu de la disciplina. Un exemple servirà per explicar-me millor: la lectura d'una tesi doctoral és en països historiogràficament avançats, com França, un esdeveniment acadèmic de primera magnitud, que congria la presència no només dels professors del departament concernit sinó d'altres de la mateixa universitat i de col·legues d'altres universitats, a vegades força allunyades. Entre nosaltres això no passa o passa molt rarament, de manera que la lectura de la tesi, per valuosa que sigui l'obra presentada, transcorre, com diríem, en la més estricta intimitat.

No voldríem acabar, però, sense ressaltar alguns aspectes positius –avui se'n diria punts forts– de la medievalística catalana actual. Potser el més positiu és l'obertura a l'exterior, la col·laboració en projectes internacionals i els intercanvis amb universitat estrangeres, amb tot el que això ha significat i significa de renovació metodològica i temàtica. I com que aquí tenim uns arxius extra-

ordinaris, i les noves fornades de medievalistes estan més ben formades que les precedents, el resultats avui són millors que ahir. Ho continuaran essent en el futur? La llavor, com s'ha vist, és bona i abundosa, però caldrà veure si la crisi que ens oprimeix i la deriva del món occidental, sobretot la zona euro, amb les polítiques d'ajustament pressupostari, no acabaran ofegant-nos. De fet, ja és una evidència de fa temps que l'ajut públic a la recerca fa prevaler les ciències en detriment de les humanitats, i, dintre d'aquestes, la història contemporània en detriment de la resta. Tot i així, com que hi havia recursos, la disciplina ha sobreviscut i fins i tot prosperat, però potser aquesta vegada el futur ja no serà millor. Tant de bo m'equivoqui!

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 299-328
DOI: 10.2436/20.1001.01.133

UN QUART DE SEGLE D'HISTÒRIA MODERNA DE CATALUNYA: BALANÇ HISTORIOGRÀFIC APROXIMATIU

Eva Serra i Puig
Universitat de Barcelona

Lliurat el 15 de desembre de 2014. Acceptat el 3 de febrer de 2014

Resum

Balanç aproximatiu a la historiografia de la Catalunya moderna. L'article analitza les noves aportacions en relació amb tres tipus de blocs temàtics: els estudis socioeconòmics, els estudis politicosocials i els estudis de cultura. L'autora pensa que han format part de les novetats historiogràfiques de la Catalunya moderna estudis sobre la distribució territorial de la població i treballs sobre els canvis en les estructures productives agràries i manufactureres i, pel que fa a la política, una percepció nova i reivindicativa del paper històric de les institucions pròpies, especialment les Corts i la Generalitat, que ha tendit a modificar el discurs històric polític. Pel que fa a la cultura, els estudis sobre història, llengua i pensament jurídic han començat a ocupar un bon espai, de la mateixa manera que els treballs sobre gènere, alimentació, clima o art.

Paraules clau

Historiografia, Catalunya, segles xvi-xviii.

A quarter of a century of modern history in Catalonia: an approximate historiographical review

Abstract

An approximate review of the historiography of modern Catalonia. This article analyses recent developments regarding three broad areas: socio-economic studies, political-social studies and cultural studies. The author believes that the following have formed part of the new historiography of modern Catalonia: studies of the geographical distribution of the population, studies of changes in

agricultural and manufacturing production structures and policies regarding a new perception of the role claiming the historical role of its institutions, especially the parliament and government, which has tended to modify historical political discourse. As for culture, studies on history, language and legal thought are starting to claim their place, in the same way as studies of gender, food, climate or art.

Keywords

Historiography, Catalonia, 16th-18th century.

L'article no pretén ser cap balanç metòdic elaborat i detallat de bibliografia i articles de revista. Un recorregut complet obligaria a una revisió sistemàtica, si més no, de les revistes *Afers*, *Manuscrits*, *Pedralbes*, *Recerques* i *L'Avenç* en la seva etapa més historiogràfica i de les actes dels congressos d'història moderna, entre moltes altres publicacions.[1] El text actual, doncs, pretén simplement ser un recorregut que intenta verificar quins han estat els avenços més importants de la història de Catalunya en el darrer quart de segle. Això ens obliga a compulsar-ho a través, no pas sempre, d'estudis generalistes, però sobretot a través d'estudis sectorials. Tot i que també caldria fer un balanç a partir de les històries de Catalunya sortides en els darrer quart de segle en relació amb la història moderna, des de la *Història dels Països Catalans* d'Edhasa fins a la *Història de Catalunya* d'Edicions 62 o la d'Enciclopèdia Catalana, passant per la d'Ariel i la *Història moderna de Catalunya* de la Universitat Oberta, entre d'altres.[2]

1. Un balanç molt complet, sobretot pel que fa a Barcelona, és el de Josep Maria Torras i Ribé, «Un decenni d'historiografia sobre la Barcelona moderna (1982-1992)», a *III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1993, II, p. 301-314.

2. Albert Balcells (coord.), *Història dels Països Catalans*, Barcelona, Edhasa, 1980-1981, 3 vol. (amb les col·laboracions per a l'època moderna d'Eulàlia Duran, Manuel Ardit i Núria Sales); Pierre Vilar (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1989, vol IV: *Els segles de la decadència. Segles XVI-XVIII* (de Núria Sales) i 1988, vol V: *La fi de l'antic règim i la industrialització* (de Josep Fontana, el qual arrenca amb una bona síntesi sobre el segle xviii socioeconòmic); *Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. 4: *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII* (Eva Serra i Xavier Torres i Sans, dir.) i 1995, vol. 5: *Desfeta política i embranzida econòmica. Segle XVIII* (Joaquim Albareda, dir.); Ricardo Garcia Carcel, *Història de Cataluña siglos XVI-XVII*, Barcelona, Ariel,

Els estudis sectorials, que toquen fenòmens vinculats a les estructures socioeconòmiques i a les estructures juridicopolítiques, apunten a canvis substancials ja assumits o en procés de ser-ho en les lectures generalistes.

Els segles xv a xvii han estat segles que, tot i la seva substancial importància, per tal com són l'etapa de creació de l'Estat i de formació del capitalisme –i són dos aspectes que ens afecten de manera directa–, han tingut potser menys cultivadors que no la història medieval i la contemporanista. Segurament per raons de complexitat documental i d'allunyament temporal, sense la connotació mítica de què gaudeix el món medieval. No ha estat precisament la franja històrica més atractiva per al món estudiantil universitari. Ara segurament aquest distanciament o estranyament l'està patint el segle xix, potser perquè el món europeu està deixant de ser fabril o industrial vuitcentista.

Tanmateix, dins la història moderna hi han tingut lloc els canvis més significatius de la nostra història; encara més, molts problemes de l'actualitat catalana i europea no es poden entendre sense aquesta etapa de la història. No passem pas del món medieval al contemporani sense solució de continuïtat. Una demostració d'aquest defecte el trobem en la mateixa *Notícia de Catalunya* de Vicens Vives, on les pàgines dedicades als segles xvi i xvii hi són insubstancials, per no dir del tot errònies. Vicens, emmirallat pel fenomen de la monarquia autoritària i Amèrica, va desestimar i ridiculitzar la història moderna de Catalunya i això ens ha afectat, malgrat Reglà i Elliott. Unes poques perles que ja he reproduït en d'altres ocasions ho demostren. Posant l'accent en la crisi baixmedieval, per Vicens, després de la crisi del xv, Catalunya en els segles xvi i xvii passa a ser un país quasi sense historia.

> El segle xvi és la dolça vida del no fer res: ni humanisme, ni renaixement, ni América. Mentre els catalans es gronxaven en la ignorància de l'estat i dels ressorts del poder, Castella es familiaritzava amb el minotaure i es feia la simbiosi Castella-Espanya, i a Catalunya ningú no alçava la veu contra el pactisme quan ja no satisfeia l'esperit dels temps.[3]

1985; Pere Gifre i Joaquim Albareda, *Història de la Catalunya moderna*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya – Pòrtic, 1999.

3. Jaume Vicens Vives, *Notícia de Catalunya,* Barcelona, Destino, 1962, p. 172-176. La primera edició és de 1954.

Pel que fa a la Guerra dels Segadors, l'opinió vicentiana també és de menysteniment. «L'esforç col·lectiu que li demana la monarquia»,[4] és a dir, la pressió de la fiscalitat imperial, és presentada com un necessari esforç col·lectiu i no veu cap argumentari polític en les queixes al rei de 1640, només memorials amb arguments d'ordre social i econòmic i no pas ideològics o polítics,[5] separant una cosa i l'altra tal com fan alguns polítics avui. Vicens, doncs, desactiva les raons polítiques de la Guerra dels Segadors. La revolució del xvii, segons ell, «no té braó, està mancada d'imaginació política. El país s'havia acontentat i s'acontentava amb les engrunes de la menjadora de les institucions catalanes. Havia perdut contacte amb la realitat del poder i grandesa (era una política lligada al compro i dono)». Finalment, pel que fa a la Guerra de Successió, Catalunya torna a fallar del tot, altra vegada, segons Vicens, per manca de comprensió de l'Estat modern.[6] «Entre intrigues internacionals», diu, ja que Vicens no dóna la categoria de relacions diplomàtiques als moviments vigatans inicials de la guerra, «les classes dirigents van arrossegar el poble menut per abandonar-lo després per por a la revolució». Filipistes i austracistes foren, segons Vicens, els realitzadors de la Nova Planta.[7] La història no perdona els retards: «Catalunya enterrava el jurisconsultisme envellit i coneixia l'estat modern», això sí, «en termes poc falaguers».[8]

Per Vicens, el país durant els segles xvi i xvii és un país que només aguanta en el marc d'unes estructures d'arrel medieval, però que no transforma ni es transforma.[9] Vicens també fa jugar el tema de la crisi baixmedieval com el factor substancial d'una debilitat catalana que esdevindria quasi congènita al llarg d'aquests dos segles moderns. Dit això, cal afirmar que Vicens va excloure del tot el pactisme de la modernitat política, posant així un nus gordià difícil de desfer per la historiografia posterior. Ja he dit en una altra ocasió que el reforçament dels estats europeus després de la Segona Guerra Mundial[10] és un factor que cal tenir present per entendre que la visió de Vicens no era aïllada, i que explicaria

4. Jaume Vicens Vives, *Notícia...*, p. 152.
5. Jaume Vicens Vives, *Notícia...*, p. 153.
6. Jaume Vicens Vives, *Notícia...*, p 200-202.
7. Jaume Vicens Vives, *Notícia...*, p. 202-203.
8. Jaume Vicens Vives, *Notícia...*, p. 176.
9. Jaume Vicens Vives, *Notícia…*, p 75.
10. No és per casualitat que des de 1950 el tema de la monarquia absoluta i l'estat fos preferent en els Congressos de Ciències Històriques.

prou bé que el nostre segle xvii hagi quedat marcat durant molts anys per la interpretació vicentiana. El mateix J. H. Elliott navegava en aquesta direcció, i ha tingut una gran influència en la caracterització del nostre passat històric del segle xvii. Parlo d'això perquè Vicens i Elliott han gaudit de bona salut durant temps, i potser allò que més ha canviat en els darrers vint-i-cinc anys ha estat la visió dels segles xvi i xvii entesos com a decadents. No cal confondre la noció de *decadència* amb els termes que empra Núria Sales,[11] que es limita a parlar de decadència en la mesura que la llengua del país quedava submergida dins l'hegemonia hispànica, amb conseqüències importants, pel tal com quedava minoritzada en el terreny de la impremta i el poder i tendia a la fragmentació, com ho han demostrat els estudis d'August Rafanell.[12] En canvi, com a societat civicoinstitucional i en el marc de la vida política i particular pròpies emprengué un camí d'una gran potencialitat. En tot cas, el contrast entre la vigoria civil catalana i la limitació del seu pes polític seria el fet a destacar d'aquells segles, dels quals havia de sorgir la vida urbana i industrial del xix, si bé el xviii consolidava una derrota política en la qual perdia els seus instruments polítics.

En els darrers vint-i-cinc anys les coses han començat a canviar. Jo només em referiré a allò que han estat nusos historiogràfics que han començat a ser desfets, i verificaré com han començat a canviar molts dels tòpics dels nostres segles moderns i, amb ells, la interpretació d'aquest espai del nostre passat històric.

Passarem, doncs, a identificar més detalladament aquest viratge a partir d'alguna bibliografia, en cap cas l'única ni la definitiva i, tot s'ha de dir, sempre amb el risc d'exclusions injustes. Ho faré segons la cronologia i segons l'organització ja clàssiques dels fenòmens històrics, tot i reconèixer que és difícil situar l'ordre d'aquests fenòmens. Perquè es comprengui millor ho faré per parts seguint les pautes tradicionals de demografia, economia, política i societat, posant l'accent en moments històrics concrets per visualitzar millor el que vull dir.

11. Núria Sales, *Els segles.de la decadència.* Prou que es veu que Sales no posa cap etiqueta tancada a la paraula *decadència*, per exemple, en el seu capítol «Prosperitat o penúria?» (p. 396-401).

12. August Rafanell, *La llengua silenciada. Una història del català del Cinc-cents al Vuitcents*, Barcelona, Empúries, 1999. També, August Rafanell, «La llengua: els límits de la castellanització», a *Història, política, societat i cultura...*, p. 238-255.

Revisió del tema del país decadent en termes demogràfics i economicosocials

Actualment està sent revisada la crisi del segle xv tant des del punt de vista socioeconòmic com des del juridicopolític. D'una banda, Gaspar Feliu[13] pensa més en una societat en transformació que no pas en una mera i llarga crisi. D'altra banda, Jaume Sobrequés, Josep Fernández Trabal i Imma Muxella[14] reinterpreten la crisi entre l'autoritarisme de Joan II i el pactisme de les institucions de la contesa del segle xv en termes no autoritaris. L'oposició institucional contra Joan II oposaria de manera empírica, al model autoritari, un model polític alternatiu amb capacitat per oferir fins i tot alternatives legislatives pròpies i vàlides agràries i municipals, fet que ha quedat soterrat per l'omnipresència del Trastàmara intervenint per interessos dinàstics, patrimonials i familiars en els conflictes socials agraris i municipals catalans. Menestrals i pagesos havien quedat com qui diu abduïts per la intervenció suposadament redemptora del monarca, i sense la prepotència militar de la monarquia tenien prou eines per limitar el poder feudal.

Ha estat revisada la noció de *decadència* –que no vol dir eliminada, ja ho he dit– en determinats aspectes com els lingüisticoculturals, tot i que també en aquests la visió és determinista, per tal com el desenterrament de la vida manuscrita està demostrant més vitalitat de com a estones s'havia pensat.[15] Aquesta revisió ha començat per la mateixa demografia. Segons Reglà la unió de Corones comportà la formació d'una monarquia imperial, els membres de la qual gaudien d'una realitat demogràfica molt diferent en nombre i densitat. Reglà insistia en el contrast entre una Castella de quasi sis milions d'habitants i una Catalunya d'uns

13. Gaspar Feliu, «La crisis catalana de la edad media: estado de la cuestión», a *Hispania* LXIV/2, 217 (2004), p. 435-466.

14. Entre d'altres treballs de Jaume Sobrequés, per exemple: «El primer memorial de greuges del catalanisme polític: l'ambaixada de la Diputació del General i del Consell del Principat a Joan II, 1460-1461», a *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 16 (2005), p. 9-35; Josep Fernandez Trabal, «El conflicte remença en la Catalunya del segle xv (1388-1486)», a *Afers. Full de Recerca*, 42-43 (2002), p. 587-624; Imma Muxella, *La Terra en guerra. L'acció de les institucions durant el regnat de Renat d'Anjou (1466-1472)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, 2013.

15. Ho verifiquen no sols l'exhumació i els nous estudis d'obres com els *Col·loquis de Tortosa* de Despuig, entre d'altres, sinó també els magnífics *Repertoris* dirigits per Eulàlia Duran i publicats per la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC.

tres-cents quaranta mil habitants.[16] També en aquest sentit s'expressava Pierre Vilar quan parlava de decadència catalana i impuls castellà i atribuïa menys de quatre milions a Castella i 350.000 habitants a Catalunya, tot i que en ambdos casos les densitats eren febles.[17] Ara bé, en els darrers anys, sense negar aquesta evidència, les percepcions, que no s'han reduït al nombre, han insistit en l'observació dels canvis de ritme en positiu, en la cronologia d'aquests canvis de ritme, en els fenòmens de la immigració i en els canvis de llur redistribució territorial. Els estudis demogràfics, començant pel pioner de Nadal i Giralt sobre la població catalana de 1553-1717 (de 1960), han viscut una gran empenta: estudis sobre fogatges i cadastres i censos puntuals eclesiàstics o militars, estudis sobre registres parroquials, estudis sobre l'impacte de la immigració,[18] estudis sobre la urbanització catalana. Ja s'observen guanys de població de 1497 a 1626 (el 111,6%), una baixa de 1612 a 1655 (una pèrdua del 24,8%) i una alça de 1655 a 1717 (un guany del 42,2%) (Nadal, 1983). Si bé en l'etapa de 1497 a 1553 l'increment seria moderat, de l'ordre del 20%, en la segona, que arribaria fins a 1626, l'increment s'acceleraria i acabaria sumant un 75%, i el fet s'explica pel saldo positiu del corrent migratori occitanofrancès. Nadal conclou de manera sintètica, segons diu Simon, que es pot parlar «de gran davallada en el curs dels segles xiv i xv, de redreç espectacular durant el xvi i de tendència a l'estancament en el xvii». Antoni Simon, sobre la base de molts estudis locals, fa algunes matisacions a Nadal, és menys optimista pel que fa al període 1497-1553 i menys pessimista pel que fa a la tendència a l'estancament del segle xvii. No sempre els censos demogràfics són fiables, i Simon pensa que de 1550 a 1630 Catalunya havia superat el sostre dels 500.000 habitants. Els estudis sobre les migracions occitanes han gaudit recentment dels treballs de Joan Peytaví sobre les vegueries nord-catalanes del Rosselló, Conflent i part de la Cerdanya.[19] D'altra banda, a la migració exògena cal sumar-hi els mo-

16. Joan Reglà, *Introducció a la història de la Corona d'Aragó*, Palma de Mallorca, Moll, 1969, p. 86.

17. Pierre Vilar, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1964, vol II, p. 215.

18. Antoni Simon ha fet més d'un balanç bibliogràfic sobre els estudis demogràfics de la Catalunya moderna, com «La demografia histórica en Cataluña. Un balance bibliográfico», a *Boletín de la ADEH*, vol. 7, exemplar 2, p. 37-60 (1989) i «La població catalana a l'època moderna. Síntesi i actualització», a *Manuscrits*, 10 (1992) p. 217-258.

19. Joan Peytavi, *Antroponímia, poblament i immigració a la Catalunya moderna. L'exemple dels comtats de Rosselló i Cerdanya (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, IEC, 2010.

viments de població interns. Pierre Vilar va fer, en el seu moment, aportacions prou significatives sobre la mobilitat interna de la població catalana i un model d'identificació de diverses Catalunyes. Recentment, ha estat Garcia Espuche qui n'ha elaborat una interpretació més precisa,[20] si bé la seva Catalunya oblida les vegueries del Rosselló, el Conflent i la Cerdanya, i en ella no hi cap la Catalunya occidental ni del Camp de Tarragona, dels quals n'ha parlat Valentí Gual.[21] L'anàlisi de la demografia ha encetat els estudis sobre crisis de subsistència i epidèmies, i entre ells Simon destaca els de M. Camps Surroca i M. Camps Clemente (1985) i Narcís Castells i estudis sobre el sistema sanitari de l'època. El xviii es beneficia de la desaparició de la pesta i de l'avançament de l'edat del matrimoni, i s'ha obert un debat sobre fiabilitat de censos i nivells de població i creixement del xviii català. Possiblement Catalunya a finals del xvii era més plena del que suposem i el creixement del xviii hauria de ser matisat.

Per la via de la demografia s'ha arribat també a la història de la pobresa, i en aquest sentit, i seguint les petjades del professor Stuart J Woolf, ha estat important el llibre de Montserrat Carbonell sobre la institució barcelonina de la Misericòrdia.[22]

Un altre terreny d'estudis de la Catalunya moderna ha estat la història agrària, que deu molt a l'impacte de la *Catalunya dins l'Espanya moderna* de Pierre Vilar. En aquest àmbit s'ha anat més enllà del segle xviii vilarià. Ha estat demostrada l'existència de canvis profunds en les estructures agràries i en les estructures productives manufactureres. Jo mateixa vaig dedicar la tesi doctoral a la Catalunya agrària del segle xvii, sobretot al Vallès. Els quaderns de delmes, els arrendaments i els contractes notarials van permetre observar l'evolució de la renda senyorial, com ho verifica Montserrat Duran,[23] però també la diferència entre renda senyorial o feudal i renda de la terra, la penetració de les lleguminoses a finals del segle xv, el processos d'especialització i els canvis en el domini i la possessió pagesa en l'enllaç entre l'etapa de la pau pagesa de 1486 i el segle

20. Albert Garcia Espuche, *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*, Madrid, Alianza, 1998, p. 25-88.

21. Valentí Gual, *Vida i mort a la Conca de Barberà a l'edat moderna (Rocafort de Queralt, s. XVI-XVIII)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1988.

22. Montserrat Carbonell, *Sobreviure a Barcelona: dones, pobresa i assistència al segle XVIII*, Vic, Eumo, 1997.

23. Montserrat Duran, «L'evolució de l'ingrés senyorial a Catalunya (1500-1799)», *Recerques*, 17 (1985), p. 7-42.

xvi, la qual cosa permetia observar que la lluita contra els mals usos no havia estat l'única reivindicació pagesa, sinó també la lluita pel domini directe en el marc de l'emergència de la diferenciació social pagesa. Entre els segles xv i xviii, en el llarg temps, han treballat sobre aquests temes Rosa Congost, Montserrat Duran, Llorenç Ferrer, Pere Gifre, Ramon Planes, Montserrat Richou, Eva Serra, Enric Tello, Francesc Valls, Enric Vicedo i molts d'altres. S'han ampliat les Catalunyes de Pierre Vilar (no és el mateix la Catalunya central de Ferrer Alós que la Catalunya de les Terres de l'Ebre de Pasqual Ortega).[24] També s'ha observat que l'anàlisi de l'evolució de la renda senyorial cal que tingui present les novetats que escapaven del règim senyorial, tant pel que fa a les pràctiques dels senyors com pel que fa sobretot a les pràctiques dels pagesos. El masos de la Catalunya oriental han estat objecte de seriosos estudis.[25] S'ha posat llum, també, als comunals; ho comença Elisa Badosa el 1984 amb el seu article «El cercamiento de tierras en Catalunya (1770-1820)».[26] El 2002 Rosa Congost feia un important balanç sobre la qüestió en la seva col·laboració titulada «Comunales sin historia» en la trobada interdisciplinària de Salamanca de 2002.[27]

24. Pel que fa a la bibliografia d'aquests autors i molts d'altres, com Jacint Bonales, Jordi Andreu Sugranyes o Carles Maristany, remeto a Emili Giralt (dir.) i Josep M. Salrach (coord.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. III, *Edat Moderna* (Eva Serra, coord.), Barcelona, Universitats dels Països Catalans – Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació, 2008. També cal tenir present les referències de Rosa Congost, Gabriel Jové i Giuliana Biagioli (ed.), *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània. Masos, possessions, poders*, Girona, CCG, 2003.

25. A càrrec d'Elisa Badosa, Rosa Congost, Llorenç Ferrer, Pere Gifre, Joan Antoni Padrós, Ramon Planes, Eva Serra, Ignasi Terrades i Francesc Valls. De nou remeto a *L'organització de l'espai rural...* i a *Història agrària dels Països Catalans...* Posterior a aquests treballs i a aquesta intervenció de balanç, acaba de sortir i mereix ser destacada l'obra de Pere Gifre, *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (vegueria de Girona, 1486-1730)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2012.

26. *Revista de Historia Económica* (1984) p. 149-161 i, més tard, amb «Endeutament col·lectiu i desaparició de bens comunals a la segona meitat del segle xviii», *Pedralbes*, 10 (1990), p. 51-66.

27. A *Historia de la propiedad en España: bienes comunales, pasado y presente*. II. *Encuentro interdisciplinar. Salamanca, 31 de mayo – 3 de junio de 2002*, p. 291-328. Amb anterioritat i en col·laboració amb Mònica Bosch, Rosa Congost havia publicat el 1997 «Els "bans", la lluita per l'individualisme agrari a Catalunya», a Ramon Arnabat (coord.), *Moviments de protesta i resistència a la fi de l'antic règim*, Barcelona, PAM, 1997, p. 137-156. També en col·laboració amb Pere Gifre i Mònica Bosch, el mateix any publicava «Los "bandos", la lucha por el individualismo agrario en Cataluña. Primeras hipótesis (siglos xvii-xix)», a *Noticiario de Historia Agraria*, 13 (1997), p. 65-88.

El terreny de la desaparició o l'evolució dels comunals ha estat estudiat des de moltes perspectives. Jordi Olivares, en el seu treball *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria. Conflictivitat social i litigació a la Reial Audiència 1591-1662*, [28] ens informa que la pressió fiscal de la Guerra dels Segadors arruïnà els municipis, i la conseqüència de l'endeutament fou la venda i la privatització de molts comunals. D'altra banda, M. A. Sanllehy i Josep M. Bringué[29] han estudiat l'evolució dels comunals a les zones de muntanya on allò que es privatitza són més les herbes que no la terra comunal, mentre que Gaspar Feliu[30] observa l'emergència de noves emfiteusis (ben diferents de les medievals) a les terres de l'Urgell i la reconversió de la jurisdicció senyorial en terres de drets eminents.

Així doncs, la història agrària ha avançat molt en la identificació de la diversitat estructural al si de Catalunya, seguint les petjades de les Catalunyes de Vilar. Al costat, doncs, de la Catalunya Vella, amb les seves clàssiques emfiteusis d'evolucions distintes, han començat a ser estudiades, en períodes diversos, la muntanya, la Catalunya occidental i també la Catalunya postmorisca. L'obra de síntesi *Història agrària dels Països Catalans*, de 2008, posa en evidència aquesta renovació de la historiografia agrària, i els projectes dels equips en curs de Rosa Congost i Ramon Garrabou ho demostren, així com la revista *Mestall* i la col·lecció «Estudis» de la *Biblioteca d'Història Rural* de la Universitat de Girona.

En el terreny de la producció manufacturera també hi ha hagut considerables canvis de perspectiva. L'anàlisi comarcal ha obligat a observar el país en termes més rurals que no merament agraris, i el terreny manufacturer ha obligat a situar la manufactura fora de les muralles urbanes. Evidentment, la historiografia internacional ha ajudat a fer el tomb. De la mateixa manera que, per exemple, els estudis d'urbanització d'Europa d'un De Vries expliquen el model de Garcia Espuche, els estudis de Kriedte, de Medick, de Schlumbohm o de Maxine Berg expliquen l'aplicació de les anàlisis de la protoindustrialització o de la industrialització abans de la industrialització en el cas català. Pierre Vilar ja havia observat les revoltes de dones de la Barcelona dels segles moderns contra

28. Lleida, Pagès, 2000.

29. M. Àngels Sanllehy, *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII). Dels usos comunals a la dependència econòmica*, Tremp, Garsineu, 2007, 2 vol.; Josep M. Bringué, «Comunitats, senyors i societat rural al Pallars Sobirà (segles xv a xvii)», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 29/2 (1998) p. 135-152.

30. Gaspar Feliu, *El funcionament del règim senyorial a l'edat moderna: l'exemple del pla d'Urgell*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1990.

la sortida de la llana en brut de Barcelona, fet que estava lligat a processos de descorporativització de la producció. Pel que fa a la descorporativització de les manufactures en els segles moderns, hi han treballat Garcia Espuche i Xavier Torres i Sans.[31] Garcia Espuche ha demostrat l'estret vincle existent entre urbanització i producció manufacturera i com s'articulen especialització i territori. I, actualment, Jaume Dantí ha posat matisos al triangle de la Corona de Barcelona tot observant una més gran multiplicitat de corones.[32] En aquest tema sobresurten els estudis de Jaume Torras Elias, sobretot pel que fa al segle xviii. A part d'estudis teòrics,[33] Jaume Torras Elias ha plantejat les connexions entre especialització agrícola i indústria rural,[34] en moments en els quals els gremis estudiats per Pere Molas es trobaven amenaçats,[35] i Torras Elias ha desenvolupat la qüestió segons el clàssic tema de camp i ciutat. Jaume Torras ha estudiat també les noves formes de treball productives en diversos articles fins culminar en la seva obra *Fabricants sense fàbrica*.[36] Aquest terreny d'anàlisi ha permès a Jaume

31. Albert Garcia Espuche, *Un siglo decisivo...*; Xavier Torres i Sans, «Manufactura urbana i indústria rural», a *Història política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. IV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 106-121.

32. Jaume Dantí, «Barcelona i la xarxa urbana catalana als segles xvi-xvii», a Jaume Dantí (coord.), *Ciutats, viles i pobles a la xarxa urbana de la Catalunya moderna*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2005, p. 9-39.

33. Jaume Torras Elias, «La industria precapitalista y las tesis sobre la "protoindustrialización"», a *Industrialización y nacionalismo: análisis comparativos. Actas del I Coloquio vasco-catalán de Historia*, Bellaterra, Servei de Publicacions UAB, 1985, p. 63-72. Aquest investigador també ha fet balanços sobre la qüestió: Jaume Torras Elias, «La "protoindustrialización": balance de una peripecia historiográfica», a *Áreas. Revista de Ciencias Sociales* (1989), p. 83-88; Jaume Torras Elias, «Transformacions agràries i indústria rural: qüestions obertes», a *Estudis d'Història Agrària*, 2007, p. 155-164.

34. Jaume Torras Elias, «Gremis i indústria rural a la Catalunya moderna», a Miguel Gutiérrez Poch (coord.), *La industrialización y el desarrollo económico de España. Homenaje a Jordi Nadal*, vol. II, 1999, p. 925-935; Jaume Torras Elias, «Especialización agrícola e indústria rural en Cataluña en el siglo xviii», *Revista de Historia Económica* (1984), p. 113-127; Jaume Torras Elias, «Ciutat i Camp», *Manuscrits* (1997), p. 247-256.

35. Pere Molas, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII: la estructura corporativa ante el comienzo de la revolución industrial*, Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1970.

36. Jaume Torras Elias, *Fabricants sense fàbrica: els Torelló d'Igualada (1691-1794),* Vic, Eumo, 2007. L'havien precedit els articles següents: Jaume Torras Elias, «Estructura de la indústria precapitalista. La draperia», *Recerques* (1981), p. 7-28; Jaume Torras Elias, «Gremios, familias y organización del trabajo: las cofradías de oficio en los siglos xvii y xviii», a Santiago Castillo (coord.), *El trabajo a través de la historia: Actas del II Congreso de la Asociación de Histo-*

Torras abordar d'altres temes en part afins: el de les xarxes comercials[37] i el del consum.[38] I en el terreny del consum hi han excel·lit Montserrat Duran, Belén Moreno i Lidia Torra Fernández.[39]

En el terreny del comerç han estat identificades circulacions comercials abans ignorades. Així, la vella polèmica entre comerç mediterrani en decadència i comerç atlàntic oblidat o prohibit als catalans també ha caminat força. Els catalans també anaven a Amèrica, ja n'havia parlat Pierre Vilar en estudiar les fires de Castella, i també ho havia tingut en compte un estudi de joventut de Fontana que havia posat en evidència la importància que anava adquirint el ritme comercial atlàntic, fets que foren seguits per Martínez Shaw, mentre que Pere Molas destacava la relació entre producció i comerç.[40] Ara bé, aquesta investigació ha anat enriquint-se amb els estudis de Garcia Espuche, que ha distingit entre viatges mediterranis, ponentins i atlàntics. Pel que fa als segles xvi i xvii, no només podem parlar d'atlantisme, mediterrani i ponent sinó també de circuïts transpirinencs, que són una aportació que posa en sordina les fronteres dels reis, tot i que aquestes s'acabarien imposant.[41] El vell debat prohibicionista està

ria Social (2. Córdoba, abril de 1995), 1996, p. 171-180; Jaume Torras Elias, «Fabricants sense fàbrica. Estudi d'una empresa llanera d'Igualada (1726-1765)», *Recerques* (1987), p. 145-160.

37. Jaume Torras Elias, «Mercados españoles y auge textil en Cataluña en el siglo xviii. Un ejemplo», a *Haciendo historia. Homenaje al profesor Carlos Seco*, 1989 p. 213-218; Jaume Torras eLIAS, «Redes comerciales y auge textil en la España del siglo xviii», a Maxine Berg (coord.), *Mercados y manufacturas en Europa*, 1995, p. 111-132.

38. Jaume Torras Elias i Bartolomé Yun Casalilla, «Historia del consumo e historia del crecimiento: el consumo de tejidos en España, 1700-1850», *Revista de Historia Económica* (2003), p. 17-42.

39. Montserrat Duran, Lidia Torra i Jaume Torras Elias, «El ajuar de la novia: el consumo de tejidos en los contratos matrimoniales de una localidad catalana, 1600-1800», a Bartolomé Yun Casalilla i Jaume Torras Elias (dir.), *Consumo, condiciones de vida y comercialización: Cataluña, Castilla, siglos XVII-XIX*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 1999, p. 61-70; Lidia Torra, «Pautas del consumo textil en la Cataluña del siglo xviii: una visión a partir de los inventarios "post-mortem"», a *Consumo...*, p. 89-106; Belén Moreno, *Consum i condicions de vida a la Catalunya moderna: El Penedès, 1670-1790*, Vilafranca del Penedès, Edicions i Propostes Culturals Andana, 2007.

40. Carlos Martínez Shaw, *Cataluña i la carrera de Indias 1680-1756*, Barcelona, Crítica, 1981; Pere Molas, *Comerç i estructura social a Catalunya i València als segles XVII i XVIII*, Barcelona, Curial, 1977.

41. Treballs en aquest sentit: M. Àngels Sanllehy i Eva Serra, «Comerç transpirinenc a Catalunya segons la documentació de la Generalitat de Catalunya (s. xvi-xvii)», a J. M. Minovez i P. Poujade (ed.), *Circulació de mercaderies i xarxes comercials als Pirineus (segles XIII-XIX) /*

sent matisat quan Núria Sales parla de monopoli sevillà. D'altra banda, tampoc no es pot menysvalorar el pes del monopoli de la corona atorgant via lliure segons els recursos fiscals que en pogués treure. En aquest sentit, els estudis de Delgado sobre el segle xviii són importants en la mesura que han posat l'èmfasi en la fiscalitat d'Estat en el monopoli americà i en l'observació de la llibertat de comerç amb Amèrica com una mesura de racionalitat fiscal, i al mateix temps ha observat que la marina mercant catalana és anterior a la llibertat de comerç amb Amèrica. Tot plegat és una bona interpretació, tant per situar el paper de la fiscalitat a l'Espanya dels Àustries com l'empenta socioeconòmica d'una Catalunya només aparentment fora dels circuïts comercials atlàntics.[42] Finalment Badosa, recentment traspassada, ha començat a revisar la suposada decadència completa del comerç mediterrani, i en aquest sentit es manifesta en la seva obra pòstuma *La Barcelona del Barroc*.[43] Jo mateixa he intentar plantejar la hipòtesi que la petició de galeres per part dels catalans i la seva obtenció a les Corts de 1599 no responia només a una voluntat defensiva sinó també comercial, i tal vegada hauríem d'interpretar la voluntat de disposar de galeres com una mena de projecte mercantilista amb la sobirania, mai no admesa, de la Diputació del General.[44] És evident que la política virregnal va instrumentalitzar i va fer la guitza a aquesta voluntat comercial mercantilista no merament defensiva. Això no vol dir que oblidem el paper de la pirateria o el corsarisme, que, tot i la seva importància, no té un estudi global propi.

De la producció i el comerç em trasllado a la política econòmica i financera del país. Els estudis dels darrers vint-i-cinc anys han anat més enllà de la política

Circulation des marchendises et réseaux commerciaux dans les Pyrénées (XIIIe-XIXe siècles). 7è Curs d'Història d'Andorra, 2003. Col·loqui d'Andorra, CNRS - Université de Toulouse – Le Mirail, 2005, vol. 2. p. 473-522; Patrice Poujade, *Le voisin et le migrant. Hommes et circulations dans les Pyrénées modernes (XVIe-XIXe siècle)*, Rennes, Preses Universitaires de Rennes, 2011 (Collection Histoire).

42. Josep M. Delgado, «Fiscalidad y comercio con América: los resguardos de rentas de Cataluña (1778-1799)», *Boletín Americanista*, 30 (1980), p. 69-88; Josep M. Delgado, «El libre comercio: mito y realidad», a Tomás Martínez Vara (coord.), *Mercado y desarrollo económico en la España contemporánea*, Madrid, Siglo XXI, 1986, p. 69-84.

43. Elisa Badosa, *La Barcelona del Barroc a través d'una família de comerciants: els Amat*, Barcelona, Fundació Noguera, 2012.

44. Eva Serra, «Les galeres de la Generalitat: només una política defensiva?», a *III Congrés d'Història Marítima de Catalunya. La gent de mar. Museu Marítim de Barcelona, 22, 23 i 24 de novembre de 2006*. [Edició en CD]

fiscal de la monarquia a Catalunya d'Elliott. S'han observat els moviments dels negociants catalans o de l'estalvi català en relació amb les finances reials, municipals i nacionals. Bernat Hernández ha verificat[45] que en la segona meitat del segle xvi els homes de negocis catalans van jugar amb els *juros* de la monarquia, però en sortiren escaldats i de 1580 ençà negoci i estalvi van començar a dirigir llurs inversions o a col·locar llurs estalvis a les hisendes municipals i de la Generalitat per raons de confiança (el rei no pagava i les institucions catalanes no permetien grans fortunes, però pagaven). Això també ho han verificat Badosa i Oriol Junqueras.[46] També Junqueras ha contemplat una racionalitat econòmica a nivell de Corona d'Aragó, per exemple entre llana aragonesa i producció drapera catalana, que explicaria, entre d'altres coses, l'odi dels catalans envers els genovesos, els almiralls i els banquers del rei, els quals durant els segles moderns es feren amb les llanes aragoneses i el blat sicilià destinat a les tropes imperials. Fins aquí les noves reflexions demogràfiques i socioeconòmiques.

Anàlisi de la societat política

Tot i la idea d'obscuritat de Joaquim Nadal en el seu treball sobre els segles xvi i xvii catalans de 1979, pel que fa als segles xvi i xvii catalans potser el que ha canviat més en el coneixement de la història política i de la societat, vistes des del cantó dels fenòmens sociopolítics, han estat tant o més els canvis en la interpretació que les novetats dels fets pròpiament dits. Per exemple, el bandolerisme era un tema força tractat; recordem el ric treball de Soler i Terol de 1909 sobre Rocaguinarda i els treballs de Reglà. Posteriorment s'hi va referir Elliott en el marc de la seva definició de Catalunya com una societat desordenada. Els estudis de Núria Sales i de Xavier Torres han contribuït a fer-ne una observació menys esquemàtica, lligada sobretot al nou valor concedit a les institucions i les constitucions històriques, de les quals en parlaré després. Núria Sales ha qüestionat la idea de l'empobriment de la noblesa, tot subratllant les prerrogatives polítiques i militars dels senyors jurisdiccionals, i ha posat l'accent en la coexistència de legalitats. Ha vist en les colles de bandolers més la continuïtat de

45. Bernat Hernández, «La fiscalidad en Cataluña en la segunda mitad del siglo xvi», a *Felipe II y el Mediterráneo*, Madrid, SECC, 1999, vol. I, p. 529-554 (en concret, p. 549).

46. Elisa Badosa, *La Barcelona del barroc...*; Oriol Junqueras, *Guerra, economia i política a la Catalunya de l'alta edat moderna*, Sant Vicenç de Castellet (Barcelona), 2005 (esp. p. 125).

les guerres privades, prou legals dins el sistema de les lleis catalanes, que no pas un factor derivat de cap desavantatge de la pobresa.[47] Xavier Torres ha descartat la teoria del bandolerisme popular de Hobsbawm i de Reglà a casa nostra.[48] Segons Torres, el bandolerisme ni és una singularitat catalana, ni és un fenomen dels segles moderns, ni té explicació malthusiana. Hi ha una continuïtat que enllaça medieval i modern i no és un fenomen estrictament muntanyenc, i també destaca el paper del bandolerisme del triangle Manresa-Barcelona-Vic, un triangle que fins i tot podríem fer coincidir amb la xarxa manufacturera de Garcia Espuche. Amb tot, Xavier Torres i Sans destaca un bandolerisme aristocràtic, el qual pretén preservar o maximitzar les seves rendes, independent del caràcter social de les quadrilles (sectors rurals o gremials sense feina) que expressarien, més que pobresa, canvis i competitivitat en un moment de creixement econòmic i trasbalsament de rendes senyorials o pageses. Si bé és cert que la urbanització de la noblesa traslladaria molts dels seus conflictes a ciutat, amb tot, el bandolerisme no és un fenomen estrictament aristocràtic. Aquest autor considera el fenomen fill d'una estructura encara feudal, però també «punt d'intersecció d'un seguit de tensions i d'antagonismes, característics de la societat de l'època i de natura a voltes diversa […] [de] caràcter interclassista i bigarrat».[49] Multifacètic repertori de conflictes on la transversalitat social coincidiria amb una gran competitivitat, dins una etapa de transició entre el sistema feudal i el derivat de les noves rendes de la terra i els nous ingressos d'una manufactura que està passant de la ciutat al món rural, amb rivalitats de tota mena, econòmiques, socials i polítiques. Seria l'expressió d'una lluita més estamental, encara que de classes (el verticalisme per damunt de l'horitzontalisme) però en procés de canvis en tots els sentits, que revela més una societat en transformació que no pas en decadència. És la monarquia qui n'ha fet una criminalització indiscriminada. És més, Núria Sales, pel seu cantó, ha vist que la paraula *bàndol* no tenia connotació criminal; és a partir de la política de la monarquia en el curs del segle xvi com assoleix aquesta connotació.

47. Núria Sales, *Senyors bandolers, miquelets i botiflers: estudis d'història de Catalunya. Segles XVI al XVIII*, Barcelona, Empúries, 1984.

48. Xavier Torres I Sans *Els bandolers (s. XVI-XVII)*, Vic, Eumo, 1991; Xavier Torres i Sans, *Nyerros i Cadells: bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna, 1590-1640*, Barcelona, RABLB - Quaderns Crema, 1993.

49. Xavier Torres i Sans, *Els bandolers...*, p 188.

Si dels estudis sobre bandolerisme passem als estudis sobre la justícia, observem que també aquesta ha estat un terreny en el qual la historiografia ha fet un camí notable. En el marc de les transformacions socioeconòmiques d'aquests segles la justícia adquireix un paper de primer ordre. L'Audiència en el seu vessant orgànic ha estat objecte d'alguns estudis com els de Miquel Àngel Martínez;[50] ara bé, aquí ens interessa com a institució que dirimeix conflictes de tota mena, és a dir, la litigació com a fet social. Tot i saber que la justícia en una societat de pluralitat de jurisdiccions es troba institucionalment repartida, com ha insistit Núria Sales,[51] també coneixem la importància de la Reial Audiència. Jordi Olivares, a través de les lletres citatòries, ha pogut esbrinar el caràcter dels plets senyorials i antisenyorials dirimits per la Reial Audiència i el valor social del dret plebeu de pledejar (l'evocació a l'Audiència),[52] un treball que ha estat també realitzat per Cots per al segle xviii.[53] Tant Olivares com Cots ens mostren el protagonisme de les universitats o els municipis en les seves lluites, especialment antisenyorials, per obtenir la jurisdicció reial que actualment en diríem dret públic sense interferències. Els tribunals locals han estat objecte d'estudi, com el de la batllia de Terrassa per Ismael Almazán o el de la de Vallclara per Núria Sales;[54] i, pel que fa a Barcelona, Capdeferro té en cartera una relació de l'exercici de la justícia sobre els metges per part del veguer, la qual cosa li ha permès identificar conversos molt més enllà de l'etapa de persecució visible i d'expulsió jueva. No es pot deixar de banda l'estudi de la justícia andorrana de Lars Martin Pohle, ple d'informació d'antropologia de muntanya.[55] També la publicació per part de Valentí Gual de la relació documental de la justícia del monestir de Poblet, amb unes rúbriques

50. Miquel Àngel Martínez, *Els magistrats de la Reial Audiència de Catalunya a la segona meitat del segle XVII*, Barcelona, Fundació Noguera, 2006.

51. Núria Sales, «Un problema metodològic: l'oblit de les cúries baronials en estudis sobre justícia i delinqüència: França i Espanya, segles xvi-xviii», *Afers*, 5/10 (1990), p 363-383.

52. Jordi Olivares, *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria: conflictivitat social i litigació a la Reial Audiència, 1591-1662*, Lleida, Pagès, 2000.

53. Albert Cots, «Aproximació a l'estudi dels conflictes senyorials a Catalunya (1751-1808)», *Estudis d'Història Agrària*, 6 (1983), p. 241-268.

54. Ismael Almazán, *Els camins de la justícia: ordre i desordre al Vallès dels segles XVI-XVIII*, Terrassa, Fundació Torre del Palau, 2000; Núria Sales, «Un cop d'ull al llibre de la cort dels batlles de Vallclara dels segles xvi i xvii», *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp*, 5 (1984), p. 115-122.

55. Lars Martin Pohle, *Perquè ara –gràcies a Déu– hi ha justícia*, Barcelona, PAM, 2008.

de síntesi pròpies, és una autèntica aportació de l'existència de l'exercici de la justícia per les senyories amb mer i mixt imperi.[56] I finalment, més recentment, Ignasi Terrades ha dedicat un important volum a la justícia vindicativa, sense la qual tampoc no es poden entendre molts aspectes del bandolerisme.[57] A través de la justícia ha pres camí l'estudi de la bruixeria, començant pels treballs d'Antoni Pladevall i de la mateixa Núria Sales.[58] No ens endinsarem en l'estudi de la Inquisició, que també ha rebut una gran empenta en els darrers vint-i-cinc anys[59] i a propòsit de la qual ha estat objecte de debat fins a quin punt la persecució de la bruixeria no va ser tant cosa de la Inquisició com de la justícia senyorial.

El que ha estat objecte d'un estudi renovat és el caràcter de la monarquia, menys absoluta de com se suposava, però amb capacitat d'intervenció o, si més no, de dislocació. Sota aquesta perspectiva, la visió d'Elliott segons la qual, dins el debat internacional cort/terra, situava l'ordre dins l'esfera de la monarquia i el desordre dins l'esfera de la terra, el llibre de Victor Ferro va començar a posar els pilars d'una nova concepció politicosocial en reivindicar el model polític català anterior a la Nova Planta. Hi ha un ordre institucional i constitucional català que té una altra lògica socioeconòmica i un altre model del poder. Aquesta visió ha tingut i té, evidentment, detractors, en la mesura que situen la modernitat en l'esfera de la monarquia i redueixen les institucions externes a la monarquia com a monopoli de les oligarquies dominants i mancades de representativitat.

56. Valentí Gual, *L'exercici de la justícia eclesiàstica: Poblet, segles XV-XVII*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2000; *Justícia i terra: la documentació de Poblet: (Armari II)*, Valls, Cossetània, 2003; *Poblet, senyor feudal: la documentació de l'armari III*, Valls, Cossetània, 2007.

57. Ignasi Terrades, *Justicia vindicatoria: de la ofensa e indefensión a la imprecación y el oráculo, la vindicta y el talión, la ordalía y el juramento, la composición y la reconciliación*, Madrid, CSIC, 2008.

58. Antoni Pladevall, *Persecució de bruixes a les comarques de Vic a principis del segle XVII*, Barcelona, Els Comtes de la Vall de Marlès, 1974; Núria Sales, «El bisbe d'Alet i les bruixes del Capcir», *Recerques*, 19 (1987), p. 133-143. La breu síntesi d'Agustí Alcoberro, *El segle de les bruixes*, Barcelona, Barcanova, 1992.

59. Ricardo Garcia Carcel, *Orígenes de la Inquisición española: el tribunal de València, 1478-1530*, Barcelona, Península, 1985; Juan Blázquez, *La Inquisición en Cataluña: el tribunal del Santo Oficio de Barcelona 1487-1820*, Toledo, Arcano, 1990; la síntesi de Joan Bada, *La Inquisició a Catalunya, segles XIII-XIX*, Barcelona, Barcanova, 1992; el número especial de *L'Avenç*, 210 (gener 1997); Jordi Ventura, *La biblia valenciana: recuperació de la història d'un incunable en català*, Barcelona, Curial, 1993; Angelina García, *Els Vives, una família de jueus valencians*, València, Tres i Quatre, 1987.

La visió que revalora les institucions es basa tant en estudis institucionals aliens a la monarquia com en estudis sobre la monarquia i el sistema de poder i en estudis sobre els juristes.

Tots sabem que la mal anomenada història romàntica va tendir a buscar el parlamentarisme contemporani en les institucions històriques. Tots sabem que les obres de Coroleu Inglada i Pella i Forgas han estat desestimades pel seu presentisme liberal. L'obra de Victor Ferro és el primer estudi que pretén revalorar les institucions històriques des d'una perspectiva més científica, i és una autèntica revaloració del seu paper històric i del pactisme enfront de la monarquia dita absolutista, o enfront de la monarquia de tendències absolutistes.[60] Sense necessitat de caure en visions alienes al privilegi, hom pot afirmar l'elevat grau de representativitat de les institucions històriques tot i el caràcter estamental de la societat, perquè s'hi ha observat una considerable fluïdesa social i gran capacitat d'evolució. Quan va sortir el llibre de Victor Ferro (1987) ja feia uns anys que havia aparegut el treball de Jaume Bartrolí «La cort de 1701-1702: un camí truncat»,[61] fruït d'una tesi doctoral dirigida per Ernest Belenguer,[62] mentre que els anys seixanta-setanta havien estat els anys de l'ordre monàrquic i l'Estat fort. Cal recordar, per exemple, que la intenció inicial d'Elliott era estudiar el comteduc d'Olivares i no la revolta catalana, i només les mancances en la documentació l'encaminaren cap al fet català. Des dels anys vuitanta començà a canviar l'orientació dels estudis politicoinstitucionals. Les institucions reials,

60. Víctor Ferro, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, Eumo, 1987. Cal advertir la meva posició al costat de la majoria dels plantejaments científics de Victor Ferro. Sobre aquestes qüestions proposo recordar l'article col·lectiu crític amb la visió de J. H. Elliott sobre el comte-duc d'Olivares, «L'historiador dalt de cavall. A propòsit de les reflexions d'un anglès sobre Catalunya i Europa al segle xvii», *El País* 21-I-1988 signat per F. Espinet, J. L. Gómez Mompart, E. Marín, E. Serra i J. M. Tresserras. La visió de Ferro, Sales i Serra va ser objecte de crítiques per part de la jerarquia del món acadèmic: Carlos Martínez Shaw, *Magazine de La Vanguardia*, 18-VI-1995 i Ricardo García Cárcel, «Las Cortes Catalanas en los siglos xvi y xvii», a *Congreso Científico sobre la Historia de las Cortes de Castilla y León* (1987), p. 677-732.

61. *Recerques*, 9 (1979), p. 57-75.

62. El mateix Ernest Belenguer ha insistit en la importància d'aquestes corts; per exemple, entre d'altres, en la comunicació «Entorn de les darreres Corts catalanes a l'edat moderna: una institució periclitada?», a *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional 28, 29 i 30 d'abril de 1988*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1991, p. 168-172.

com els virreis de Reglà o els treballs de Lalinde,[63] se centraven en les institucions reials; ara, en canvi, començava a canviar l'enfocament. Ningú no escapa al nou clima polític després de la mort de Franco. El llibre de Jaume Sobrequés *El pactisme a Catalunya*[64] n'és un exemple. El Congrés d'Història Institucional de Corts d'abril de 1988 fou una fita, però ja precedida pel llibre de Víctor Ferro. Després, la història de Catalunya de Núria Sales de 1989 es manifestava en el mateix sentit, i els articles de Núria Sales dels anys noranta a l'*Avui* i a *Pedralbes* i la seva conferència de commemoració de l'11 de setembre són simptomàtics d'aquest canvi de sintonia en relació amb les institucions i el pactisme.[65] Hi ha un redescobriment de les institucions històriques, fins i tot del Consell d'Aragó, bandejat també per la Nova Planta; tot i ser una institució, és en els anys vuitanta quan és objecte d'un estudi seriós.[66] Tot plegat coincideix també amb noves perspectives analítiques europees i internacionals, que expliquen tant l'esforç per acabar la publicació dels *Dietaris* de l'Antic Consell Barceloní (acabada el 1975) com, sobretot, l'edició dels *Dietaris* de la Generalitat (1992-2007) i també el suport de la Conselleria de Justícia, a través de la «Col·lecció de Textos Jurídics Catalans», a l'edició dels processos familiars de les Corts catalanes de l'època moderna que actualment coordino.[67] Actualment, els estudis institucionals sobre la vida parlamentària en els segles moderns s'han multiplicat, i entre ells cal destacar l'estudi dels greuges del segle xvi d'Oriol Oleart.[68]

63. No es tracta d'una crítica indiscriminada dels treballs d'Elliott, de Reglà o de Lalinde, els quals han estat i segueixen sent molt útils: J. H. Elliott, *La revolta...*; Joan Reglà, *Els virreis de Catalunya*, Barcelona, Teide, 1956; Jesús Lalinde, *La institución virreinal en Cataluña: 1471-1716*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1964, entre molts d'altres.

64. *El pactisme a Catalunya: una praxi política en la historia del país* Barcelona, Edicions 62, 1982.

65. Núria Sales, «Abans del 1714: cap a una democratització de les institucions catalanes», a *La Commemoració de l'Onze de Setembre a Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, 1994, p. 96-104.

66. Jon Arrieta, *El Consejo Supremo de Aragón, 1494-1707*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1988.

67. En l'edició de les quals hi participen Josep M. Bringué Portella, Pere Gifre Ribas, Manel Güell Junker, Gerard Marí Brull, Imma Muxella Prat, Miquel Pérez Latre i Joan Pons Alzina.

68. Per a una visió més completa, vegeu Eva Serra i Puig, «Butlletí bibliogràfic sobre les Corts catalanes», a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 26 (2007), p. 663-738. Pel que fa Oriol Oleart, *Els greuges de Cort a la Catalunya del segle XVI*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2010 (recurs electrònic de la tesi doctoral llegida el 1992).

Aquesta revaloració de les institucions històriques ha portat canvis no sols en la matèria objecte d'estudi i enfocaments de la història institucional, sinó també en la història política de l'època moderna. Ha estat modificada la visió del pactisme, i des d'aquesta perspectiva han estat revalorats socialment i políticament els moviments rebels enfront de la monarquia: des de la guerra contra Joan II fins a la Guerra de Successió passant per la dels Segadors, i, a més, s'han identificat torbacions històriques fins ara ignorades. Els treballs d'Imma Muxella i Josep Fernández sobre el segle xv català són, ja ho hem dit, un gir respecte a la interpretació vicentiana, i Muxella observa que la guerra contra Joan II esdevindrà una referència obligada i un model a seguir en els conflictes catalans entre la terra i la monarquia en els segles moderns.

Les *Germanies* d'Eulàlia Duran[69] ja van significar una anàlisi de la societat catalana deseixida de la figura del rei, amb el valor afegit que permet observar que les germanies no foren exclusivament valencianes. Però, des d'aquesta perspectiva de nou enfocament, vull, pel que fa al segle xvi, destacar també l'obra de Miquel Pérez Latre, que és un autèntic gir interpretatiu en relació amb les històries de la Catalunya dels Àustria[70]. L'havia precedit un treball de Joan Lluís Palos,[71] del qual cal valorar la identificació històrica de les Divuitenes, però Palos encara veu les institucions històriques merament com a oligàrquiques aristocràtiques, subordinades o subalternes al poder del rei. El salt interpretatiu de Pérez Latre, als treballs del qual fan costat els d'Àngel Casals i els de Jordi Buyreu,[72] sense potser la mateixa rotunditat, és la visió de les institucions: Cort General i Diputació del General com a subjectes històrics amb lògica pròpia i amb una tendència a deseixir-se de la tutela de la monarquia, la qual cosa li ha permès parlar de l'existència de torbacions catalanes simultànies i paral·leles a les d'Aragó entre 1588 i 1592. No podem doncs, ja des d'ara, parlar d'insolidaritat catalana amb Aragó arran d'aquelles torbacions, entre d'altres raons perquè Catalunya estava tenint torbacions similars a casa seva. D'altra banda, Pérez Latre

69. Eulàlia Duran, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1982.

70. Miquel Pérez Latre, *Entre el rei i la terra. El poder polític a Catalunya al segle XVI*, Vic, Eumo, 2004; Miquel Pérez Latre, *La Generalitat de Catalunya en temps de Felip II. Política, administració i territori*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2004.

71. Joan Lluís Palos, *Catalunya a l'imperi dels Àustria,* Lleida, Pagès, 1994.

72. Àngel Casals, *L'emperador i els catalans: Catalunya a l'Imperi de Carles V: 1516-1543*, Granollers, Ed. Granollers, 2000; Jordi Buyreu, *Institucions i conflictes a la Catalunya moderna: entre el greuge i la pragmàtica (1542-1564)*, Barcelona, Dalmau, 2005.

ha identificat l'organització territorial de la Generalitat, una trama orgànica que permet situar millor el paper de la fiscalitat del General i el paper constitucional dels diputats locals. Tot i que cal saber que la trama orgànica administrativa no era l'única que organitzava el territori al costat de l'organització territorial de la Diputació (que seguia les vegueries reials), hi havia l'organització territorial de les parròquies. Els estudis de Joaquim Maria Puigvert[73] hi han posat una llum imprescindible, tant des del punt de vista orgànic com funcional, dins una visió d'història de l'església totalment nova.

En el terreny polític i institucional han estat importants els estudis sobre la monarquia i els seus homes al servei de la cort o representant un paper important en les institucions del país.[74] Ara bé, el nou enfocament institucional, entre el Rei i la Terra, ha tingut conseqüències historiogràfiques importants per al segle xvi, i per al segle xvii ha servit per enfocar de manera diferent la Guerra dels Segadors. La revolta catalana de 1640 de l'Elliott de 1966 ha esdevingut la revolució catalana del volum col·lectiu de 1991.[75] D'altra banda, el concepte *revolta popular* ha tingut el seus historiadors, amb una visió que va més enllà de moviments cecs, com ens ho demostra la política del bé comú dels estudis de Corteguera.[76] Cal advertir que el canvi del mot *revolta* pel mot *revolució* no va tenir tota l'acceptació acadèmica en aquell moment. Tanmateix, l'accepció finalment s'ha produït, com ho verifiquen els treballs d'Antoni Simón.[77] Aquesta identitat la podríem associar amb els treballs monetaris de Crusafont, el qual s'ha permès la llicència de parlar de la Guerra dels Segadors en termes de pri-

73. Joaquim M. Puigvert, *Església, territori i sociabilitat als segles XVI-XIX*, Vic, Eumo, 2001. També, pel que fa a la història de l'església, Joaquim M Puigvert ha estat editor del volum col·lectiu *Les visites pastorals: dels orígens medievals a l'època contemporània*, Girona, CCG, 2003 (amb textos de Lluís Monjas, Xavier Solà i Eugeni Perea).

74. Destaquen Pere Molas, *Catalunya i la casa d'Àustria*, Barcelona, Curial, 1996; Pere Molas, *L'alta noblesa catalana a l'edat moderna*, Vic, Eumo, 2004; Adela Fargas, *Família i poder a Catalunya, 1516-1626: les estratègies de consolidació de la classe dirigent*, Barcelona, Fundació Noguera, 1997.

75. *La revolució catalana de 1640*, Barcelona, Crítica, 1991.

76. Luís R. Corteguera, *Per al bé comú*. Vic, Eumo, 2005 (amb un pròleg de Xavier Gil).

77. Antoni Simon, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Barcelona, PAM, 1999; Antoni Simon, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, Barcelona, PAM, 2008; Núria Floresa i Manel Güell, *«Pro Deo, pro regi et pro patria»: la revolució catalana i la campanya militar de 1640 a les terres de Tarragona*, Barcelona, Òmnium – Antiga Fundació Salvador Vives Casajuana, 2005. Tant Florensa com Güell tenen molts més treballs sobre la Guerra dels Segadors.

mera república catalana, per tal com ha verificat una política monetària de Catalunya en termes sobirans durant el curs de la guerra.[78] De fet, la política de França fou exclusivament militar, mentre que l'organització politicocivil catalana fou estrictament catalana.[79] La Guerra dels Segadors se sol quedar empantanegada el 1640, per la qual cosa sovint encara ens cal recórrer al llibre de Sanabre[80] per als anys de la guerra pròpiament dita. Amb tot, hi ha estudis que contemplen la totalitat cronològica lligada a aspectes particulars importants, com el cas dels exiliats estudiats per Jordi Vidal.[81] Hi ha alguns estudis que fan també el recorregut de la guerra en relació amb alguna institució, com el de Núria Florensa pel que fa al Consell de Cent[82] i el d'Òscar Jané pel que fa a la Catalunya Nord, i cal destacar el seu treball sobre la formació de la frontera al Rosselló, que ve a completar el de la frontera a la Cerdanya de Peter Shalins, i sobretot cal destacar el retrat politicoprofessional que ha fet Oscar Jané de Ramon Trobat.[83]

La Guerra dels Segadors i el seu resistencialisme polític ha obligat la historiografia a buscar una definició de la naturalesa política de les societats de l'Antic Règim. Pierre Vilar no va dubtar a considerar la Catalunya medieval el model més pròxim a una societat nacional. Les bases del materialisme històric han servit, si més no, per identificar formacions socials a partir de les seves estructures socioeconòmiques; potser ha estat la manera més científica per identi-

78. Miquel Crusafont, *Història de la moneda de la Guerra dels Segadors (Primera República catalana) 1640-1652*, Barcelona, Societat Catalana de Numismàtica, IEC, 2001. Crusafont és autor d'una *Història de la moneda catalana: interpretació i criteris metodològics*, Barcelona, Crítica, 1996. Dol que una disciplina com la numismàtica, tan important des del punt de vista de la història i l'economia de l'època moderna i abans del sistema fiduciari, no sigui contemplada per la universitat.

79. Eva Serra, «Entre la ruptura i la continuïtat. Algunes consideracions a propòsit de la capacitat institucional de Catalunya durant la Guerra dels Segadors», a *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història institucional, 28, 29 i 30 d'abril de 1988*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, p. 160-167.

80. Josep Sanabre, *La acción de Francia en Cataluña*, Barcelona, RABLB, 1956.

81. Jordi Vidal, *Guerra dels Segadors i crisi social: els exiliats filipistes (1640-1652)*, Barcelona, Edicions 62, 1984.

82. Núria Florensa, *El Consell de Cent de Barcelona a la Guerra dels Segadors*, Barcelona, Àrea d'Història Moderna Universitat Rovira i Virgili, 1996.

83. Oscar Jané, *Catalunya i França al segle XVII: identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna, 1640-1700*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2006; Oscar Jané, *Catalunya sense Espanya: Ramon Trobat: ideologia i catalanitat a l'empara de França*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2009.

ficar naturaleses protonacionals, però la historiografia recent ha volgut verificar si és aplicable la noció contemporanista de *nacionalisme* en els moviments de rebel·lia contra el poder constituït monàrquic de l'Antic Règim abans de la Revolució Francesa. Aquest ha estat el treball de Xavier Torres i Sans, que ha definit l'existència d'un patriotisme de signe social divers molt abans de l'existència dels estats-nació, on el patriotisme no es pot assimilar al nacionalisme contemporani.[84]

Els treballs dedicats a l'etapa posterior a la Guerra dels Segadors han oscil·lat entre els estudis militars i els estudis polítics de postguerra. Entre els estudis militars, a més dels d'Ayats, sobretot cal remarcar els d'Antonio Espino, que verifica el pes militar que hagué de sostenir Catalunya en el curs de la segona meitat del segle xvii.[85] Pel que fa als estudis polítics de postguerra cal destacar els treballs de Sánchez Marcos, Josep M. Torras i Ribé i Eva Serra[86] i els estudis de la revolta barretina, no sols de Kamen sinó sobretot de Jaume Dantí, d'Albareda, d'Eduard Puig i d'Antoni Simon.[87] Tots ells han posat fi a la idea del neoforalisme de Reglà. No hi hagué retorn a la situació anterior a 1640. En qualsevol cas, el neoforalisme fou un reajustament politicoinstitucional repressiu i en funció dels interessos de la monarquia (control de les insaculacions, augment del pes de la fiscalitat reial, supremacia de la capitania general per sobre de la lloctinència virregnal). No ho modifica del tot el paper

84. Xavier Torres i Sans, *La Guerra dels Segadors*, Lleida, Pagès i Vic, Eumo, 2006.

85. Alain Ayats, *Les guerres de Josep de la Trinxeria 1637-1649. La guerre du sel et les autres*, Perpinyà, Trabucaire, 1997; Antonio Espino, *Cataluña durante el reinado de Carlos II: política y guerra en la frontera catalana 1679-1697*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1999.

86. Fernando Sánchez Marcos, *Cataluña y el gobierno central tras la Guerra de los Segadores, 1652-1679*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983; Josep M. Torras i Ribé, «El control polític de les insaculacions del Consell de Cent de Barcelona (1652-1700)», *Pedralbes*, 13 (1993), p. 457-468; Eva Serra, «Catalunya després del 1652: recompenses, censura i repressió», *Pedralbes*, 17 (1997), p. 191-216; Eva Serra, «El pas de rosca en el camí de l'austracisme», a *Del patriotisme al catalanisme*, Vic, Eumo, 2001, p. 71-103.

87. Henry Kamen, «Una insurrecció oblidada del segle xvii: l'alçament dels camperols catalans de l'any 1688», *Recerques*, 9 (1979), p. 11-28; Joaquim Albareda, «Els dirigents de la revolta pagesa de 1687-1689: de barretines a botiflers», *Recerques*, 20 (1988), p. 151-170; Jaume Dantí, *Aixecaments populars als Països Catalans (1687-1693)*, Barcelona, Curial, 1990; Eduard Puig, *Intervenció reial i resistència institucional: el control polític de la Diputació del General i del Consell de Cent de Barcelona (1654-1705)*, Tesi Doctoral, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2011; Antoni Simon, *De 1640 al 1705: l'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea*, València, Universitat de València – IEC, 2011.

de Feliu de la Penya des de 1680, malgrat el seu esforç en el terreny econòmic.[88] Eduard Puig posa un èmfasi especial en el control de les insaculacions i en la repressió dels barretines, Albareda revela les connexions entre barretines i Trobat, Simon parla d'una etapa on es manté la voluntat sobiranista. Aquesta etapa, pel que fa a Catalunya Nord (les vegueries del Rosselló, el Conflent i la Cerdanya van ser reduïdes al nom de Rosselló), ha estat especialment estudiada per Oscar Jané, que ha estudiat la figura del barceloní –que no rossellonès, com ell ha verificat– Ramon Trobat fent una anàlisi potser més encertada que la del treball d'Alan Ayats i reforçant aspectes dels estudis de Ramon Salas.[89] Ara, potser el treball més nou d'aquesta etapa ha estat el d'Eduard Martí sobre la conferència dels Tres Comuns. Dels Tres Comuns n'havien parlat, en aquest ordre, Salas, Serra, Albareda i Torras Ribé. Eduard Martí ha verificat que es tracta d'una alternativa institucional *ad hoc* que de 1698 a 1702 fa el paper de govern i pren decisions executives sota la direcció del braç militar (un estament transversal de notables, una força viva amb pes a Barcelona, no sotmès a insaculació pel seu caràcter institucional informal) i pren decisions per raó del seu pes social, en un context de constrenyiment polític de la Diputació i de les Corts i sempre amb connexions prou sòlides amb el Consell de Cent de Barcelona.[90]

La Guerra de Successió és una etapa que per raons d'aniversari està rebent una gran empenta. L'interval entre l'etapa de Carles II i el primer regnat de Felip V ha tingut estudis com els de Joaquim Albareda i Josep Maria Torras i Ribé, i pel que fa a la guerra són especialment destacables els treballs d'aquests mateixos.[91] Joaquim Albareda ha verificat les tendències republicanes dins l'austracisme i com el resistencialisme de Barcelona es va vincular a les gestions diplomà-

88. Narcís Feliu de la Penya, *El Fénix de Cataluña*, Barcelona, Base, 1975 (estudi introductori de Henry Kamen).

89. Oscar Jané, *Catalunya sense Espanya...*; Alain Ayats, *Les guerres...*; Raymond Sala, *Dieu. Le roi, les hommes. Perpignan et le Roussillon (1580-1830)*, Perpinyà, Trabucaire, 1996.

90. Eduard Martí, *La conferència dels Tres Comuns (1697-1714). Una institució decisiva en la política catalana*, Vilassar de Mar, Fundació Ernest Lluch i Lleida, Pagès, 2008; Eduard Martí, *La classe dirigent catalana. Els membres de la conferència dels Tres Comuns i del Braç Militar (1697-1714)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2009.

91. Joaquim Albareda, *Els catalans i Felip V*, Barcelona, Vicens Vives, 1993; Joaquim Albareda, *Catalunya en un conflicte europeu*, Barcelona, Generalitat de Catalunya – Edicions 62, 2001; Joaquim Albareda, *La Guerra de Sucesión de España 1700-1714*, Barcelona, Crítica, 2010; Josep Maria Torras i Ribé, *Felip V contra Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2005.

tiques europees. No era, doncs, un resistencialisme del tot utòpic. Ernest Lluch va introduir el concepte d'*austracisme persistent* per posar en evidència que, tot i l'ensulsiada de 1714 des de l'exili i des de l'interior, persistí una resistència que encara partia de les idees que s'havien enfrontat durant la guerra.[92] L'exili austracista ha estat objecte d'un sòlid estudi per part d'Agustí Alcoberro.[93] El regnat de Felip V a Catalunya fins a 1746 ha estat objecte d'estudi per Rosa Alabrús,[94] situant les idees dels catalans borbònics i els processos d'adaptació als fets històrics d'uns i d'altres, i en aquesta etapa la guerra de la ploma i l'opinió pública hi té un paper important. Després, les condicions històriques canvien en la mesura que el borbonisme s'imposa. Capmany, de família austracista, ja és un home del nou règim, si bé amb idees pròpies. La repressió borbònica ha gaudit de treballs prou interessants. Més enllà de la repressió de la immediata postguerra de Josep Maria Torras i Ribé, Josep Català i Tur i Antoni Muñoz Gonzalez han estudiat la repressió fins a 1736.[95] Dels temps borbònics de bona part del xviii ens n'interessen sobretot els estudis de Ramon Grau o del mateix Josep Maria Torras i Ribé, que han verificat el paper dels gremis com a articuladors de resistència en una societat òrfena d'instruments polítics,[96] i el tractament militar de Catalunya per part de la política borbònica ens ha estat explicada per Lluís Roura i Aulinas.[97] Les estructures de la Nova Planta no enteses només com un decret, tal com l'havia estudiat Gay Escoda,[98] sinó en la seva aplicació, amb totes les seves dificultats i resistències, han gaudit de l'atenció del voluminós llibre de

92. Ernest Lluch, *L'alternativa catalana 1700-1714-1740: Ramon de Vilana Perlas i Joan Amor de Soria*, Vic, Eumo, 2000.

93. Agustí Alcoberro, *L'exili austracista 1713-1747*, Barcelona, Fundació Noguera, 2002, 2 vol.

94. Rosa Alabrús, *Felip V i l'opinió dels catalans*, Lleida, Pagès, 2001.

95. Antoni Muñoz i Josep Català, *Repressió borbònica i resistència catalana 1714-1736*, Madrid, Muñoz-Català, 2005.

96. Josep M Torras i Ribé, «La creación de los síndicos procuradores generales en Cataluña 1760: un antecedente de la reforma municipal de mediados del siglo xviii», a *Burguesía española en la edad moderna*, Valladolid, 1996, p. 963-982; Ramon Grau, *Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme polític català*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2006.

97. Lluís Roura i Aulinas (ed.), *Pedro de Lucuce. Precauciones contra alborotos, motines y rebeliones en la plaza de Barcelona*, Vic, Eumo i Barcelona, IUJVV, 2002.

98. Josep M. Gay Escoda, «La gènesi del decret de Nova Planta de Catalunya», *Revista Jurídica de Catalunya*, 1982.

Sebastià Solé i Cot.[99] Fins ara només fèiem ús dels municipis borbònics de Josep M. Torras i Ribé,[100] però amb el treball de Sebastià Solé disposem d'un estudi impressionant sobre el govern de Catalunya per part del capità general i la Reial Audiència (el *real acuerdo*) fruit de l'aplicació de la Nova Planta entre 1716 i 1808, i a aquest treball hi hem de sumar el dels corregidors de Gay Escoda.[101]

La societat i les idees

El resistencialisme patriòtic català ha portat també a buscar no sols les arrels ideològiques del patriotisme sinó els seus intel·lectuals, i la recerca ha conduït l'historiador pel terreny dels juristes, els historiadors, el personal eclesiàstic i fins i tot els notaris. No ens hi podem estendre. Fa anys, Jim Amelang[102] va posar l'accent en el paper dels juristes dins la societat per dos motius: pel fet de ser un ofici que permetia l'ascens social de l'individu i pel caràcter juridicista de la política en l'Antic Règim. El treball de Victor Ferro demostra això darrer. Els juristes han estat els seus principals valedors. Palos[103] va dedicar un treball a Fontanella, però és el recent llibre de Josep Capdeferro el que ens mostra l'abast del paper dels juristes a través d'un estudi magnífic sobre la figura de Fontanella i el seu treball com a assessor jurídic de la Diputació i de petits i grans municipis.[104] No ens hi podem estendre. Al costat dels juristes, els estudis d'Eulàlia Duran, d'Agustí Alcoberro i de Jesús Villanueva han demostrat el paper dels cronistes i dels historiadors, dels geògrafs i fins i tot dels notaris en les idees del país.[105] Modest Prats ha posat l'evidència dels

99. Sebastià Solé i Cot, *El gobierno del Principado de Cataluña per el capitán general y la Audiencia, el real acuerdo bajo el régimen de Nueva Planta, 1716-1808: una aportación al estudio del procedimiento gubernativo a finales del antiguo régimen*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2008.

100. Josep M. Torras, *Els municipis catalans de l'antic règim, 1453-1808*, Barcelona, Curial, 1983.

101. Josep M. Gay Escoda, *El corregidor a Catalunya*, Madrid, Marcial Pons, 1997.

102. James S. Amelang, *La formación de una clase dirigente: Barcelona 1490-1714*, Barcelona, Ariel, 1986.

103. Joan Lluís Palos, *Els juristes i la defensa de les Constitucions: Joan Pere Fontanella (1575-1649)*, Vic, Eumo, 1997.

104. Josep Capdeferro, *Ciència i experiència. El jurista Fontanella (1575-1649) i les seves cartes*, Barcelona, Fundació Noguera, 2012.

105. Entre molts altres treballs, i tot sabent que faig una barreja de títols poc ortodoxa, se'n podrien citar els següents: Eulàlia Duran, *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de*

eclesiàstics en termes culturals i lingüístics, i Massot ha considerat la cançó dels *Segadors* una obra d'eclesiàstics de peu. Sense oblidar que el debat sobre la llengua dels sermons va ser un debat eclesiàstic de gran importància lingüística i cultural.[106]

La introducció de nous camps de treball no sempre ha estat un cosa del tot ben resolta. La sectorialització de la història, que sovint ha pretès liquidar la visió de la història total del materialisme històric, a vegades ha tendit a la banalització, com ha indicat Josep Fontana a *Història després de la fi de la historia*,[107] i la nostra historiografia se'n ressent. Amb tot, s'ha fet història seriosa de l'alimentació, com ara per exemple el volum monogràfic d'*Estudis d'història agrària* de l'any 2000.[108] Són historiogràficament valuosos llibres com el de Joan de Déu Domènec sobre l'alimentació a través dels dietaris del baró de Maldà.[109] La història del gènere igualment s'ha obert camí, per exemple en el terreny de la pobresa femenina per part de Montserrat Carbonell, també estudiosa del paper del microcrèdit en el món femení, i així mateix els treballs de Marta V. Vicente sobre dones i gremis.[110] Aquí cal recomanar el dossier de *Recerques* de 2008.[111] El clima ha tendit a deseixir-se de la història agrària i de la seva dependència de les crisis socials de subsistència i ha agafat volada pròpia, com ho demostra el volum col·lectiu coordinat per Alberola i

Tarragona», Barcelona, Curial, 1984; Agustí Alcoberro (ed.), *Cròniques d'Espanya. Pere Miquel Carbonell*, Barcelona, Barcino, 1997; Agustí Alcoberro, *Identitat i territori: textos geogràfics del Renaixement*, Vic, Eumo, 2000; Jesús Villanueva, *Política y discurso histórico en la España del siglo XVII. Las polémicas sobre los orígenes medievales de Cataluña*, San Vicente del Raspeig, Publicaciones Universidad d'Alacant, 2004.

106. Modest Prats (ed.), *Política lingüística de l'església catalana: segles XVI-XVIII: concilis de la Tarraconense, anys 1591, 1636, 1637*, Vic, Eumo, 1995; Josep Massot, Salvador Pueyo i Oriol Martorell, *Els Segadors: himne nacional de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1983.

107. Josep Fontana, *Història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*, Vic, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives – Eumo, 1992.

108. *Estudis d'Història Agraria*, 13 (2000): *Alimentació i Història*.

109. Joan de Déu Domènech, *Xocolata cada dia: a taula amb el baró de Maldà. Un estil de vida del segle XVIII*, Barcelona, La Magrana, 2004.

110. Marta V. Vicente, *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988.

111. *Recerques*, 56 (2008): *Negocis i identitat laboral de les dones*.

Orcina,[112] i li ha fet costat la història de la natura en el pensament català.[113] L'art ha emprès també estudis de sensibilitat històrica, com els recents treballs de Carme Narváez i el de l'art del barroc català de Santi Torras i Tilló.[114] L'opinió pública ha passat a tenir lloc propi dins la historiografia catalana. Hi ha col·laborat Ettinghausen, amb aplecs de relacions de Barcelona i Catalunya del segle xvii,[115] i actualment està treballant en història de la premsa Xevi Camprubí en relació amb l'impressor Figueró, sobretot durant la Guerra de Successió.[116] La simbologia també ha esdevingut terreny de treballs i ha format part d'estudis d'Eulàlia Duran, especialment pel que fa al messianisme de Ferran el Catòlic, i per la meva banda ja vaig observar el bandejament de les quatre barres després de la Guerra dels Segadors, quatre barres que els aragonesos es van voler fer seves en aquella ocasió, com ha demostrat Armand de Fluvià.[117] Una altra esfera d'investigació a cavall de la preocupació pel pensament i l'actuació popular han estat els treballs destinats a fer emergir els dietaris de pagesos i menestrals, començant pel treball de Xavier Torres i Sans,

112. Armando Alberola i Jorge Olcina (ed.), *Desastre natural, vida cotidiana y religiosidad popular en la España moderna y contemporánea*. Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2009.

113. M. Antònia Martí Escayol, *La construcció del concepte de natura a l'edat moderna: natura, cultura i identitat en el pensament català dels segles XVI i XVII*, Bellaterra, UAB, 2005.

114. Carme Narváez, *El tracista fra Josep de la Concepció (1626-1690)*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2004; Santi Torras Tilló, *Pintura Catalana del Barroc*, Bellaterra, Servei de Publicacions; Barcelona, Universitat de Barcelona; Girona, Universitat de Girona; Lleida, Universitat de Lleida; Universitat Politècnica de Catalunya; Tarragona, Universitat Rovira i Virgili; Museu d'Art Nacional de Catalunya, 2012 (Memoria Artium, II).

115. Henry Ettinghausen, *La guerra dels Segadors a través de la premsa de l'època*, Barcelona, Curial, 1993, 4 vol.; Henry Ettinghausen, *Notícies del segle XVII: la premsa de Barcelona entre 1612 i 1628*, Barcelona, Arxiu Municipal de Barcelona, 2000.

116. Xevi Camprubí, «Llibres i lliure comerç a la Barcelona moderna: els conflictes entre l'impressor Rafael Figueró i la confraria dels llibreters (1671-1711)», *Recerques* 65 (2012), p. 75-107. Ja en relació amb aquestes recerques , X. Camprubí va col·laborar amb A. Alcoberro i M. Campabadal en l'edició d'*El setge de Barcelona 1713-1714. Diario del sitio y defensa de Barcelona*, València, Tres i Quatre, 2008.

117. Eulàlia Duran, *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns*, Barcelona, RABLB, 1987; Eva Serra, «Catalunya després del 1652: recompenses, censura i repressió», *Pedralbes*, 17 (1997), p. 191-216; Armand de Fluvià, *Els quatre pals de l'escut dels comtes de Barcelona*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1994.

que n'ha fet una bona introducció;[118] actualment hi ha al respecte fins i tot un portal d'Internet dirigit per Òscar Jané.

No s'ha trobat cap terreny propici per estudiar no sols la Corona d'Aragó sinó també els Països Catalans com a tals. Les *Germanies* d'Eulàlia Duran ja van indicar que hi havia símptomes de germanies a Catalunya. Encara més, caldria fins i tot verificar què passà a Sicília. La Guerra de Successió hauria estat un bon terreny d'anàlisi dels Països Catalans, que inviten a ser pensats junts quan veiem moltes similituds no sols en matèria de llengua, sinó també des de la perspectiva de la possessió de la terra o de la proliferació de dietaris pagesos o de corrents polítics, que explica més d'una batalla de l'Ebre, però no ha estat mai del tot abordada la qüestió des d'aquesta perspectiva. L'autonomia política reduccionista explica que es facin històries de Castella - la Manxa però s'evitin les dels Països Catalans, actuant amb servilisme davant la prohibició de la federació de regions autònomes que imposa la Constitució espanyola. El treball de Carmen Pérez Aparició ens permet, en canvi, observar la desaparició de la «frontera» catalanovalenciana durant la Guerra de Successió;[119] connexions territorials que una formació social molt similar feien possible i fomentaven, cosa que explica el paper de Basset[120] en els avatars catalans de la guerra. Només en síntesis generals ha estat contemplat el tema per Edhasa, per la *Història* de l'Enciclopèdia Catalana i per la *Història agrària* de la Fundació Catalana per a la Recerca, però la tendència sol ser que se'n fa una anàlisi massa per separat.

Acabat aquest article, i ja en ple aniversari 2014, són moltes les publicacions que han sortit i estan sortint sobre la Guerra de Successió a Catalunya. Al costat de la col·lecció «Barcelona 1700» dirigida per Albert Garcia Espuche, que començà a sortir el 2008, sobre el període proper a la guerra, podríem indicar moltes altres publicacions, des de *Barcelona 1714. Els gravats de la Guerra de Successió* d'Agustí Alcoberro fins a *Una societat assetjada. Barcelona 1713-1714* del mateix Albert Garcia Espuche o o la més recent *Cròniques*

118. Xavier Torres i Sans, *Els llibres de família de pagès: segles XVI-XVIII. Memòries de pagès, memòries de mas*, Girona, Institut de Llengua i Cultura, 2000.

119. Carmen Pérez Aparicio, *Canvi dinàstic i Guerra de Successió. La fi del Regne de València*, València, Tres i Quatre, 2008, 2 vol.

120. José Luís Cervera Castejón, *Basset: mite i realitat de l'heroi valencià*, València, Tres i Quatre, 2003; José Luís Cervera Castejón, *Joan Baptista Basset. Vida i mort del líder maulet*, València, Tres i Quatre, 2006.

del Setge de Barcelona de 1713-1714, amb edició a cura d'Agustí Alcoberro i Mireia Campabadal.[121]

Aquesta breu aproximació a les noves percepcions de la nostra historiografia pot haver oblidat moltes coses. Espero que no sigui així pel que fa a allò que es podria considerar essencial.

121. No en faig cap relació, perquè ja seria fer un repertori de la bibliografia sobre la qüestió sortida entre 2013 i 2014, que no era el propòsit de l'article. *Barcelona 1700* és una col·lecció editada per l'Ajuntament de Barcelona. El treball d'Agustí Alcoberro sobre gravats ha estat editat per Efados, l'Ajuntament de Barcelona i l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona el 2013 i ha tingut la col·laboració de Santi Barjau, Elisa Regueiro i Eloisa Sendra, de l'AHCB. Pel que fa a *Una societat assetjada* de Garcia Espuche, ha estat publicada per l'editorial Empúries, Barcelona, 2014. Al costat d'aquestes obres especialitzades en podem destacar d'altres amb un caràcter més de síntesi d'alta divulgació, com la d'Eduard Puig, *La resistència catalana: Barcelona, 1713-1714*, Vic, Eumo editorial, 2014; *Setge de Barcelona de 1713-1714*, edició a cura d'Agustí Alcoberro i Mireia Campabadal, Barcelona, Barcino, 2014, o treballs com el de Francesc Serra i Sellarès, *Cardona (1705-1714): la resistència a l'interior*, Barcelona Rafael Dalmau, 2014.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV (2014), p. 329-347
DOI: 10.2436/20.1001.01.134

ELS CENTRES D'ESTUDIS I RECERCA LOCALS A CATALUNYA

Josep Santesmases i Ollé
President de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana
Vicepresident segon de l'Institut Ramon Muntaner

La gènesi

Tot i que pot resultar paradoxal, podem afirmar que els referents més propers als centres d'estudis actuals són entitats constituïdes en la postguerra. És en aquest període on trobem la creació de determinats centres d'estudis o entitats similars vinculades a la recerca local. És cert que podem emparar-nos també en referents històrics, lligats a l'excursionisme científic, als ateneus culturals, als centres de lectura o a les societats arqueològiques. Entitats fundades en el segle xix o a principis del xx com ara la Reial Societat Arqueològica de Tarragona (1844), el Centre de Lectura de Reus (1859), la Societat Arqueològica Lul·liana de Palma (1880), el Centre Excursionista de Catalunya (1890), la Societat Arqueològica Ebusiana d'Eivissa (1903), l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, el Centre Excursionista de Lleida (1906), etc., per posar alguns exemples. Però el model més proper, més semblant, són els centres i els instituts d'estudis o entitats similars sorgides durant la postguerra, com ara la Fundació Bosch i Cardellach de Sabadell (1942), el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles (1943), l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus (1945), l'Associació d'Estudis Torellonencs (1945), el Museu Arxiu de Santa Maria, el Centre d'Estudis Locals de Mataró (1946), el Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada (1947), el Centre d'Estudis de la Biblioteca-Museu Balaguer (1951), el Patronat d'Estudis Osonencs (1952), el Centre d'Estudis de Granollers (1952), l'Associació d'Estudis Reusencs (1952), l'Institut d'Estudis Empordanesos (1956), els Amics de Besalú i el seu Comtat (1958) i l'Institut d'Estudis Vallencs (1960). És evident que les circumstàncies polítiques condicionaren els estudis històrics tractats per aquests centres d'estudis, i també és evident que determinades èpoques i determinats temes foren reclosos al silenci, de grat o per força. No podem oblidar

tampoc els instituts d'estudis de caràcter provincial, com ara l'Institut d'Estudis Ilerdencs creat per la Diputació de Lleida (1942), l'Institut d'Estudis Gironins creat per la Diputació de Girona (1946) i l'Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV creat per la Diputació de Tarragona (1951), molt similars tots ells a instituts d'estudis provincials de la resta de l'Estat, que es varen moure en l'oficialitat del règim.

Cal tenir també present la convocatòria de les assemblees intercomarcals d'estudiosos des de l'any 1950, que segons un dels seus impulsors, el polifacètic Josep Iglésies, tenien el propòsit de fer reviure un esperit comarcalista català que «contrarestés en el possible la força hegemònica de Barcelona», de promoure el comarcalisme «com un succedani ocasional del Catalanisme» i, finalment, de millorar la metodologia dels estudiosos: «proporcionar als autodidactes metodologies modernes i fàcilment dirigibles per a cada matèria».[1] També cal considerar les propostes encaminades a la possible coordinació dels centres d'estudis o la difusió de les activitats mitjançant una revista plantejades a les primeres assemblees, propòsits que van tardar molts anys a realitzar-se. Les assemblees intercomarcals van servir també per estimular la creació de nous centres o per mantenir la trobada entre persones, autodidactes o no, que treballaven en recerques històriques locals.

La majoria dels centres i els instituts d'estudis, els creats des de les diputacions provincials i els que tenien caràcter d'associacions, continuaven en funcionament a finals del franquisme i a les primeries de la transició, que és quan es va produir una gran eclosió constitutiva de centres i instituts d'estudis. Per tant, els referents propers, els que mantenien sobretot línies editorials en aquella època de canvis, eren aquests. L'any 1987, el Servei d'Arxius de la Generalitat de Catalunya publicava la *Guia dels Centres d'Estudis de Catalunya*, amb una seixantena de centres referenciats.[2] D'aquests, un 35% s'havien creat durant els anys vuitanta, fins a desembre de 1986, i un 25% durant la segona meitat dels anys setanta. És a dir, un 60% eren de creació posterior a la mort de Franco. L'eclosió constitutiva de centres d'estudis d'aquells anys podria haver estat un dels productes derivats de l'entusiasme de l'època amb data de caducitat o difí-

1. Josep Iglésies, «Vint-i-cinc assemblees d'estudiosos comarcals», *Serra d'Or,* núm. 257 (febrer de 1981).

2. *Guia dels centres d'estudis de Catalunya* (1986), Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. [Introducció de Josep M. Sans Travé.]

cils de mantenir si tot hagués estat una flamarada. No va ser pas així; més aviat hem de pensar que va ser una arrencada potent, estimulada per uns referents que també s'anaren renovant i adaptant a les noves formes associatives sorgides ja sense el temor de les «autoritats d'ocupació», que anomenava Josep Iglésies. Aquests nous centres es constituïren amb unes noves perspectives, amb uns horitzons que ja s'endevinaven oberts. Ja no sorgiren amb voluntat de resistència sinó de construcció. Es forjava una nova fórmula d'entendre i gestionar les inquietuds en el coneixement i la divulgació científica del territori. En l'editorial del primer número de *Plecs d'Història Local* (febrer de 1986) es palesava l'interès de l'eclosió: «Avui la creació de Centres d'estudis i Arxius locals arreu de Catalunya és una de les manifestacions més reeixides de l'emergència d'una nova cultura democràtica».

Cap a la coordinació dels centres d'estudis. La constitució de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana

L'existència d'un nombrós conjunt de centres d'estudis va propiciar contactes i relacions en les quals es començava a percebre la necessitat d'aprofundir en els problemes i les inquietuds comunes. Tots plegats havien anat acumulant experiències que van propiciar la conscienciació de la necessitat de crear un organisme de coordinació. L'aparició l'any 1986 de *Plecs d'Història Local*, suplement de la revista d'història *L'Avenç*, va ser un factor clau. A partir d'aleshores l'activitat dels centres, les seves publicacions, podien tenir informativament una difusió més enllà del seu àmbit territorial. Des dels centres d'estudis es va poder percebre que no només no estaven sols en el món, sinó que les seves inquietuds, les seves propostes, les seves publicacions eren similars a les de molts altres col·lectius repartits pel territori. *Plecs d'Història Local* va apostar de bon principi pels centres d'estudis, va ser un element que va incentivar idees i propostes a l'entorn dels centres. L'editorial del segon número (abril de 1986)[3] feia una valoració crítica positiva del paper que havien de tenir els centres d'estudis tot apuntant línies de futur. No deixava però de mostrar preocupació per algunes pràctiques que alguns centres mantenien, com ara una «tendència a reconvertir els Centres d'Estudis en cataus d'estudiosos aïllats de la seva realitat social» o

3. «El futur dels Centres d'Estudis», *Plecs d'Història Local*, núm. 2 (abril de 1986).

«l'opció acrítica de la investigació localista vers el nostre passat, l'acceptació còmoda de legitimar el poder, qualsevol, a partir d'escriure llibres commemoratius o laudatoris, l'actitud de fer bondat per rebre subvencions». L'editorial es tancava en «una proposta concreta: crear una Associació de Centres d'Estudis que fomenti activitats i recerques conjuntes entre diferents Centres i que esdevingui un interlocutor vàlid davant l'administració en el tema del finançament i les subvencions».

El febrer de 1988, en l'editorial de *Plecs d'Història Local*, Andreu Mayayo postulava per la creació d'una federació de centres d'estudis locals i comarcals de Catalunya.[4] Constatava que en dos anys s'havien consolidat molts centres, que n'havien sorgit de nous, que s'havia incrementat la producció bibliogràfica, que hi havia interès i preocupació per les qüestions metodològiques i ganes de propiciar recerques conjuntes comarcals. Els centres havien esdevingut punts de referència d'animació cultural dels seus territoris, i això donava peu a fer un pas endavant propiciant la creació d'una federació de centres d'estudis. Mayayo concretava un seguit de propòsits, com ara negociar amb la Generalitat recursos i subvencions; crear una editorial per abaratir costos i possibilitar la distribució, editar una revista i, anualment, un llibre bibliogràfic; obrir una llibreria a Barcelona; proporcionar a preu de subscriptor les publicacions d'un centre als socis dels altres; i, finalment, convocar congressos, col·loquis i seminaris de treball.

La idea de la federació anava assaonant les consciències d'alguns centres més dinàmics. Finalment, l'abril de 1991 es convocava a Lleida el Primer Congrés de Centres d'Estudis de Parla Catalana. Els convocants eren la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, l'Institut de Cultura Juan Gil-Albert d'Alacant, l'Institut d'Estudis Baleàrics, l'Institut d'Estudis Eivissencs, l'Institut d'Estudis Gironins, l'Institut d'Estudis Vallencs, l'Institut Menorquí d'Estudis, el Centre d'Estudis Socials d'Osona, la Societat Arqueològica Lul·liana i l'Institut de Recerca Jaume Vicens i Vives de la Universitat Pompeu Fabra i, evidentment, l'Institut d'Estudis Ilerdencs, que hi va tenir un paper decisiu. Molts d'aquests centres eren membres de la Confederación Española de Centros de Estudios Locales (CECEL), i fou a partir de les relacions establertes en les trobades d'aquest organisme estatal que es va parlar i es va proposar la convocatòria d'un congrés en el marc territorial de l'àmbit lingüístic català, que va ser

4. Andreu Mayayo, «Per la Federació de Centres d'Estudis locals i comarcals de Catalunya», *Plecs d'Història Local*, núm. 13 (febrer de 1988), p. 193.

el que sempre a partir d'aleshores s'ha tingut present. Crec que la contemplació des de l'inici de tot l'àmbit lingüístic com a espai geogràfic d'actuació ha estat un encert, malgrat les dificultats d'anar lligant caps entre territoris sotmesos a diferents administracions.

Al congrés s'hi va anar amb una proposta concreta, presentada en forma de ponència per Joaquim Albareda (Centre d'Estudis Socials d'Osona) i Antoni Gavaldà (Institut d'Estudis Vallencs), on es plantejava la creació d'una associació de centres d'estudis.[5] El congrés es va concloure amb la creació d'una comissió gestora que va agilitar els tràmits per constituir definitivament la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC), el dia 6 de juny de 1992, a la ciutat de Vic. S'havia creat l'eina per poder treballar amb projectes comuns pel benefici de tots i per potenciar projectes que havien d'anar més enllà de les realitats locals. Els objectius fundacionals de la CCEPC els podríem sintetitzar en els conceptes següents:

— Editar un butlletí d'informació general.

— Crear canals de comunicació entre els investigadors, estimular la relació entre els centres i entre aquests i les universitats, coordinar línies d'investigació i dur a terme sessions de treball, conferències i altres activitats.

— Organitzar un sistema de distribució de publicacions.

— Promoure la presència pública dels centres.

— Promoure iniciatives legislatives o administratives en benefici dels centres.

Els congressos de la CCEPC

La presència d'historiadors en la primera junta directiva com ara Mercè Renom, la primera presidenta, Joaquim Albareda, Llorenç Ferrer, Jesús Mestre, Ramon Arnabat o d'altres que hi restaven ben propers de ben segur ben aviat va propiciar l'inici d'una de les concrecions més remarcables de la CCEPC, que venia a posar fil a l'agulla a la voluntat d'incidir en la recerca, de posar en contacte investigadors, centres i universitats, i de promoure línies d'investigació. Em refereixo als congressos de la CCEPC. El primer, «Moviments socials i dinàmiques associatives», es va celebrar a Lleida la tardor de 1994. El congrés es va dividir en quatre temàtiques distintes:

5. Vidal Huguet, Carme (cur.) (1994), *Actes. 1r. Congrés de Centres d'Estudis de Parla Catalana,* Lleida, Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs.

— L'organització del treball: confraries i oficis (segles xvi-xviii)
— Moviments de protesta i resistència a la fi de l'Antic Règim (1714-1808)
— La Guerra del Francès (1808-1814)
— La festa com a vehicle de sociabilitat (segles xix-xx)

La CCEPC fins ara ha convocat vuit congressos. Els congressos de la CCEPC han volgut estimular la recerca en àmbits en els quals s'ha cregut que des del món local hi hauria capacitat per fer-hi aportacions. Però no només han estat això, sinó que s'ha procurat que siguin un punt de trobada i confluència entre la recerca realitzada des dels centres d'estudis i des de les universitats. I, de fet, ha estat així. S'ha procurat també tenir en compte la territorialitat en fer els encàrrecs de ponències i conferències a professors de pràcticament totes les universitats de la Xarxa Vives. De tots els congressos se n'ha publicat les actes corresponents. Les del primer a l'Abadia de Montserrat i els altres en una línia pròpia a Cossetània Edicions.

Fins ara se n'han convocat els següents:

— I Congrés: «Moviments Socials i Dinàmica Associativa.» Lleida, 10, 11 i 12 de novembre de 1994.[6]

— II Congrés: «Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana.» Palma, 16, 17 i 18 d'octubre de 1997.[7]

6. Les actes del congrés foren publicades en quatre volums: 1. Maties Ramisa (cur.) (1996), *Guerra napoleònica a Catalunya (1808-1814): estudis i documents,* Barcelona, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Milà i Fontanals, 22); 2. Joaquim Capdevila i Capdevila i Agustí Garcia Larios (cur.) (1997), *La festa com a vehicle de sociabilitat i d'expressió política*, Barcelona, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Milà i Fontanals, 25); 3. Ramon Arnabat (cur.) (1997), *Moviments de resistència a la fi de l'Antic Règim*, Barcelona, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Milà i Fontanals, 27); 4. Lluís Virós i Pujolà (cur.) (2000), *Organització del treball preindustrial: confraries i oficis.* Barcelona, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Milà i Fontanals, 36).

7. Ramon Arnabat i Martí Marín (ed.) (2001), *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana. Actes del 2n Congrés de la CCEPC (Palma, 16, 17 i 18 d'octubre de 1997*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut d'Estudis Baleàrics, Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs, Cossetània (Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 1).

— III Congrés: «Fonts orals. La investigació a les terres de parla catalana.» Barcelona, 14 i 15 de desembre de 2001.[8]

— IV Congrés: «Església, societat i poder.» Vic, 20 i 21 de febrer de 2004.[9]

— V Congrés: «Paisatge, territori i societat.» Maó, 14, 15 i 16 d'octubre de 2005.[10]

— VI Congrés: «Republicans i republicanisme.» Barcelona, 2, 3 i 4 de novembre de 2006.[11]

— VII Congrés: «Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l'època medieval a l'actualitat.» València, 16, 17 i 18 d'octubre de 2008.[12]

— VIII Congrés: «1960-1980. Transicions i canvis a les Terres de Parla Catalana.» Barcelona i Cornellà de Llobregat, 10, 11 i 12 de novembre de 2011.[13]

8. Lourdes Plans i Campderrós (ed.) (2003), *Fonts orals. La investigació a les terres de parla catalana. Actes de les Jornades de la CCEPC (Museu d'Història de Catalunya. Barcelona, 14 i 15 de desembre de 2001)*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Museu d'Història de Catalunya, Cossetània (Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 2).

9. Lourdes Plans i Campderrós (ed.) (2005), *Església, societat i poder a les terres de parla catalana. Actes del IV Congrés de la CCEPC (Vic, 20 i 21 de febrer de 2004)*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner, Universitat de Vic, Cossetània (Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 3).

10. Ignasi Cuadros i Vila (ed.) (2006), *Paisatge, territori i societat a les terres de parla catalana. Actes del V Congrés de la CCEPC (Maó, 14, 15 i 16 d'octubre de 2005)*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner, Institut Menorquí d'Estudis, Cossetània (Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 4).

11. Josep Santesmases i Ollé (ed.) (2008), *Republicans i republicanisme a les terres de parla catalana. Actes del VI Congrés de la CCEPC (Barcelona, 2, 3 i 4 de novembre de 2006)*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner, Centre d'Història Contemporània de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya, Programa per al Memorial Democràtic, Cossetània (Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana 5).

12. Josep Santesmases i Ollé (ed.) (2010), *Els processos migratoris a les terres de parla catalana. de l'època medieval a l'actualitat. Actes del VII Congrés de la CCEPC (València, 16, 17 i 18 d'octubre de 2008)*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner, Federació d'Instituts d'Estudis Comarcals del País Valencià, Universitat de València, Acció Cultural del País Valencià, Cossetània (Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 6).

13. Ramon Arnabat Mata i Josep Santesmases i Ollé (ed.) (2012), *1960-1980. Transicions i canvis a les terres de parla catalana. Actes del VII Congrés de la CCEPC (Barcelona - Cornellà de Llobregat, 10, 11 i 12 de novembre de 2011)*, Valls, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner, Cossetània (Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, 7).

En aquests moments hem començat a preparar l'IX Congrés, que versarà sobre el segle xviii, sobretot des de la perspectiva del món local, amb el títol següent: «Després de les Noves Plantes: canvis i continuïtats a les terres de parla catalana». Aquest congrés se celebrarà a Cervera durant l'any 2014.

L'Institut Ramon Muntaner (IRMU) s'ha incorporat a l'organització dels darrers cinc congressos i en cada congrés es busquen les col·laboracions necessàries, ja sigui en funció del lloc de la celebració del congrés o de la temàtica. Universitats, centres o instituts d'estudis, entitats cultural, museus o àmbits de l'administració han participat com a coorganitzadores dels congressos de la CCEPC.

La CCEPC i l'IRMU van organitzar també el novembre de 2009, a Lleida, un congrés específic per tractar problemàtiques que ens afecten als centres: «Centres d'estudis, universitats i administracions».

L'Institut Ramon Muntaner

Em referiré ara a l'Institut Ramon Muntaner, peça clau del món dels centres d'estudis i en l'entramat de cultura, recerca i territori del país. A finals de 2001, el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya ens va plantejar la creació d'una fundació encaminada a donar suport als centres d'estudis. La idea havia sorgit del director dels serveis territorials de les Terres de l'Ebre, Josep Sebastià Cid, que anteriorment havia presidit el Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. Fou una proposta que va sobtar perquè des de la CCEPC havia costat molt trobar col·laboracions estables i fluïdes amb la Generalitat, tal vegada pel fet que globalment no encaixàvem en cap direcció general concreta, sinó que les diverses temàtiques tractades des dels centres ens portaven a relacionar-nos amb més d'una, sense que cap no agafés en el seu directori la funció específica. La creació de l'IRMU fou una proposta molt debatuda internament a la junta, que a més va necessitar la convocatòria de dues assemblees generals molt intenses i participades. La proposta inicial era crear una fundació amb la finalitat de donar suport a les tasques que desenvolupen els centres d'estudis de parla catalana. La fundació s'havia de nodrir del suport econòmic de la Generalitat de Catalunya i el patronat es constituiria amb paritat de patrons –set per banda– entre la Generalitat de Catalunya i la CCEPC. La seu social s'establí al Mas de la Coixa de Móra la Nova com a condicionant d'origen de la proposta, emparada en la simbologia de la centralitat territorial de les terres de parla catalana. Alguns

dels recels i els temors inicials, basats en la ubicació física de l'IRMU, relacionant la proposta feta en temps de tensions polítiques pels posicionaments envers el Pla Hidrològic Nacional, latent en aquells moments, el temps s'ha encarregat de desmuntar-los. El contacte permanent entre els centres d'estudis i l'administració catalana ha propiciat un coneixement i una valoració àmplia de tot el moviment de centres d'estudis i, a partir d'aquí, una interrelació molt fructífera. En l'acceptació del projecte també hi ha jugat a favor el pas, durant aquests gairebé deu anys d'existència, de diversos governs de la Generalitat i de consellers de Cultura de distintes forces polítiques que han pogut visualitzar la necessitat i la rendibilitat del projecte. Tot això, sens dubte, no hauria tingut una acceptació tan àmplia sense una molt eficaç gestió i direcció, sense un lligam total amb la CCEPC, que ha treballat dia a dia i colze a colze amb l'IRMU, conscient que aquest era el seu projecte. La teoria ha encaixat plenament en la realitat construïda. Els centres d'estudis mitjançant la representació de la CCEPC han incidit en les iniciatives de l'administració a partir d'un coneixement constant i mutu que ha desfet moltes desconfiances i incomprensions. L'IRMU representa una concreció sòlida, eficaç, moderna i avançada en les estructures culturals i de recerca del país.

El paper dels centres d'estudis

Els centres d'estudis fan una gran aportació al territori, no només en les dinàmiques associatives, en el foment de la sociabilitat, que ja són bones per si mateixes, sinó també en l'aportació de coneixement. L'existència d'un pensament històric envers el passat, però també sobre el present, eleva la capacitat d'entendre l'espai viscut. L'existència o no d'un centre d'estudis en una població es nota i molt. Vol dir tenir o no la presència d'una activitat cultural que encadena continuïtats, que no està subjecta a canvis bruscos com els que poden ocórrer en les polítiques culturals municipals. És una garantia de participació, de pluralitat enriquidora, de debat constructiu. Una plataforma disposada a acollir les voluntats que volen participar-hi sense renunciar a les maneres de ser i de pensar. És també un estímul al compromís cívic. I, a nivell del coneixement històric, l'existència o no d'un centre vol dir haver generat bibliografia o haver-se d'acontentar amb coses escadusseres. És un fet que fàcilment hem comprovat quan en poc temps veiem fer balanços commemoratius de centres que han assolit vint-i-cinc o trenta anys, per exemple, al costat dels propòsits inicials de la constitució d'un centre nou.

El paper de valorització, recuperació, estudi i divulgació del patrimoni històric, social, cultural i natural que han tingut els centres d'estudis ha estat clau per conscienciar la societat, per fer entendre que no es pot viure menyspreant i malbaratant els valors que hem heretat, que hem de preservar, millorar i extreure'n coneixement per interpretar el passat, entendre el present i planificar un futur més harmònic, menys depredador i més responsable. L'aportació dels centres a un municipi, a una comarca, a un territori, és gran i beneficia tota la societat, tant els que directament participen en les seves activitats o llegeixen la seva producció editorial com els que no. Perquè tot l'esforç per edificar una societat més culta, cívica i responsable ens beneficia i ens fa més lliures a tots.

La història local des dels centres d'estudis

Des dels centres d'estudis segurament ens cal fer una consideració en el diàleg entre els conceptes *història local*, *història general* i *història nacional*. Ens cal constatar que la recerca estimulada, acollida i publicada pels centres d'estudis locals o comarcals té com a primer objectiu contribuir al coneixement històric d'un determinat lloc o territori. I els seus primers destinataris són els ciutadans més sensibilitzats d'aquest lloc, que adopten sovint la figura de soci, subscriptor o habitual comprador i lector de les publicacions. Una altra figura usuària de les publicacions dels centres d'estudis són els estudiants, bàsicament per efectuar consultes per a la realització de treballs de secundària o, més endavant, en estudis universitaris concrets en el quals es tracta d'una manera o altra la ciència històrica. També les administracions locals i comarcals i els organismes, les oficines i les empreses dedicades al turisme cultural. No és aquesta una apreciació de caire localista, ben al contrari, ni molt menys una reivindicació de la història positivista, ni de l'anècdota local. És gairebé una constatació de la simple realitat, que respon a la necessitat objectiva de dotar de continguts històrics rigorosos, precisos i personalitzats les comunitats humanes com ara pobles, ciutats o territoris determinats. La reivindicació del fet local, no només com una part o fragment d'un tot general o nacional, sinó també com una realitat concreta, que evidentment no pot explicar-se sense el context general. No tindria sentit escriure la història local d'un determinat lloc com un mer recurs d'abastament bibliogràfic per a la construcció d'una història nacional. Seríem molt simplistes si consideréssim la història local només com un fragment de la nacional i, a l'inrevés, si la nacional fos simplement una suma de les locals. Sortosament, tot és més complex.

Si bé els estudis locals poden contribuir a territorialitzar un determinat període o context històric, també és cert que poden servir per a coses tan interessants com contemplar l'evolució d'una determinada població en les seves particularitats i característiques, com saber que cada present històric té unes raons que ens remeten al passat, les del context general, però també les pròpies del món local. Resulta fora de lloc pensar que el grau de la qualitat historiogràfica ve donat per l'amplitud territorial, per la subordinació del marc local al general. El més important és saber i entendre les interrelacions que en tots sentits en cada moment s'estableixen. Entendre que les raons històriques d'un determinat espai, en la seva situació geogràfica, en el seu context social i polític, ens poden facilitar una comprensió més aprofundida, menys simplista i lineal d'una època concreta en un marc més general. El més important és saber mantenir l'equilibri entre la consciència històrica i l'interès pel coneixement del lloc, sense derivar ni en localismes de campanar ni en l'obsessió de la cerca de l'excel·lència puntuada oblidant el sentit i la finalitat social de la història. Ni xovinisme local, ni torre d'ivori gremial.

És evident que cada lloc té unes particularitats històriques que diferencien èpoques i circumstàncies més generals. Són aquestes particularitats les que distingeixen un lloc i un temps i són les que fan que el reflex de cada període històric s'escampi de manera desigual, amb el condicionant, evidentment, que marca la generalitat, que no és sempre la que es configura al lloc principal –la capital–, sinó més aviat en les similituds més freqüents dins de les complexitats. I aquestes diferenciacions són les que es poden travar en els continguts de les diverses revistes miscel·làniques dels centres d'estudis. Diferències en el desenvolupament dels períodes històrics condicionats per les circumstàncies locals, d'ordre geogràfic, d'ordre social i d'ordre polític. I aquesta deu ser també una de les grans virtuts de la producció editorial del centres d'estudis: sortir de la simplicitat de plantejaments, del mimetisme, de la fotocòpia amb noms i llocs diferents volent resoldre la qüestió de cada lloc amb paral·lelismes per demostrar.

Amb l'eclosió dels centres d'estudis a partir sobretot de la transició, amb un escalonat i constant eixamplament del model, s'ha produït una altra circumstància cabdal, l'aproximació universitària als centres d'estudis. Llicenciats, professors, estudiants avançats s'han incorporat tant als òrgans gestors dels centres com a les direccions o els consells de redacció de les revistes i les miscel·lànies, fornint-les de continguts. Són moltes les monografies locals editades pels centres resultat de tesis doctorals o d'extensos treballs de recerca vinculats a les universitats. La història

local, la microhistòria, forma part de molts programes d'investigació universitària o n'alimenta d'altres de més temàtics o més centrats en períodes concrets. Molts professors d'història actuals han basat molta part de la seva recerca en la història local, i molts d'ells participen o han participat en diferents formes en les dinàmiques dels centres d'estudis i també han publicat bona part de la seva recerca en les seves revistes i monografies. La creació d'universitats territorials també ha afavorit aquesta interrelació entre la història local i la universitat. Deu ser fàcilment demostrable que moltes recerques universitàries tenen com a espai geogràfic el lloc conegut per raons de vida de l'autor. El que és un fet de proximitat i de comoditat també és un fet d'implicació i d'absorció d'un coneixement gairebé sensitiu que només la inserció en el lloc de la vida propera pot donar. També és cert que l'estudi de períodes concrets en el món local han estat a l'inici de l'especialització temàtica. En podríem posar molts exemples. Aquests raonaments no intenten justificar els canvis ocorreguts en les darreres dècades per llevar-nos una mena de pecat original de manca de metodologia, d'històries positivistes, commemoratives, o anecdotaris desvinculats del marc històric general, ni tampoc per recordar, sempre que es parla d'història local, que d'històries només n'hi ha de dues tipologies: bones i dolentes, com cercant un escut protector des de posicions d'inferioritat o de comprensió. La feina a fer és una altra i ha de respondre, en el cas de les relacions entre els centres d'estudis i les universitats, entre la història local i la d'escales més àmplies, les preguntes que es plantegen sobre com podem anar creant espais i eines de col·laboració i trobada i com podem anar creant instruments de difusió.

En aquests darrers trenta anys hem fet prou camí per no haver-nos d'amagar de fets que als centres d'estudis es produeixen amb una total normalitat: la confluència en la recerca entre professors universitaris, professors d'institut i investigadors *amateurs*. Segurament caldria oficialitzar aquesta realitat amb un debat extens, que conduís a proposicions clares per consolidar el que s'ha vingut fent i per avançar vers formes que ens permetin un enriquiment personal i col·lectiu amb una presència social de la història. Els centres d'estudis no només han de ser un temps de pas per als historiadors professionals joves, ni tampoc ho hauria de ser la història local. Són molts els exemples consolidats d'implicació i d'exercici professional i voluntari que al capdavall, al marge de les puntuacions possibles, personalment els han donat crèdit i solidesa i han servit per enriquir la comunitat local. Des de l'IRMU hem apostat per lligar tants caps com sigui possible amb les universitats des de la concepció institucional i des de les relacions amb el professorat. El conveni signat fa uns anys amb la Xarxa Vives n'és l'exemple més visible.

La difusió de la producció dels centres d'estudis. Les revistes a RACO

Hi ha un fet claríssim, i és que en la darrera dècada s'ha eixamplat el coneixement de la realitat dels centres d'estudis a tots els nivells, per la mateixa dimensió del moviment, per una acció explicativa pacient i tenaç i per una claríssima voluntat de cercar complicitats, col·laboracions i compartiment de projectes. Cada vegada més hem d'explicar menys què i qui som i ens podem centrar més en manifestar inquietuds i presentar projectes.

La feina de difusió de les publicacions dels centres i de la recerca local ha estat constant des de la creació de la CCEPC i molt més acusada des de la de l'IRMU. Actualment la difusió es fa a partir d'una agenda setmanal on, a més de les activitats, hi apareixen les novetats bibliogràfiques. Igualment passa amb el butlletí mensual *Infocentres*. La CCEPC publica semestralment la revista *Frontissa*, on s'informa de totes les novetats dels centres d'estudis adherits, incidint particularment amb algunes ressenyes i amb l'explicació, pels mateixos autors, d'alguna proposta editorial remarcable. A partir del número 124 i des de l'any 2007 es va assumir la direcció i la gestió dels continguts de *Plecs d'Història Local*, el suplement de *L'Avenç*. Des de *Plecs* es pretén també difondre les publicacions d'història local i fer en cada número un tast temàtic de les recerques realitzades o en curs.

L'IRMU va iniciar fa uns anys la tasca de posar en xarxa a text complet els continguts de les revistes dels centres d'estudis. A partir d'un acord amb RACO s'han introduït unes cinquanta revistes dels centres d'estudis, que a hores d'ara formen un dels conjunts més nombrosos encartats a RACO. Ha estat una feina continuada, mirant de trobar el finançament oportú per anar digitalitzant les revistes més antigues i gestionant la introducció dels números nous cada any. Els resultats són realment encoratjadors. Per posar un exemple, durant el passat mes d'octubre aquest conjunt de revistes ha registrat 27.000 consultes, xifra superior a la de moltes universitats i a la d'altres entitats i institucions que hi tenen les seves revistes. El fet de poder comprovar com els articles penjats a RACO teníen un nombre de consultes molt remarcable, sovint superior al dels exemplars que s'imprimien en paper, ha causat una molt bona impressió als centres d'estudis, que han pogut confirmar estadísticament la utilització social de la seva revista, desmuntant certes teories infravaloratives, sovint interessades.

Aquest fet ha esperonat l'IRMU i els centres a incrementar el grau de qualitat de les revistes científiques dels centres, perseverant a millorar també en la qualitat

científica i informativa i en la del procés editorial i de difusió i visibilitat per poder ser tingudes en compte en els sistemes d'avaluació de les revistes científiques, i això per diverses raons: una, per facilitar que els autors puguin comptabilitzar, si és el cas, com a mèrits professionals universitaris els articles publicats a les revistes dels centres; però, per damunt de tot, per les ganes de millorar en tots els aspectes de les revistes, sense deixar de tenir present un doble objectiu: servir les societats locals i la historiografia en general i, si és el cas, també les altres ciències.

L'IRMU també ha creat un sistema de llibreria virtual a partir de convenis amb els centres d'estudis que hi volen participar, amb el suport d'una distribuïdora i un grup de llibreries, el mateix que a hores d'ara regenta la botiga del Museu d'Història de Catalunya.

L'IRMU fa unes convocatòries anuals d'ajuts a les publicacions dels centres que suposen un petit estímul a l'edició. En les convocatòries d'ajuts es van fent recomanacions sobre els criteris a emprar per a la millora de la qualitat de les publicacions que possiblement esdevindran criteris de valoració dels ajuts. També, en una de les activitats actuals més reeixides i expansives dels centres d'estudis, com ho són les trobades territorials, s'informa continuadament dels procediments a seguir per millorar la qualitat de les revistes.

Suport, estímul i projectes

L'estimulació de la recerca des de la CCEPC i l'IRMU es produeix a molts nivells. Ja hem presentat els congressos de la CCEPC, la tasca de difusió de les publicacions, la possibilitat de consulta dels articles de les revistes a RACO, l'ajut a les publicacions, etc. També hi hem d'incloure els debats, posteriorment publicats, de l'*Espai Despuig*[14] programats per tractar temes que afecten els centres, des de la recerca i la difusió, des de la valorització del patrimoni, des de la territorialitat de la cultura en l'àmbit de la llengua o des de les relacions amb el territori i també amb les universitats. Des de la CCEPC i l'IRMU es va gestionar la confecció d'un manual per elaborar treballs a partir de la memòria oral, encarregat per la Diputació de Barcelona i publicat finalment pel Memorial Democràtic.[15]

14. Vegeu la bibliografia.

15. M. Dolors Bernal i Joan Corbalan (2008). *Eines per a treballs de memòria oral*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació. Direcció General de la Memòria Democràtica.

Una altra concreció important és la capacitat de suport i gestió de projectes propis, com per exemple algunes exposicions realitzades amb vocació de ser viatgeres: «Els centres d'estudis a les terres de parla catalana», «Lluís Companys i la seva època»[16] i «El Món agrari a les terres de parla catalana»,[17] que han arribat a moltes poblacions generant activitats complementaries. També és important el suport a projectes puntuals o periòdics que els centres proposen i per als quals ens demanen suport organitzatiu i financer. Un exemple recent podria ser les jornades d'estudi sobre la Guerra del Francès celebrades al Bruc l'any 2008, proposades per diversos centres d'estudis de les comarques veïnes amb la col·laboració de l'ajuntament del Bruc, unes jornades molt participatives de les quals se n'han publicat les actes.[18] Un altre exemple pot ser el Col·loqui d'Estudis Transpirinencs, de caràcter bianual, iniciat pel Centre d'Estudis del Ripollès i que en les darreres edicions ha traspassat la gestió organitzativa a l'IRMU, amb uns destacats resultats participatius i de continguts, publicats l'any següent de la celebració.

Una de les activitats més potents que els centres d'estudis tenen en el calendari anual és el Recercat, la jornada de cultura i recerca local que se celebra cada any a la capital de la cultura catalana. És la trobada i la fira dels centres d'estudis, on es presenten en una gran carpa les publicacions dels centres, es debaten idees, propostes i realitats, es presenten exposicions i s'atorguen els premis anuals a un centre i a una persona vinculada a un centre. Es tracta de convertir les aportacions locals o territorials en elements d'interès per a la generalitat dels centres d'estudis, alhora també oberta a la societat en general i a la comunitat educativa i acadèmica en particular.

Estem convençuts que els centres d'estudis mereixerien un reconeixement i un suport més gran del que a vegades tenen a la mateixa població o comarca. Suport moral, però també econòmic, que és una de les maneres de fer real el

16. En va ser publicat el corresponent catàleg: Francesc Viso (dir.); Joan Corbalán Gil; Maria Dolors Bernal Creus (comissaris) (2006), *Lluís Companys i la seva època. 1882-1940,* Barcelona, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana.

17. També se n'edità el catàleg: Josep Santesmases i Ollé, Antoni Gavaldà Torrents, Meritxell Serret Aleu, Anna Vilaseca Puigpelat i Xavier del Hoyo Bernat (comiss.) (2011), *El món agrari a les terres de parla catalana. Catàleg de l'exposició*, Institut Ramon Muntaner, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Fundació del Món Rural.

18. Núria Sauch Cruz (ed.) (2011), *La Guerra del Francès als territoris de parla catalana. Jornades d'estudi. El Bruc (l'Anoia), 23, 24 i 25 de maig de 2008. Bicentenari de les batalles del Bruc*, Catarroja-Barcelona, Afers.

suport moral i la inversió efectiva. Si en les administracions generalistes les ajudes han estat més uniformes, sobre la base sovint de convocatòries o convenis –ara en franca i preocupant davallada–, les realitats locals són molt diverses i algunes s'assemblen com la nit al dia. Al llarg del territori hi podem trobar des d'una valoració molt positiva en tots els sentits a un menyspreu gairebé absolut. Des d'un oferiment de col·laboració, des del respecte a les opinions del centre d'estudis, a la desconsideració. Sortosament, les administracions properes cada dia més van adquirint consciència de la importància que tenen i que els centres d'estudis poden adquirir, quan troben reconeixement i suport, per part dels representants polítiques locals. Importància, efectivitat i rendiment econòmic.

No hauríem de caure en la temptació d'un concepte reduccionista de la història i menys des de l'àmbit local, on és més fàcil interrelacionar àmbits de la vida humana. Com si només fos matèria històrica allò que, en cas d'haver-hi hagut mitjans d'informació en el seu temps, hagués tingut ressò periodístic. Ja sabem que la vida és molt més complexa que el es reprodueix com a notícia informativa, i que l'interès comunicatiu de les persones, sortosament, és molt més ampli i amb formes distintes de transmissió. Al capdavall es tracta de veure la història amb la màxima amplitud, amb la connexió amb altres àmbits de la ciència, si això ens permet un aprofundiment més gran en el repte permanent d'entendre des del present els homes i les dones d'un lloc i d'un temps determinats en relació permanent i indestriable amb els altres homes i dones d'altres llocs i amb el medi i l'espai físic que els envoltà.

Les circumstàncies de determinats moments poden posar dubtes a la necessitat de la ciència històrica, a l'esforç d'honestedat que requereix, sobretot quan des de determinats sectors s'adopten postures d'utilització, de manipulació i d'instrumentalització interessada, quan se n'extreu en pinces la virtut per significar el fet local davant de l'extern, amb voluntat d'aconseguir mèrits, prestigi, promoció i incentiu econòmic. Res no hi ha més atraient que l'espai ben explicat amb totes les complexitats que el temps històric construeix, el fet de sentir-nos humans, en les bondats i les misèries, en la sinceritat de la síntesi i la interpretació necessària per construir el temps històric del futur.

La crisi que tan negativament ens afecta ha propiciat el reconeixement a l'alça d'alguns valors, gairebé per necessitat o per reconsideració de polítiques emmarcades massa sovint en la vanitat, l'ostentació i també en la inconsistència. Un d'ells és la valorització del fet associatiu, que genera dinàmiques d'interrelació social entre les persones d'una mateixa o distintes comunitats humanes. Ho estem observant atentament en els darrers temps: la necessitat gira els ulls a

realitats existents que a hores d'ara poden mitigar o suplir la realització d'activitats o projectes que abans de la crisi s'escometien amb generosos pressupostos. Per sort el moviment dels centres d'estudis està en constant renovació, sorgeixen noves propostes que, a partir de la interrelació creada en els darrers anys, ja sigui presencialment a través d'activitats diverses o a través de la xarxa, s'experimenten en diversos i molts distints llocs, dels centres comarcals als locals, de pobles de demografia baixa a barris de Barcelona. I aquesta experimentació és la que permet la renovació i la consolidació de noves propostes i projectes. Sempre amb la incentivació, la coordinació i el suport de la CCEPC i l'IRMU.

Bibliografia

Afers [Catarroja: Afers], núm. 66 (2010): *Dossier Història local. Noves perspectives* [Jané Checa, Òscar (cord.).]

Albareda Salvadó, Joaquim (1995). «La Coordinadora d'Estudis de Parla Catalana: un projecte fet realitat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* [Barcelona: IEC], núm. 6.

Borrell, Josep (2010). «L'acció estratègica dels centres d'estudis o de recerques». *Mascançà* [Mollerussa: Centre de Recerques del Pla d'Urgell Mascançà], 1.

Casanovas i Prat, Josep (1997). «Les aportacions cultural i científiques dels Centres d'Estudis». *Revista de Girona,* núm. 181, p. 66-69.

«Els centres d'estudis locals: present i futur. Taula rodona» (1990). A: *Plecs d'Història Local*, núm. 27 (juny), p. 41.

Els Centres i Instituts d'Estudis. Una xarxa de cultura i recerca al territori (2007). Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana; Institut Ramon Muntaner. [Opuscle]

Espai Despuig (2005). *L'ús i l'abús del patrimoni en els territoris de parla catalana. I Espai Despuig. 12 de novembre de 2004. Tortosa.* Calaceit: Institut Ramon Muntaner.

— (2006). *Recerca i divulgació: el paper dels centres d'estudis i de les universitats. II Espai Despuig. 12 de novembre de 2005. Solsona.* Calaceit: Institut Ramon Muntaner.

— (2007). *Centres d'estudis i dinamització social: problemàtiques i estratègies en la relació amb el seu entorn. III Espai Despuig. 124 de novembre de 2006. Gavà.* Calaceit: Institut Ramon Muntaner.

— (2008). *La recerca local davant les problemàtiques del segle XXI. IV Espai Despuig. 10 de novembre de 2007. Vilafranca del Penedès.* Calaceit: Institut Ramon Muntaner.

— (2009). *Set realitats administratives. Visió global de la cultura catalana des de la diversitat territorial. V Espai Despuig. 9 de novembre de 2008. Garcia.* Calaceit: Institut Ramon Muntaner.

— (2010). *Estudis locals i educació. VI Espai Despuig. 7 de novembre de 2009. Sitges.* Calaceit: Institut Ramon Muntaner.

Figueras Capdevila, Narcís (1997). «Centres d'estudis i edició a l'àrea de Girona: camí fet i reptes de futur». *Revista de Girona*, núm. 181, p.70-75.

Figueras Capdevila, Narcís; Jiménez Fernández, M. Carme; Santesmases i Ollé, Josep (ed.) (2010). *Cultura i recerca local al segle XX. Dels erudits locals als centres d'estudis. Jornada d'estudi. Calonge, 14-15 de setembre 2007. En memòria de Pere Caner.* Santa Coloma de Farners: Ateneu Popular de Calonge; Institut Ramon Muntaner.

Garcia, Xavier (2002). *Història i cultura local a Catalunya al segle XX*. Tarragona: El Mèdol.

Gavaldà, Antoni (dir.) (1998). *Llibre blanc dels Centres i Instituts d'Estudis de Catalunya*. Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana.

Guia dels Centres d'Estudis de Catalunya (1987). Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Puig i Tàrrech, Roser (1991). «Centres d'Estudis de Parla Catalana». *Revista de Girona*, núm. 146 (maig-juny), p. 20.

Santesmases i Ollé, Josep (2009). «El món dels centres d'estudis. Generalitats i particularitats». *Annals del Patronat d'estudis Històrics d'Olot i Comarca (PEHOC)* [Olot: Patronat d'estudis Històrics d'Olot i Comarca], núm. 20, p. 45-62.

— (2009). «La Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i l'Institut Ramon Muntaner». A: *Els erudits i la premsa local al segle XXI.* Vol. II. *Els estudis locals.* Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, p. 11-20.

— (2010). «*Terme*, davant del mirall comparatiu de les revistes miscel·làniques dels centres d'estudis». *Terme* [Terrassa: Centre d'estudis Històrics de Terrassa; Arxiu Històric Comarcal de Terrassa; Arxiu Municipal de Terrassa], núm. 25, p. 85-102.

Sapena, Carles (2002). *Els centres d'estudis*. Girona: Diputació de Girona; La Caixa (Quaderns de la Revista de Girona).

Vidal Huguet, Carme (cur.) (1994). *Actes. 1r. Congrés de centres d'estudis de parla catalana.* Lleida: Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs.

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics Núm. XXV(2014), p. 351-388
DOI: 10.2436/20.1001.01.135

EL PENSAMENT NACIONALISTA DE MANUEL CARRASCO I FORMIGUERA. UN CRISTIÀ DEMÒCRATA PER LA REPÚBLICA CATALANA

Lluís Duran
Doctor en història contemporània per la Universitat de Barcelona

Lliurat el 7 d'octubre de 2013. Acceptat el 3 de febrer de 2014

Resum

Manuel Carrasco i Formiguera va ser un polític catalanista, cristià i republicà present en els grans esdeveniments de Catalunya entre 1930 i 1936. Aquest treball pretén estudiar-ne l'evolució ideològica. Partint de la crítica constant a la política de la Lliga Regionalista, Carrasco maldà per crear una línia política que en fos alternativa. En el Pacte de Sant Sebastià hi va voler posar les bases per a una entesa republicana entre Catalunya i l'Estat espanyol que reconegués l'autodeterminació prèvia de Catalunya. El seu pensament, vinculat a Enric Prat de la Riba, va voler oferir una alternativa des del nacionalisme radical, el republicanisme i un cristianisme compromès amb els canvis socials, circumscrit en una situació complexa per raó del seu compromís religiós i el compromís amb el seu país, que el portà a defensar-ne la independència. Amic dels nacionalistes bascos, insistí que aquest procés s'havia de fer des d'unes condicions específiques de progrés cultural i econòmic, període previ d'autonomia i pau civil interior.

Paraules Clau

Lliga Regionalista, Unió Democràtica de Catalunya, Acció Catalana, Partit Nacionalista Basc, república catalana, cristianisme social.

The nationalist views of Manuel Carrasco i Formiguera. A Christian Democrat for the Catalan Republic

Abstract

Manuel Carrasco i Formiguera was a Christian, Republican and pro-Catalan politician present during Catalonia's biggest events between 1930 and 1936. This

research aims to study his ideological evolution. Based on his constant criticism of the policies of the Regionalist League, Carrasco strove to create a new policy as an alternative. In the Pact of San Sebastian, his aim was to lay the foundations for a Republican understanding between Catalonia and the state of Spain that recognised Catalonia's prior self-determination. His views, linked to Enric Prat de la Riba, aimed to offer an alternative based on radical nationalism, republicanism and a Christian approach committed to social change. He was restricted by a complex situation due to his commitment both to his religion and to his country, which led him to fight for its independence. A friend of Basque nationalists, he insisted that this process should be carried out based on specific conditions of cultural and economic progress, a period prior to autonomy and internal civil peace.

Keywords

Regionalist League, Democratic Union of Catalonia, Catalan Action, Basque Nationalist Party, Catalan Republic, Christian Socialism.

> «[...] y si a ello llamáis separatismo, enhorabuena y ojalá sean separatistas todas las democracias ibéricas; separatistas de una parodia de Estado forjado por las monarquías, separatistas que no toleran ni la vergüenza de Gibraltar, ni la monstruosa separación del cuerpo de la gran nación galaica-portuguesa, ni la mutilación humillante de una nación vasca y una nación catalana desgarradas por fronteras arbitrarias, separatistas en favor de los moldes caducos y de concepciones viejas; separatistas de un separatismo que nos impulsa a aceptar, a servir, a luchar, a defender siempre la voluntad soberana de los pueblos como única garantía de verdadera paz y concordia.»
>
> «L'aprovació de la Llei d'Autonomia. Text íntegre del discurs pronunciat pel senyor Carrasco», *La Nau* (9 de setembre de 1932).

Carrasco, home en una cruïlla

Carrasco i Formiguera se situa en la història i l'acció del moviment catalanista amb una barreja oposada de tendències. En tendències que tensaran la vida de la Catalunya republicana: la qüestió nacional i la qüestió religio-

sa. Republicà entre catòlics i catòlic entre els republicans, quan amples sectors s'aniran decantant en contra del règim progressivament, a mesura que l'Església catòlica es convertirà en part principal del debat polític.

És un catalanista radical, no incorporat al separatisme organitzat. Sense deixar de ser independentista, és partidari de totes les iniciatives que envigoreixin la nació, i també del suport a la Generalitat com a govern autonòmic. Per això, des de les pàgines d'*Euzkadi*, afirma: «el radicalismo ha de reservarse para la doctrina, pero en la táctica se han de apurar todos los recursos».[1] Esdevé així «el nacionalista intransigent que dins totes les etapes del nou règim ha exercit sempre les pressions més catalanistes a fi d'imposar els nostres ideals».[2] El nacionalista radical més influent de la seva època, que ha format part també del Govern de la Generalitat i de les Corts Constituents, esdevindrà un crític sòlid i veraç de les renúncies dels uns i dels altres.

Per això Carrasco és un catalanista que vol romandre al bell mig de la lluita entre les dues forces principals del catalanisme durant la República, Lliga Catalana i ERC, sense inclinar-se per cap,

Si original és el seu plantejament polític, també ho és la forma de manifestar-se. Advocat de professió, seguint l'estela de l'ofici més freqüent entre els dirigents catalanistes d'abans de 1936, amb personalitats com Enric Prat de la Riba, Jaume Carner i Lluís Companys, no va deixar gaire obra escrita, més enllà d'*El Pacte de San Sebastián*, articles al setmanari *El Temps*, declaracions als diaris *La Nau* o *El Matí* i la secció signada per La Masovera a *L'Estevet*.

Poc llegat escrit, comparat amb altres líders catalanistes, però, en canvi, una capacitat per deixar un pensament ben fixat, uns conceptes clars i estratègicament renovats.

Els referents

Quin és, però, l'origen del catalanisme de Carrasco? Segons el seu biògraf, Hilari Raguer, hi ha un sentiment catalanista inicial gràcies a la lectura dels volums dels Jocs Florals i de la col·lecció de la revista de *La Renaixensa*.[3] Què li aporta? Quin pensament hi apareix? La base inicial d'un abrandament patriòtic,

1. H. Raguer, *El cristià Carrasco i Formiguera*, p. 28.
2. «Carrasco per terres de Bascònia», *La Nau*, 2 d'agost de 1932.
3. H. Raguer, *El cristià...*, p.27.

no partidista, més vinculat a la idea de fer pàtria que a la de fer política. La dels qui creuen que és millor una bona temporada de teatre català que guanyar una alcaldia catalanista, la dels qui creuen que calen més escoles catalanes que diputats: l'ambient de la defensa arborada de la llengua i la memòria i la dignitat del país. Unes lectures que «el van contagiar per sempre més» o que, en paraules de Miquel Coll i Alentorn, «van ajudar a deixondir i a fer conscient al seu dia la catalanitat de Manuel».[4]

A l'abrandament que li venia d'aquest llevat hi cal afegir el que Raguer qualifica de «reflexió sistemàtica i sobretot de formulació jurídica» que li ofereix «el mestre» Prat de la Riba, mitjançant, sobretot, *La nacionalitat catalana*. Aquest és el corpus doctrinal bàsic. Del petit llibret, reeditat per Josep M. de Casacuberta dins la «Col·lecció Popular Barcino», n'extreu la idea central d'«ésser catalans, exclusivament catalans, basat en un home i en una obra, En Prat de la Riba i *La nacionalitat catalana*».[5]

Quina faceta fa seva Carrasco, de Prat? En primer lloc, els conceptes clars i precisos que li donen un home de dret com ell, però també la del teòric nacionalista eminent, no pas el dirigent de la Lliga Regionalista, ni l'home de govern. De Prat en treu un captenIment constant segons el qual «el nom sagrat de la Pàtria no pot ésser mai una paraula buida ni un gest ineficaç».[6]

Hi ha una altra figura especialment estimada per Carrasco i a la qual sovint dedicarà el seu públic homenatge. He trobat quatre casos en què Carrasco i les estructures en què ell participa per dur a terme la seva acció patriòtica es fan presents, els anys 1922, 1923, 1932 i 1936, quan qualifica Pau Claris de «primer forjador de la República Catalana».[7] Si Prat de la Riba li ofereix la doctrina nacionalista, Claris, al seu torn, és el referent del clergue patriota que va dotar Catalunya, lluny de la Corona de Castella, d'una república sobirana. El lligam doncs, per Carrasco, entre pàtria, fe i república.

Abans de la seva activa presència a *L'Estevet*, Carrasco és secretari de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat entre 1916 i 1919.[8] El 1919, quan

4. Miquel Coll i Alentorn, *Obres, V*, p. 143.

5. *El Matí*, 23 de febrer de 1933.

6. «Remembrant el mestre», *El Temps*, 4 d'agost de 1934.

7. *El Temps*, 13 de febrer de 1936; *La Nau*, 26 de maig de 1932; *La Vanguardia*, 17 de maig de 1922 i 1 de juny de 1923. L'any 1923 Carrasco era secretari de la Comissió d'Homenatge a Claris: *La Publicitat*, 30 de maig de 1923.

8. Hilari Raguer, *Divendres de passió*, p. 95 i s.

hom creu ben possible l'atorgament per part del govern espanyol d'un règim autonòmic per a Catalunya, l'assemblea de la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat aprova divuit conclusions que donen l'aval catòlic a l'acció nacionalista. Hi apareixen conceptes com ara aquests: «l'autonomisme és la traducció més fidel del pensament polític cristià en l'estructuració de la vida civil d'un poble»; prendre l'autonomia a un poble genera «un atemptat al dret natural imprescriptible, el qual en tot moment pot ésser reivindicat»; o, seguint els mateixos termes de Prat de la Riba, «la pàtria dels catalans és Catalunya, generadora del nostre ésser social».[9]

«La important iniciativa moderna presa per les seleccions nacionalistes catòliques de Catalunya», com la identifica Mn. Joan Bonet i Baltà, a més de situar Carrasco en una proposta assenyalada, permet a noves generacions de cristians afirmar la seva catalanitat més enllà de l'«adulta» Lliga Espiritual, com és el cas de l'Agrupació Nacionalista Els Montserratins,[10] que actua en activitats religioses de caràcter popular i en manifestacions catalanistes en què coincideix en activitats amb Carrasco. I és que els catòlics catalans han aspirat, des de la fi del segle xix, a emmirallar-se en la defensa que fan les esglésies catòliques locals dels drets nacionals de la seva gent, com la irlandesa o la polonesa. És remarcable, en els anys centrals de la dècada dels deu, el suport dels bisbes de Canadà a la predicació amb la llengua del territori, sigui aquesta l'anglès o bé el francès. Aprofitant el cas, l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana vol traslladar el cas als bisbes de Catalunya,[11] i anteriorment té lloc la gran polèmica per l'ensenyament del catecisme en català i la defensa que en fa el bisbe de Barcelona Josep Morgades (1902). Comencen èpoques propícies per a una acció catòlica arrelada a les realitats nacionals, com assenyala Antoni M. Oriol: «Pius XI (1922-1939) invalidà de soca-rel totes les prevencions unilaterals contra el nacionalisme i redimensionà les futures posicions pontifícies entorn del tema».[12]

9. J. Bonet i Baltà, *L'Església catalana de la Il·lustració a la Renaixença*; p. 308.

10. Podria tractar-se, aleshores, d'una certa orientació divergent dins de la Lliga Espiritual, que podria haver donat naixement a l'Associació Els Montserratins, que neix per aquestes dates i s'associa a les mobilitzacions catalanistes radicals, si tenim en compte aquest factor: «s'acorda aprovar la gestió del subscrit [Manuel Carrasco i Formiguera] i resoldre que l'orientació de la Lliga en aquesta qüestió ha de limitar-se a una afirmació política en un sentit determinat…», H. Raguer, *Divendres…*, p. 95.

11. *Revista de Catalunya*, núm. 278.

12. Antoni M. Oriol i Tataret, *Nació i magisteri pontifici*, p. 39 i 51.

Trajectòria política inicial

La trajectòria política de Manuel Carrasco comença en les eleccions municipals de 8 de febrer de 1920. Es presenta en les llistes de la Lliga Regionalista pel districte V, un districte no gaire favorable als catalanistes. La candidatura de la Lliga, que vol arrabassar l'Ajuntament de Barcelona al Partido Republicano Radical, es presenta amb un programa de reforma interior de la ciutat: habitatges, clavegueram, cementiris i el projecte de la urbanització i l'exposició internacional a la muntanya de Montjuïc; motiu pel qual Francesc Cambó, el líder del partit, es vol convertir en el cap del grup al consistori, sense formar-ne part.

El dia de les eleccions, Carrasco és descrit així per *La Veu de Catalunya*:

> Rectilini i agressiu. Té la preparació del bisturí. És com l'espasa que abans es trenca que es doblega. No vol ombres ni racons. Llum, llum i pàtria. S'ha format de petit rere una mare vídua. Tal volta per això estima tant Catalunya.
>
> Ell us dirà el que vol, però exigeix que els altres diguin el que pensen.
>
> Joventut. Talent. Voluntat. Va pel districte que s'ha de lluitar més.[13]

Al districte hi rep el suport de la Joventut Pau Claris en tasques electorals. A la fi, la victòria és esclatant: 16 regidors catalanistes, 5 de radicals i 2 de la Unión Monárquica Nacional.[14] La seva trajectòria comença amb un esdeveniment important en la història de la ciutat, quan el 2 de maig s'han de suspendre actes dels Jocs Florals on ha estat invitat el vencedor de la batalla del Marne, el general rossellonès Josep Joffre. La força pública intervé contra els ciutadans i els càrrecs electes. Carrasco hi és com a regidor de la ciutat. L'esdeveniment pren una gravetat especial per la topada entre bombers i guàrdia urbana contra la guàrdia de seguretat estatal.

En aquestes dates, el regidor Manuel Carrasco, com recull Josep Grau, proposa la catalanització dels rètols de la ciutat: «que en lo sucesivo todas las placas de rotulación de las calles se escriban en catalán».[15] No rep prou suport del grup municipal i la proposta no reïx. Carrasco vol concretar el programa de l'entitat defensora de la llengua catalana, Nostra Parla, a partir d'un debat

13. *La Veu de Catalunya*, 8 de febrer de 1920.
14. *La Veu de Catalunya*, 1, 2 i 8 de febrer de 1920.
15. Josep Grau, *Manuel Carrasco i Formiguera, una vida per Catalunya*, p. 28.

a l'Ajuntament de Barcelona protagonitzat per Jaume Bofill i Mates.[16] En un altre sentit, Carrasco, amb els regidors Esteve, Nonell i Matons, manifesta el dol de l'Ajuntament per la mort «heroica» de l'alcalde de Cork, republicà irlandès mort en vaga de fam contra l'ocupació britànica del seu país.[17]

Una veu decidida, *L'Estevet*

Raguer qualifica la relació entre Carrasco i la publicació *L'Estevet* així: «ell va ser el fundador, l'ànima i el director efectiu i, al capdavall, el qui va pagar els plats trencats».[18] És un producte del combat del catalanisme popular i juvenil dels anys deu i vint, com ho foren *Renaixement*, *Jordi Erin*, *Som...!*, *L'Intransigent* i *L'Estat català*. A diferència d'aquestes, però, *L'Estevet* no està elaborada per joves obrers o menestrals. Aquestes revistes són una base de mobilització i conscienciació, sovint sense cap organització política estructurada al darrere. En un ambient arrauxat, se cerca la modificació de la circumstància nacionalista i, per tant, la superació de la Lliga Regionalista, però no se sap gaire com ferho més enllà de la denúncia de les seves actituds. Segons Raguer, el nom de la revista no és posat a la babalà: «vol personalitzar i catalitzar una generació que, com Ramonet a *L'Auca* [*del senyor Esteve*], no vol seguir servilment les petjades del pare».[19]

L'Estevet se situa, doncs, en un magma associatiu catalanista que té uns murs de contenció en el Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria, la Unió Catalanista, la Protectora de l'Ensenyança Catalana i Nostra Parla i que s'expressa amb un discurs concís i radical, amb punts de trobada en el calendari catalanista clarament establert: 11 de Setembre, Corpus de Sang (maig-juny), Aplec de la Sardana (maig-juny), Festa dels Infants i de les Flors

16. Josep Grau, *La Lliga Regionalista i la llengua catalana (1901-1924)*, p. 272 i s.

17. Josep Grau, *Manuel Carrasco...*, p 27 i s., també defensa la proposta que féu el Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria als ajuntaments de Catalunya de reconèixer el fet nacional de Catalunya i el dret a tenir un govern propi, motiu de repressió de la dictadura de Primo de Rivera sobre alcaldes i regidors que l'aprovaren el setembre de 1922. Vegeu Manuel Lladonosa i Vall-llebrera, *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*, p. 423 i s.

18. Hilari Raguer, *El cristià…*, p. 109.

19. Hilari Raguer, *El cristià…*, p. 29.

(juny), Cap d'Any Català (gener) i, en el cas confessional, les diades de Sant Jordi i la Mare de Déu de Montserrat (abril).

L'Estevet, on Carrasco hi manté la presència tot signant com *La Masovera*, és una revista de 16 pàgines i format 17 x 26,5 centímetres amb apartats sobre crònica de Madrid, esports, l'ús del castellà en l'espai públic (com a forma de denúncia), música i teatre, informació de les entitats amigues..., amb una abundosa imatge gràfica referida als retrats de les actituds dels lligaires, les difícils circumstàncies de la vida obrera catalana, la lluita social i el pistolerisme o la crítica implacable a l'exèrcit espanyol, quan encara cuegen les conseqüències del desastre militar espanyol a Annual. «Tornant del mercat», signat per La Masovera, té la missió d'editorial; Carrasco hi retrata la Lliga, una força, sense el «mestre» Prat, que està fèrriament controlada per Francesc Cambó i que participa en la governació de l'Estat, en un règim monàrquic que està en crisi permanent i avança cap a la instal·lació d'una dictadura que l'ensorrarà.

Per Carrasco, el partit regionalista, que empra sovintejadament la terminologia nacionalista, és una organització en què no es pot confiar, ja que canvia sovint d'objectius, que són posposats amb l'excusa que «no és el moment».[20] Carrasco considera que el vell partit catalanista ha abandonat el catalanisme; en canvi, les trajectòries del doctor Robert i Prat de la Riba resten molt lluny de la línia que segueixen en els anys vint els seus hereus.[21] La seva actitud ha afeblit el conjunt del catalanisme i la creació de consciència nacional.[22]

Producte d'aquest «oblit catalanista», quan els lligaires exerceixen de ministres a Madrid, és la renúncia de la reivindicació de l'Autonomia per altres objectius parcials que en queden molt lluny quant a ambició, com l'és en el seu moment el Reglament de Notariat.[23] Considera que la Lliga és la crossa d'un estat decrèpit i desacreditat, en què l'intervencionisme catalanista no ha pogut aturar la repressió anticatalanista.[24]

A més de la crítica a la renúncia catalanista, hom afegeix també el tarannà dels homes de la Lliga, «amb uns fums d'una capacitat política excepcional [que] es forgen il·lusions i plans del més pur infantilisme, com si portessin una

20. *L'Estevet,* 6 de gener de 1922.
21. *L'Estevet*, 27 de gener de 1922.
22. *L'Estevet*, 24 de març de 1922.
23. *L'Estevet*, 11 de febrer de 1922.
24. *L'Estevet*, 24 de febrer de 1922.

bena als ulls que els privés de veure on són i amb qui tracten».[25] Aquesta actitud distant provocarà «el fracàs total i absolut d'un sistema i d'uns homes», en un Estat que considera «eixorc i caduc, desenfrè de totes les cobejances insanes».[26] Els homes de la Lliga es perceben com uns brillants estrategs i gestors eficients, mentre que els joves de *L'Estevet* són titllats pels primers com uns joves arrauxats i bufanúvols.

Deu anys després, a partir dels mateixos paràmetres, Carrasco valora l'aportació de la Lliga a la història del catalanisme –i, fins a cert punt, d'Acció Catalana–; creu que l'acció de «les organitzacions polítiques del catalanisme en aquest període [el que acabava el 13 de setembre de 1923], ha estat funesta pel triomf dels ideals nacionalistes». La percepció de la política de la Lliga era rotundament negativa: «[...] què hauria pogut ésser el catalanisme sense les nafres, sense els vicis, sense els gèrmens de corrupció, de desenganys, de desil·lusió, que han portat al cor del nostre poble les sinuoses i laberíntiques actuacions que ha imposat a la política catalana i l'oportunisme materialista, interessat i egoista dels homes de la Lliga».

L'alternativa catalanista que reculli el moviment romàtic i literari de la segona meitat del segle XIX, concretat en *La nacionalitat catalana*, de Prat de la Riba, ha de comptar amb

> homes de veritable ideal, si aquest ideal s'hagués sabut portar al cor del poble, a la gran massa de ciutadans, en lloc de convertir-lo en migrada plataforma d'un partit polític, esdevingut instrument de classes industrials i de combinacions financeres, és evident que el sentiment nacionalista no hauria patit les crisis pregones que ha sofert en els darrers anys.

La trajectòria vital, i l'acció de *L'Estevet*, es percep en aquest fragment: «Qui ens podrà indemnitzar de les tortures del desengany, després d'haver fet sentir en les fibres més íntimes del nostre cor jovenívol les més pures emocions patriòtiques?». El catalanisme no avança

> senzillament per manca d'una fidelitat, d'una conseqüència, d'una claredat, en les directrius imposades pels líders d'aquell moviment. Vam passar la nostra

25. *L'Estevet*, 30 de març de 1922.
26. *L'Estevet*, 13 de gener de 1922.

> joventut i més de la meitat de la nostra vida, sense saber mai si érem regionalistes, si érem nacionalistes, si volíem la llibertat de la nostra pàtria catalana o l'hegemonia en una actuació política de l'Espanya gran. Diverses vegades era enganyat el nostre poble, es procurava enganyar també els polítics i per contra sempre els enganyats érem nosaltres mateixos.[27]

L'Estevet apareix per superar tot això: «per donar el crit definitiu de deslliurança contra la política de l'Espanya gran,[28] per a dir ben clar que els destins de Catalunya no poden estar lligats als dels seus enemics i que volem per a la nostra pàtria la seva total, completa i plena llibertat»;[29] i, com diu Carrasco en el ple municipal de Barcelona (extret de les actes en castellà), «el poder de Cataluña no puede ser producto de una concesión del Poder central».[30] En un moment de desorientació del moviment catalanista, en què l'obtenció de l'Autonomia, després del fracàs de 1919, queda lluny, el catalanisme polític majoritari roman vinculat als interessos de la monarquia i l'enfrontament social és més dur que mai, amb una manca de proposta de sortida de l'atzucac polític i social, per part catalanista, evident. «Atiar el foc» catalanista és l'objectiu, però costa de trobar-hi l'esca.[31] La revista, sense altres recursos que la rauxa militant, cerca la reacció i denuncia els qui entrebanquen la represa. Dos elements teòrics de matriu pratiana hi apareixen sovint: que «l'esperit de Catalunya és immortal»[32] i un altre de comú a tots els moviments nacionalistes, que «la pàtria dels catalans és Catalunya», la qual s'ha de constituir en Estat independent: «vam sortir a les lluites del periodisme per a defensar la bandera de Catalunya, l'única pàtria que els catalans podem i volem tenir, i la nostra finalitat no és altra que la de

27. «Catalunya i l'Estatut. II. L'actuació del catalanisme en temps de la Monarquia», *La Nau*, 3 de setembre de 1932.

28. Referència al manifest elaborat per la Lliga sota el títol «Per Catalunya i l'Espanya gran», que en morir Prat es convertí en un instrument d'intervencionisme en els governs de la Corona espanyola, sense cap contraprestació significativa per a Catalunya, que no veié reforçada les competències ni el finançament de la Mancomunitat que governava també la Lliga. Enric Prat de la Riba, *Obra completa*, vol. III, p. 812.

29. *L'Estevet*, 28 de juliol de 1922.

30. Aquest és un dels motius de la separació del grup municipal de la Lliga a l'Ajuntament de Barcelona. Josep Grau, *Manuel Carrasco...*, p. 27 i s.

31. *L'Estevet*, 28 d'abril de 1922.

32. *L'Estevet*, 28 d'abril de 1922.

treballar per a que tots els catalans coneguin i sentin el fet de la nacionalitat fins a aconseguir la seva completa llibertat, la seva total independència política».[33]

L'estratègia de sortida és la vehement afirmació catalanista, la denúncia dels «errats», però també la difusió de la història de Catalunya i de «la veritat del poble»;[34] a més de l'afirmació concloent de la identitat nacional –«som espanyols o som catalans»– com a negació de base a la voluntat intervencionista de la Lliga; com a conseqüència, «sols podem admetre catalans que vulguin la llibertat de la nació catalana o enemics que defensin l'Estat que empresona nostra Pàtria».[35] A tal efecte, el millor senyal és la resposta vitalista:

> Si som catalans, grat sia Déu, no ens hem de fer amb els que, lògicament, dintre Espanya no volem admetre altra llengua ni Dret ni altre esperit que el seu. Però hem de respondre en tots els actes de la nostra vida, i especialment en els que tinguin caràcter públic i oficial, a aquesta santa, a aquesta sagrada, a aquesta benaurada incompatibilitat de nostra fesomia nacional.[36]

L'abril de 1922, en acabar el seu primer mandat com a regidor, és homenatjat per la seva trajectòria catalanista a l'Ajuntament del Cap i Casal. En el discurs, Carrasco hi situa un concepte que serà constant en la seva forma d'expressar-se: «lo que se celebra en este acto es la glorificación de la sinceridad, que ha sido una de las normas de su actuación política». La sinceritat, davant dels dobles llenguatges de la Lliga Regionalista, és la via per resoldre el plet català, «porque el día en que serenamente y aportando la verdad de los hechos se plantee el problema, esté será solucionado o por los menos reconocido». El dret també forma part de la concreció de la sinceritat, que compartia admetre «que no hay ningún tratadista de Derecho político que admita la duplicidad de patrias».[37] En un altre esdeveniment, un altre valor que destaca, a més de la sinceritat, és l'heroisme: «sols donant a la nostra actitud de caire heroic que llueix en els fets de tota aquella gent del 1640 i sobretot en l'ànima immortal de Pau Claris, podrem sentir les sentors eternes de la llibertat».[38] D'una manera pre-

33. *L'Estevet*, 17 de febrer de 1922.
34. *L'Estevet*, 24 de febrer de 1922.
35. *L'Estevet*, 28 de juliol de 1922.
36. *L'Estevet*, 16 de juny de 1922.
37. «Homenaje al señor Carrasco», *La Publicidad*, 21 d'abril de 1922.
38. . «Homenatge al gran patrici Pau Claris», *La Publicitat*, 31 de maig de 1923.

monitòria s'expressa el 1923 en els termes següents: «Molts cops m'han advertit que cal que tingui seny pels meus fills i jo haig de dir, senyors, que aquests fills meus estimadíssims, com jo i com tot el meu, de bon grat ho sacrificaria per la llibertat de Catalunya».[39]

Més enllà de la revista, Carrasco es dóna d'alta a l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, a tot estirar el 1921. És l'entitat promotora de l'escola catalana, on, en inscriure-s'hi, hi fa constar l'adreça de Roger de Llúria, 21. Durant la dictadura de Primo de Rivera, quan la massa social de l'Associació passa de 10.000 a 5.000 socis i la llista esdevé la millor eina per reprimir catalanistes, ben diferentment de la major part dels socis, els germans Carrasco hi mantindran l'afiliació.[40]

L'Estevet dóna suport a la convocatòria, el juny de 1922, de la Conferència Nacional Catalana que farà néixer Acció Catalana. El seu posicionament s'expressa així: «un nacionalisme radical sense limitació ni ombra de trava a la independència completa de nostra pàtria catalana [...] i per aconseguir aquest ideal, unió germanívola de tots els catalans que lleialment sentin i reconeguin la mare Catalunya».[41]

L'Estevet i Carrasco participen en les reunions prèvies de la CNC trobant-se amb les entitats d'esquerra que s'hi inscriuen.[42] Per tant, no hi va amb les entitats que s'han separat de la disciplina de la Lliga, si bé és cert que la revista no combrega amb els referents habituals del catalanisme d'esquerres (laïcisme, federalisme i republicanisme); és per això que Albert Balcells qualifica la seva aportació com de «nacionalista independent».[43]

La «tercera via» entre Acció Catalana o Estat Català que poden representar *L'Estevet* i ell mateix permet a Carrasco, mentre reivindica uns «valors forts»

39. *La Publicitat*, 10 de juny de 1923.

40. Memòries de l'APEC 1921, 1923-1930, 1931 i 1933. L'any 1931 consta l'adreça de Balmes, 198; el 1933, la de Provença, 258, pral.

41. *L'Estevet*, 26 de maig de 1922.

42. *L'Estevet*, 29 de maig de 1922. A l'acte d'homenatge que li dediquen, en glossa la figura el vell dirigent federal Miquel Laporta i es rep un telegrama de Macià. L'homenatge a Carrasco coincideix amb el lliurament de la bandera dels catalans d'Amèrica a la Mancomunitat. En l'acte hi participa la Protectora, el CADCI, la Unió Catalanista, les joventuts nacionalistes de Manresa, Berga i Sallent i Els Montserratins. La informació de primera mà sobre l'acte ens fa pensar si Carrasco o membres de la revista tenien relació amb alguna d'aquestes entitats o, singularment, Els Montserratins.

43. A. Balcells, *Miquel Coll i Alentorn (1904-1990). Historiografia i democràcia*, p. 21.

propers al separatisme del moment, recollir en canvi l'estratègia d'Acció Catalana en afirmar que la Mancomunitat de Catalunya, en el govern de la qual hi participen homes d'AC, és «veritablement la continuadora de la Generalitat que sota el talent i l'energia d'En Pau Claris féu tant per retardar la caiguda definitiva de Catalunya».[44]

Però els principis que aporta *L'Estevet* no apareixen en el decàleg d'Acció Catalana, que vol «catalanitzar intensament el nostre poble i infondre en l'ànima dels catalans el sentit de dignitat civil, de justícia i de cultura». Res de moment, doncs, de més poder, si abans Catalunya no fa una intensa preparació interior, que comporta també, en un moment d'enfrontaments socials constants, «concentrar totes les energies nacionals de treball i producció, per tal que Catalunya pugui abastar-se, en el possible, a ella mateixa» o «expandir el sentit nacional amb prou generositat per tal que els estaments obrers i patronals que integren la producció agrícola, fabril i comercial aflueixin al nacionalisme» i, finalment, internacionalitzar el plet català.[45] Ja hem vist declaracions independentistes a *L'Estevet*. Per Carrasco no hi compta tant la preparació cultural i cívica (catalanització) com l'afirmació i l'exemple personal per tal d'incrementar el suport catalanista, que es pot expressar en expressions com ara aquesta: «fins que per damunt de tota la nostra terra onegi gloriosa i triomfant la senyera barrada de la Catalunya independent».[46]

Al seu torn, *L'Estevet* es queixa que «han restat desdibuixades les normes d'actuació a emprendre» a la CNC, i que la falta de temps «féu impossible cercar i trobar la forma d'armonitzar [sic] les conclusions de l'esmena del senyor Macià».[47] Conclusions que un mes després donaran naixement a Estat Català. *L'Estevet* i els seus homes queden a mig camí entre la proposta nacionalitzadora d'Acció Catalana i la independentista d'Estat Català. Carrasco s'afegeix a AC un xic tardanament, el 8 de febrer de 1923, vuit mesos després de la convocatòria de la CNC. Però, com recull M. Baras, deixa empremta entre els principis fundacionals d'Acció Catalana en dos aspectes: un a favor de la declaració republicana de Catalunya i l'altre afegint al cinquè apartat un paràgraf en què es diu que és «un deure del nacionalisme afeblir el poder opressor»».[48]

44. *La Publicitat*, 3 de maig de 1923.
45. *Acció Catalana*, 17 d'agost de 1922.
46. *La Publicitat*, 30 de maig de 1923.
47. *L'Estevet*, 9 de juny de 1922.
48. M. Baras, *Acció Catalana*, p. 22.

L'establiment del Directori Militar (13 de setembre de 1923) comporta la persecució dels catalanistes, les entitats i els seus símbols catalans. Carrasco pateix el primer empresonament aleshores. En surt l'abril de 1924 i el 2 de juny és elegit membre de la Junta del Col·legi d'Advocats de Barcelona. Fermí Rubiralta el situa també en aquest període, el novembre de 1924, com un dels representants a l'interior d'Estat Català com a «quota» d'Acció Catalana, però en deixa tot seguit la representació en mans de Jaume Aiguader.[49] El plet del Col·legi d'Advocats, que ha estudiat detalladament J. M. Roig i Rosich,[50] comporta altre cop l'exili per a Carrasco a terres aragoneses, a Tamarit, en aquest cas per l'enfrontament del Directori amb la Junta pels drets de la corporació i de la llengua catalana en les publicacions del Col·legi.[51] El 1928 l'advocat Carrasco edita *Normes del comerciant*, en un període en el qual la defensa de la llengua passa per publicacions útils com aquesta, que volen donar al català el sentit de normalitat i ús públic que el Directori li nega.

Carrasco i el Pacte de San Sebastià: arguments destacats

La veu de Carrasco torna a sonar amb força amb motiu del Pacte de Sant Sebastià (estiu de 1930). En l'acord entre forces republicanes, ell representa Acció Catalana. No és la meva comesa explicar allò acordat en la trobada important que va posar les bases per a l'establiment de la República a l'Estat. En el llibre *El Pacte de San Sebastián*, amb voluntat de notari per a la ciutadania catalana, considera l'evolució del dret un element de progrés de les nacions, ja que ja no és només el seu cicle vital el que en marca el desenvolupament, sinó que, com deia Prat, recolza «en les normes jurídiques que representen l'avenç característic de la civilització en el seu triomf contra el salvatgisme».

49. F. Rubiralta, *Daniel Cardona i Civit*, p. 91. Estat Català havia intentat la constitució d'un Front Únic Catalanista amb Acció Catalana des de l'establiment de la dictadura, però els requeriments no van ser tinguts en compte.

50. J. M. Roig i Rosich, *La Dictadura de Primo de Rivera a Catalunya, un assaig de de repressió cultural*, p. 346 i s.

51. A. Hurtado, *40 anys d'advocat*, vol. I, p. 460. Pel compromís en la defensa del català en el dret, com es destacava a *L'Estevet* (10 de febrer de 1922), on uns membres de la revista demanaren a la Junta del Col·legi d'Advocats que els segells i els distintius, així com la documentació de la corporació, fos en català, creiem ben probable que Carrasco fos membre de la tot just creada Unió Jurídica Catalana.

L'esmentada recerca de la sinceritat –que hem esmentat–, els nous instruments i l'evolució del dret han de permetre «obrir el cor i veure si podem lligar-nos tal com som, sense alteracions del nostre esperit, sense les bifurcacions monstruoses de la nostra ànima». Per això el pacte entre republicans espanyols, socialistes i republicans catalanistes ha de tenir en compte que «tot el que volguéssim edificar damunt hipocresies o deslleialtats cauria sorollosament».[52] Segons Carrasco, per a Catalunya, amb la possible caiguda de la monarquia, s'obre una nova etapa i unes noves possibilitats per resoldre el plet català. Però cal una consideració bàsica:

> Que ningú no s'espanti, doncs, si volem dir, que com sempre, que cal entendre el problema de Catalunya com un problema nacional, com un problema estatal, i que aquest problema es pot resoldre únicament a base del principi d'autodeterminació, o sigui, que han d'ésser els catalans amb llur voluntat lliure els definidors de l'esdevenidor de Catalunya.[53]

Seguint el paràmetre de Prat, el principi ha de ser el següent: «a cada nació, un estat, aquesta és la fórmula sintètica del nacionalisme polític».[54] Però, arribats al moment del pacte amb les forces estatals, cal prioritzar i analitzar la realitat, s'ha de tenir en compte «la voluntat de ser» com a principi generador d'autodeterminació: «El problema de voler ésser catalans substancialment catalans és el més real, el més viu, el més urgent, el més inajornable de tots els problemes que poden plantejar-se en la vida de Catalunya, sols essent catalans podem viure i realitzar el dret, la justícia, la llibertat a Catalunya».[55] La repressió anticatalana de 1923-1930 ha demostrat el sentit concret que té la catalanitat quan ha estat reprimida a bastament, però per això ha esdevingut més real que mai i més endurida que abans.

El principi teòric nacionalista es converteix en base de la negociació amb la resta de forces a Donosti. Catalunya ha de posar el seu plet en primer terme: «a nosaltres [diu, referint-se a Aiguader i ell mateix com a negociadors del Pacte] no ens interessa ni la revolució, ni la república si conjuntament en aquest fet de

52. *El Pacte de San Sebastián*, p. 18 i 19.
53. *El Pacte de San Sebastián*, p. 19.
54. *El Pacte de San Sebastián*, p. 20.
55. *El Pacte de San Sebastián*, p. 12, 78-79.

plantejar-se la revolució no es reconeix per endavant la personalitat del nostre poble».[56]

Des d'aquest reconeixement, previ i indispensable, pot fer l'aportació al canvi a nivell espanyol. El pacte ha de complir una doble condició, segons Carrasco: «Catalunya vol ésser Catalunya dintre una federació de pobles ibèrics. Catalunya, però, ni pot ni vol renunciar a les seves llibertats».[57] Per tant, coordinació des del respecte.

La solució transitòria no és cap fi per Carrasco. Cal un principi dinàmic que, amb el creixement de la catalanitat per un procés de consciència nacional, assoleixi la sobirania plena, però aquest procés no té el llevat cultural del Noucentisme, sinó també l'anhel de llibertat i d'afirmació col·lectiva creixent: «Quan sapiguem tots que som catalans, sabrem que Catalunya és una nació que ha d'aspirar a la llibertat que per dret li pertoca, i quan els catalans, en la seva majoria, vulguin de debò la llibertat de Catalunya, Catalunya serà lliure».[58] De moment, hom posa les condicions per expressar la lliure voluntat dels catalans i l'acceptació per part espanyola, com a base de «la concòrdia ibèrica i la pau universal».[59]

Carrasco està molt sovint a redós de Macià en aquest període convuls de la fi de la monarquia, l'acompanya en els moments arriscats de la proclamació de la república catalana i n'és un efímer conseller. Com recorda Raguer, fa precisions jurídiques en la proclamació del nostre Estat.[60]

Per la integritat de l'Estatut votat pel poble català

Carrasco, conjuntament amb Francesc Maspons i Anglasell, mitjançant opuscles com *La Generalitat de Catalunya i la República espanyola* i *Catalunya-Estat*, és capdavanter de la defensa de la integritat de l'Estatut de Núria que ha estat votat pel poble el 2 d'octubre de 1931. En un primer període, de març a maig de 1932, es produeix una mobilització que té l'organització juvenil Palestra com a avançada, una organització on Miquel Coll i Alentorn hi té una

56. *El Pacte de San Sebastián*, p. 40.
57. *El Pacte de San Sebastián*, p. 24.
58. *El Pacte de San Sebastián*, p. 81.
59. *El Pacte de San Sebastián*, p. 30.
60. Hilari Raguer, *Divendres…*, p. 143.

alta responsabilitat, de la mateixa manera que Pau Romeva la té a la Protectora. Palestra comparteix amb UDC el nacionalisme desacomplexat, la defensa de la democràcia i el seu no laïcisme.

Palestra és un lloc de trobada de moltes activitats patriòtiques, esportives i educatives, on els membres d'Unió hi tenen entrada franca i respecte per les seves creences religioses i coincideixen amb joves sense partit i joves separatistes, de la Lliga o d'Acció Catalana Republicana.

La campanya per la integritat de l'Estatut es concreta en actes públics, en una recollida de targetes adreçada al president de la Generalitat i en una manifestació de prop de 250.000 persones pels carrers de Barcelona, el 24 d'abril de 1932. Tal com serà, sectors de la ciutadania temen que l'Estatut que ha votat el poble no passarà el sedàs de *las Cortes*. La campanya aplega un ampli magma catalanista, format per socis de Palestra i del Centre de Dependents, del Partit Nacionalista Català i UDC, a més d'entitats nacionalistes independents. Aquest moviment és representat per Carrasco en el Congrés amb motiu de la discussió de l'Estatut. Els partits majoritaris s'ho miren amb reserva.

La Nau, aleshores òrgan d'UDC, segueix fil per randa la campanya per la integritat de l'Estatut. En un titular a primera pàgina destaca, sobre la manifestació que suara hem esmentat: «El poble de Catalunya afirma la seva voluntat catalana».[61] Amb motiu de l'aniversari de la República Catalana, el diputat recorda que «l'Estatut és obra únicament del nostre poble tal com s'establia en aquella reunió [a Sant Sebastià]», i que «pertoca fer-lo prevaler com un avenç de les aspiracions tan preuades de la nostra terra».

Carrasco ja deixa establerta, gairebé dos mesos abans de la discussió al Ple del Congrés, la posició seva sobre l'Estatut: «Tots els que som al Parlament espanyol amb la representació de Catalunya, hem rebut el mandat de defensar aquell Estatut per damunt de tot [...], per a mi, el text de l'Estatut és sagrat». Si les forces polítiques catalanes no canvien de capteniment, «és d'esperar, però, que en aquests moments tot el poble de Catalunya es mantingui ferm en la reclamació dels drets que li pertoquen».[62]

En el Ple, Carrasco ratifica la seva posició: en aquest cas, el respecte a la lliure voluntat dels catalans expressada en l'Estatut de Núria, tenint en compte que, per ell, autonomia és sinònim de «govern propi, autodeterminació, és a dir,

61. *La Nau*, 25 d'abril de 1932.

62. «L'aniversari de la República Catalana», *La Nau*, 14 i 19 d'abril de 1932.

llibertat i sobirania».[63] El respecte a la voluntat dels catalans, com recull l'Estatut de Núria, té l'aval d'allò acordat a Donosti, però les Corts es disposen a elaborar, de fet, una llei nova («habían hecho la revolución a base de conceder la libertad de Cataluña y a base de organizar la República con una estructura jurídica que permitiese esa libertad»).[64] En el procediment de tràmit de l'Estatut a les Corts creu que hi ha un aval a aquest criteri («no dice la Constitución que se reúnan las Cortes Constituyentes para formular un proyecto de ley de estatuto, en el cual los diputados tengan la libertad de iniciativa absoluta como la tienen en cualquier proyector de ley»), així que són els territoris els qui tenen la prerrogativa de recollir la seva voluntat. Per tant, cal un tractament diferent al d'una llei normal, perquè aquesta rep el suport del poble en referèndum («Es el pueblo de Cataluña el que tiene reconocido en la Constitución el derecho de manifestar su voluntad, y vosotros [els parlamentaris] teneis reconocido, también en la Constitución, el derecho de discutir si esta voluntad es o no compatible con la Constitución»). El no-reconeixement del problema, no acollir la voluntat catalana, és vist així per Carrasco: «el problema de Cataluña, srs. diputados, no es como nosotros querais verlo. Es com es».

El grup parlamentari català opta per estabilitzar la República espanyola a canvi d'obviar la voluntat dels catalans. Carrasco, en el discurs de defensa de l'Estatut íntegre, hi afegeix elements del seu pensament, més enllà dels derivats del tràmit parlamentari i el debat jurídic. En primer lloc, refuta els qui, des del catalanisme radical, poden optar per la via de la força: «la voluntad y el derecho de Cataluña son cosas que nacen y se asientan tan profundamente en los principios inconmovibles del Derecho, que no necesitan de la violencia para defenderse». Seguint el criteri pratià de la pàtria que sempre torna, creu que els literats van fer renéixer una llengua «que hizo despertar la conciencia de esta personalidad nuestra que es eterna». Però Carrasco afegeix un criteri republicà al substrat de Prat: «Creemos que el problema nacionalista se plantea siempre que existe una colectividad de hombres que necesitan, con necesidad imprescindible, gobernarse a sí mismos para no ser motivo de una turbación extraña y para poder complir perfectamente la satisfacción de todas sus necesidades en la vida».[65]

63. *El Temps*, 12 d'abril de 1934.

64. *La defensa de l'Autonomia*, p. 68. Destacava que aquest principi era reconegut pel president de la República espanyola, que «obrará en justicia con el pueblo catalán devolviéndole lo que era suyo, la libertad que le arrebató la dominación monárquica».

65. *La defensa de l'Autonomia*, p. 74 i 76.

Com s'ha resolt a les Corts el plet nacional? Com un pacte entre els republicans catalans i els espanyols per reconèixer la realitat nacional catalana dins de la República, o bé com una eina per incorporar-los al consens republicà general que només reconeix una sola sobirania, la del poble espanyol? La segona opció, clarament guanyadora, no és la de Carrasco. Maspons i Anglasell considera que la intervenció de Carrasco ha tingut la virtut d'aclarir les relacions entre Catalunya i Espanya: «la de la República és la de l'enemic que vol distreure revestint els mateixos fets amb paraules meloses».[66]

Com reacciona Carrasco davant d'una derrota parlamentària que ratifica el seu posicionament i la dels manifestants del 24 d'abril en defensa de l'Estatut íntegre i la voluntat del poble català que s'hi ha expressat?

Carrasco publica a *La Nau* les seves impressions i propostes de sortida possibles per a Catalunya després de l'aprovació de l'Estatut en la sèrie de cinc articles «Catalunya i l'Estatut».[67] En els articles, a banda d'analitzar la situació del catalanisme polític que ha deixat la Lliga Regionalista, hi fa un posicionament previ i analitza les possibilitats que ofereix la Constitució espanyola de 1931, la gestió de Minoria Catalana en la discussió de l'Estatut i el capteniment que cal prendre en el futur. Carrasco té una posició prèvia fonamentada a evitar dos extrems; la nihilista, d'un cert independentisme, previsiblement el de Nosaltres Sols! («la posició extremista-nihilista dels qui voldrien restar plegats de braços fins que arribés la plena independència de Catalunya, assolida per mitjans descabellats, i menysprear tots els graons de l'escala que fatalment han de pujar-se per arribar al cim»), i la dels qui donen el plet català per resolt gràcies a la bona voluntat republicana, la d'alguns sectors d'ERC:

> D'altra banda, la posició falsa dels conformistes que de bona o mala fe ens volen fer empassar; aquesta llei votada per les Corts espanyoles com una solució, ni que sigui aproximada, de les aspiracions nacionals de Catalunya, com si realment, amb llur afany sectari o simplement partidista, ens poguessin convèncer que les Corts republicanes han fet el miracle de resoldre per art d'encantament el problema nacional de Catalunya.

Res, per Carrasco, no serà donat sense esforç.

66. *Claris*, 14 de juny de 1932.
67. *La Nau*, 31 d'agost i 3, 7, 15 i 24 de setembre de 1932.

Carrasco confia, a partir d'allò pactat a Sant Sebastià, que, malgrat establir una constitució «integral» per a la República, en aquesta hi ha «un reconeixement indiscutible del principi d'autodeterminació com a base inicial per a l'organització dels poders autònoms».

Considera que no s'ha aprofitat tot el potencial de la discussió estatutària: en primer lloc, per «la falla essencial ha estat la manca d'un sentit nacionalista en el plantejament i en la resolució dels problemes», perquè «l'emoció republicana que tots hem sentit pregonament després de la vergonyosa etapa dictatorial, va imposar un sentit de primeria amb perjudici i oblit de les essències de la doctrina nacionalista». En segon lloc, perquè Minoria Catalana ha confiat, a parer de Carrasco, la defensa de l'Estatut a l'acció del govern. Cosa que ja deixa l'acció mancada de força. A la Cambra, els vots dels catalans hi «tenien una influència decisiva». Aquest plantejament «confiat» que deixa desemparat l'Estatut situa la negociació a la baixa. No s'ha «aprofitat ni tan sols el marge que donaven els preceptes constitucionals». Lluny del maximalisme, Carrasco vol defensar l'Estatut, encara que sigui renunciant a alguns aspectes, però «segur que si d'un deute de cent, hom n'espera tan sols treure'n cinquanta, és una mala tàctica començar reclamant tan sols els cinquanta, perquè aleshores el resultat és treure deu o cinc». La correlació de forces del plantejament nacionalista de Carrasco no permet res més.

El resultat final és mirat amb fredor i distància: «No ens hi hem d'amoïnar massa», perquè l'Estatut de Núria «ja no era plenament satisfactori». Haver aprovat l'Estatut íntegrament hauria suposat «un llarg camí d'espera» per a la reivindicació nacional, perquè si ja no era prou adient no es podia proposar elaborar un nou text, l'endemà d'aprovat, que hagués demanat més sobirania.

Tornant de Madrid afirma: «El problema està desfocat [sic] de bell començament, s'ha volgut escamotejar el caràcter nacionalista del plet català»; com amb la monarquia, la república «ara resulta que per arrencar conclusions migradíssimes d'autonomia *bien entendida* s'ha esmerçat un esforç gegantí».[68] Carrasco atribueix el fracàs estatutari als anys de dominació borbònica, com afirma al Congrés de Diputats: «Quiero deciros tan solo que la dominación de

68. *La Nau*, 25 de juny de 1932. La *bien entendida*, referida a *la autonomía bien entendida*, era la ridiculització catalanista d'un règim autonòmic migrat i que no posava en dubte la unitat d'Espanya, segons una visió uniformista.

los Borbones ha dejado profundas huellas en muchas mentalidades».[69] Amb el temps, les conclusions són clares: «No, els nacionalistes catalans no podem sentir cap fervor ni molt menys cap tendresa envers la política de regateig i de desconeixement amb què la República Espanyola ha volgut treure's del davant un problema català històric». Per això, la lliçó més clara del 14 d'abril és que «la llibertat d'una nació oprimida no pot dependre mai de la forma de Govern de l'Estat que la domini, depèn, sols, exclusivament, de la voluntat dels seus fills».[70]

La imatge d'una nova Espanya republicana que reconeix drets a les nacions s'enruna, i la mateixa entesa que ha ofert Carrasco en representació del republicanisme catalanista es posa en dubte quan observa, el juny de 1932, que «l'odi a Catalunya s'ha considerat com l'arma més forta per atacar el Govern [espanyol] i la pressió veritablement va augmentant de dia en dia». La resposta a la confecció de l'Estatut la troba Catalunya endins: «cal enrobustir definitivament la nostra consciència nacional i aleshores podrem viure amb major tranquil·litat aquest naufragi complet de la qüestió catalana».[71]

La posició de Carrasco és reconeguda, a més d'UDC, per Palestra, per Jaume Bofill i Mates i per *La Nau*, *El Matí* i la revista *Claris*. El *Diari de Mataró* i altres capçaleres de la dinàmica premsa comarcal li donen suport. Fins i tot es demana la convocatòria de l'Assemblea de la Generalitat, «en la qual s'afirmés d'una manera unànime i serena la voluntat de Catalunya».[72]

El carisma de Macià i el suport de les quatre principals forces polítiques del país, ERC, Lliga, Acció Catalana Republicana i Unió Socialista, és massa pesant per fer una balançada. El president afirma que de mica en mica Catalunya anirà assolint noves atribucions. La negativa a atorgar a la Generalitat les competències en ensenyament a la fi del debat ha fet molt de mal, i Carrasco ajuda a obrir una escletxa de dubte en la bondat plurinacional de la República espanyola.

Malgrat això, l'aprovació de l'Estatut atorgat per les Corts republicanes, no la base mínima que era segons UDC l'Estatut de Núria votat pel poble, per Carrasco comporta una certa millora («Catalunya haurà millorat de condicions per

69. *La Nau*, 9 de setembre de 1932.

70. *El Temps*, 14 d'abril de 1934.

71. *La Nau*, 25 de juny de 1932. Carrasco considerava que calia arribar «a la plenitud de la consciencia nacional, que tots tenim el deure de contribuir a cristal·litzar»; *La Nau*, 31 de juny de 1932.

72. «Som i serem gent catalana!», *La Nau*, 21 de juny de 1932.

a seguir treballant per la seva llibertat»),[73] però també que Catalunya no es vendrà «per un plat de llenties la primogenitura de la seva personalitat nacional».[74]

Carrasco, per defensar millor la integritat de l'Estatut, és exclòs del grup de Minoria Catalana.[75]

Una mirada trista sobre Catalunya

Entre la resolució del plet estatutari i el 6 d'octubre de 1934, Carrasco detalla en diferents articles i declaracions la percepció del país i del catalanisme: el seu diagnòstic no és falaguer. Creu que no es treu tot el fruit que es podria treure de l'Estatut per manca de seny i comprensió entre les diferents opcions del país, que «haurien tingut de suplir-ne les falles».[76]

Carrasco és molt crític amb l'ambient polític català, per l'antagonisme creixent entre dreta i esquerra catalanista, i demana que «reaccioni l'esperit nacionalista tan afeblit en els moments en què vivim», ja que «els danys que es produiran per la llibertat de la nostra terra [seran] sens dubte irreparables».[77] Un exemple en són les eleccions municipals de 1934 organitzades per la Generalitat de Catalunya, encapçalada per ERC, on es pressiona els electors i es dificulta la participació que en garanteix la pluralitat. En treu aquestes conclusions: «Com podem sentir aquell orgull de nostra catalanitat racial, indispensable per arribar a la categoria de poble lliure, si aquest primer assaig de vida política autònoma ens omple de vergonya?». Per això cal que «sapiguem fer el nostre poble digne d'assolir-la [la llibertat] i de conservar-la».[78]

El pensament nacionalista de Carrasco ofereix en aquest període nous matisos. Encara que sovint sigui un clam en el desert, perquè veu el poble i els dirigents desvinculats de l'interès nacional,[79] considera que la independència trigarà a arribar, «una independència política que solament pot assolir-se amb un estat de plenitud nacional, que, encara que sigui molt dolorós confessar-ho, no exis-

73. *La Nau*, 25 de juny de 1932. El mateix posicionament el tenia F. Maspons i Anglasell; vegeu *Claris*, 20 de setembre de 1932.

74. *La Nau*, 9 de setembre de 1932.

75. Hilari Raguer, *Divendres…*, p. 200.

76. *El Temps*, 12 de maig de 1934.

77. «No oblidem Catalunya», *El Temps*, 27 de gener de 1934.

78. «No oblidem Catalunya», *El Temps*, 27 de gener de 1934.

79. Hilari Raguer, *UDC i el seu temps*, p. 172.

teix encara prou arrelat».[80] Criticant aquest ambient general, situa els valors que cal difondre: «No n'hi ha, de realitats efectives de pau i benaurança que puguin assolir-se amb passions i egoismes»; per això creu que «la realitat indiscutible [...] la que ultrapassa els àmbits migrats d'una vida fràgil, d'una generació fugissera, és la realitat de l'ideal, la del sacrifici, la de l'abnegació que enlaira la migrada penombra d'una vida humil als esclats resplendents de la immortalitat».[81] Per això pren com a referent els «màrtirs de 1714», que provocaren que hagi restat «ben viu i digne el caliu patriòtic, el caliu que ha fet possible la Renaixença».[82]

El sentit idealista del seu pensament es percep en el concepte *sentiment de pàtria*.[83] Un terme emprat per Joan Maragall que té interès per definir: «Pocs sentiments deu haver-hi en el fons de totes les ànimes nobles, que apareguin de faisó tan intensa, tan viva, tan emotiva com el de Pàtria», un sentiment espiritual que «es fa difícil o impossible d'explicar»; però Carrasco s'hi apropa vivint la diada de Sant Jordi des de la «tradició o el símbol que representa el secret de desvetllar-nos», un sentiment no verbal «amb l'esclat de les mirades, amb l'alegria del gest», que en la mateixa celebració «hem renovat amb més fermesa que mai nostra resolució d'ésser integralment i completament catalans».[84]

Unió Democràtica fa seu, com Carrasco, el concepte de Solidaritat Catalana.[85] Una estratègia que anirà assolint diferents gradacions. Genèricament anteposa els objectius patriòtics als particulars per oblidar greuges i rancúnies de motivació, sovint, religiosa i social. Per Coll i Alentorn, la forma precisa és aquesta: «indispensable que cadascú treballi al seu clos. És un problema de divisió del treball. Per això, tan bon punt l'interès nacional ho reclami, cal que tots estiguem disposats a fer el front únic i a treballar plegats a favor d'allò que ens agermana».[86]

80. *La Nau*, 24 de setembre de 1932.

81. «La realitat més efectiva», *El Temps*, 8 de setembre de 1934.

82. *La Nau*, 12 de setembre de 1932.

83. Joan Maragall, *Obres completes*, vol. I, p, 739; títol de l'article publicat a *La Il·lustració Llevantina* (16 de novembre de 1900) i títol del volum XIII de les *Obres completes* editades per la Sala Parés.

84. «Diada patriòtica», *El Temps*, 21 d'abril de 1934.

85. El terme *Solidaritat Catalana* havia aparegut en el II Congrés d'UDC amb una proposta de Carrasco, Lluís Vila d'Abadal i Miquel Coll i Alentorn.

86. «Conferència de Miquel Coll i Alentorn sobre l'ideal nacionalista d'UDC», *El Temps*, 3 de febrer de 1934.

El partit, definit en el II Congrés com a «nacionalista català integral», fa una anàlisi dels diferents partits catalanistes. Coll s'encarrega de reblar que UDC fa seus els postulats nacionalistes de l'entitat Centre Escolar Catalanista i de Prat de la Riba. Des del partit hegemònic fins a 1923, la Lliga ja l'hem analitzada a bastament. Acció Catalana ha començat ben aviat el camí de la claudicació, tot i que el mateix Carrasco se sent hereu de les conclusions de la Conferència Nacional Catalana que la infantà i, fins i tot, el conjunt d'UDC.[87]

Segons Coll, ERC ha renunciat a la defensa de l'Estatut de Núria, però segons Carrasco, a més, «havia enverinat les qüestions entre germans de pàtria» i els seus dirigents són, per *La Nau*, «servidors humilíssims i uns ridículs provincians»[88] de l'Estat. La crítica dura a ERC exclou Macià, que, des de la divergència política, és considerat una persona abnegada i sacrificada, amiga de Carrasco i «patriota exemplar que va consagrar la millor i major part de la seva vida a la defensa dels ideals de la llibertat de Catalunya».[89]

També fa una crítica a les organitzacions situades, com ella, en el nacionalisme integral. Coll opina que Nosaltres Sols! i el Partit Nacionalista Català actuen políticament per un sol objectiu, però que per Carrasco també hi ha altres conflictes al país.[90] Segons Coll, Carrasco es plany, en efecte, «d'aquells nacionalistes que, demés d'aquests [els factors nacionalistes], no veuen tots els altres problemes que cal solucionar al nostre poble».[91]

L'alternativa d'UDC és dinàmica, però amb un objectiu clar: «Proclamem el fet de Catalunya-nació i en derivem la seva ineludible conseqüència: el dret de l'autodeterminació o sigui el ple exercici de la seva sobirania».[92] Per Carrasco, la defensa d'aquest dret comporta també «el recobrament total del nostre poble» i «ordenar la seva vida, essent-li reconegut el dret a la vida pròpia».[93] En una altra intervenció considera que l'acció nacionalista d'UDC té com a objectiu «la reintegració nacional de tots els valors espirituals i materials de Catalunya».[94]

87. *El Matí*, 23 de febrer de 1933.
88. *La Nau*, 12 de juny de 1932.
89. *El Temps*, 12 de maig de 1934; «L'obra d'en Macià», *El Temps*, 23 de gener de 1934.
90. *El Temps*, 3 de febrer de 1934.
91. *La Nau*, 24 d'octubre de 1932.
92. *La Nau*, 24 d'octubre de 1932.
93. *La Nau*, 16 de maig de 1932.
94. *El Matí*, 23 de febrer de 1933.

El caràcter dinàmic de la proposta d'UDC sobre Doctrina Nacionalista aprovada en el II Congrés el 1933,[95] en la ponència de Font i Cabot, Romeva i Coll i Alentorn, es destaca en la idea que es pot acceptar tota transacció política mentre no comporti «una renúncia clarament voluntària i no definitiva d'una part d'aquella sobirania»; però el mínim assumible és l'Estatut de Núria, com hem dit. Cal recordar que l'Estatut de Núria reconeix la lliure determinació, el caràcter d'Estat per a Catalunya, l'oficialitat de la llengua catalana i un sistema de finançament de caràcter federal.

La ponència considera que una nació amb consciència nacional, com a expressió de voluntat recuperada, mai no «ha considerat una solució definitiva dels seus problemes de llibertat una autonomia restringida o una fórmula federalista que la lligués amb altres països»; aquestes dues són considerades «fórmules de llibertat condicionada». La millor opció «és una confederació lliurement pactada sobre la base d'independència política, interdependència econòmica i fraternitat espiritual», però aquesta opció comporta que

> per a una solució confederalista no basta la conformitat d'un dels membres a confederar, ja que si mancava la dels altres, i sobretot la del que actualment detenta [sic] encara, la nostra llibertat, no seria viable la fórmula propugnada. En aquest cas, l'única solució compatible amb la dignitat de Catalunya i l'únic mitjà de garantir el seu normal desenvolupament seria la separació total i absoluta.[96]

Per la UDC d'aquest període aquest plantejament dinàmic té un referent estimat, però efímer: la República Catalana.[97] Així ho expressa el seu òrgan el 1934: «els nacionalistes catalans no hem de regatejar pas la solemnitat i la grandesa per la remembrança del que fou si voleu tan sols un tast, però ben estimulant i emotiu, per a desitjar amb més resolució que mai la proclamació

95. H. Raguer, *La Unió…*, p. 171.

96. *El Temps*, 23 d'abril de 1934.

97. *República Catalana* era un terme aleshores emprat per Palestra, Nosaltres Sols! i el Partit Nacionalista Català, que trobem recollit també a *La Publicitat*, òrgan d'Acció Catalana, amb els termes següents: «La democràcia és la forma tradicional de la vida política catalana. Dèiem no fa gaire als republicans catalans que la República a Catalunya, ha d'ésser la República catalana. La República nostra és la de tots els catalans perquè és la mateixa cosa que la Pàtria nostra». *La Publicitat*, 18 de maig de 1923.

d'una nova i permanent República Catalana».[98] En el primer número de *La Nau* controlada per UDC, ja és significatiu que el diari comenci amb aquest titular destacat a la primera pàgina: «L'aniversari de la República Catalana».[99]

UDC és un partit atípic en el sistema polític català republicà. Disposa en diferents períodes d'un diputat al Parlament de Catalunya, Pau Romeva, i un altre al Congrés, Carrasco. En algun moment disposa també, malgrat la seva petitesa, d'un diari de partit, *La Nau*, i un altre amb prou influència, *El Matí*. Té una certa proximitat a l'organització de masses dels joves cristians de Catalunya, la Federació de Joves Cristians. És un partit que es va estructurant i que, comparat amb altres forces, assoleix un elevat grau de cohesió interna, en el context d'un sistema electoral majoritari que castiga forces com UDC.

El repte d'un nacionalisme integral i d'un cristianisme social no clericalista encara afegeix més complexitat a la seva situació entremig dels dos «monstres» de la política catalana del moment, ERC i la Lliga. Pels esquerristes, el component cristià d'UDC és l'excusa per ofegar la crítica que els fa per les seves renúncies nacionals. I la Lliga vol fagocitar-los quan el vell partit opta per republicanitzar-se definitivament, i també llevar-los la crítica nacional per constituir un bloc potent de centre-dreta català.

La llum que ve de fora: Euskadi i el nacionalisme basc

Un panorama polític i social intern aspre i la incomprensió pel seu posicionament cristià i republicà els impel·leixen enfora, entristits per l'esperança d'una Catalunya lliure que no es pot construir des de la discòrdia permanent entre catalans. Carrasco ha coincidit a les Corts amb els diputats del PNB-EAJ Horn, Eguileor, Basterrechea, Aguirre, Robles Aránguiz i Leizaola.[100] L'estiu de

98. «El nostre catorze d'abril», *El Temps*, 14 d'abril de 1934.

99. *La Nau*, 14 d'abril de 1932. A «Declaració d'UDC» s'hi esmentava la voluntat d'assolir la República Catalana de la manera següent: «Som republicans de la República Catalana, desapareguda aquesta després d'una existència efímera, som republicans dintre la legalitat vigent, esperant i treballant per a poder arribar a ésser-ne amb plena satisfacció el dia que estem segurs ha d'arribar reconeguda per tots la plena llibertat de la nostra terra, Catalunya, lliurement pacti i col·labori amb els seus germans de raça –arbitràriament separats de nosaltres–, i amb els seus veïns del territori…».

100. José Luis de la Granja, *El oasis vasco*, p. 186.

1932 és invitat a visitar Euskadi.[101] Els diputats nacionalistes són definits com «de la mateixa fusta que Carrasco. Homes europeus, han trobat en el tractats de pau de la postguerra i en les innovacions del dret internacional modern l'esperit, el sentit i la coratgia per relligar la seva nació, avui encara sotmesa, a les més modernes corrents jurídiques».[102] La bona relació comporta també un efecte mirall dels nacionalistes d'UDC i de tot el catalanisme envers el nacionalisme basc i Euskadi.

Carrasco, amb la perspectiva de dos anys, ofereix aquest enfocament: «la puixança del nacionalisme basc constitueix la prova més palesa de la potencialitat i eficàcia dels moviments polítics, quan aquests poden fonamentar-se en la base indestructible d'una intensa i completa unitat espiritual». Per ell aquesta és la gran mancança del catalanisme, el trencament intern. Davant dels dubtes del catalanisme: el fraccionament excessiu, la voluntat intervencionista a l'Estat..., i des de la «plenitud espiritual que representa aquest formidable aixecament de la pàtria germana, els nacionalistes [bascos] conformaven "un poble fet"».[103]

Però més enllà de la bona relació personal i ideològica i l'interès del nacionalisme basc, en una època de freqüent anticlericalisme, el PNB serveix per reafirmar el credo nacionalista i cristià d'UDC: «un idealisme religiós que vivifica el nacionalisme basc en el seu sentit profundíssim de tolerància i convivença [sic]», que en altres llocs del planeta té com a referents l'hindú Gandhi i l'irlandès De Valera. Aquest *aggiornamento* serveix per allunyar-se de les forces que, amb la religió, serveixen interessos conservadors, i vol oferir un missatge social i cristià per a les societats modernes.

Carrasco pronuncia al local central d'UDC la conferència «Impressions d'una breu estada entre els nacionalistes d'Euskadi».[104] Destaca que l'han impressionat vivament la bellesa de la terra basca i el lligam que hi senten els qui en volen ser defensors, però entre els seus arguments prepolítics n'empra un d'un pes substantiu per justificar una opció política de cristians: «Cal que l'home es doni compte [sic] que ha estat posat en cada una de les pàtries, per a viure-hi amb tota llibertat i amb tota independència que per això Déu ja ha vetllat per

101. *La Nau*, 30 de juliol de 1932.

102. «Carrasco per terres de Bascònia», *La Nau*, 3 de juliol de 1932.

103. «L'exemple d'Euskadi», *El Temps*, 24 de març de 1934. V. Castells, *Galeuska, un ideal compartit*, p. 68.

104. *La Nau*, 7 d'agost de 1932.

tal de donar a cada una d'elles aquell signe distintiu característic». Carrasco també considera que la força d'un moviment nacionalista cristià prové del fet «d'oferir la nostra Pàtria a Déu, que és qui us l'ha donada. Per això mateix no hi ha poder humà que es pugui oposar a aquesta voluntat».[105]

Com viuen els membres del PNB aquest conjuminació de fe i pàtria? Carrasco en destaca el nul caràcter reaccionari: «Aquesta força espiritual no dóna al moviment com pretenen alguns un caire de regressió». L'organització basca parteix d'una «base essencialment democràtica, un esperit de germanor i de tolerància que anima els nacionalistes bascos [...] [a] la caritat que obliga al respecte i a la comprensió», i destaca que «ells tenen de la tolerància el concepte que s'inspira en l'Evangeli».

Carrasco sent una «sana enveja» pel nacionalisme basc representat pel PNB,[106] no només per la seva solidesa nacional; tal com afirma, «es pot dir que Biscaia és un poble dempeus». L'enveja també és pel compromís cristià. Però, a més de la solidesa de les concepcions nacionalistes i cristianes del moviment que aplega EAJ, l'interessa també l'estructuració i el tarannà polítics que comporta, tot criticant les dues principals actuacions catalanistes, «que han estat marcades per la conveniència personal o al servei a determinats interessos». A Gironella, Carrasco hi proposa una altra mesura de regeneració de la vida política de la Catalunya republicana: «Per això UD de C, que actua amb els principis democràtics, vol la intervenció directa de tot el poble –homes i dones– en la cosa pública».[107] Des de l'experiència basca, Carrasco demana un esforç als partits del nostre país: «cal que s'estableixi un contingut de doctrina fix i incommovible [...] Això és el que manca a tota organització política que aspiri a concretar les aspiracions de tot un poble. D'aquesta manera, tot patriota sabrà el que ha de servir com a ideals suprems del partit i de la causa nacional».[108] Fer-ho altrament no convé, ja que «els principis sempre es revengen, i llancen damunt dels oportunistes l'oprobi del fracàs».[109]

105. *La Nau*, 10 d'octubre de 1932.

106. No tingué contactes amb Acció Nacionalista Basca, en canvi, l'altre partit del nacionalisme basc del moment.

107. *La Nau*, 6 d'agost de 1932.

108. *La Nau*, 7 d'agost de 1932.

109. «Els problemes potencials del moment», *El Temps*, 9 de novembre de 1935.

La clarificació de doctrina que proposa Carrasco, des de l'exemple basc, serveix per presentar una mena de partit-front. Cal tenir en compte que sota l'aixopluc d'EAJ-PNB es relacionen també una força sindical, una organització de dones, una organització excursionista, una organització de joves...; per això considera que la seva actuació «no era política, sinó exclusivament nacional, comprèn tots els estaments i totes les classes socials, edats i ambdós sexes».

Un cop definit el projecte, centra el seu interès en Catalunya i el catalanisme des del referent basc. Per això, comparant PNB i UDC, «vol actuar a semblança d'aquell tan exemplar [partit]».[110] Tenint en compte que vol fer-ne un procés d'adaptació a la nostra realitat, vol «assolir la unitat espiritual del nostre poble» mitjançant «el fervor espiritual»,[111] que es pot concretar, entre d'altres mesures, en «la catalanització integral del poble». Però també incrementant un sentit nacional dins de la família, perquè per Carrasco «el sentiment patriòtic és una superació de la família». Això és el que proposa per a UDC: «interessar en el fervor patriòtic no solament els homes, sinó també a les dones totes, i d'una manera més accelerada les joventuts». Creu, aleshores, que el sentiment patriòtic creixerà «quan penetri al si de la família».[112] El «fervor espiritual» també es pot concretar: «tots els catalans a mesura que considerin més la Pàtria se n'enamoraran i l'estimaran més i aniran arreu de Catalunya a desvetllar aquells germans nostres que adormits en la inconsciència no hagin encara assaborit les dolceses de l'amor a la nostra mare Pàtria».[113]

Una mesura possible del «fervor espiritual» és conèixer els continguts del setmanari *El Temps*. Allí, Rafael Carrreras Valls hi publica una sèrie molt llarga denominada «Formació de la nació catalana» i també «La primera República Catalana (1462)», amb la qual cosa el terme *República Catalana* apareix sovint en les seves pàgines. Feliu Duran i Canyameres dedica un seguit d'articles a la Guerra de Successió i el paper que hi tingué l'Església catalana, i també hi ha articles contra el bilingüisme i sobre l'escola en català, el llibre català, el cente-

110. *La Nau*, 6 d'agost de 1932, en un míting a Gironella. Segons Fermí Rubiralta, una altra força catalana s'emmirallava en el PNB: el Partit Nacionalista Català. Vegeu Fermí Rubiralta, *El Partit Nacionalista Català*.

111. El març de 1933, UDC proposava com a mesures per a la política municipal l'austeritat administrativa i la rebaixa d'impostos. *El Matí*, 29 de març de 1933.

112. *La Nau*, 21 de desembre de 1932.

113. *La Nau*, 24 d'octubre de 1932.

nari de la Renaixença..., a més d'altres aspectes adreçats a dur a la pràctica un programa socialcristià.[114]

Carrasco proposa una doble solidaritat «de totes les forces nacionalistes de Catalunya» per damunt de les diferències de credo o socials, però «aquesta mateixa germanor l'hem d'entendre enllà de les nostres fronteres amb aquells pobles que tenen plantejats problemes semblants als nostres. Un excés de sectarisme ha fet impossible fins ara que els catalans ens apartéssim amb els diputats bascos i gallecs i fer un front únic a favor de la llibertat de tots els pobles ibèrics».[115] Proposa, doncs, la base de mobilització nacionalista que, mitjançant l'anomenat Viatge Triangular, donarà naixement al pacte de Galeusca entre partits bascos, catalans i gallecs.[116] De bell nou, com ha passat amb la defensa de l'Estatut íntegre (el de Núria), es genera una mobilització pluripartidista i pluriassociativa amb un objectiu nacional: o sigui, el Front Únic que ha preconitzat Coll i Alentorn.

Aquest cop, el projecte d'agermanar les tres nacions ibèriques és més ambiciós que la mobilització per l'Estatut íntegre. Hi incorpora ERC, Acció Catalana Republicana i la Lliga, a més d'UDC, Palestra i els dos nuclis separatistes principals, Nosaltres Sols! i el PNC.

El març de 1933 Telesforo de Monzón, president del Gipuzko Buru Batzar, pronuncia una conferència a Palestra. Un mes després, Maspons i Anglasell i una representació d'UDC són presents en una setmana cultural basca a Euskadi. UDC, ERC, Nosaltres Sols!, Palestra, PNC i Unió Catalanista donen suport al moviment nacionalista d'Euskadi quan es declara una vaga general convocada per ELA: es produeixen nombrosos detencions de militants *abertzales* i es rumoreja una tramesa de tropes al País Basc –tropes que han actuat a la conca del Llobregat un any abans.

La creació de Galeusca significa la voluntat d'intensificar relacions entre els tres pobles «per assolir les seves respectives llibertats nacionals».[117]

114. Eren freqüents també articles sobre el sindicalisme catòlic, la participació obrera a l'empresa, el corporativisme, la funció de la propietat i el salari familiar, entre d'altres.

115. *La Nau*, 7 d'agost de 1932.

116. V. Castells, *Galeusca, un ideal compartit*; J. I. Granja, *El oasis vasco. El nacimiento de Euskadi en la República y la Guerra Civil*, p. 216-246.

117. *El Matí*, 22 de març de 1933, (26 d'abril de 1933, (5 de maig de 1933 i 3 d'agost de 1933.

UDC dedica un sopar als expedicionaris bascos i gallecs arribats a Barcelona, on Carrasco afegeix un nou element al seu discurs, l'afirmació d'europeisme: «que la llibertat dels pobles ens porti a la plasmació d'aquesta Europa lliure que tots cerquem, però també una relació amical i fraterna amb Castella», la qual cosa «voldrà dir que tots els pobles són lliures». Carrasco també hi defineix el seu independentisme, ell que no esmenta mai el terme *separatisme* en els seus discursos, amb un tarannà obert i tolerant des de la igualtat entre els pobles: «Jo defensaré sempre l'ideal nacionalista que es concreta en l'aspiració a que totes les personalitats nacionals puguin constituir-se en estats lliures i independents, però he estat i seré sempre respectuós amb les altres opinions».[118]

El conflicte de la Llei de Contactes de Conreu que acabarà amb els Fets del Sis d'Octubre de 1934 i la revolta de la Generalitat contra el govern espanyol generen un plantejament en què UDC critica la Lliga i ERC, però dóna suport al govern de Catalunya. Per sortir de l'atzucac en què es troba la relació molt deteriorada entre ERC i la Lliga, proposa «rectificar errors, oblidar greuges, posar en segon terme tot allò que separa i exalta els deures patriòtics en el compliment dels quals ens hauríem de trobar tots units».[119] Cal, doncs,

> ajuntar-nos, avui, al moviment de saludable redreçament nacionalista que s'ha promogut en tots els sectors de l'opinió catalana, proclamem l'adhesió sincera entusiasta d'UDC als organismes representatius de la nostra nacionalitat, i esperem que sabran fer-se dignes de llur representació en apartar-se de tota preocupació partidista, per tal que la resistència de Catalunya, lluny d'utilitzar-se per a la liquidació de velles rancúnies polítiques, sigui garantia eficaç de defensa de la dignitat de la Pàtria.

Carrasco, des d'Euskadi, es posiciona d'una manera més precisa encara: «Nosaltres creiem que la pàtria està en perill i ens lliurem a la seva defensa, sense mirar quines són les seves autoritats, perquè no defensem les autoritats, defensem Catalunya».[120] El dirigent d'Unió pretén limitar la tensió dreta-esquerra catalanista per encarar la tensió amb Madrid, cosa que no es produirà.

118. *El Matí*, 11 i 12 d'agost de 1933.
119. *El Temps*, 18 de juny de 1934.
120. *El Temps*, 29 de setembre de 1934.

«Els camins de salvació»: una proposta catalanista, cristiana i republicana[121]

Poc abans del Sis d'Octubre, Carrasco comença a plantejar una alternativa completa, que es concretarà en la sèrie d'articles «Els camins de salvació». Abans, a «Per la claredat de doctrina» hi ha volgut assolir l'objectiu d'establir una doctrina «clara, transparent i cristal·lina, que s'estintolés en l'Evangeli, la catalanitat més noble i l'estricte justícia social».[122]

Els articles d'«Els camins de salvació» són escrits en un període de censura governativa després dels Fets d'Octubre, amb entitats catalanistes i d'esquerres clausurades i molts dels seus membres empresonats o a l'exili, del qual el conjunt del catalanisme polític en surt capcot i avergonyit: s'ha perdut l'autonomia i la revolta s'ha percebut com un fracàs. El llenguatge de Carrasco, menys explícit que en un període de normalitat democràtica, és, malgrat tot, prou clar.

Així, creu que les conseqüències del Sis d'Octubre afecten tothom i que, més o menys, tothom n'és responsable, però hi ha una falla de base, «allò que és la causa fonamental de totes les malvestats presents, això és, la manca de formació completa, d'una sòlida i plena consciència nacional».

Per això es proposa una reacció ràpida davant les acusacions entre uns i altres, tot confiant que la doctrina esbossada per ell n'assenyalarà la sortida.[123] I afirma com a principi general, gairebé amb caràcter universal: «No admetem que puguin assentar-se damunt bases sòlides la pau, la política i la llibertat dels pobles sense el reconeixement i la satisfacció dels drets que corresponen a les col·lectivitats amb personalitat pròpia». La resolució d'aquest plet serà una «qüestió fonamental i prèvia en tota actuació pública catalana». La via per assolir-ho, «l'esforçada i patriòtica unió de tots els catalans».[124]

Arran de la crisi del catalanisme després dels Fets d'Octubre, amb la suspensió de l'autonomia, exposa a «Els camins de salvació» els components útils, eixits de la fe cristiana, per superar els conflictes. Carrasco destaca que la doctrina d'UDC «es fonamenta en uns principis cristians, no fent bandera de combat

121. Conceptes emprats a «Declaració d'UDC», *La Nau*, 12 d'agost de 1932.
122. *El Temps*, 29 de setembre de 1934.
123. *El Temps*, 27 d'octubre de 1934.
124. *El Temps*, 3 de novembre de 1934.

o defensa de la religió».[125] Aquests principis han estat desenvolupats ja el 1932, amb una clara voluntat d'obertura dels homes d'UDC: «la nostra confessionalitat no és partidisme. Les nostres creences posades per damunt de tota altra cosa no ens són un destorb, ans bé una guia en la nostra actuació de partit».[126] Un missatge adreçat als catòlics de la CEDA i de la Comunió Tradicionalista que incrementen el corrent anticlerical de l'esquerra catalana i espanyola. Carrasco és molt crític amb aquests sectors, creu que fan una aplicació errònia dels principis cristians, la qual cosa provoca «la falla de valors morals i el desastrós imperi de totes les concupiscències».[127]

La temença que s'incrementi l'odi anticlerical per l'acció dels partits oficialment catòlics ja s'ha manifestat durant els Fets d'Octubre a la nostra geografia, en casos com els de Sant Vicenç de Castellet, Lleida, Navàs, Sant Jaume dels Domenys, el Morell i Sabadell.[128]

Carrasco es posiciona fermament en contra d'una organització social i econòmica que no pot considerar-se «ni justa ni cristiana»;[129] per això s'oposa als principis conservadors dins del catolicisme (que són, però, majoritaris) quan aquests principis amaguen «el privilegi de la classe benestant i la misèria dels que han de sofrir tota mena de privacions», un objectiu que s'amaga «amb continuades protestes de defensa dels sagrats principis de religió, ordre, família i propietat», els lemes de la Confederación Española de Derechas Autónomas. Aquesta estratègia «causa aleshores a la societat i als seus fonaments el més greu i pregon dels prejudicis».

Quin grau de solidaritat social vol aplicar? Carrasco ha afirmat en un míting d'UDC a Manresa, el 1932: «Volem que aquesta igualtat reposi damunt una base ordenada i cristiana. Cal que els que tinguin molt reconeguin la necessitat de despendre's d'allò que els sobra perquè els que no tinguin res puguin redreçar-se».[130]

125. *La Nau*, 16 de maig de 1932.
126. *La Nau*, 21 de desembre de 1932.
127. *El Temps*, 10 de novembre de 1934.
128. J. Costa i Deu i M. Sabaté, *La veritat del 6 d'Octubre*.
129. *El Temps*, 24 de novembre de 1934.
130. *La Nau*, 16 de maig de 1932.

Dos anys després, en una circumstància social més radicalitzada i amb una situació política en plena repressió antiesquerrana, afirma que cal reconèixer la responsabilitat de cadascú i

> escatir el que podem fer de la nostra part per a posar-hi remei i admetre que els més obligats a participar en l'esforç col·lectiu i els cridats per tant a sacrificar-se, són aquells que avui frueixen del benestar o del privilegi, car en justícia social autèntica i en sincera convicció cristiana no es pot acceptar el bé propi que no sigui compartint-lo i harmonitzant-lo amb el bé dels nostres consemblants.[131]

L'exigència de solidaritat ha augmentat. Cal renovar la societat a partir de «l'acceptació generosa dels principis socials i democràtics del cristianisme», perquè si no la societat, tal com està estructurada, «és condemnada a desaparèixer per l'onada violenta del comunisme anorreador».[132]

Com aconseguir la doctrina renovada que cerca? Creu que les organitzacions sense doctrina provoquen «el desballestament del nostre poble». Amb una voluntat no prou reeixida, afirma que cal un «redreçament de la consciència nacional del nostre poble», però proposa una ruta més precisa. Cal una «doctrina sòlida, completa i sistemàtica», que ha d'incorporar dos objectius: «adaptar-se a les essències de la nostra personalitat nacional» i «l'eficàcia suficient per a proporcionar solució a tots els magnes problemes de la nostra vida col·lectiva», i fer això «sense produir conflicte ni irritació».

Imbuir la doctrina proposada dels principis de Fe i Pàtria generarà, en el primer cas, veritat, justícia i pau; i, en el segon, «el recobrament total i absolut dels drets que pertoquen a la nostra personalitat nacional». La conjunció dels dos principis provocarà que «les solucions rajaran amb exuberància i tots els antagonismes, rivalitats, violències i malvestats desapareixerien», i aleshores «una democràcia sana i efectiva serà instrument apte per a la resolució de totes les qüestions».[133]

A més dels principis, quins són els instruments per dur-ho a la pràctica? En primer lloc, «no es pot admetre com a instrument normal de política la violèn-

131. *El Temps*, 24 de novembre de 1934.
132. Josep Grau, *Manuel Carrasco...*, p. 108.
133. *El Temps*, 1 de desembre de 1934.

cia»; per això, «tan sols la llibertat, la persuasió i la pau podran fer triomfar els nostres ideals». Ja des de 1932, Carrasco ha deixat establert allò que entén per llibertat: «La llibertat civil és o deu ésser el predomini del sentit de ciutadania i l'imperi d'un esperit de suprema civilitat en el qual s'harmonitzi de debò la llibertat de cada u, amb la llibertat dels altres».[134]

També calen aptituds personals; les persones que han d'encapçalar aquesta voluntat de regeneració han de ser honestes i rectes i, seguint un precepte que fa seu l'organització juvenil Palestra, «és indispensable reformar la convicció que el millorament col·lectiu sols pot assolir-se per mitjà del perfeccionament complet dels individus que componen la col·lectivitat».[135]

Després de les eleccions del 16 de febrer de 1936, UDC accentua, des de les pàgines d'*El Temps*, el concepte de Solidaritat Catalana. En el número del 29 de febrer de 1936, el titular principal indica: «Ara més que mai s'imposa una solidaritat patriòtica entre tots els catalans». L'objectiu és la reconciliació nacional. La necessitat la cohesió interna és més urgent que mai, per evitar l'esclat social i allò que tem Carrasco: que els catalans, «en comptes de cercar en una avinença la resolució de llurs problemes, ho farem tot amb l'ajut de forces forasteres [que] s'aprofitava aleshores com s'aprofitava sempre de les nostres lluites fratricides per afeblir la personalitat nacional de Catalunya».[136]

El 28 de març, *El Temps* reprodueix la intervenció de Carrasco en un acte en el qual planteja continuar la tasca de recatalanització.[137] UDC, per aquelles dates, participa en el Comitè de Catalanització, una campanya per a l'ús públic del català.[138] Com sempre, afirma que la qüestió nacional és una qüestió prèvia: «Catalunya ha de lluitar fins a assolir constituir-se políticament, com a nació que és, en estat independent que amb tota llibertat pugui portar les aliances i confederacions que cregui convenient», tenint en compte, en un exemple de nacionalisme obert al món, que «el reconeixement de la llibertat de les pàtries és l'única garantia de la pau universal».[139] És el període de l'anomenat «oasi ca-

134. *La Nau*, 12 d'agost de 1932.

135. *El Temps*, 8 de desembre de 1934.

136. Josep Grau, *Manuel Carrasco...*, p. 107.

137. Carrasco reconegué la tasca meritòria de la Protectora i Palestra en el Congrés de gener de 1936. *El Temps*, 1 de febrer de 1936.

138. UDC participà en els comitès de districte del CdC al districte I, al VII i a Sant Andreu; vegeu Ll. Duran, *Pàtria i escola. L'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana*, p. 297 i s.

139. *El Temps*, 28 de març de 1936.

talà», en un moment en el qual la tensió política a Espanya no afluixa: «Ells es destrueixen en lluites fratricides: unim-nos nosaltres en defensa de Catalunya». Creu que això és més fàcil, ja que el catalanisme és «la base de la convivència civil».

Carrasco intervé el juny de 1936, amb motiu del Corpus de Sang, en una conferència dedicada a Pau Claris des de les ones de Ràdio Associació.[140]

Cloenda

Carrasco va morir massa jove per sintetitzar un pensament d'acció. Una estructura petita i fortament tensada com la d'UDC va patir més les tensions que provocaven el seu nacionalisme radical minoritari i el seu cristianisme republicà, també minoritari.

Prat era, doncs, la base d'elaboració i el punt de partença. Entitats com l'APEC, la FJC i Palestra eren una base per desenvolupar el front únic catalanista. La voluntat de crear consciència nacional no era un afany de base cultural; s'hi barrejava també la crida al sentiment, a la cultura i a l'afany de llibertat. En Carrasco també hi constatem una constant en el catalanisme radical: molts dels seus recursos vénen de fora; en el cas que ens ocupa, d'Euskadi, d'EAJ-PNB.

Des de l'Evangeli, Carrasco creia que hi havia una base per fer una política nova per a la Catalunya republicana, per crear una societat fraterna i lliure. Aquest element i la poca efectivitat d'una acció nacionalista eren es dos factors que donaven un sentit a l'acció d'UDC.

La Catalunya sobirana només es podria construir des de la concepció d'una Catalunya conscient, però també agermanada internament, nacionalment.

Bibliografia

Balcells, Albert (1999). *Miquel Coll i Alentorn: Historiografia i democràcia (1904-1990)*. Barcelona: Proa.

Baras, Montserrat (1984). *Acció Catalana: 1922-1936.* Barcelona: Curial.

Bonet i Baltà, Joan (1984). *L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

140. *El Temps*, 13 de juny de 1936.

Carrasco i Formiguera, Manuel (1931). *El Pacte de San Sebastián.* Barcelona: Edicions de l'Arc de Berà.

Coll i Alentorn, Miquel (1993). *Escrits polítics, cívics i religiosos*. Barcelona: Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Costa i Deu, Joan; Sabaté, Modest (1936). *La veritat del 6 d'Octubre*. Barcelona: Impr. Clarasó.

Duran, Lluís (1997). *Pàtria i escola: l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana*. Catarroja: Afers.

Figueres, Josep Maria (1999). *Diari de presó (1923-1924)*. Barcelona: Barcelonesa d'Edicions.

Granja, José Luis de la (2007). *El Oasis vasco: el nacimiento de Euskadi en la República y en la Guerra Civil*. Madrid: Tecnos.

Grau Mateu, Josep (2006). *La Lliga Regionalista i la llengua catalana, 1901-1924*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Homenatge a Manuel Carrasco i Formiguera: una vida per Catalunya (1991). Barcelona: Entitat Autònoma del Diari Oficial i Publicacions.

Hurtado, Amadeu (1968-1969). *Quaranta anys d'advocat: història del meu temps.* Esplugues de Llobregat: Ariel.

La defensa de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya (1977) Barcelona: Undàrius [Discursos a les Corts de Campalans, Carrasco, Companys, Estelrich, Esteve, Gassol, Hurtado i Torres.]

Lladonosa i Vall-llebrera, Manuel (1988). *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Martí i Julià, Domènec (1984). *Per Catalunya i altres textos*. Barcelona: La Magrana.

Memòria de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (1921; 1923-1930; 1931; 1933). Barcelona.

Oriol i Tataret, Antoni M. (2007). *Nació i magisteri pontifici*. Barcelona: Proa.

Prat de la Riba, Enric (2000). *Obra Completa, 1906-1917*. Vol. III. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; Proa.

Raguer, Hilari (1976). *Unió Democràtica de Catalunya i el seu temps*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (1984). *Divendres de passió: vida i mort de Manuel Carrasco i Formiguera*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (1989). *El cristià Carrasco i Formiguera*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Roig i Rosich, Josep Maria (1992). *La Dictadura de Primo de Rivera a Catalunya, un assaig de repressió cultural*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Rubiralta, Fermí (2008). *Daniel Cardona i Civit, 1890-1943: una biografia política*. Catarroja: Afers.

— (2010). *El Partit Nacionalista Català (1932-1936): joc polític i separatisme.* Barcelona: Rafael Dalmau.

Publicacions consultades

L'Estevet (1922)
El Matí
La Nau
El Temps
La Vanguardia (1923)
La Publicitat (1923)

R E C E N S I O N S

Figueres Artigues, Josep Maria (2012). *El periodismo catalán. Prensa e identidad. Un siglo de historia (1879-1984)*. Madrid: Fragua.

Aquesta obra del professor d'Història del periodisme a la Universitat Autònoma de Barcelona, Josep M. Figueres, és una contribució més a la matèria a la qual es dedica des del seu primer treball publicat el 1981. Els darrers treballs que ha editat i que estan relacionats amb la història del periodisme són el *Periodisme en la guerra civil (1936-39)* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010) i *Cròniques de guerra de Lluís Capdevila* (Dux – Fundació Irla, 2011) i l'edició de l'obra completa de Valentí Almirall, de la qual han aparegut els dos primers volums (2009 i 2013).

El periodismo catalán és un extens treball de gairebé set-cents pàgines que analitza el periodisme català a través de la recopilació de trenta-sis articles acadèmics ordenats cronològicament. Josep Maria Casasús, al pròleg, remarca la singularitat de Figueres, pioner, amb Guillamet i el mateix Casasús, en l'estudi històric del periodisme català. De les activitats que duu a terme en destaquen algunes iniciatives com les bianuals Jornades d'Història de la Premsa i *Gazeta. Revista d'Història de la Premsa*, i en l'àmbit acadèmic les jornades monogràfiques centrades en capçaleres importants com *En Patufet* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004) i la *Revista de Catalunya*, aquestes darreres aparegudes en el *Butlletí* de la Societat. Escriu Casasús: «Esta obra en castellano de Josep Maria Figueres sobre un siglo de historia del periodismo catalán no nos puede dejar indiferentes ni nos puede decepcionar. Permite penetrar con garantías en la evolución de la prensa catalana desde sus inicios, paralelos al renacimiento de la identidad propia basada en la lengua, la historia y el territorio principalmente, hasta las perspectivas abiertas por la normalización democrática y nacional». Dels diversos treballs en destaquen els dedicats als consells de guerra provocats per activitats periodístiques a Prat de la Riba i Manuel Carrasco i Formiguera i els estudis sobre la comunicació durant la Guerra Civil i sobre aspectes relacionats amb la premsa durant el franquisme.

Ens trobem davant d'una obra que analitza amb detall la història del periodisme, heterogènia en el seu conjunt conceptual, atesa la varietat de temes tractats, i amb uns lligams temàtics definits que configuren un recorregut per la història del periodisme català des del primer diari el 1879 fins al periodisme a la transició.

La professora de la Universitat Complutense Mirta Núñez tanca l'obra amb un epíleg on remarca el

valor d'acostar-se des de la perspectiva catalana al doble combat del periodisme català, el desig de llibertat i la reivindicació de l'identitat pròpia. Efectivament, aquests són els eixos de l'obra de Figueres, atès que estudia autors com Valentí Almirall, Lluís Companys, Lluís Capdevila o Antoni Rovira i Virgili, que majoritàriament són periodistes que han tingut una preocupació especial en la configuració i preservació del valors específics de la societat catalana. Precisament aquesta qüestió inicia i tanca l'obra amb aportacions que les lliguen a l'ahir i l'avui del periodisme a Catalunya. L'autor també inclou capítols en els quals parla sobre l'actitud que mostren diaris no catalans editats ací com *ABC* o *El País* envers el catalanisme polític i cultural.

El llibre es divideix en cinc parts que es dediquen a períodes històrics del periodisme català, però a més compta amb una introducció que ocupa les primeres dotze pàgines i una conclusió que ofereix una síntesi del volum complet. La primera part reuneix vuit treballs sobre la reivindicació de la catalanitat a la fi del segle XIX. A més, subratlla la figura de Valentí Almirall i descriu alguns dels seus diaris representatius, com *Estado Catalán* i *Diari Català*.

L'obra, que es caracteritza pel rigor del seu contingut i l'àmplia visió que ofereix d'una matèria de relleu en el marc col·lectiu com és la difusió de la política, és una recopilació d'articles i treballs que estudien els antecedents del periodisme i expliquen els motius de l'aparició de publicacions en llengua catalana. En conjunt, ofereix un extens estudi sobre la premsa catalana.

El treball s'ordena cronològicament en els esmentats cinc apartats. El primer, dedicat als inicis, a mitjan segle XIX, amb vuit treballs que sintetitzen altres aportacions de Figueres sobre *El Estado Catalán*, *Diari Català* i *Diario de Barcelona*, amb el rerefons de les polèmiques periodístiques i el catalanisme polític

La segona part avança en el temps i aborda des del primer terç del segle XX fins a la Guerra Civil espanyola. En aquest segon apartat, d'una banda, l'autor ens presenta el reflex de la catalanitat en les primeres publicacions en premsa, i de l'altra, ens mostra la repressió a la qual foren sotmeses les publicacions en llengua catalana en diversos períodes, tant constitucionals com de dictadura militar. Aquest segon bloc, amb deu treballs, comprèn monografies de revistes (*En Patufet*, *Cuca Fera*, *Ciència* i *L'Estevet*) i d'autors ja citats, a més d'un text sobre un referent local de Valls, Indaleci Castells, promotor de les revistes d'aquesta ciutat.

La tercera part és la traducció espanyola de la pràctica totalitat del llibre *Periodisme en la guerra civil*, una de les més trepidants pel dinamisme conceptual dels fets narrats, de les incautacions a les cròniques passant pel periodisme de guerra. Cal dir que la Guerra Civil és una de les èpoques que l'autor domina sense cap mena de dubte i al qual ha dedicat diversos estudis, tot i que no disposem encara d'una visió de conjunt extensa sobre tot el periodisme del període ni a Espanya ni a Catalunya.

En la quarta part del llibre, l'autor afronta l'evolució de la premsa catalana durant la repressió franquista. A més d'analitzar la manera en què la premsa menor escapà de les urpes del bàndol franquista, també estudia la premsa de l'exili i la clandestina. Amb sis treballs, s'ocupa de la premsa en lluita, amb la monografia sobre el diari *L'Hora de Catalunya*, i de la de l'exili, amb el cas de la revista setmanal editada a París *El Poble Català*, a més de la premsa especialitzada sovint menystinguda, com la premsa excursionista o la sardanista. No estudia la premsa local o comarcal, la informativa, la diària, ni la setmanal política i és una llàstima, perquè conèixer *Presència*, *Canigó*, *Treball* o altres capçaleres hauria estat d'interès per al públic espanyol, atès que aquesta obra és la primera historia del periodisme català que apareix a Madrid i s'hi troba a faltar aquest apartat, que exposaria la importància del periodisme català polític en aquest període.

La cinquena i última part de *Periodismo en catalán. Prensa e identidad* aborda algunes de les qüestions sobre la premsa catalanista i les actituds envers el catalanisme durant la transició. Inclou cinc treballs sintètics sobre el periodisme de la transició, especialment en relació amb el nacionalisme emergent públicament. Les últimes pàgines del llibre es destinen a una conclusió que completa els continguts i les dades prèviament exposades. Completa l'estudi una incisiva panoràmica global pensant en el públic que vulgui tenir una visió de compendi, una síntesi de combat i des d'una posició clarament bel·ligerant en pro del catalanisme cultural.

El treball compta amb un feix notable de notes i un índex onomàstic generós (setze pàgines a doble columna), però estranyament no ofereix ni una bibliografia bàsica que hauria estat d'enorme utilitat per a un públic que desconeix el periodisme català, tot i que en el conjunt de l'obra hi ha una gran quantitat de referències. La traducció de David Aliaga s'ajusta fidelment a l'original amb voluntat de comprensió, curant els detalls, i ofereix al costat del títol de cada capçalera la seva traducció per acostar els lectors al contingut.

Es tracta, doncs, d'un llibre ben estructurat, amb una esplèndida classificació de continguts i un disseny de qualitat notable que ajuda a elevar l'interès per la lectura. Una síntesi molt interessant sobre la història general del periodisme en català i que, a més de proporcionar dades i coneixements, ens endinsa en un dels camps que suscita més l'interès de l'autor, del qual posseeix un ple domini. La constància de Figueres al llarg de diverses dècades com a investigador de la premsa catalana es reflecteix en aquesta obra d'una forma nítida i configura un treball que és una panoràmica de relleu sobre el periodisme a Catalunya.

Cristina Mateo Rodríguez

Moliner Prada, Antoni (2010-2014). *La Guerra del Francès a Catalunya segons el diari de Raimon Ferrer.* Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona (Documents; 92), 364 p. [Inclou un CD amb els 7 volums publicats per l'autor. Edició digital: Moliner Prada, Antoni (ed.). *Barcelona cautiva 1808-1814*, publicació en PDF de lliure accés.]

Volums I-II (2012). Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 542 p.

Volum III (2012). Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 456 p.

Volum IV (2012). Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 456 p.

Volum V (2012). Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 420 p.

Volum VI (2012). Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 392 p.

Volum VII (2012). Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 153 p.

Volum VIII (2013). Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 304 p.

Volum IX (2014). Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 404 p.

Volum X (2014). Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 116 p.

Antoni Moliner Prada té una llarga trajectòria en la investigació sobre la Guerra del Francès. Des d'una monumental tesi doctoral, presentada el 1981 i inèdita, en què estudiava comparativament les juntes provincials de Mallorca, Catalunya, Astúries i Lleó, ha publicat una sèrie de llibres sobre el tema, amb una especial dedicació a Catalunya; però la darrera de les seves aportacions, la de completar

els textos de la *Barcelona cautiva* del pare Raimon Ferrer, transcrivint-los dels manuscrits, em sembla la contribució més important que s'ha fet a la història de la Guerra del Francès, molt pel damunt de les monografies, els colloquis i les commemoracions més o menys circumstancials que ha suscitat el segon centenari del conflicte.

El pare Raimon Ferrer (1777-1821), de l'Oratori de Sant Felip Neri, és un personatge interessant en molts sentits, com es pot veure en l'estudi que Moliner ha dedicat a *La Guerra del Francès a Catalunya segons el diari de Raimon Ferrer* (Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2010). Ferrer va viure a Barcelona durant tot el temps de la guerra, excepte uns mesos de 1814 en què, desterrat pel baró d'Habert, es va haver d'instal·lar a Vilassar. Estava en contacte amb els resistents de Barcelona, però procurava mantenir bones relacions amb les autoritats ocupants i va acceptar la vicaria de l'església dels Sants Just i Pastor, un càrrec que li permetia visitar les presons. Entretant, reunia informacions sobre la marxa de la guerra a Catalunya i redactava un diari de tot el que passava a la ciutat de Barcelona.

Aquest dietari el va començar a publicar el 1815, amb el títol de *Barcelona cautiva o sea diario exacto de lo ocurrido en la misma Ciudad mientras la oprimieron los franceses*. El 1815 van aparèixer els dos primers volums, que contenien tot allò referent a 1808; la publicació va seguir els anys 1816 i 1817 amb els dos volums sobre l'any 1809, un per a cada semestre, i el 1818 amb els dos volums sobre 1810, i va acabar el 1821 amb un setè volum que abraçava només els tres primers mesos de 1811. Restaven, però, els textos que portaven l'obra fins a juliol de 1814, que van quedar manuscrits a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, preparats per a una publicació que la mort de l'autor va interrompre.

El contingut de *Barcelona cautiva* no es limita, però, al dietari que recull el dia a dia de la vida de la ciutat, sinó que cada volum, i de fet gairebé cada mes, va precedit d'una «Idea del estado de Cataluña y de Barcelona», que recull una gran quantitat de notícies sobre el seguiment de les operacions de guerra, reprodueix un gran nombre de documents del govern francès i dels patriotes i dóna notícies del tràfec del port, o una estadística dels soldats francesos morts a l'hospital, mes per mes, o les adreces de les cases on vivien el generals francesos a Barcelona. Hi ha, a més, temes que reben un tractament monogràfic extens, com, fent referència al volum setè, «Día heroico de Barcelona», sobre l'empresonament dels que es van

negar a jurar el rei Josep, un relat de la mort dels cinc executats el 3 de juny de 1809 o una àmplia relació del setge de Tortosa.

Com que l'obra es publicava en fascicles –que és el que explica que al final d'un volum hi poguessin aparèixer correccions i ampliacions del que s'havia dit abans–, els exemplars complets dels set volums són molt difícils de trobar, i és una bona idea que Moliner ens ofereixi el contingut complet en un CD que acompanya el llibre que hem esmentat, on, d'altra banda, no solament fa una presentació global de l'obra, amb una selecció de textos, sinó que ho aprofita per ocupar-se de problemes històrics com el mite de la unanimitat patriòtica, els col·laboradors i els afrancesats, les conseqüències de l'ocupació, l'heroïcitat dels catalans, la implantació del règim civil napoleònic, etc.

Això és motiu més que suficient per valorar l'esforç realitzat per Antoni Moliner per haver-nos donat accés a un document fonamental de la nostra història en el llibre publicat el 2010; però el que és potser més important és que hagi seguit en la tasca de transcriure els volums que restaven manuscrits i de publicar-los en una edició digital realitzada per la mateixa Universitat Autònoma de Barcelona.

Tornem així a copsar el batec d'una ciutat en què la convivència amb els ocupants dóna notícies com la de veure el fabricant Erasme de Gònima invitat *a comer la sopa con el gobernador*, i contemplar, uns mesos mes tard, com tornen els soldats francesos de Lleida, derrotats, *la mayor parte sangrando por la boca*, perseguits pels habitants dels pobles per on passen, *que lo mismo era perder un francés de vista su división que perder igualmente de vista el mundo*. O la història d'una dona condemnada a morir per espionatge, cosa que li va reconèixer al pare Ferrer que era veritat, i que en ser penjada *quedó después de muerta tan hermosa (lo era en vida que la acabo a los 39 años), que la gente acudió en tropel todo el día a verla, pareciéndoles a todos que dormia*.

El final d'aquests anys dramàtics arribava el 1814. Raimon Ferrer, com ja hem dit, va haver de sortir de la ciutat, però conservava les seves fonts d'informació: *Aunque fugado o mejor diré desterrado por los franceses de mi patria*, escriu, *continué desde Villasar los apuntes, y especialmente formé las ideas para los principios de mes, de las noticias ciertas, y multiplicadas que recibía*.

Els darrers dies de maig, en què descriu el drama de la retirada dels francesos, els deu haver vist directament, a jutjar per la vivesa amb què relata el que veu: *En la playa no se ve mas que carruajes de una parte á otra (y*

algunos de ellos tirados por tres o cuatro ganapanes) cargados de bahúles, fardos, etc. etc. de particulares, otros con pertrechos de guerra, fusiles, etc. etc. Los soldados llegan allí unos cojeando, otros los conducen con piruelas, y tendidos á la orilla aguardando los botes, toman la lluvia despidiéndose de sus camaradas. Són dies de vents i tempesta, que retenen al port les embarcacions carregades de malalts, mentre milers d'homes –soldats, funcionaris i policia– emprenen per terra el camí de França i a la ciutat són assaltades les cases i les botigues dels afrancesats.

El dia 14 de juliol de 1814, finalment, escriu: *Viendo las cosas pacíficas, doy fin a mis apuntaciones*. No en serien gaire, de pacífiques, però aquestes serien altres guerres, de caràcter civil.

Josep Fontana

Costa, Lluís (2014). *Cuba i el catalanisme: entre l'autonomia i l independència*. Barcelona: Rafael Dalmau. 94 p.

El llibre comença amb unes reflexions en les quals l'autor compara la maldestra política dels governs espanyols, que varen condicionar i afavorir el procés d'alliberament nacional de Cuba el 1898, amb l'actual política del govern espanyol, que ajuda a enfortir el sentiment independentista català dels nostres dies. Ja a començaments del segle xx, i àdhuc abans, estudiosos catalans (Josep Conangla i el mateix Pi i Margall) presentaren «el procés independentista cubà [...] com l'única alternativa davant la intransigència espanyola».

En els capítols inicials, l'autor explica com al llarg del segle xix la identitat nacional cubana va evolucionar «des d'un nacionalisme cultural fins a reivindicacions de caràcter polític, i en el qual, a finals de segle, s'imposava l'opció d'un moviment pròpiament independentista». Durant molts anys, «el sentiment de cubanitat no va ser oposat al sentiment d'espanyolitat, almenys fins a les dues darreres dècades del segle xix». Hi va haver durant molt de temps i va ser majoritari un «sentiment de doble pertinença». Hi havia molts criolls espanyolistes descendents de militars, funcionaris o comerciants peninsulars.

Però, amb el pas dels anys, les coses varen anar canviant. N'és testimoni el mateix Pi i Margall, pel qual Cuba *estava con sobrado motivo cansada de una dominación que, sobre impedirle que se gobernase por sí misma, la estruja y la hace pasto de la voracidad de políticos hambrientos*. Això va ser així al final del procés.

En un nou apartat, Lluís Costa presenta la imatge que dels emigrants catalans a Cuba n'oferien determinats

testimonis literaris de l'època. Alguns d'aquests són molt significatius i presenten un retrat sociològic de l'estructura social del que podríem qualificar com la colònia catalana a l'illa. En general es tractava de «petits comerciants amb vocació d'expandir el negoci i predomini de les botigues mixtes dedicades als productes tèxtils, alimentaris i vitícoles».

Un testimoni de 1918 –vint anys després de la independència– afirmava que *los catalanes son comerciantes, bodegueros* [botiguers d'ultramarins], *industriales, venduteros* [venedors per compte del propietari] *y no se les nombra por su oficio o giro, sino que todo comerciante se llama «catalán», el «catalán» de la esquina, por ejemplo, pues todas las tiendas estaban en las esquinas* [...].

Unes dècades abans, el 1829, un altre testimoni explicava, referint-se als catalans: «Jueus de cap a peus [...] tenen pocs trets del caràcter que, generalment, atribuïm sense distinció a l'espanyol [...]. Arriben en la pobresa, comencen amb una botiga de dos en dos, viuen de galetes i s'aixequen amb paciència, treball i economia fins a tenir una fortuna; i, a diferència dels ianquis, no fracassen mai».

Uns anys més tard, el 1857, un altre testimoni escriu: «El monopoli dels queviures resideix a l'Havana i és a les mans dels catalans, raça treballadora, estalviadora i emprenedora. Tan bon punt arriba un vaixell, ja els veus a bord. Llurs agents són els primers a pujar-hi; se cercioren de les mercaderies que duen i, si els agraden, ells tracten els preus i arriben a un acord. Tancat el tracte, es fa un repartiment a proporció de les aportacions de cada associat. Rebutjar les condicions que imposen és tant com exposar-se a perdre la venda». Costa indica que aquesta dèria per fer diners que tenien els catalans els va allunyar de l'interès per assolir quotes de poder polític.

Però no tot eren elogis. Algú va escriure també, referint-se als catalans: c*on sus esclavos son de un rigor que deja atrás la injustícia para llegar a la crueldad;* i, també: *una vez ricos, ignoran a quienes les ayudaron cuando eran pobres*.

A diferència dels castellans i els andalusos, que a Cuba se sentien com a casa seva, els catalans varen organitzar-se com si formessin part d'un grup foraster. Per això varen crear un «elevat nombre de societats de beneficència, oci i instrucció»: la Societat de Beneficència dels Naturals de Catalunya a l'Havana, el 1840.

Més centrat en el tema bàsic del seu estudi, Costa analitza tot seguit quina va ser l'actitud de la burgesia catalana en el procés de la insurgència cubana. Ho fa a partir d'una afirmació molt contundent que és l'eix vertebrador del llibre: «Que la *siempre*

fidelísima Cuba es plantegés la independència de l'Estat espanyol respon, en gran manera, a l'actitud injusta, despòtica i explotadora dels peninsulars vers els cubans».

Per frenar el moviment independentista, ja el 1865 el govern de Madrid envià a Cuba un contingent de soldats integrat per tropes regulars i per voluntaris. Els catalans no estigueren absents d'aquest exèrcit colonial. El 19 d'abril de 1869 sortia de Cadis el Batalló de Voluntaris Catalans per sumar-se a la resta de tropes espanyoles. En aquell moment, tot s'ha de dir –i ho diu en Costa–, «aquests voluntaris, que tenien molt clar que anaven a defensar territori espanyol, estaven envoltats d'un sentiment de caire espanyolista».

En veure que les coses anaven mal dades i el procés independentista es consolidava, la burgesia catalana, interessada a mantenir els seus interessos a Cuba, va defensar per a l'illa un règim d'autonomia; però «la proposta del Govern espanyol de concessió d'una autonomia per a Cuba es plantejà excessivament tard [...]», diu Costa.

No mancarien però, en els anys immediats anteriors a la independència, veus a Catalunya favorables a aquesta independència. El 1890, per exemple, *La Renaixença* «ja mostrava clarament la seva simpatia per la causa cubana»; i, tal com escriu Costa, «el catalanisme més radical qüestionava la legitimitat del domini espanyol en terres cubanes, derivada del "descobriment" de Colom».

En les darreres dècades del segle xix, quan el catalanisme comença a fer propostes per assolir l'autonomia, allò que es demana per a Cuba coincideix amb les formulacions que el catalanisme fa per a Catalunya. Tot amb tot, un autor de tan prestigi com Pella i Forgas (1887) arribarà a dir que Catalunya té més legitimitat per assolir la independència que no pas Cuba: «[...] establezcamos la teoría, más ó menos discutible, de que cada región puede de por sí ser o dejar de ser española, según su libre voluntad. Admitiendo esta base, de ningún modo podríamos conceder, sin más ni más, el mismo derecho para ser independiente a Cuba que a Cataluña. La primera razón ya la hemos dicho: Cataluña no debe nada al resto de España, ni riqueza, ni leyes, ni instituciones, ni población, ni lengua, ni literatura, ni nada; la segunda razón es que Cataluña es un pueblo mayor de edad y capaz de gobernarse tan bien ó mejor que el antiguo reino de Castilla; y lo demuestra con su historia [...] Más ¿puede decirse lo mismo de Cuba? De ningún modo. Todo lo que tiene esta isla se lo debe á España, hasta la misma caña de azúcar. ¿Cómo es posible que a ciertos revoltosos les asista

ningún derecho á la independencia, como pretenden algunos, si todo, todo lo que tienen, todo lo que son lo deben á España? ¿Puede compararse bajo este concepto a Cuba con Cataluña? Tampoco».

La radicalització del catalanisme a la darreria de la centúria va fer que la Unió Catalanista enviés un telegrama a la reina regent quan Sagasta, el 1897, concedí –a la desesperada– l'autonomia a Cuba, manifestant-li que «l'autonomia cubana podria ser un exemple per a totes les reivindicacions autonomistes peninsulars».

Deixant de banda el fet que la notícia de la independència de Cuba fos rebuda amb joia, tal com diu Puig i Ferrater, «per molts joves catalans», Lluís Costa constata que, «a banda dels nacionalistes catalans –i també bascos–, només foren partidaris de l'autonomia política –en alguns casos, fins i tot de la independència– i de la pau a Cuba els republicans federals, els anarquistes i els socialistes». El Partit Conservador defensà l'opció colonial. Els liberals no passaren d'acceptar l'autonomia. Els republicans –desmarcats dels federals– defensaven «un radical colonialisme i espanyolisme». El capítol del llibre dedicat al pensament de Francesc Pi i Margall explica el posicionament d'aquest a favor de l'autonomia de Cuba, entre d'altres motius perquè seria un fre a l'independentisme pur i dur. Pi va fer sempre un clar paral·lelisme entre els processos polítics de Cuba i Catalunya.

El 15 de gener de 1899, Cuba restà vinculada als Estats Units. Passà de ser una colònia d'Espanya a serho dels Estats Units. D'altra banda, la pèrdua de Cuba, com és sabut, accentuà el divorci de Catalunya amb Espanya i donà força al fet diferencial català i al catalanisme polític.

En un nou capítol, Costa estudia l'animadversió espanyola vers els catalanistes de Cuba: «al començament del segle xx a Cuba es consolidà l'organització d'entitats catalanes», sovint en clar enfrontament amb els sectors espanyolistes de l'illa, que propugnaven «endegar campanyes de boicot als productes catalans».

Costa destina un capítol a analitzar el contingut de la premsa catalana a Cuba: *Lo Català* (1861), *El Catalán* (1869), *La Gresca* (1869) i *El Eco de Catalunya* (1880). «Fins a l'acabament del segle», escriu Costa, «es comptabilitzen deu periòdics catalans, nascuts tots a l'Havana, excepte un que surt a Santiago de Cuba». En general defensen un nacionalisme compatible amb la idea d'Espanya. No censuren el colonialisme espanyol, «del qual els catalans formaven part amb molt d'orgull», escriu Costa. Després de 1898, però, la premsa catalana es radicalitza: el

1906 apareix a Santiago *Fora Grillons!*, de marcat caràcter separatista. El 1911, a Guantánamo, es crea el Bloc Nacionalista Cathalònia, de caràcter també independentista. El 1907 apareix la revista *Catalunya*. El 1908, *La Nova Catalunya* (1908-1959), en la qual col·laborarà Antoni Rovira i Virgili, i que publicarà per primera vegada l'estelada. Recordem només que del 30 de setembre al 2 d'octubre de 1928 se celebrà a l'Havana l'Assemblea Constituent del Separatisme Català, impulsada per Francesc Macià.

El darrer capítol del llibre està dedicat a glossar allò que la premsa de Cuba va dir del «problema català». Hi predomina la defensa de l'autonomia.

El gran mèrit del llibre de Lluís Costa rau en el fet que en poques planes i d'una manera clara, entenedora i llegívola hi planteja la complexa problemàtica política i sociològica a l'entorn de la qüestió de Cuba i de la seva relació amb el posicionament del catalanisme durant el segle XIX en un moment cabdal de la seva consolidació política. Una síntesi com aquesta palesa un coneixement molt profund de la qüestió estudiada. Cosa, d'altra banda, que ja és sabuda de fa temps, a judicar per altres meritoris estudis de l'autor.

Jaume Sobrequés i Callicó

Claret, Jaume; Santirso, Manuel (2014). *La construcción del catalanismo. Historia de un afán político*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 238 p.

Els autors d'aquest estudi –adreçat en gran part al lector espanyol– constaten en el darrer capítol de l'assaig, que abasta de 1980 a 2014, la «implosió del sistema de partits i de les apostes clàssiques del catalanisme», juntament amb un cert recanvi generacional dels polítics (p. 226). Aquests tres aspectes, plantejats com a hipòtesi d'un treball posterior per realitzar, cobren versemblança per explicar la conjuntura sociopolítica actual. Però, com assenyalen amb encertada prudència els autors, el moment que estem vivint –que hauria d'establir amb claredat un nou paràmetre polític– només permet d'establir una delimitació del quadre d'esdeveniments i de plantejaments. Amb tot, pel que fa al segon factor esmentat –la crisi de les apostes clàssiques del catalanisme–, permet de fer una lectura sobre la gradació que va del catalanisme al nacionalisme i el moviment de construcció nacional autodeterminista.

Mentre que el catalanisme pot remetre a un sentiment de pertinença, recolzat en la llengua i en el passat històric, el nacionalisme reflecteix el pas de la identificació cultural a una

consciència política nacional. Amb tot, com estableix la historiografia recent, no hi ha una separació clara entre ambdós subjectes i s'opta per la recuperació del terme *patriota*, o *patriotisme*, per fixar el bastiment d'un moviment d'afirmació i de resistència cultural-polític propi d'una nació sense Estat. El que resta clar d'aquest moviment –majoritàriament urbà i interclassista– és que té com a estratègia dominant la regeneració de l'Estat (espanyol). És a dir, l'aposta separatista (nomenclatura de l'època) no hi seria l'hegemònica. Sobre aquesta hegemonia, que té la Lliga Regionalista com a màxim intel·lectual col·lectiu, els autors ens donen prou argumentació i valoració adient.

Amb tot, la caracterització d'aquesta etapa –la generació dels quadres representatius de la Lliga Catalana i del Cercle Escolar Catalanista–, que acaba quallant en els polítics de La Mancomunitat, no implica descartar una altra tradició que trobo a faltar en aquesta obra, per bé que hi ha elements culturals i polítics que hi fan esment. Em refereixo, parafrasejant Narcís Roca i Farerras, al desenvolupament de tot un recorregut intel·lectual i polític alternatiu en la vida nacional contemporània que esdevé actualment un referent intel·lectual (és a dir, les Candidatures d'Unitat Popular): el *patriotisme social*. Roca i Farreras –autor de referència de l'historiador i activista independentista Fèlix Cucurull– en seria un indicador, com també ho fou Llunas i Pujals. Doncs bé, aquest patriotisme de tipus nou estaria en la base –d'ençà del cicle 1869-1874, tot i que en el treball que comentem Santirso la situa en el període 1860-1875– d'una proposta política que evolucionaria del confederalisme (poc aprofundit en *La construcción*...) a l'independentisme. Aquesta trajectòria és la que plantejaria l'existència d'un moviment de construcció nacional autodeterminista.

Aquesta opció, d'orientació popular i obrera, pot no ser contínua, fins i tot diríem que fragmentada; quin pes hi tingué la repressió de l'Estat espanyol? Permet, però, de resseguir el fil independentista que arriba fins al present. En aquest sentit, sembla que els autors del text situen aquesta estratègia cultural, política i militar en moments orgànics aïllats: Federació Democràtica Nacionalista (que no apareix en el llibre), Estat Català, Front Nacional de Catalunya, Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (PSAN). El seguiment, doncs, de l'estela Roca i Farreras, *L'Arc de Sant Martí*, premsa satírica, libels, opuscles, ens definiria un ambient, espais de sociabilitat, accions, actituds, que, amb ruptures –sobretot dues: 1923-1931 i 1939-

1969–, establiria que l'independentisme no és pas un fet aïllat resultat de l'actual conjuntura, tot superant la dicotomia –susceptible de formular dubtes analítics i interpretatius– entre majories i minories.

Dit això, la síntesi de Claret i Santirso és del tot útil per interpretar un tipus d'acció política: el catalanisme de quadres legitimadors de la burgesia econòmica. Però d'ací caldria no concloure –no ho fan taxativament del tot, encara que hi incideixen puntualment (p. 65)– que fos l'única proposta d'actuació. El catalanisme –més aviat caldria parlar de *catalanismes*– és tan sols una forma d'ideologia nacional. Tot apel·lant al concepte de *construcció nacional*, ens trobarem amb fets, intel·lectuals, polítics que no tenen necessitat d'identificar-se amb la proposta regeneracionista de la burgesia del vuit-cents i de nou-cents vers la política de la Restauració alfonsina i que, en canvi, apostaven per la construcció d'una nació política: una estructura institucional que no tenia necessitat de correspondre's amb la independència, però que hi podia aspirar. L'exemple el trobem en el significat de la proclama macianista de la República Catalana, avui tot just recuperada com a fita política. Com a hipòtesi, doncs, caldria calibrar l'abast d'aquesta opció: trobant complicitats entre els circuits literaris i polítics, tenint en compte l'estudi del moviment subterrani modernista (marginat pel Noucentisme) que irromp en els anys trenta (i que permet de fer una comparativa entre aquesta dècada i els anys seixanta i setanta del segle passat). L'elaboració de biografies de pensadors, polítics i activistes podria ser d'utilitat per especificar tot aquest recorregut.

El fet, doncs, de retrocedir retrospectivament en *La construcción del catalanismo* permet de plantejar aquesta tradició –entre oblidada, tergiversada i marginada– que a hores d'ara –amb l'emergència d'una nova historiografia poc o gens dependent d'estereotips metodològics estigmatitzadors– va reconstruint aquesta xarxa independentista, sobiranista, com està mostrant la recerca de l'historiador Fermí Rubiralta.

Les dues darreres qüestions per comentar d'aquest estudi són el període 1808-1860 i la dialèctica nacionalisme-nació.

L'etapa dels primers seixanta anys del vuit-cents s'ha de tractar –com proposa Manuel Santirso– a partir de la manca de correspondència entre llengua i identitat (el sorgiment de les *apologies* en les primeres gramàtiques) i nacionalisme (p. 65). El procés de cohesió de la burgesia industrial i l'actitud de les seves elits legitimadores mostren un primer fracàs d'intervenció a les Corts constituents de Cadis

(1812). Aquest posicionament es defineix en termes provincials articulat a través del proteccionisme econòmic com a base de reivindicació política, dins, és clar, del bastiment de l'Estat espanyol contemporani.

Les renaixences (més que la Renaixença) són policèntriques i serveixen per confegir nuclis d'irradiació territorial socialment diversificats que permeten d'establir –al País Valencià (Manuel Sanchis Guarner i Vicent Simbor), a les Illes (Damià Pons) i al Principat (Josep Maria Domingo)– la formació d'una consciència lingüística al voltant de dos corrents fonamentals: el conservador i el progressista. En aquest sentit, cal destacar del llibre que comentem l'epígraf «Sociolingüística i política» (p. 62), que, malgrat que apareix en el període 1860-1875, serveix per tractar el període transcorregut entre la Guerra del Francès i la primera fita de socialització de la llengua literària i –via novel·la històrica– del relat sobre la nació. Amb tot, hi ha el pronunciament de Rubió i Ors sobre la independència literària i els moviments socials urbans, entre luddites i liberals radicals democràtics (p. 47).

Com més radicalisme, més espanyolisme? (p. 47). Més que espanyolisme, espanyolitat, és a dir, des de la classe dominant, identificació política amb el nou Estat liberal. Però, i les classes subalternes? Quins mecanismes d'identificació nacionalitària concretaven? El vessant popular del moviment cultural era (estrictament) espanyolista? Enllà de Joan Cortada, aquest àmbit d'estudi encara ha d'avançar pel que fa a la relació entre identitat de pertinença (para)política territorial i consciència lingüística. És a dir, no únicament ha d'evidenciar la diglòssia, perfectament definida per Santirso, com a doble variant d'una mateixa llengua: culta i popular (nivell A i B), sinó que ha de definir quines formes d'identitat política donaven suport a l'ús popular de la llengua. Tomàs Bertran i Soler i Abdó Terrades eren fets aïllats?

Pel que fa a la hipòtesi que recorre tota l'obra: que el nacionalisme construeix la nació i, en conseqüència, no hi ha nació abans del nacionalisme, si aquesta fos la premissa indicada, què fem amb les formes polítiques «nacionals» d'abans de les revolucions francesa i americana (l'«abans» i el «després») (p. 13)? Les identifiquem com a feudals i contrarevolucionàries? I, si és així, com és que els estats liberal-burgesos sorgits en el període 1776-1848 construeixen la seva narrativa nacional definida –cas francès, o espanyol– des dels «ancestres»? Com és que bona part de la historiografia espanyola –vinculada a les cultures polítiques social-liberal

i conservadora– construeix una nació espanyola si més no des del segle xv? No havíem quedat, seguint els autors, que la nació és un fet contemporani conseqüència de la crisi de l'Antic Règim (p. 12 i s.)? Què cal fer amb l'Estat feudal català (Pierre Bonnassie), o amb la constatació de Pierre Vilar que en el segle xiv Catalunya esdevingué l'Estat-nació més precoç d'Europa? En aquest sentit, potser aclariria el dilema la veu *nacionalisme* del *Diccionari per a ociosos* de Joan Fuster. L'assagista hi fa un correlat amb una forma de consciència prenacionalista –*nacionisme*– adequada a les formacions socials d'abans de les revolucions burgeses. Abans de la crisi de l'Antic Règim hi ha formes d'identitat cultural i política («formes elementals») que remeten a adscripcions de pertinença –el segle xii, entre nosaltres– legitimades per un aparat juridicopolític que, com ha establert Eva Serra, regulaven la vida sociopolítica d'una comunitat nacional. «Comunitats estables», en deia Vilar. Tot amb tot, aquesta historicitat és deutora –a nivell subjectiu– de l'articulació d'una voluntat de construcció nacional com a baula de relació passat-present (als Països Catalans, entre l'abans i el després de 1707).

L'Estat-nació contemporani, en conflicte al seu si amb d'altres societats nacionals, és conseqüència de l'anhilació-minorització de llengües, cultures i àmbits territorials ben definits. L'Estat, en aquest cas, inventa una nació política. I els moviments de construcció nacional que no s'hi reconeixen projecten una narrativa que malda per reconstruir un temps històric i polític autònom, no pas sotmès a la lògica nacionalment desconstructiva dels Estats. Es tracta, doncs, de dos nivells dialèctics de conscienciació civicopolítica.

La França increada relatada per Robert Lafont a *Per una teoria de la nació* és un bon exemple d'invent d'una nació des de l'Estat. A partir d'aquí caldria entrar en el terreny de la relació entre història (nacional) i política, entre educació i socialització d'un determinat imaginari historicista, i, en conseqüència, determinar quin n'és l'hegemònic: el de les nacions sense Estat o bé l'establert via política educativa estatal. El nacionalisme sí que és un fet contemporani. Qui determina la historicitat de les nacions és l'Estat, perquè en legitima el valor moral. Per aquesta raó hom parla de *nacionalisme d'Estat*. Aquesta darrera hipòtesi permet d'enllaçar amb l'afirmació final del llibre, que és la que he intentat desenvolupar.

Claret i Santirso han redactat una bona síntesi sobre un tipus de consciència i de voluntat política que clarifica essencialment el període

1875-1913, és a dir, el de formació i eclosió del catalanisme conservador. Com ho demostra el temps polític vigent, aquesta via ha quedat del tot qüestionada, com també sembla que ho és la concepció d'un catalanisme –en clau d'ambigu federalisme descentralitzador– que legitima l'espanyolitat política conservadora i «progressista».

Xavier Ferré Trill

Navarra Ordoño, Andreu (2014). *1914. Aliadófilos y germanófilos en la cultura española*. Madrid: Cátedra, 256 p.

El centenari de l'esclat de la Gran Guerra ha propiciat la publicació de multitud de volums d'assaig i ficció a propòsit de la contesa. Es reediten les memòries d'alguns dels seus principals protagonistes i es tornen a revisar els principals successos que van configurar la conflagració. *1914. Aliadófilos y germanófilos en la cultura española* d'Andreu Navarra s'alinea en la nòmina, més reduïda, de llibres que analitzen les influencies de la Primera Guerra Mundial en clau local i, en aquest cas concret, centrant-se en el debat que va sostenir la intellectualitat espanyola entorn del conflicte.

L'obra de l'historiador barceloní no es proposar-se la recopilació exhaustiva dels materials culturals i polítics que es van produir durant els quatre anys de conflicte armat, sinó que més aviat opera en sentit contrari, ja que, a causa de l'abundància gairebé immanejable de fonts, la principal referència documental anterior era el llibre *Francófilos i germanófilos*, de Fernando Díaz-Plaja (1973), potser més acumulatiu que interpretatiu. En canvi, Navarra sembla treballar segons el propòsit de reordenar, classificar i clarificar precisament el materials recopilats per Díaz-Plaja.

1914. Aliadófilos y germanófilos en la cultura española arriba, mitjançant l'anàlisi de diversos discursos, a conclusions molt properes a les que han expressat altres historiadors que s'han acostat al tema en aquest primer any de centenari de la Primera Guerra Mundial, com el doctor Maximiliano Fuentes Codera: no podem explicar l'aliadofília i la germanofília com a extensions d'ideologies d'esquerra i dreta, perquè les excepcions es multipliquen, com no podem parlar d'unanimitats o blocs aïllats i incomunicats. Com explicar l'aliadofília del rei Alfons XIII?, es pregunta Navarra. La seva resposta apunta que l'alineament del monarca no pot obeir precisament a

ideals socialistes o republicans. Com explicar la germanofília de futurs republicans? O la francofília d'alguns futurs falangistes? L'autor descompon en elements intel·ligibles els diferents sectors d'opinió espanyols i desfà tòpics a través d'evidències documentals, que generalment procedeixen d'un feixuc treball de revisió hemerogràfica. El resultat és un llibre que es proposa sistematitzar i clarificar quines van ser les particulars ideologies de les figures intellectuals més destacades de l'època: els catalans Francesc Cambó, Eugeni d'Ors i Antoni Rovira i Virgili; els redactors de la revista *Iberia*, i Blasco Ibáñez, Unamuno, Baroja, Benavente, Azorín, Valle-Inclán, Araquistain, Ortega y Gasset, Corpus Barga..., intentant sempre trencar amb les idees preconcebudes que s'han anat reproduint acríticament d'ençà d'aleshores. Insisteix especialment en els autors de la generació del 98, els quals considera els més difícils de classificar en un eix de coordenades polítiques i, per tant, els que més problemes d'interpretació ofereixen. Per aquesta raó, *1914. Aliadófilos y germanófilos en la cultura española* esdevé un manual de consulta ineludible a l'hora de prendre el pols ideològic als principals protagonistes de l'assaig polític espanyol de l'etapa estudiada.

Cal fer esment també que el volum intenta donar veu a aliadòfils, neutralistes i germanòfils de Madrid, Bilbao i Barcelona, en peu d'igualtat. Això es torna especialment significatiu en el seu estudi del cas basc, particularment verge fins l'aparició d'aquest llibre. L'altra aportació, més teòrica, és la principal hipòtesi explicativa de l'obra, segons la qual la modalitat de regeneracionisme escollida per cada intelectual el predisposa cap a una determinada tendència o l'altra de manera més clara que no pas la seva alineació política en l'eix esquerra-dreta o nacionalisme-centralisme. En qualsevol cas, Navarra intenta assenyalar fins a quin punt els regeneracionismes peninsulars són nacionalismes, espanyols, catalans i bascos, i en molts casos expliquen la divisió de l'opinió pública, tot i que no exclou altres factors factors d'explicació: econòmics, familiars, educacionals o culturals.

David Aliaga Muñoz

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Els treballs tramesos al Butlletí perquè hi siguin publicats s'han d'enviar per duplicat,mecanografiats a doble espai per una sola cara. La SCEH pot acceptar l'original o no o bé suggerir que s'hi introdueixin esmenes; en qualsevol cas, la resposta es donarà abans de dos mesos. Un cop acceptat el treball, l'autor o l'autora ha de trametre'n una còpia en un fitxer del tractament de textos Word o del Corel Wordperfect gravat en un disquet d'ordinador de doble densitat (DD) de 3,5 polzades.

En un primer full s'han d'indicar el títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i les altres dades que s'hi vulguin consignar («professor de...», «membre de...», «llicenciat en...»), a més de l'adreça i el telèfon. El títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i una referència curta han d'encapçalar la primera pàgina del text. Les pàgines de les còpies en paper han d'anar numerades.

Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

Les citacions textuals s'han de reduir al mínim. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuals dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) o només de la inicial (si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma), l'any d'edició entre parèntesis; si més d'una obra coincideix en l'autor i l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990a», «1990b», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: Sales, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; les xifres corresponents al volum i al número, si escau, i el dia i el mes de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura «p.» (tant en singular com en plural). Exemple: Ashtor, Elihayu (1978). «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm. 1.

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol de la part com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició A, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: Pujades Rúbies, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: Adroher, Anna Maria (cur.) (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues informacions com si fossin llibres i s'ha de posar A entre l'una i l'altra. Exemple: Fontana, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: Vilar, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Vol.V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i una distància d'un quadratí del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («[1]» «[2]», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura «p.». Exemple: (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes –i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article–, la primera vegada s'ha d'escriure la referencia bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues

diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen Bensch (1989), «La primera crisis bancaria de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, es pot posar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i les pàgines. Exemple de primera menció: Núria Sales (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: Sales (1991), p. 25-32.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

Finalment, fem notar que els articles que el Consell de Redacció consideri mereixedors de ser publicats seran sotmesos a arbitratge per part dels membres del Consell Avaluador Extern o dels especialistes de reconegut prestigi designats per ells. Si obtenen el dictamen favorable seran inclosos en la publicació.

JUNTA I LLISTA DELS SOCIS DE LA SCEH

Junta de la Societat Catalana d'Estudis Històrics

President: Jaume Sobrequés i Callicó
Vicepresident i tresorer: Alfred Pérez-Bastardas
Secretari: Santiago Izquierdo
Responsable del Butlletí: Marta Prevosti
Vocals: Antoni Dalmau
Josep Maria Figueres i Artigues
Antoni Iglesias Fonseca
Tünde Mikes
Mercè Morales i Montoya
Joaquim Nadal i Farreras
Josep Maria Roig Rosich

Socis de la Societat Catalana d'Estudis Històrics

Josep Abela Montoya
Anna Maria Adroer i Tasis
Antoni Albacete i Gascón
Francesc Albardaner Llorens
Joaquim Albareda
Florenci Albarracín i Pérez
Jordi Albertí i Oriol
Agustí Alcoberro Pericay
Anca Alexandru-Stefan
Xavier Alfaras i Panareda
David Aliaga Muñoz
Jesús Alturo i Perucho
Francesc Amorós i Capdevila
Jorge Araúna Villanova
Ferran Armengol i Ferrer
Ramon Arnabat i Mata
Fernando Arnó García de la Barrera
Mercè Aventín i Puig
Joan Bada i Elias
Ignasi Joaquim Baiges i Jardí
Albert Balcells i González
Vicent-Raimon Baldaquí Escandell
Santi Barjau Rico
Núria Bartual Carandell
Jaume Bassegoda Gelabert
Carme Batlle i Gallart
Manuel Becerra Hormigo
Josep M. Benaul i Berenguer
Pere Benito i Monclús
Prim Bertran i Roigé
Jordi Bolòs i Masclans
Angelina Borràs i Planas
Miquel Borrell Sabater
Jordi Bou Ros
Dolors Bramon i Planas
Jesús Brufal Sucarrat
Joan Josep Busqueta i Riu
Carles Busquets i Calopa
Emili Cabarrocas i Illa
Montserrat Cabré i Pairet
Juan José Cáceres Nevot
Mireia Campabadal i Bertran
Carme Camps i Vives
Elena Cantarell Barella
Gerard Capdevila i Vilallonga
Josep Capdevila Soldevila
Ramon Carpi Seguí
Fina Carreras i Giménez
Jordi Casassas Ymbert
Lluís Castañeda i Peiron
Josep Català i Tur
Brian Catlos

Giovanni-Conrad Cattini
Mateu Chalmeta i Torredemer
Gaspar Coll i Rosell
Rosa Congost
Lluís Costa i Fernández
M. Mercè Costa i Paretas
Joan Creixell i Ferrer
Coral Cuadrada i Majó
Antoni Dalmau i Ribalta
Jaume Dantí i Riu
Vicenç Del Hoyo i Julià
Carles Díaz Martí
Montserrat Duran i Pujol
Lluís Duran i Solà
Jaume Espinagosa i Marsà
Francesc Espinet i Burunat
Pere A. Fàbregas i Vidal
Joan Farrés i Serra
Gaspar Feliu i Montfort
Magda Fernández i Cervantes
Jordi Fernández-Cuadrench
Llorenç Ferrer i Alòs
Maria Teresa Ferrer i Mallol
Josep M. Figueres i Artigues
Núria Florensa i Soler
Armand de Fluvià i Escorsa
Josep M. Font i Rius
Santiago Francesch Borràs
Montserrat Fullà Bombardó
Joan Fuster i Sobrepere
Pere Galceran-Uyà
Encarnació Gálvez Medina
Lluís Gassiot i Matas
Isaac Gimeno i Rodríguez
Antònia Gomà i Puig
Pere Pau Gómez Rovira
Gener Gonzalvo i Bou
Josep Grabuleda i Sitjà
Ramon Graells Cisteré
Carme Grandas Sagarra
Jordi Guixé i Coromines
Jacinto Heredia Robles
Josep Hernando Delgado
J. Antoni Iglesias Fonseca
Jordi Indiana Navarrete
Santiago Izquierdo Ballester
Eberhard Jentgen
Luciano José Vianna
Gabriel Jover Avellà
Joan Latorre i Solé
Jaume Lladó i Font
Jordi Llimargas i Marsal
Miquel Llobet Llambrich
Eladí Llop i Anelo
Rosa Lluch Bramon
M. Dolores López i Pérez
Joan Luque i Aigües
Vicente Maestre Abad
Jordi Maluquer de Motes
Manuel Manonelles i Tarrgó
Jose Lluís Martín Berbois
M. Rosa Martín i Fàbrega
Gabriel Martínez i Ferrà
Pilar Martínez-Carner Ascaso
Enric Mauri i Brancolini
Marc Mayer i Olivé
Tünde Mikes Jani
Júlia Miquel i López
Marina Miquel i Vives
Antoni Moliner i Prada
Carme Molinero i Ruiz
Josep Maria Molist Codina

Tomàs de Montagut i Estragués
Jordi Montlló Bolart
Mercè Morales Montoya
Florentí Moyano Jiménez
Maria del Puerto Muñoz Ferreiro
José M. Murià Rouret
Joaquim Nadal i Farreras
Gustau Navarro i Barba
Francesc Nicolàs i Montia
Teresa Núñez i Luque
Benet Oliva i Ricós
Jordi Olivares Periu
Fèlix Olivé i Guilera
Edgar Oto Hormigo
Jaume Padrós i Enamorado
Laureà Pagarolas i Sabaté
Manuel Pastor i Madalena
Àngels Pérez i Samper
Alfred Perez-Bastardas
Daniel Piñol Alabart
Xavier Pons i Guillamon
Marta Prevosti i Monclús
Immaculada Puig Aleu
Josep Puig i Pla
Carles Puigferrat i Oliva
Joaquim M. Puigvert i Solà
Enric Pujol i Casademont
Maria Pujol i Herrera
Maria Teresa Renom i Ferrer
Mercè Renom i Pulit
Josep A. Resina i Navas
Santiago Riera i Tuèbols
Sebastià Riera i Viader
Francisco José Rodríguez Bernal
Josep M. Roig Rosich
Lluís Roura i Aulinas
Maria M. Roura i Fajardo
Manuel Rovira i Solà
Daniel Rubio i Manuel
Flocel Sabaté i Curull
Margarida Sala i Albareda
Roser Salicrú i Lluch
Josep M. Salrach i Marés
Josep Maria Sanmartí Roset
Montserrat Sanmartí Roset
Joan Sardanyons Castells
Venanci Sebares Arronte
Antoni Segura i Mas
Sebastià Serra Busquets
Eva Serra i Puig
Joan Serrallonga i Urquidi
Núria Silleras Fernández
Pere Simon i Abellàn
Antoni Simon i Tarrés
Jaume Sobrequés i Callicó
Sebastià Solé i Cot
Ricard Soto i Company
Carles Sudrià i Triay
Josep Maria Tapia Dueso
Maria Teresa Tatjer i Prat
Marc Taxonera i Comas
Jaume Terol Garcia
Joan Maria Thomàs i Andreu
Lluís Ferran Toledano Gómez
Jofre Torelló Banús
Ricard Torra i Prat
Miquel Torras i Cortina
Jaume Torras i Elias
Josep M. Torras i Ribé
Pau Tutusaus i Canals
Antoni Udina i Abelló
Josep M. Vallès Vallès

Francesc Valls i Junyent
Elisa Varela i Rodríguez
Antoni Ventura i Ribal
Enric Vicedo i Rius
Mariona Vigués i Julià
Dolors Vila i Llivina
Borja Vilallonga
Roser Vilardell i Tarruella
Joan Vilaseca Corbera
Pere Ysàs i Solanes

Antoni Rovira i Virgili

Pompeu Fabra

J.V. Foix

Joan Oliver

Mercè Rodoreda

Ferran Soldevila

Max Cahner

Josep Termes

Hi érem, hi som, hi serem!

Lola Badia

Josep Vicent Boira

Josep M. Cadena

Lluís Foix

Joaquim Molas

Aina Moll

Pere Verdaguer

Vicenç Villatoro

© de les fotografies: Pau Barcelò (arxiu Serra d'Or), Pepe Encinas, Antonio Galcote (arxiu Serra d'Or), Prats i Camps, Àlex Rademakers (arxiu Serra d'Or) i Revista de Catalunya.

1924 2014 90 anys d'història

Revista de Catalunya

La revista on han col·laborat i col·laboren els millors escriptors i intel·lectuals de cada època

Revista de Catalunya és la revista d'alta divulgació fundada per Antoni Rovira i Virgili i reimpulsada per Max Cahner i que enguany fa 90 anys. Una revista de reflexió que analitza el passat i el present de manera pluridisciplinar: història, art, economia, literatura, llengua... i que parla de tot el que passa al nostre domini lingüístic.

Subscriu-t'hi!

Contacta amb nosaltres:
truca al 93 317 92 38
o envia'ns un correu electrònic a
info@revistadecatalunya.cat

www.revistadecatalunya.cat

Número XXV / 2014

Número XXV / 2014